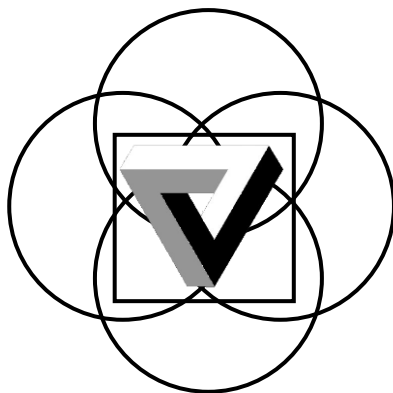

Fəxrəddin VEYSƏLLİ

SEMİOTİKA

Studia Philologica. IV

Bakı — — 2010

Elmi redaktoru:

filologiya elmləri doktoru, professor
F.H. ZEYNALOV

Rəyзилər:

filologiya elmləri doktoru
F.Ə. ASLANOV

filologiya elmləri namizədi
V. QƏMBƏROV

Fəxrəddin Veysəlli. SEMİOTİKA. Studia Philologica. IV. – Bakı:
Mütərcim, 2010. – 336 s.

Kitabda işarələrin mahiyyəti, növləri və funksiyaları şərh olunur, işarə nəzəriyyəsi və işarə sistemləri araşdırılır, onların ontogenezi və filogenezi açıqlanır, işarənin fəlsəfi baxımdan izahı verilir. İşarə ilə bağlı çoxsaylı məxəzlər kitabda geniş təhlil olunur.

Kitab dil fəlsəfəsi ilə məşğul olan, dili xüsusi obyekt kimi seçən mütəxəssislər (magistr, doktorant və i.a.) üçün maraqlı mənbədir.

ISBN 978-9952-28-045-6

© F.Veysəlli (Yadigar), 2010

Kitabın içindəkilər

ÖN SÖZ	6
---------------------	---

I. Ünsiyyətin modeli

I.1. Ümumi qeydlər	8
I.2. İşarə, anlam və məna.....	10
I.3. Ünsiyyət və məna.....	25
I.4. Ünsiyyət və interpretant.....	34
I.5. Ünsiyyət və digər motivli işarələr.....	36
a) İkonik işarələr	36
b) Deyktik işarələr.....	37
c) Simvolik işarələr və kodlar	38
I.6. Ünsiyyətdə konnotasiya	41
I.7. Fəslin ədəbiyyatı və qeydlər	42

II. Semiotika və ya semiologiya

II.1. Semiotikanın mahiyyəti və tərfi	44
II.2. Semiotikanın ümumi məsələlərinə dair	47
II.3. Semiotikanın sahələri	49
II.4. Fəslin ədəbiyyatı və qeydlər	56

III. Semiotikanın tarixinə bir baxış

III.1. Qədim dövrlərdən pirsəqədərki semiotika	59
III.2. Semiotikada Ç.Pirs mərhələsi.....	64
III.3. Semiotikada Ç.Morris mərhələsi.....	69
III.4. R.Yakobson və semiotika.....	71
III.5. Semiotikanın müasir mərhələsi	83
III.6. Fəslin ədəbiyyatı və qeydlər.....	86

IV. Aşağı səviyyəli semiotik sistemlər

IV.1. Heyvan “dili” haqqında.....	90
IV.2. Arıların ünsiyyəti	93

IV.3. Həşəratlar və intensional işarələr	98
IV.4. Bəzi heyvanların «ünsiyyəti» insanlarınkına yaxındır	100
IV.5. Fəslin ədəbiyyatı və qeydlər.....	105

V. İnsan dilinin yaranması

V.1. İlk dil haqqında.....	106
V.2. Semiotika və dil.....	110
V.3. İnsan dilinin formallaşması	114
V.4. Fəslin ədəbiyyatı və qeydlər.....	120

VI. İşarə sistemlərinin ümumi səciyyəsi

VI.1. İşarə situasiyaları haqqında.....	121
VI.2. İşarələr axını haqqında	130
VI.3. İşarə sistemlərinin genezisi və ontogenezi.....	135
VI.4. Sadə və qeyri-sadə işarələrin qarşılışması.....	138
VI.5. İndeks işarələr biokommunikasiyada.....	139
VI.6. İşarə–simvollar təbii və süni semiotikalarda.....	144
VI.7. Düzəltmə və mürəkkəb işarələr.....	149
VI.8. İşarələrin və işarə sistemlərinin məzmunu.....	155
VI.9. Fəslin ədəbiyyatı və qeydlər.....	162

VII. Dil spesifik işarələr sistemi kimi

VII.1. Ümumi qeydlər	164
VII.2. Dil işarələrinin digər işarə sistemlərindən fərqləri.....	165
VII.3. İşarələrin binar təsnifatının texnikası.....	173
VII.4. İşarələrin funksional baxımdan təsnifi.....	182
VII.5. Fəslin ədəbiyyatı və qeydlər	187

VIII. İşarə sistemlərinin struktur tipləri

VIII.1. Ümumi qeydlər.....	190
VIII.2. Paralingvistikanın struktur cizgiləri	192
VIII.3. Mədəniyyətin işarə sistemləri.....	197
VIII.4. İncəsənətin semiotikası.....	201
a) Teatr.....	203
b) Musiqi.....	205
c) Digər incəsənət semiotikaları.....	211

VIII.5. Verbal incəsənətin semiotik özəlliyi	217
VIII.6. Fəslin ədəbiyyatı və qeydlər	220

IX. Dil işarələrinin sintaksisi

IX.1. Ümumi qeydlər	222
IX.2. Paradiqmatik və sintaqmatik əlaqələr	223
IX.3. Müxtəlif səviyyələrdə paradiqmatik və sintaqmatik əlaqələr ...	225
IX.4. Dil işarələrinin ikitərəfliyi (bilaterallığı)	227
IX.5. Dil işarələrinin bölünməzliyi (diskretliyi) və ixtiyariliyi	231
IX.6. Dil işarələrinin hierarxikliyi və ikili üzvlənməsi.....	233
IX.7. Fəslin ədəbiyyatı və qeydlər.....	234

X. Dil işarələrinin semantik sahələr üzrə təhlili

X.1. Ümumi qeydlər	235
X.2. Dil işarələrinin semantik sahələr üzrə bölgüsü.....	237
X.3. Dil işarələri cümlədə	243
X.4. Söz mənasının müxtəlif üsullarla açılışı.....	258
X.5. Məna və koqnisiya.....	271
X.6. Cümlə semantikasi	286
X.7. Model nəzəriyyəsi semantikasi.....	295
X.8. Fəslin ədəbiyyatı və qeydlər.....	312

XI. Dil işarələrinin praqmatik və siqmatik xüsusiyyətləri

XI.1. Ümumi qeydlər	313
XI.2. İşarələrin aspektləri haqqında	313
XI.3. Dil işarələrinin praqmatik və siqmatik təhlili.....	322
XI.4. Fəslin ədəbiyyatı və qeydlər.....	326

Ad göstəriciləri.....	327
Özək sözlər	330

ÖN SÖZ

Semiotika sahəsində son illərdə çoxşaxəli fikirlərə və mülahizələrə rast gəlmək olur. Müasir dilçilikdə semiotikanın geniş vüsət almasına R.Yakobson, T.Sebeok, U.Eko, A. Qraimas və rus dilçiliyində Y.Maslov, Y.Stepanov, N.B.Meçkovskaya kimi alimlər güclü təkan vermişlər. Hazırda bütün elm sahələrində semiotik ümumiləşmələrə can atırlar.

İndi biokommunikasiyadan tutmuş canlı insan dilinə qədər hər yerdə semiotik baza axtarılır. Dil də xüsusi semiotik işarə sistemi olmaqla bərabər digər semiotik sistemlərlə oxşar cəhətlərə malikdir. Bu hər şeydən öncə dilin də başqa semiotik sistemlərdə olduğu kimi əsas funksiyalarından birinin məlumatın törəməsi, saxlanması və ötürülməsi funksiyasını yerinə yetirə bilməsindədir. Ancaq başqa semiotik sistemlərdən fərqli olaraq dilin ən başlıca fərqləndirici cəhəti onun maddi tərəfinin səsdən ibarət olmasıdır. Dil səsləri deyilməli, tələffüz edilməli və eşidilməlidir. Musiqi də ifa olunur, çalınır və eşidilir, ancaq o heç vaxt dili əvəz edə bilməz, çünki musiqidəki tonları və ton ardıcılığını adi adam başa düşə bilmir. Adi adam musiqini bütöv, hissələrinə parçalanmayan melodiya kimi dərk edir. Bu, melodiya, fransız dilçisi A.Martine demişkən, birinci və ikinci üzvlənmə yoxdur, danışq aktında olduğu kimi, musiqidə fonem və morfem ardıcılığı yoxdur. Deməli, musiqinin maddi tərəfi var, bu mənada o, dilə oxşayır. Ancaq deyildiyi kimi, melodik substansiya diskret elementlərin ardıcılığından ibarət deyildir. Musiqidə də ayrı-ayrı tonları göstərməyə və bütöv musiqi əsərini onların ardıcılığı kimi şərh etməyə cəhd göstərilə də, musiqidəki /do, re, mi, fa, sol, la, si/ notları dildəki fonemlər kimi ixtiyari və diskret deyildir. Dildə fonemin birini götürüb yerinə

başqasını qoysaq yeni bir işarə yaranar. Ancaq musiqidə bu cür rəftar etmək olmaz. Belə yerdəyişiklik kakofoniya yaradar.

Dil işarələri digər semiotik sistemlərdən məhz maddi substansiyasının yalnız səslərdən ibarət olması ilə seçilir. Lakin bununla yanaşı, dil də bütövlükdə spesifik işarələr sistemi yaratdığı, həm də digər işarələr arasında daha mükəmməl olduğu üçün onun ümumi semiotika adı altında birləşdirilməsi müasir elmin tələbidir. Bütün bunları nəzərə alaraq və humanitar elmlər sahəsində fonologiyanın yeni söz sahibi olduğunu əsas götürərək biz «Semiotika» adı altında bir əsər yazmağı çoxdan planlaşdırmışdıq. Onun bu şəkildə reallaşması yalnız indi mümkün oldu.

Kitabda işarə ümumi nəzəri və fəlsəfi planda araşdırılır, ontogenez və filogenez baxımdan işarə sistemləri öyrənilir, biokommunikasiyadan tutmuş insan dilinə qədər sadə və mürəkkəb semiotik sistemlər, habelə mədəni və süni işarə sistemləri dərin təhlil edilir, onların insan cəmiyyətində yeri və rolu şərh olunur və insan dili geniş material əsasında təhlil edilir. Aydınır ki, bu kitab ilk təşəbbüsdür və elə buna görə də nöqsanlarsız deyildir. Bütün nöqsanları görüb müəllifə çatdıracaq adamların hamısına bəri başdan təşəkkürümü bildirirəm.

Qəti şəkildə inanıram ki, bu kitab bir sıra ixtisas sahibləri, o cümlədən filosof, psixoloq, dilçi və semiotiklər üçün maraqlı informasiya mənbəyi olmaqla, həm də tez-tez müraciət olunan bir qaynaq olacaqdır və gələcəkdə bu sahədə çalışanlar üçün bir dayaq rolunu oynayacaqdır.

F.Y.Veysəlli

e-mail: fveysalov@hotmail.com

Bakı-London-Berlin-Zuq-Bakı, 2006-2010

I. ÜNSİYYƏTİN MODELİ

I.1. Ümumi qeydlər

Məntiq, dil və təfəkkür arasındakı əlaqələr nəinki fəlsəfəni, həm də dilçiliyi dərinlən düşündürən məsələlərdir. Təsədüfi deyil ki, inikas nəzəriyyəsində semiotika mühüm yerlərdən birini tutur. Maraqlıdır ki, neopozitivist fəlsəfə semiotikanı öz kəşfi hesab edir.

Ancaq semiotikanın kökləri bizim eradan əvvəl V əsrə gedib çıxır. Artıq sofistlərdə və Əflatunda (Platon) semiotika ilə bağlı fikirlərə rast gəlmək olur. Əflatunun «Sofistlər» dialoqunda belə bir sual qoyulur: bütün adları bir-birilə əlaqələndirmək olarmı və ya adlardan heç birisi, ya da bir neçəsi əlaqələndirilə bilər?

«Kratil» dialoqunda isə bu böyük filosof danışmanın mahiyyətini açır və bu gün dil fəlsəfəsində hökm sürən konvensionallıq (razılaşma) ideyasını inkişaf etdirirdi.

Ondan sonra Ərəstun (Aristotel) artıq semiotikanın tam sistemini yaratmışdı. Bu filosof ayrı-ayrı hissələri, məna daşıyan işarələrdən ibarət olan mürəkkəb işarələri, mənasız mürəkkəb işarələrdən fərqləndirirdi. O qeyd edirdi ki, tərkib hissələri heç bir məna daşımayan mürəkkəb dil simvolları da mövcuddur.

Stoiklər artıq işarənin maddi tərəfini məna tərəfindən aydın şəkildə ayırırdılar. Mənanı onlar ruh, şeyləri isə inikas olunan və bunu həyata keçirən simvol – cisim adlandırırdılar. Sxolastiklər də semiotik problemlərlə məşğul olurdular, ancaq semiotikanın çiçəklənmə vaxtı XVII və XVIII əsrlərdə rəşional fəlsəfə dövründə olmuşdur. O dövrün ən böyük nümayəndəsi Q.V.Laybnits (1646-1716) olmuşdur. Bir qədər sonra isə semiotikanın dilə tətbiqinin işatılarını biz Por Rəyal qrammatikasında (1660) aydın görürük.

Sonralar bu dartsımlar dilin təhlilinə yönəldi. Ancaq Y.G.Herderin və V.fon Humboldtun dil fəlsəfəsilə bağlı araşdırmalarında dilin mənşəyi, dil və təfəkkür əlaqələri, dilin insanın yaradıcı zəkasının aləti və ifadəsi olması fikirləri üstünlük təşkil edirdi.

V.fon Humboldt çoxsaylı tədqiqatları ilə müasir nəzəri dilçiliyin əsasını qoydu və onu ümumi fəlsəfədən və inikas nəzəriyyəsi problemlərilə məşğul olan fəlsəfədən ayırmağa müyəssər oldu.

XIX əsrin sonlarında fəlsəfə dil nəzəriyyəsi və semiotika problemlərilə yenidən maraqlanmağa başladı. Buna da riyazi məntiqin inkişafı və riyazi tədqiqatlar səbəb oldu. Neopozitivistlər semiotikanı riyazi məntiqdən çıxış edərək şərh etmək istəyirdilər. Bu işdə Ç.Pirsin rolu əvəzsizdir. Onun həmyerlisi Ç.V. Morrisin «İşarələr, dil və davranış» kitabı semiotikanın inkişafında mühüm rol oynadı. Bu kitabı, neopozitivist və biheyviorist dil fəlsəfəsi haqqında kiçik ensiklopediya adlandırmaq olar. O yazır: «Semiotika insan fəaliyyətinin formalarını və onların əsas qarşılıqlı əlaqələrini başa düşmək üçün əsas verir, çünki həmin fəaliyyətlər və əlaqələr bu fəallığı həyata keçirən işarələrdə əks olunur... Ancaq qədim ənənə budur ki, fəlsəfə insan fəaliyyətinin səciyyəvi formalarına bir nəzər yetirməyə çalışır... Bu ənənə müasir formada fəlsəfə ilə işarə nəzəriyyəsinin eyniləşməsində ...görünür».

Semiotikanın qaçılmazlığını, cazibədar və yararlılığını sübut edən amillərdən biri də onun ünsiyyəti sadə fakt kimi qəbul etməsilə bağlıdır. Heyvanlardan və süni intellektlərdən tutmuş təbii dillə həyata keçirilən hər cür ünsiyyət semiotikanın maraq dairəsinə aiddir. Bizi əhatə edən bütün aləm ünsiyyətdə mövcuddur. Ünsiyyət və ya kommunikasiya məlumatı yaratmaq, informasiya saxlamaq, ötürmək və qəbul etmək, dünyanı dərk edib şərhini vermək, baş verən hadisələrə münasibət bildirmək və mövqə sərgiləmək və ya dinməzcə götür-qoy etməkdir. Bu da danışmaq üçün vacib olan tələffüz, eşitmə, anlam və məna ilə mümkündür. Məlumdur ki, dünyada bütün şeylərin anlamı və forması vardır. Dünya bizə

mənali gəlir. Bu o deməkdir ki, bizi əhatə edən hər şeyi, hər bir davranışı müəyyən kateqoriyalarda və etiketlərdə qavrayırıq. Onlar bizə qarmaqarışq görünür, mütəmadi olaraq hissetmə üzlərimizə təsir edir. Göydən yağış yağacağını başa düşüb qurumaq üçün asdığımız paltarları ipdən yığışdırırıqsa, deməli, həyat təcrübəmizin bizə aşladığı anlam öz işini görür. Işıqforda qırmızı işığın yandığını görüb maşını saxlayırıq, yaşıl işıq görünən kimi hərəkət edirik. Artıq sarı işığı görəndə başa düşürük ki, hərəkətə hazırlaşmaq lazımdır. Cibimizdəki telefonla zəng edib hal-əhval tuturuq, bizə zəng edirlər, evdən və ya işdən müəyyən xəbərlər verirlər (gələndə su alarsan və ya bu gün saat 15-də birliyin iclası olacaq, dedilər ki, iştirakın vacibdir və s.). Əlində çətir tutmuş adam da və ya bizə baxıb gülümsəyən tələbə də müəyyən informasiya ötürücüləridir.

Hər şeyi zahiri formasına görə (səsinə, şəklinə, duyuma, dadına və iyinə) görə qavrayırıq, müvafiq nəticə çıxarıırıq. Formaca müxtəlif informasiyalar insandan insana, cəmiyyətdən cəmiyyətə ötürülür. Onları öyrənmək dərəcəsindən asılı olaraq bitib-tükənməyən fəaliyyət prosesində onlardan yararlanırıq. Ətraf aləmi başa düşmək, ona adekvat münasibət bildirmək ünsiyyətin qaynağıdır. Bütün bu şərtləri semiotikada anlam və mənə adlandırırlar.¹

I.2. İşarə, anlam və mənə

Dünyada anlamın izahı, ona münasibət və onun birmənəli şəkildə dərk olunması daima fəlsəfəni düşündürən məsələ olubdur desək səhv etmərik.² N.Tusi (1201-1274), C.Lok (1632-1704), D.Yum (1711-1776), E.Kant (1724-1804), Q.Hegel (1770-1831), E.Husserl (1859-1938), M.Haydeqqer (1889-1976), R.Karnap (1891-1970), Q.Frege (1848-1925) və b. bu məsələyə aydınlıq gətirməyə çalışmışlar.³ Biz burada Q.Fregenin anlam və mənə ilə bağlı konsepsiyasının üzərində bir qədər ətraflı dayanmaq istərdik, çünki onun bu barədə mövqeyi daha doğru və daha aydındır.

O yazır: “İşarələndəndən başqa, bunu işarənin mənası da adlandırırlar, işarə ilə (ad, söz birləşməsi, yazılı işarə) bağlı bir şey də var ki, mən bunu işarənin anlamı adlandırırdım (Sinn des Zeichens). Həmin anlamda təmsil olunanın (*əşya, predmet və hadisənin* – F.V.) növü ifadə olunur”.⁴

Dilçilik elmində işarənin təbiəti və məziyyəti haqqında ilk mükəmməl fikir söyləyən, şübhəsiz F.de Sössür (1857-1913) olmuşdur. O dilin işarələr sistemi olduğunu xüsusi vurğulayır və dilçiliyi semiologiyanın tərkib hissəsi kimi götürməyi israr edirdi⁵.

F.de Sössür bununla bağlı yazırdı: “Dil (langue) təsəvvürlər ifadə edən, bununla da yazı, lal-karların əlifbası, simvolik rituallar, nəzakət formaları, hərbi siqnallar və s.-lə müqayisə edilə bilən işarələr sistemidir. Ancaq o, bu sistemlərin ən vacibidir. Sosial həyat çərçivəsində işarələrin həyatını öyrənən belə bir elm təsəvvür etmək olar; bu, sosial psixologiyanın, bununla da ümumi psixologiyanın bir hissəsini təşkil edir; biz onu semiologiya (yunanca *sēmeion* – işarə) adlandıracağıq. O, bizə işarələrin nədən ibarət olduğunu və hansı qanunların onları idarə etməsini öyrətməlidir. Hələ mövcud olmadığı üçün onun nə olacağını söyləmək qeyri-mümkündür. Ancaq onun mövcud olmağa haqqı tanınmalıdır. Onun yeri əvvəlcədən məlumdur. Dilçilik bu ümumi elmin yalnız bir hissəsidir, semiologiyanın aşkar edəcəyi qanunlar dilçiliyə tətbiq edilə biləcək və bu axıncı (*dilçilik* – F.V.) beləliklə insan münasibətləri içərisində çox konkret bir sahəyə aid olacaqdır.

Psixoloqun işi semiologiyanın yerini müəyyənləşdirməkdir.; dilçinin vəzifəsi isə dilin (langue) nə ilə semioloji təsisatlar içərisində xüsusi bir sistem olmasını göstərməkdir...dilçiliyə biz ilk dəfə elmlər arasında xüsusi yer tapa biliriksə, bu yalnız ona görə mümkündür ki, biz onu semiologiyaya aid edirik”.⁶

F.de Sössürün mühazirələrində siqnansın dilin işarələr sistemində yeri, dilçiliyin ümumi elmlərə münasibəti və dil işarələrinin bir sıra spesifik xüsusiyyətləri öz əksini tapmışdır: ikitərəflilik (signifiant – işarələyən və signifie – işarələnən), ixtiyarilik (arbitrerlik), diskretlik (bölünməzlik), işarənin dəyəri

(valeur), onun sinxron/diaxron baxımdan tədqiqi, düzxətliyi, hierarxikliyi və s. Bunların hər biri samballı diskussiyaların və dərin elmi dərüşmələrin mövzusu olmuşdur⁷.

Son illərdə işarənin semantikasi probleminin intensiv tədqiqilə bağlı çox maraqlı məsələlər ortalığa çıxmışdır. Onların içərisində semantik üçbucaq ideyası daha ciddi mübahisələrə səbəb oldu.

Dilçilik elmində G.Oqden (1889-1957) və İ.Riçardsın (1893-1979) adı ilə bağlı semantik üçbucaq anlayışı hökm sürür. F.de Sössür israr edirdi ki, dil işarəsi şeylə adı yox, anlayışla akustik obrazı birləşdirir, odur ki, dil işarəsi ikitərəfli psixi varlıqdır⁸.

Deməli, işarənin iki tərəfi daha qabarıq göstərilir: signum=signans+signatum, başqa sözlə, bildirmə, göstərmə = işarə-ləyən + işarələnən. Y.S.Maslov (1908-1977) isə məsələyə belə yanaşır. İşarənin eksponenti, maddi varlığı (sözün fonem və ya qrafem ardıcılığı) olmasa işarə öz informativ funksiyasını, geniş mənada kommunikativ funksiyasını yerinə yetirə bilməz. Akustik obraz, danışiq-motor hərəkəti (eşitmə və görmə və eksponenti yaradan hərəkətlər) eksponentin şüurda inikasıdır, ona görə də təbii ki, o ikincidir.⁹

O yazır: “Bu inikas öz orijinalı olmadan, deyək ki, adamlar tərəfindən eşidilməli olan fonem ardıcılığı olmadan və “bərkdən” tələffüz edilmədən “anlaşıla” bilməz”¹⁰.

Ünsiyyət aktında maddi cəhətdən səslərdən (*yazıda qrafemlərdən* – F.V.) çıxış edərək, təcəssüm olunmaqla reallaşma dil kollektivində, həm də hər bir dil daşıyıcısının beynində iz, əks kimi mövcuddur. Sıfır komponent də fəlsəfi anlamda maddidir. Y.S.Maslov işarənin məzmununu da referentin ideal inikası hesab edir. Xüsusi isimlərin məzmunu müvafiq fərdi predmetlərin, ümumi isimlərininki isə predmetlərin müvafiq siniflərinin ümumiləşmiş və sxematik inikasıdır. Bu inikas sxematikdir, sadəcə olaraq anlamın zəif konturudur.

İnikas öz obyekt ilə müqayisədə ikincidir, bu, şüurdakı izdir, ləpirdir. Ancaq o davranışa təsir göstərir. Bir tərəfdən işarələrin

maddi eksponenətləri onlarla bağlı şüurda olan təsəvvürlər zəminində tələffüz olunur, digər tərəfdən, işarə nəinki real gerçəkliyi əks etdirir, o həm də həmsöhbətdə müəyyən assosiasiyalar doğurur.

Eksponentlə referent arasında birbaşa əlaqə yoxdur. Əlaqə yalnız həmin işarədən istifadə edən adamların şüuru vasitəsilə olur. Bu əlaqə şərtidir, ictimaidir və tarixidir. Məsələn, bizdəki /it/ sözü ingilisdə və rusda heç bir əlaqə yaratmır, çünki ingilis üçün referent /dog/, rus üçün isə /sobaka/ eksponentilə bağlanır. Süni işarə sistemlərində bu onları yaradanlar vasitəsilə razılaşma əsasında proqramlaşdırılır. Təbii dildə bu, kortəbii olur. Düzdür, terminlərdə və elmdə şüurlu razılaşmanın elementləri var: Məsələn, (2+2) “4”-ə bərabərdir və H₂O sudur. Morze əlifbasında 3 tire “o”-nu, 3 nöqtə və bir tire rus dilində “ж”-nı, latında “v”-nı, ayrılıqda nöqtə və tirelər distinktor – işarə rolunu oynayır, fasilə ↑ delimitator- işarə, ancaq bir ardıcılıq informator rolunu oynayır.

Fikrimizcə, Y.S.Maslovun bu şərhə Q.Fregeyin anlam ideyasına uyğun gəlir.

Mənanı predmet, əşya və hadisə adlandıran Q.Frege həmin o predmeti doğuran nəsnəni anlam adlandırır. O dəfələrlə bu fikrə qayıdır və öz anlamını həm söz, həm də cümlə timsalında açıb göstərməyə çalışır. İnsan öz həmsöhbətilə ünsiyyətə girəndə həmişə bu anlamdan istifadə edir. /su/ deyəndə türk dillərini bilən hər kəs bu iki fonem ardıcılığının oyatdığı təəssüratı yaxşı anlayır. Adresatın (dinləyənin) /su/ istədiyini və ya kiməsə /su/ lazım olduğunu başa düşərək adresantın (danışanın) su qabını doldurub verməsi və /Al, bu suyu, iç// deməsi ünsiyyətin anlamını açıb göstərir. Bununla da adresant həmsöhbətinin cümləni başa düşəcəyinə qəti şübhə etmir və ondan müvafiq reaksiyanı gözləyir. Adresat suyu içir və adresanta təşəkkür edir. Deməli, suyun bu cümlədəki mənası onun gerçəklik dəyərini- obyektiv dəyəri əks etdirməsidir. Əgər, bu ,ingilis və ya alman dilində deyilsə idi (/Water/ və ya /Wasser/), təbii ki, bu dilləri bilməyənlərdə həmin sözlər heç bir anlama uyğun gəlmədiyindən mənasız bir səs obrazı

təsiri bağışlayacaqdı, necə ki, biz /fne/ kimi fonem ardıcılığını sadəcə tələffüz etsək, bu üçfonemli uydurma söz beynimizdə heç bir izə malik olmadığına görə heç bir anlamı əks etdirə bilməyəcək.

Heyvanlar üzərində aparılan saysız-hesabsız təcrübələr də bu deyilənləri bir daha sübut edir.

Beləliklə, anlam əvvəlki həyat təcrübəsindən hər hansı bir hadisə və predmetin yaddaşda buraxdığı izdir ki, həmin izin əsasında biz işarənin predmet mənasını başa düşür, onu açə bilirik.

Alman riyaziyyatçısı və filosofu Q.Frege işarə haqqında söhbət edərkən onun funksiyası, habelə anlamı, mənası və məzmunu ilə bağlı çox dəyərli fikirlər söyləmiş və, demək olar ki, müasir dil fəlsəfəsinin əsasını qoymuşdur.¹¹ İrəlidə biz yuxarıda adları çəkilən məhfumlarla bağlı Q.Fregenin mövqeyini daha geniş şərh etmək istəyirik, çünki məhz bu alimin sayəsində dil fəlsəfəsi çox ciddi nailiyyətlər əldə edib. O yazır ki, $2+5$ və $3+4$ eyni olsalar da, tərkibinə görə həmin şeylər deyildir. Demək, işarə ilə işarələnmənin əsasında forma ilə məzmun qarışdırılması durur. İşarələnmədə müxtəliflik işarələnmənin müxtəlifliyini sübut etməyə əsas vermir. İşarə anlam (Sinn) və ya məna ilə bağlı olur. Anlam və məna olmadıqda nə işarədən, nə də onun tərifindən danışmaq olar. " $2^4=4^2$ " və " $4.4=4^2$ " formulları müxtəlif fikirləri ifadə edir və 2^4 -ü 4.4 -lə əvəz edə bilərik, çünki hər iki işarə eyni məna daşıyır. Buradan belə nəticə çıxır ki, mənanın eyniliyi fikrin eyniliyi deyil. Biz /Axşam ulduzu dövretmə vaxtı yerdən az uzaq olan planetdir// cümləsində və /Səhər ulduzu dövretmə vaxtına görə yerdən az uzaq olan planetdir// cümləsindən fərqli fikir söyləmiş oluruq, çünki onların eyni olduğunu bilməyən üçün biri düz, o birisi isə səhv olacaq; ancaq hər iki cümlənin mənası eynidir, çünki yalnız eyni mənalı sözlərin yeri dəyişdirilmişdir, onlar (Axşam ulduzları) və (Səhər ulduzları) eyni səma cisimlərinin adlarıdır.

Deməli, anlam və məna fərqləndirilməlidir. " 2^4 " və " 4.4 " eyni mənalıdır; yəni eyni sayın adlarıdır; ancaq onlar eyni anlama malik deyil; odur ki, " $2^4=4^2$ " və " $4.4=4^2$ " eyni mənalıdır, lakin eyni anlamlı deyildir. Bu o deməkdir ki, onlar eyni fikrə malik deyildir.

Deməli, anlayış elə funksiyadır ki, onun dəyəri həmişə gerçəklik dəyəri olur

$(x+1)^2 = 2(x+1)$ funksiyasının dəyəri həmişə gerçəklik dəyəridir.

“Bərabərliklərin dildə forması təsdiq cümləsidir. Belə cümlə anlam kimi bir fikirdir və ya fikir olmağa iddialıdır və bu fikrin ümumilikdə bir gerçəklik dəyəri var, o da cümlənin mənası kimi başa düşülməlidir, necə ki, 4 “2+2” ifadəsinin mənasıdır, necə ki, “İngiltərənin paytaxtı” ifadəsinin mənası Londondur. “Mən əvvəlkinə uyğun olaraq “x-in paytaxtı”nı funksiyanın ifadəsi sayıram. Alman reyxi arqumentini götürsək, onda Berlin funksiya dəyərini təşkil edəcəkdir”¹².

/Sezar Qallıyanı fəth etdi// cümləsi iki hissəyə bölünür. /Sezar/ və /Qallıyanı fəth etdi//. İkinci hissə birinci ilə tamamlanır, ad birinci yerdə işlənəndə bitmiş anlam (fikir) yaranır. İkinci hissəni Q.Frege funksiya, birincini isə arqument adlandırır.

Göründüyü kimi, Q.Frege artıq rəqəmlərdən yox, predmetlərdən danışır, özü də şəxs adlarına hər iki gerçəklik dəyəri daxil edilir. Daha sonra o, predmetləri funksiya dəyərləri kimi məhdudiyyətsiz götürür.

/Alman reyxinin paytaxtı// söyləmi adla ifadə olunub və mənası predmetdir. Predmet funksiya olmayan hər şeydir, onun ifadəsi, özü ilə boş yer gətirmir. Təsdiq cümləsində boş yer yoxdur, ona görə də onun mənasını predmet kimi götürmək olar. Bu məna isə gerçəklik dəyəridir. Deməli, hər iki gerçəklik dəyəri predmetdir.

Aydındır ki, işarə ilə (adla, söz birləşməsilə, şrift işarəsilə) işarələndəndən başqa (bunu işarənin mənası adlandırmaq olar), həm də Q.Frege işarə anlamının bağlılığını xüsusi vurğulayır, burada iştirak etmək, təmsilçilik var. A, b, c düz xəttləri üçbucağın bucaqlarını birləşdirən xətlər kimi, a və b və b və c eyni mənalı xətlərdir, ancaq onların anlamı deyildir. Deməli, /Morgenstern/ və /Abendstern/ eyni mənalıdır, ancaq eyni anlamlı deyillər. Özü də Q.Frege işarə və ya “ad” deyəndə xüsusi adı təmsil edən və mənası müəyyən predmet olan hər hansı bir işarələməni (geniş mənada

sözü) əsas götürür. Bir predmetin göstərilməsi müxtəlif sözlərlə və ya işarələrlə ola bilər. Bu cür bildirmə, qısa şəkildə deyilsə, xüsusi adla adlandırıla bilər.

Xüsusi adın anlamını dil bilən hər kəs bütövlükdə kifayət qədər aydın dərk edir. Bununla da, məna birtərəfli işıqlanmış olur. Mənanın hərtərəfli dərinə o da aiddir ki, hər verilmiş anlamdan müəyyənləşdirə bilirik ki, o, mənaya aiddir ya yox?

Bu isə heç vaxt olmur. İşarə ilə onun anlamı və mənası arasında ardıcıl bağlılıq ondan ibarətdir ki, işarəyə bir anlam və buna müəyyən bir məna uyğun gəlir, halbuki mənaya (predmetə) təkcə işarə daxil deyil. Eyni anlam müxtəlif dillərdə, həmçinin bir dildə müxtəlif ifadələrə malikdir. Hər ifadəyə müəyyən bir anlam gəlir, ancaq dillərdə bu həmişə belə olmur. Adətən, eyni söz eyni anlamı bildirir. Qrammatik cəhətdən düzgün düzəlmiş ifadə, o müəyyən adı bildirir, həmişə eyni anlamı bildirir. Ancaq bu o demək deyil ki, anlama da eyni məna uyğun gəlir. “Yerdən ən uzaqda olan göy cismi” anlama malikdir, ancaq onun mənası vardır demək çox şübhəlidir. “Ən az konverqent sıra”-nın anlamı var, ancaq sübut edirlər ki, onun mənası yoxdur, çünki hər bir konverqent sıraya bir az kiçik, lakin həmişə konverqent olanını tapmaq mümkündür. Beləliklə, anlamı olmaq o demək deyil ki, tam əminliklə mənası olur. Adi situasiyada işlənən sözlər onların mənasıdır. Ola bilər ki, sözlərdən və onların anlamından danışılın. Bu o zaman olur ki, başqasının sözləri birbaşa danışıda işlənir (vasitəli nitqdə). Bu zaman sözlər başqasının sözləri kimi mənalandırılır, yalnız bundan sonra onların mənası yaranır. Bu zaman işarənin işarəsi olur. Yazıda belə sözləri dırnağa alırlar. Dırnaqda verilən söz adi məna kimi qəbul edilə bilməz.

Biz “A” ifadəsinin anlamından danışırıqsa, onda belə deyə bilərik: “A ifadəsinin anlamı”. Vasitəsiz nitqdə anlamdan danışırıq, yəni başqasının sözünü deyirik. Sözlər vasitəsiz nitqdə (ungerade) vasitəsiz işlənir və ya vasitəsiz məna kəsb edir. Beləliklə, Q.Frege sözün adi mənasını vasitəsiz mənadan, adi anlamını vasitəsiz anlamdan fərqləndirir. Sözün vasitəsiz mənası (ungerade), deməli,

onun adı anlamıdır. İşarə, anlam və məna əlaqələrindən danışanda bu istisnayı həmişə göz önündə saxlamalıyıq.

Məna və anlamdan təsəvvürü fərqləndirmək lazımdır. İşarənin mənası anlam baxımından dərk olunan əşyadırsa, onun haqqında təsəvvürün anlam təəssüratlarından əldə edilən xatirələrdir, zahiri və daxili hərəkətlərindən meydana gələn obrazdır, şəkildir. Anlam təəssüratların və hərəkətlərin ruhda izi qalan şeylərdən ibarət təsəvvürlər və predmetlərdir. Eyni anlamda eyni təsəvvürlər eyni anlamlarla bağlı olur. Təsəvvür subyektivdir, iki adamın təsəvvürü eyni ola bilməz. Anlam çoxların ümumi sərvətidir, odur ki o, fərdin ruhunun bir hissəsi deyildir. İnsanlıq fikirlərin ümumi sərvətinə malikdir, onu nəsildən nəsilə ötürür. Eyni sözlə biz bir cür, başqası ilə başqa cür anlam əlaqələndiririk. Ancaq fərq bağlılığın növündədir. Bu ikisinin də eyni anlamda olmasına mane olmur, amma eyni təsəvvür ola bilməz. Adın mənası onunla ifadə etdiyimiz predmetin özüdür, bu zaman təsəvvürümüz tam subyektivdir. Onların ikisinin arasında anlam yerləşir, o nə təsəvvür kimi subyektivdir, nə də predmetin özüdür. Misal kimi Q.Frege adamın aya binoklla baxmağını göstərir. Ayı məna ilə müqayisə edir. Ay müşahidənin obyektidir, müşahidə ayı real şəkil kimi binoklun daxilindəki linza ilə əks etdirir, bir də baxan ayı gözdə tor qışa ilə öyrənir, onu anlamla, bunu isə təsəvvürlə müqayisə edir. Binokldakı şəkil birtərəflidir, o, müşahidə yerindən asılıdır, ancaq obyektivdir, çünki bir neçə müşahidəçiyə xidmət edir. Elə ola bilər ki, o, hamının eyni vaxtda istifadə etdiyi şəkildə quraşdırılsın. Hər kəs burada öz şəklinə malik olacaq. Gözlərin müxtəlifliyi imkan verməz ki, həqiqətən üst-üstə düşmə olsun.

Deməli, sözlərin, söyləmlərin və cümlələrin müxtəlifliyinin 3 mərhələsini fərqləndirə bilərik:

a) birinci mərhələdə təsəvvürlərin sözlərlə bağlılığı olmaması ucbatından biri üçün fərq ola bilər, o birisi isə fərqi görməyə bilər. İlk mənbədən tərcümədə fərq birinci mərhələni aşmamalıdır. Mümkün fərqlərə poeziyanın anlama əlavə etdiyi incəliklər və çalarlıqlar aiddir. Bunlar obyektiv deyil, hər bir eşidən və oxuyan

özü onu şairin və ya natiqin hərəkətindən tutmalıdır. Incəsənət insan təsəvvürünün qohumluğu olmadan mümkün olmazdı. Ancaq şairin niyyətlərinə uyğun olanı dəqiq üzə çıxartmaq olmaz;

b) ad (söz, işarə, işarə birləşməsi, söyləm) öz anlamını ifadə edir, öz mənasını bildirir. Biz aydan danışırıq, ancaq hardan bilirik ki, “ay” sözünün ümumiyyətlə mənası var? Biz burada “ay” təsəvvüründən danışmaq niyyətində deyilik və “ay” deyəndə heç anlamla da kifayətlənmirik, əksinə biz müəyyən mənanın olmasından çıxış edirik. “Ay yerdən kiçikdir” cümləsində söhbət “ay” barədə təsəvvürdən gedir desək, bununla anlamda yanılmış olarıq. Danışan belə istəsəydi deyərdi “Ay haqqında təsəvvürüm”. Niyətimizi bildirmək üçün onu işarənin mənasından danışmaqla əsaslandırırıq;

c) biz yuxarıda anlam və mənanı ad adlandırdığımız söz, ifadə və işarə zəminində nəzərdən keçirdik. İndi isə təsdiq cümləsinin anlamına və mənasına nəzər salaq. Belə bir cümlə fikir bildirir. Özü də fikir deyəndə Q.Frege düşüncəni subyektin fəaliyyəti kimi deyil, onun çoxları üçün ümumi sərvət olmağa qabil obyektiv məzmununu başa düşür¹³.

“Bu fikir həmin cümlənin anlamı və ya mənasıdır?” sualına filosof belə cavab verir: fərz edək ki, cümlənin mənası var. Həmin cümlədə bir sözü eyni mənalı, ancaq başqa anlamlı sözlə əvəz edək, onda bu, cümlənin mənasına təsir göstərməyəcək. Ancaq burada fikir dəyişir; /Səhər ulduzu günəşin işıqlandırdığı cisimdir// cümləsindəki fikir /Axşam ulduzu günəşin işıqlandırdığı cisimdir// cümləsində ifadə olunan fikirdən fərqlidir. Onların eyni olduğunu bilməyən bir fikri düz, o birisini isə səhv hesab edir. Fikir cümlənin mənası ola bilməz, ona daha çox anlam deyə bilərik. Bəs mənə harda qaldı? Bəlkə cümlənin yalnız anlamı var, mənası olmur? Bu cür hallara rast gəlmək olur, cümlələrin və ya onların hissələrinin anlamı olur, ancaq mənası olmur. Mənasız sözlərdən ibarət cümlələr bu tiptəndir. /Əhməd dərin yuxuda ikən itakada səhilə atıldı// cümləsinin anlamı var. /Əhməd/ sözünün mənası varmı? Cümlənin də mənası varmı? Şübhəlidir. Ancaq kimsə cümlənin düz və ya səhv

olduğunu qəbul edərsə, deməli, Əhmədin də həm anlamı, həm də mənası olmalıdır. Çünki bu adın mənasına predikat tanınır, ya da tanınmır. Mənanı qəbul etməyən predikatı nə qəbul, nə də rədd edə bilər. Adın mənası artıq görünsə də, anlamı qəbul etmək olar, əgər fikri qəbul ediriksə, söhbət cümlənin anlamından, fikirdən gedirsə, onda cümlə hissələrinin cümlənin gerçəklik dəyəri mənasız olardı. Anlam üçün anlam nəzərə alınmalıdır, hissəsinin mənası yox. Fikir isə eynidir, /Əhməd/ adının mənası olsa da, olmasa da. Fikir o zaman dəyərini itirir ki, cümlənin mənası olmur. Biz təkcə anlam yox, həm də mənanı axtarıyıq ki, həqiqət dəyəri olsun. Həqiqəti axtarmaq hər yerdə anlamdan mənaya sövq edir.

Biz gerçəklik dəyərinə əsaslanaraq cümlənin mənasını o zaman tapırıq ki, onun hissəsinin mənası olur.

Deməli, cümlənin gerçəklik dəyəri onun mənası kimi qəbul edilməlidir¹⁴. “Mən cümləni o zaman başa düşürəm ki, o ya düzdür, ya da səhvdir. Başqa gerçəklik dəyərləri yoxdur¹⁵”.

Hər bir təsdiq cümlədə o zaman sözlərin mənasından söhbət gedir ki, o xüsusi ad olsun, özü də onun mənası əgər varsa, ya düz, ya da səhv olur. Bu iki predmeti hamı qəbul edir.

Aydındır ki, hökmdə (*bunu Q.Frege gerçəkliyin tanınması, dərkə kimi başa düşür – F.V.*) fikirlər mərhələsindən mənalara mərhələsinə doğru (obyektiv gerçəkliyə doğru) bir addım atılır.

Q.Frege fikrin gerçəkliyə münasibətini anlamın mənaya olan münasibəti kimi yox, subyektin predikata münasibəti kimi açmağa çalışır. Deməli, fikrin gerçəkliyə olan münasibətini subyektin predikata olan münasibətilə müqayisə etmək olmaz. Subyekt və predikat fikrin hissələridir (məntiqi anlamda). Onlar idrak üçün eyni mərhələdə durur. Gerçəklik dəyəri fikrin bir hissəsi ola bilməz, necə ki, deyək ki, günəş deyəndə anlamı deyil, predmeti ifadə edirik.

Cümlənin mənası onun gerçəklik dəyəridir. Cümlə hissəsi eyni mənalı, ancaq başqa anlamı ifadə ilə əvəz oluna bilər. Bu həqiqətdə belə də olur.

Gerçəklik dəyərinə xas olan hər bir anlam xüsusi şəkildə parçalanmaya uyğun gəlirdi. Cümlənin bütövünün və ya hissəsinin

münasibətini Q.Frege onun mənası üzərinə keçirir. Bu zaman o, sözün mənasını cümlənin mənasının hissəsi adlandırır, əgər sözün özü cümlənin bir hissəsidirsə.

Cümlədə gerçəklik dəyəri bir ifadənin eyni mənalı başqası ilə əvəzləyəndə toxunulmaz qalır. Ancaq o ifadə özü cümlədirmi? Cümlə vasitəli nitqdə cümlə, vasitəsizdə isə fikir deməkdir.

Budaq cümlələr tabeli mürəkkəb cümlənin bir hissəsi kimi çıxış edir, məntiqi baxımdan eynilə cümlə özü də baş cümlə olur. Ancaq budaq cümlələrin mənası həqiqət dəyəridirmi? Bu mübahisəlidir. Vasitəsiz nitqdə biz bunun əksini görürük. Qrammatiklər budaq cümlələri cümlə hissələri kimi götürürlər və onları mübtəda, xəbər, zərf cümlələri kimi təsnif edirlər.

Buradan belə nəticə çıxırsa bilərə ki, budaq cümlənin mənası gerçəklik dəyəri olmayıb, eynilə korrelyatın və ya zəif sözün mənasıdır, yəni cümlənin bir hissəsinin mənasıdır, o hissənin ki, anlam kimi heç bir fikir deyil, yalnız onun bir hissəsidir. Əlbəttə, bunu qrammatiklərin öhdəsinə buraxan Q.Frege elə halları öyrənir ki, budaq cümlənin anlamı, yuxarıda deyildiyi kimi, müstəqil fikir deyil.

“Ki” bağlayıcısı ilə qoşulan cümlələrə vasitəsiz nitq aiddir, onlarda sözlər vasitəsiz mənaya malikdir, yəni öz anlamları ilə üst-üstə düşür. Bu halda budaq cümlə mənə kimi fikirdir, gerçəklik dəyəri deyildir.

Anlam özü fikir deyildir, ancaq sözlərin anlamı fikirdir ki, bütöv tabeli cümlə ifadə olunan fikrin bir qismidir, parçasıdır.

Budaq cümlənin mənasının əslən fikir olması hallarını ondan görmək olar ki, bütövün gerçəkliyi baxımından onda fikrin gerçək və ya səhv olmasının fərqi yoxdur.

Fikrini sübut etmək üçün o belə misallar gətirir: /Kopernik inanırdı ki, planetlər çevrəvari hərəkət edirlər// və /Kopernik inanırdı ki, günəşin işıq saçması yerin hərəkətilə baş tutur// cümlələrinin gerçəklik dəyəri var. Mənəyə xələl gətirmədən bir budaq cümləni o biri ilə əvəz etmək olar.

Baş cümlə budaq cümlə ilə birgə anlam kimi yalnız bir fikrə malikdir və bütövün gerçəkliyi budaq cümlənin nə həqiqətini, nə də yalanını ehtiva edir. Belə hallarda budaq cümlədə ifadəni adətən eyni mənası olan ifadə ilə əvəz etmək olmaz, yalnız onunla əvəz etmək olar ki, o, vasitəsiz mənaya, yəni həmin adi anlama malik olsun.

Əgər kimsə nəticə çıxartmaq istəsə, cümlənin mənası onun gerçəklik dəyəri deyildir, çünki onu eyni gerçəklik dəyəri olan başqası ilə hər yerdə əvəz etmək mümkündür, o çox şeyi sübut etmiş olardı.

Eynilə təsdiq etmək olar ki, “səhər ulduzu” sözünün mənası Venera deyil; çünki hər yerdə Venera əvəzinə “səhər ulduzu” demək olmaz. Əgər bu sözün vasitəsiz mənası varsa, onda tam haqla demək olar ki, cümlənin mənası heç də həmişə gerçəklik dəyəri bildirmir, “Səhər ulduzu” həmişə Venera demək deyil.

/Kolumb yerin dairəvi olmasından nəticə çıxardı ki, o, qərbə gedəndə Hindistana çata bilər// cümləsinin hissələri iki fikir bildirir: /yer dairəvidir/ və /Kolumb qərbə gedəndə Hindistana çata bilər/. Burada birinci ikinci üçün əsas verən inamdır. Yerin dairəvi olub-olmaması və Kolumbun Qərbə gedərkən həqiqətən Hindistana çatıb-çatmaması bizim cümlənin gerçəkliyi üçün əhəmiyyətsizdir. Ancaq bizim yeri “ay tərəfindən işıqlanan, əhatə oxunun 4 hissəsindən böyük olan planet”-lə əvəz edə bilərik. Burada da sözün vasitəsiz mənası ortaya çıxır.

Zərflik budaq cümlələri də bu cürdür, çünki məqsəd fikirdir, ona görə də “əmr etmək”, “xahiş etmək”, “qadağan etmək” və s. kimi fellər olan cümlələrin mənası yoxdur, anlamı var. Onlarda sözlər vasitəsiz mənaya malik olur. Belə bir cümlənin mənası gerçəklik dəyəri deyil, əmrdir, xahişdir. Arzu forması ilə işlənən bütün cümlələr belədir. /Adam ki, planetlərin hərəkətlərinin elliptik formasını etmişdi, yoxsulluq içində öldü// cümləsində budaq cümlə anlam kimi fikir bildirsəydi, onu baş cümlə ilə də ifadə etmək olardı.

Amma bu mümkün deyil, çünki qrammatik mübtədə /o adam ki,/-nin müstəqil anlamı yoxdur, o ancaq /yoxsulluq içində öldüyə/ münasibətdə üzə çıxır. Buradan da budaq cümlənin anlamının müstəqil fikir bildirməməsi hasil olur, onun gerçəklik dəyəri yoxdur.

“Xalqın iradəsi” kimi demaqogiyanın heç bir mənası yoxdur. Bunu hər kəs bir cür yoza bilər. Bu ifadədə fikrin gerçəkliyi çox nisbidir. Biri seçkini saxtalaşdırır və çıxıb deyir ki, xalqın iradəsi qalib gəldi. Digəri həmin şeyi özü haqqında söyləyir.

Bu xüsusi ad (Eigenname) fikrin bir hissəsi olmaqla gerçəklik dəyərində məna kimi götürülə bilməz, anlam kimi o, fikrin bir hissəsi olar. Burada müstəqil subyekt yoxdur və elə buna görə də budaq cümlənin anlamını müstəqil baş cümlədə vermək imkanı olmur.

Yer, zaman və məkan anlayışları məntiqi baxımdan predmetlərdir, onların köməyiylə konkret yer, zaman və məkan ifadə etmək olur. Budaq cümlənin anlamını baş cümlədə vermək olmur, çünki yer və ya məkan müəyyən deyil, onlar nisbi əvəzliliklə və ya korrelyatla ifadə olunur.

/Nizami ehtiyacdan öldü// cümləsində ad nəşə bildirir, bu o deməkdir ki, yəni Nizami adı nəyisə bildirir. /Nizami ehtiyac içində öldü//-nün anlamında Nizami adı nəşə bildirir, ancaq onda ehtiva olunmur. Belə olmasaydı onun inkişaf forması mümkün olmazdı: /, /Nizami ehtiyac içində ölmədi//.

Şərt budaq cümləsi də ayrılıqda anlam kimi tam fikir bildirmir, ancaq baş cümlə ilə birlikdə fikir ifadə edir, özü də tam fikir. Onun hissələri isə artıq fikir ifadə etmir.

/Napoleon sağ cinahdan təhlükəni hiss edib, dəstəsini düşmənin üstünə özü yönəltdi//. Burada iki fikir var:

- 1) /Napoleon sağ cinahdan təhlükəni hiss etdi/
- 2) /Napoleon dəstəsini düşmənin üstünə özü apardı//

Alman dilində bu, tabeli cümlə kimi işlənir: /Napoleon, der die Gefahr für seine rechte Flanke erkannte, führte selbst seine Garden gegen die feindliche Stellung//. Çünki hər ikisində mübtədə

və xəbər ayrıca ifadə olunub. Onlardan biri yanlış olsa, eyni zamanda ikinci də yanlış olar. Burada o haldır ki, budaq cümlə özü anlam kimi tam fikir bildirir (ona vaxt və zaman bildirən sözlər əlavə etsək). Budaq cümlənin mənası gerçəklik dəyərinə uyğundur. Burada bütövün mənasına xələl gətirmədən onu eyni gerçəklik dəyəri olan bir cümlə ilə əvəz edə bilərik. Ancaq unutmamalıyıq ki, onun mübtədası qrammatik cəhətdən /Napoleon/ olan cümlə ilə əvəz edilə bilər. Onu biz /və/ ilə də əvəz etməklə düzəldə bilərik. Azərbaycan dilində məhz hər iki anlam bildirən bir cümlə ilə ifadə olunub, çünki cümlədə bir mübtəda və feli bağlama tərkibi olmaqla bir xəbər vardır. Napoleon təhlükədən qabaq qərar qəbul etsəydi, bu artıq cümləmizin bir hissəsinin anlamına uyğun olmazdı.

Aşağıdakı hallarda tamam başqa fikirlər ifadə olunardı.

/Napoleon sağ cinah üçün təhlükəni duydu/ və /Napoleonun artıq 45 yaşı vardı//. Bunlar artıq tam başqa gerçəklik dəyərləridir.

/Əhməd/ fikirləşdi ki, maşını qaytarsa yaxşı olar//.

Burada budaq cümlədəki sözlər vasitəsiz mənaya malikdir. Ancaq /Maşının qaytarılması Əhməd üçün yaxşıdır// cümləsində adi mənə ifadə olunub.

Deməli, budaq cümlədən fərqli olaraq ikincidə gerçəklik dəyəri ifadə olunub. Ancaq bu gerçəklik dəyəri budaq cümlənin mənası deyil, ona görə də onu başqası ilə əvəz edə bilmərik.

/Buz spesifik olaraq sudan yüngül olduğundan suda batmır//

Almanca bu belədir: /Weil das Eis spezifisch leichter ist, so schwimmt es auf dem Wasser// cümləsi alman dilində fikir doğurur:

1. /Das Eis ist spezifisch leichter als Wasser//

2. /Wenn etwas spezifisch leichter als Wasser ist, so schwimmt es auf dem Wasser//

3. /Das Eis schwimmt auf dem Wasser//

Burada nə birinci, nə ikinci, nə üçüncü, nə də 2-ci və 3-cü birlikdə cümlənin anlamını vermir. Ancaq: /Weil das Eis spezifisch leichter als Wasser ist// budaq cümləsində 1-ci fikir, həm də ikinci cümləmizin bir hissəsi ifadə olunub. Ona görə də budaq cümləni

eyni gerçəklik dəyərli başqa birisi ilə əvəz edə bilmərik, çünki bu zaman bizim fikir dəyişərdi.

Nəticə:

1. Budaq cümlə fikrin bir hissəsi olduqda o, heç bir gerçəklik dəyəri bildirmir.

2. Budaq cümlə gerçəklik dəyəri bildirirsə, bununla məhdudlaşmır, onun anlamı bir fikirdən başqa fikrin bir hissəsini əhatə edir.

Birinci sözün vasitəsiz mənasında, ikinci isə xüsusi ad olmaq əvəzinə cümlənin bir hissəsini qeyri-müəyyən şəkildə ifadə edir.

İkinci halda budaq cümlə ikiqat götürülür, bir dəfə öz adı mənasında, ikinci dəfə vasitəsiz mənada; və ya o, budaq cümlənin bir hissəsinin anlamı kimi eyni zamanda başqa fikrin tərkib hissəsi olur və budaq cümlədə ifadə olunan fikirlə birlikdə baş və budaq cümlənin anlamını əmələ gətirir. Budaq cümlə eyni gerçəklik dəyəri olan başqası ilə əvəz oluna bilmirsə, bu bizim aşağıdakı fikrimizin əksinə ola bilməz: cümlənin gerçəklik dəyəri onun mənası, anlamı isə fikirdir.

“ $a=a$ ” və “ $a=b$ ”-nin idrak dəyəri müxtəlifdirsə, bu o deməkdir ki, cümlənin anlamı idrak dəyəri üçün onun mənasından az əhəmiyyətli deyil, bu da onun gerçəklik dəyəridir. Əgər “ $a=b$ ”-dirsə, onda b -nin mənası a -ya bərabərdir, “ $a=b$ ”-nin gerçəklik dəyəri “ $a=a$ ”-dır. Buna baxmayaraq “ b ”-nin anlamı “ a ”-nın anlamından fərqli ola bilər və eynilə “ $a=b$ ”də ifadə olunan fikir “ $a=a$ ”-da ifadə olunan fikirdən fərqli ola bilər, onda hər iki cümlə eyni idrak dəyərinə malik olmayacaq. Əgər “höküm” deyəndə fikirdən onun gerçəklik dəyərinə tərəqqi başa düşürüksə, deməli, hökmlər də müxtəlifdir – deyər Q.Frege öz mülahizələrini tamamlayır¹⁶.

Q.Fregeyin izahından aydın olur ki, işarə və ad eyni anlamı bildirirsə də, nə də xüsusi adı təmsil edir, onun mənası konkret predmetdir, ancaq məfhum və əlaqə deyildir.

I.3. Ünsiyyət və məna

Ünsiyyət təkcə anlama kifayətlənə bilməz. Deyək ki, avtomobilin hərəkət istiqaməti, göy üzünün buludla örtülməsi və ya dördayaqlı heyvanın /it/ kimi dərk olunması proseslərilə yanaşı fəaliyyət sahələrindəki işlərimizi də nəzərə almalıyıq: məktub göndəririk, özümüzü təqdim edirik, əhvalat danışırıq və s. Bunların hamısını edən adamı və ya qurğunu (özümüzü və ya başqasını-qasidi, çaparı, elçini və s.) məlumatı göndərən adlandırırıq. Göndərilən məlumatı isə xəbər, mesaj və ya mətn adlandırırıq. Məlumatın ünvanlandığı adamı qəbuledən və ya adresat adlandırırıq. Məlumatı göndərən ətraf aləmin tələbinə əsasən təşəbbüs göstərir, fəaliyyətdə bulunur, demək istədiyini müəyyən ardıcılıqda səsləndirir və ya yazıb göndərir. Bunu rabitə texnikasında kodlaşdırma da adlandırırlar. Fərz edək ki, A Azərbaycan dilində məruzə edir və ya məktub yazır. Onda müvafiq olaraq o, bu dildə olan fonemlərdən və ya qrafemlərdən (kodlardan) istifadə edərək mətn tərtib edir (spontan, hazırlanmış və ya üzünü köçürməklə). Dinləyən və ya qəbul edən isə (adresat) öz bilik təcrübəsindən istifadə edərək verilən məlumata qulaq asıb onun mənasını başa düşməyə çalışır (onu dekodlaşdırır və ya deşifrələyir), necə deyirlər, göndərilən məlumatı açır, ona reaksiya verir və ya başqasına ötürür. İnformasiyanın ötürülməsi və qəbulu bütün hallarda bu sxem üzrə həyata keçirilir. Dildə gündəlik ünsiyyətdə danışan və dinləyən söhbətin və mükəlliminin məzmununa uyğun olaraq öz yerlərini dəyişirlər.

Yuxarıda təsvir etdiyimiz proseslər (göyün tutulması, tələbənin gülümsəməsi, bədəndə hərəkətin olması) hələ məna demək deyildir. Onlar yalnız anlam yaradır, bilavasitə ünsiyyətin baş tutmasına hazırlıqdır.

Məna informasiyanın canıdır. Adresant(məlumatı göndərən) anlama söykənərək məktub yazmağı planlaşdırır. Adresat isə aldığı informasiyanı eyni anlam əsasında açmağa çalışır. Bu zaman onlar

əvvəlki biliklərdən və təcrübədən istifadə edirlər.

Bu zaman dil bilgisi çox vacibdir. Məlumatı göndərən şəxs gürcü, qəbul edən isə bu dili bilməyən azərbaycanlıdırsa, onda /Roqara xar, bico/ sualının mənası açılmamış qalacaqdır, deməli, mənası bəlli olmayacaq, çünki adresatın deyilənlə bağlı anlamı yoxdur.

İnformasiyanın dekodlaşmasında anlam, yəni əvvəlki təcrübədən beyində qalan izlər əsasında qaydalar düzəltmək olar. Məs., qonşu evdən tüstü çıxırsa, deməli, yanğın var. Tüstünün yanğınlə əlaqələndirilməsi anlam kimi şərh edilə bilər. Çətir və yanğın görməyən uşaq və ya etnosun nümayəndəsi onları ilk dəfə görəndə çaş-baş qalacaq, fiziki prosesi əqli fəaliyyətlə əlaqələndirə bilməyəcək, yəni onun həmin şeylər barəsində heç bir anlamı olmayacaq.

Q.Freqeyə uyğun olaraq bu əlaqələndirməni biz anlam adlandırırıq. Ünsiyyətdə deyilənin məqsədə çatması, qəbul edənin ötürülən məlumatı alıb başa düşməsi və ona münasib hərəkət etməsi ünsiyyətin mənalı olmasını şərtləndirir. Kommunikativ məqsədə çatmaqda görünüş də müəyyən rol oynayır. Deməli, səslənmə və eşitmə ilə yanaşı dadbilmə, iybilmə və toxunma da mənanın açılmasında mühüm rol oynayır. Qida məhsullarının qablaşdırılması, binaların tikinti üslubu, geyim, habelə üz və saçın forması və s. ictimai əhəmiyyət daşıyan informasiyaların başa düşülməsində mühüm rol oynayır, olayla bağlı təsəvvür yaratmaqda zəngin vasitə kimi çıxış edirlər.

Ola bilər ki, göndərənin məlumatını dinləyən düzgün açmasın, deyilən barədə heç bir anlamı olmasın. Məs., almanların yarandığı vaxtdan /Karlsbad/ adlandırdığı kurort şəhərini çexlər /Karlovı varı/ adlandırırlar. Bu barədə heç bir anlamı olmayan azərbaycanlı həmmən kurorta gedəndə sərhəddə bir almandan bu yeri /Karlovı varı/ kimi soruşanda, o xeyli dayanıb durdu, xeyli keçəndən sonra , hə, hə, Karlsbadı deyirsiniz, oraya təxminən 100 km qalır, dedi. Soruşan azərbaycanlı olarsa və onun tarixdən xəbəri yoxsa, o da çaşib qalacaq. Ancaq tarixdən xəbəri olan kəs o saat biləcək ki, bu,

keçmiş alman ərazisi olan Sudetenlandda Böyük Karlın əsasını qoyduğu və onun şərəfinə adlandırılan müalicə zonası kimi tanınan /Karlsbad/dır. Sonralar bu ərazi Çexiyanın tərkibində saxlanılmaqla adı dəyişdirilib /Karlovi varı/ olub.

Deməli, ünsiyyətdə mənanın düzgün başa düşülməsi anlamdan asılıdır. Ünsiyyət və məna bir-birilə anlam vasitəsilə sıx bağlıdır və müxtəlif səviyyələrdə bir-birinə qarışır.

Bəs informasiya nədir? Riyazi anlamda informasiya dünyanın vəziyyətinin qeyri-müəyyənliyini məhdudlaşdıran fəaliyyət kimi başa düşülür. Futbol oyunu haqqında məlumat almaq gözlənilən üç nəticədən (qələbə, heç-heçə və məğlubiyyət) birini bilmək deməkdir. Bunu ikili həll vasitəsilə məhdudlaşdırıb ölçmək olar. Ölçü vahidi kimi bit (binary digital) götürülür. Əgər 8 imkan olarsa, onda bunu 3 bitlə ölçmək olar: 2.2.2 bərabərdir 8-ə, yəni nəticəni 3 dəfədə müəyyənləşdirmək olur, hər dəfə yalnız ikidən birinin mümkünlüyü götürülür. Elmdə, texnikada belə ölçü çox vacib sayılır. Amma adi dildə bu xeyli mürəkkəbdir. Presuppozisiya, propozisiya və redundantlıq kimi məsələlər adi danışqda informasiyanın qeyri-dəqiqliyini aradan qaldırmağa xeyli kömək edir. Redundantlıq məlumatın verilməsində küy faktorunu aradan qaldırmağa kömək edir. Adresant düşünür, çoxsaylı operasiyalar edir, inandırır, vəd edir, fantaziyasını işə salır. Məsələn, telefonda danışarkən /Firuzə/ deyəndə o biri başda dinləyən xəttəki küyə görə sözü tanıya bilmir. Başa düşməni asanlaşdırmaq üçün danışan məcbur olub sözdəki hər bir fonemi ayrıca sözlə başa salır: /Fərhad/ + /İkram/ + /Rasim/ + /Urfan/ + /Əsəd/. Bununla da deyən istədiyinə çatır, göndərdiyi informasiyanın başa düşülməsinə nail olur. Amma danışan xeyli vaxt və enerji itirir. Bu da xərc deməkdir.

Qəbuletmə bir adamın (başqa canlı və bu məqsədlə düzələn qurğunun) göndərdiyi xəbəri, mətni qəbul edəndir (adresat, qəbuledici və ya resipiyentdir, oxucudur). Dünyanın müxtəlif yerində bu aktı mətn kimi dəyərləndirib kim üçünsə anlam yarandığını qiymətləndirirlər. Anlamanın aid olmasında şərh, yozma, açma və interpretasiya çox mürəkkəb bir prosesin çıxış nöqtəsidir.

Burada söhbət ünsiyyətin həlledici aktından gedir. Aydındır ki, göndərən olmasa kommunikasiya baş tutmaz. Deyək ki, kimsə elmi mənbədən. xəstəlik simptomundan və ya başqa indisiyalardan, yəni əhəmiyyət kəsb edən dünya strukturlarından anlam yaradır (klassik nümunəsi qızdırma xəstəliyi, qatilin barmaq şəkli). Ancaq adresat olmasa heç bir kommunikasiya meydana gəlməz¹⁷. Göstərdiyimiz nümunələrdə hərəkəti həyata keçirən yoxdur, sadəcə olaraq, ətraf aləmin şeyləri hər hansı bir kommunikativ proses olmadan mövcud indisiyalardır. Eynilə ölçü alətləri və avtomatik həyəcan siqnalları kiməsə signal vermək üçün düzəldilmiş qurğuların fəaliyyətinin nəticəsidir. Adresatsız (ən azından planlı şəkildə müraciət edilən avtomatik əlavəsiz) instrument maddi cəhətdən işləsə də, ancaq heç bir anlam yaratmaz (Fərz edək ki, göldə suyun daşmasını bildirən avtomat signal verir, ancaq signalı qəbul edən yoxdur). Termometr oxunmursa, o nə qədər əla işləsə də, heç bir anlamı olmur, ona görə də o, bu halda şüşə borudan başqa bir şey deyildir. Eynilə tüstü və qandakı mikroblar diqqəti cəlb etmərsə və qəbul edilmərsə, bu cürdür. Ancaq şərh və ya izah termometrin temperaturla əlaqəsini ortalığa qoyur. Qandakı mikrobları öyrənəndə onun xəstəliklə əlaqəsini müəyyən etməyə imkan verir. Dünyada baş verən bütün hadisə və olaylara reaksiya verəndə onlar əhəmiyyət kəsb edir. İnsanın dediyi söz və ya cümlə adresatsız məntiqi görünmür, danışanın dəli olmasına dəlalət edir. Həmçinin səhrada çağırış və ya adamın tərtib etdiyi mətn qəbuledicisiz mənasıdır. Əgər insan çıxırtı elədiyini təzədən bilmək istəmərsə və ya məktubu yoxlamaq üçün təzədən oxumursa, onda onun hərəkəti əhəmiyyətsizdir. Virtual adresat olanda danışan ifadələrini seçir, mətni ona münasib tərtib edir və s. Ancaq ünsiyyətə cəhdlər olur. Telefonla danışmaq istəyirik , o başda cavab verən olmur. Ancaq ünsiyyətin tam baş tutmasına əmin olunca (fatik funksiya) müvafiq təsdiq gəlir (yoxsa təkrar-təkrar deyirsən, küyü nəzərə alırsan və s.). Deməli, məlumat tam qəbul ediləndə ünsiyyət baş tutmuş hesab edilir. Bədii əsərlərdə onların ünsiyyətə daxil olana qədər müddətdə adresat yaradıcının özü olur. Ü.Hacıbəylinin (1885-1948) “Leyli və Məcnun” operası

dəfələrlə səhnəyə qoyulub oynanılmazdan qabaq onun qavranılması taleyinin bir anlamı var. Ancaq müəllif öz əsərinin ilk resipiyentidir. Buradan belə nəticə çıxır ki, bütün ünsiyyətlərdə məlumatın qəbuledilməsi vacibdir. Göndərilən hər bir məlumatın qəbuletmə aktında deşifrələnməsi vardır. Oxuma və eşitmə zamanı tam həcm və ya məzmun açılır, yalnız qəbuledilən respiyalanmış mətn olur (qatarda qəzeti vərəqləyirsən, şeirin bir misrasını oxuyursan, televiziya verilişin bir parçasına baxırsan). Qəbul edən öz səviyyəsinə görə mətni aktuallaşdırır və onun növünü müəyyənləşdirir. Nəhayət, o, məndəki boşluqları doldurur və ondan nəticə çıxardır.

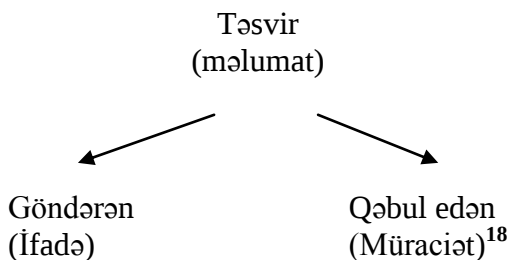
Semiotik baxımdan anlamın başa düşülməsi vacibdir. Bu da mətni olduğu kimi qəbul etməyə imkan verir (sintaqmatik fərqlənməyə görə, yəni kontekstdəki müxtəlifliyi, sonra paradigmatik (onun yerində nə gələ bilər)). Başqa sözlə, əsas və yardımçı fərziyyələrin şəbəkəsi müəyyən edilir. Bunun özülündə təcrübə, heyranolma, yəni fəlsəfi əsas durur ki, bunun da təsir prinsipini relevantlıq, kontekstdə nəzərə çarpmalıq, yəni tipikləşmiş eyniləşdirmə və fərqləndirmə təşkil edir. Bütün mətnlər dil kodları əsasında qurulur və gerçəklik haqqında bilikləri ehtiva edir ki, bunlar da adresata məlum olmalıdır.

Dialogda olan persepsiyanın fikir və mülahizələrini başa düşən qəbuledəni U.Eko (1932-) nümunəvi oxucu adlandırır¹⁷. Bununla yanaşı məndə bir obraz da gizlənir, ona təsvir olunan adresat deyilir. Məsələn, televiziya verilişindəki qonaqlara aparıcı ikinci şəxsə müraciət edir. Qəzetdə müxtəlif oxucu məktubları sütunda verilir. Belə halı izahla yanaşı təsvir də adlandırırlar. Deməli, resepsion fəal prosesdir, özü də o, çoxşaxəli, çoxtərəfli, çoxsaylı səviyyə və qatlarla bağlıdır. O tək bir subyekt deyil, mətnə, cəmiyyətə və başqalarına yönəlikli bir aktdır. Buraya biliklə yanaşı qabaqcadan yaranmış münasibət, maraq və s. aspektlər aiddir. Burada həmçinin gözləmə mövcuddur. Resipiyentə qabaqcadan məlum olanla hazırkı mərhələ arasında bir daxili bağlılıq yaranır. Deməli, qəbuletmədə bir mürəkkəblilik mövcuddur.

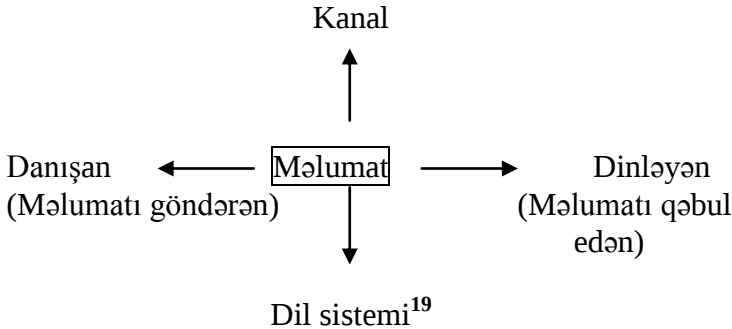
Qeyd edək ki, təmiz perseptiv qəbuletmə ola bilər. Məs., kontrol lövhəsində işıqın yanması. Ola bilər ki, maşının tablosunda benzin göstərən yanib-sönür və müasir avtomobillərdə neçə km-lik benzin qalması konkret bildirilir. Yəni mürəkkəblikdə bir ölçü və meyar olur.

Qəbuletmənin olması üçün kanallar və kodlar olmalıdır. Mənbə olaraq burada görmə, eşitmə və toxunma mümkündür. Həm də ikonik, indikativ və simvolik resepsiyalar var. Kodun və tətbiq olunmanın mürəkkəbliyindən asılı olaraq məlumatın məzmun mürəkkəbliyi və onun aktuallaşması müxtəlif olur. Oxucu mətni oxuyarkən müxtəlif mövqe nümayiş etdirə bilər. Mətnin müəllifi müəyyən edilir, digər tərəfdən, rezistent oxu növü, yəni mətnin tənqidi dərkinə yönəlmiş qəbuletmə olur. Birinci qurma, ikinci isə dağıtma məqsədi güdür. Bu ikisinin arasında mətnin işlədilməsində və ondan həzz almada müxtəlif keçidlər durur. Mətni oxuyan üçün oxucunun nə gözlədiyi yox, oxuyanın onu necə başa düşməsi vacibdir.

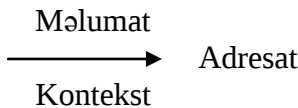
Hələ ötən əsrin əvvəllərində K.Büler (1879-1963) ünsiyyətin modelini aşağıdakı kimi nümayiş etdirirdi.

Göründüyü kimi, bu modeldə məlumatın yalnız xarakteri açılır. Ünsiyyətin mahiyyəti bu modeldə tam əks olunmur. Ona görə də biz ötən əsrin 90-cı illərində aşağıdakı ünsiyyət modelini təklif etmişdik:

Dinləyən qəbul etdiyi informasiyanın gerçəkliyə uyğun olub-olmamasını müəyyən edir. Bununla o, məlumatın kontekstə uyğunluğunu və məzmununu, məlumatın düz və ya səhv olduğunu yoxlayır.

sxemi deyilənləri aydın göstərir. Lakin burada məlumatı göndərən əks olunmayıb. R.Yakobson(1896-1982) kontekstə uyğun məlumatı siqnifikat adlandırır. Ç.Pirs (1839-1914) və Q.Frege isə onu predmet adlandırırlar.²⁰

Bu, işarənin tanınması üçün çox vacibdir. İşarə kiminsə nəyisə göstərməsi üçün başqa cür tanınan şeydir. Yunanca buna *aliquid pro aliqui* deyirlər. Deməli, işarə ümumilikdə elə bir kiçik elementdir ki, ona bu cür işarələmə əlaqəsi şamil edilir.

Bir az sadələşdirsək deyə bilərik ki, qəzet və ya film işarədir. Ancaq daha doğru olar ki, onları məlumat adlandırıq, çünki onlar bir-birinin yanında yerləşən müxtəlif işarələrdən təşkil olunub. Bunu mətn də adlandırmaq olar. Ancaq yaxşı olar ki, yanğına işarə edən tüstünü, təslimi bildirən ağ bayrağı, işıqforda maşının dayanmasını və hərəkətini göstərən qırmızı və yaşıl işığı işarə adlandırıq.

Abstrakt mənada bir anlam səviyyəsi olmalıdır ki, ünsiyyətdə və mənada bu ilkin mənbəni tapmaq olsun, yəni elə bir şey ki, onun iki tərəfi olsun, daha doğrusu, siqnifikantla siqnifikatı bir-birinə bağlayan əlaqə olsun. Bu əlaqəni əyani olaraq belə göstərə bilərik:

$$\text{İşarə} = \frac{\text{İşarələnən (siqnifikat)}}{\text{İşarələyən (siqnifikant)}}$$

Bu heç də o demək deyil ki, işarə siqnifikatla siqnifikantın əlavəsi deyildir. Ola bilər ki, tüstü də, alov da insanlardan qabaq mövcud olub. Ancaq hazırda insanların onları bir-birilə bağlı götürməsi faktdır. Siqnifikat siqnifikantsız və əksinə mövcud ola bilməz. F.de Sössür bunları bir kağızın iki üzünü müqayisə edərək yazırdı ki, onları bir-birindən ayırmaq olmaz.²¹

Qeyd edək ki, hər dildə bunların öz sistemi var. Siqnifikat müəyyən reallıq sahəsini başa düşməyə imkan verən mədəni konstruksiya nəticəsində formalaşmış səs və ya qrafik obrazdır. O, bir və ya bir neçə predmetlə əlaqədə deyildir. /it/ sözü çox tanış bioloji varlıqdır. İnsanlar bu sözü çox müxtəlif şəkildə işlədir. Özü də hər dəfə müxtəlif böyüklükdə heyvan təsvir olunur. Sırf kommunikativ baxımdan /it/ sözü heç zaman mövcud olmayan /təkbuynuzlu/ heyvan da ola bilərdi. Əgər /təkbuynuzlu/ siqnifikatı olsaydı, kifayət idi ki, o başqa siqnifikatlardan, deyək ki, olmayan /xməra/-dan fərqlənəydi.

Siqnifikat semiotiklərin referent adlandırdıqları obyektiv şeylərə uyğun deyildir. Eynilə o, fərdi və xüsusi təsəvvürləri də nəzərdə tutmur. Ancaq hər dəfə işləyəndə işarə spesifik anlam kəsb edir, mövcudluq formasından asılı olmayaraq müəyyən referenti bildirir. Deməli, siqnifikat bütün mümkün anlamların məcmusudur ki, onlar işarədə ehtiva olunur.

Siqnifikant da belədir. Onda daima dəyişməz maddi, obyektiv və fərdi xüsusiyyətlər axtarmamalıyıq. Hər kəsin öz səsi, tələffüz xüsusiyyəti, əhvalına və psixoloji durumuna işarə edən intonasiyası

var. Bunun nəticəsi olaraq hər bir söz və ya cümlə müxtəlif cür səslənir. Bu da ona görə mümkün olur ki, biz möhkəm sabit mədəni kodlara və konvensiyalara əsaslanan vahidləri eyniləşdiririk, başqa sözlə, onlar fərdi olmayıb, ümumi xarakter daşıyır.

Signifikatlar eyniləşməni təmin edən, deməli, dil cəmiyyətinin tanıdığı vahidlərdir, yəni hamıya xas psixi reallıqlardır, danışan tələffüz edir, səsləndirilən maddi varlıq kimi eşidilir və o, fərdi variativ ardıcılığa malikdir.

Sözün signifikantları danışan üçün bütün mümkün reallaşmaları əhatə etdiyindən onu ümumi nümunə hesab edə bilərik. Bəziləri ona abstrakt sinif deyirlər ki, bu sinif ona daxil olan bütün signalların cəmidir. Ancaq hər bir sözün konkret reallaşması fərqli olur. Məsələn, /gar/ sözü bərkdən, şən tonal və ya sondakı /r/ samitinin çox aydın titrəməsilə tələffüz oluna bilər: /gar/, /ga.r/ və ya /garr/ və s. Yol işarəsi də parçadan, müxtəlif hündürlükdə və ölçüdə ola bilər. Hər iki halda müxtəlifliyə baxmayaraq işarələri tanıyıırıq. Onlar signifikata təsir etmir, çünki variativlik diapazonunu aşmır, ona görə də, semiotikada deyildiyi kimi, relevant olmur. Onlar eyni signifikantın signifikat baxımından müxtəlif dəyişikliklərə uğramasıdır.

Burada kommunikativ funksionallıq məsələsi ortalığa çıxır. Ünsiyyət prosesilə iş aləti arasında analogiyanı inkişaf etdirməklə görə bilərik ki, semiotik predmetin identikliyi nədən ibarətdir. Başqa sözlə, predmetin funksiyalar məcmusunu müəyyənləşdirmiş oluruq. Məsələn, çəkil formasına, çəkisinə və nədən hazırlanmasına baxmayaraq hər zaman çəkil olmaq funksiyasını özündə saxlayır. Deməli, alət anlayışı bir tərəfdən ayrı-ayrı çəkilərin məcmusudur, digər tərəfdən isə onunla həyata keçirilən iş və hərəkətlərin məcmusudur (mismar vurmaq, daş parçalamaq və s.).

Eyni signifikant signifikat tam dəyişməyə qədər onu ifadə edir, bildirir. Buradan belə nəticə hasil olur ki, dil elementlərinin eyniliyi təkcə onların funksionallığındadır. Yəni /gar/ nə qədər fərqli deyilsə və dəyişsə də, /gaz/ sözünə keçməyə qədər ondakı signifikantla signifikatın vəhdəti qalır. Eynilik təkcə zahiri

görünüşlə deyil, həm də anlam fəaliyyətinin dərin qatı ilə bağlıdır. Məsələn, işıqforun qırmızı işığı və ya yol polisinin yuxarı qalxmış əli müxtəlif kontekstlə bağlı olsa da, kommunikativ funksionallıq baxımından eynidir. Bunun əksini də müşahidə etmək olur. Belə ki, maddi cəhətdən eyni siqnal müxtəlif kommunikativ funksiya yerinə yetirə bilər. Məsələn, iki adam bir romanı oxuyur və ya eyni filmə baxır, ancaq müxtəlif nəticə çıxardır (biri aktyor oynunu qabardır, o birisi isə dizaynı xüsusi qeyd edir). Beləliklə, siqnifikat eyni olsa da, siqnifikant fərqli olur.

Deməli, semiotik eynilik fiziki predmetlərin eyniliyi deyildir, onlar psixi və mədəni strukturlar olmaqla müxtəlif amillərdən asılı ola bilər (təhsil, yaş, səviyyə, dünyagörüşü və s.). Ola bilər ki, kinoya baxan birinci adam əvvəlcədən o barədə nəşə oxuyub və ya eşidib, ikincisinin isə çəkilişlə bağlı müəyyən məlumatı olub. “İşarələnmənin müxtəlifliyi, - deyər Q.Frege yazırdı, -, özlüyündə yetərli deyil ki, işarələnmənin müxtəlifliyini əsaslandıraraq”.²²

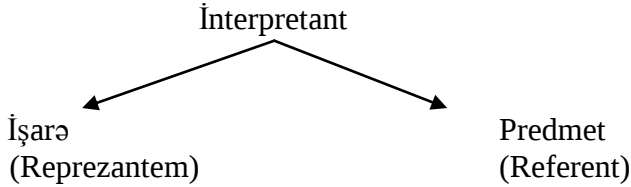
I.4. Ünsiyyət və interpretant

İşarə əlaqəsi məzmunla (siqnifikat) ifadə (siqnifikant) arasındakı əlaqədir. İşarə şey deyil, o, sosial və mədəni reallıqdır. Ən əsası odur ki, bu əlaqələri duyan və bilən kəslər vardır. Primitiv insan tüstü ilə yangını əlaqələndirə bilmirdisə, demək olmaz ki, o, işarə əlaqəsindən xəbərdar idi. Buradan aşağıdakı nəticələri çıxartmaq olar:

1. Dünyadakı vəziyyətlər, əşya (referent) və hadisələr, habelə kommunikativ məzmun fərqləndirilməlidir. Hətta həqiqi gerçəklik əşyaları belə cəmiyyət tərəfindən avtonom predmetlər olaraq qəbul edilib mədəni vahidlər kimi adlandırılırlarsa, heç nədir.

2. Yaratma prosesi və anlamın ötürülməsi o zaman mümkün olur ki, kimsə (interpret) ifadə ilə (siqnifikantla – səs, şəkil, təbii hadisə və s.) məzmunu (siqnifikatı) bir-birinə bağlasın. /ağac/ sözü ilə bitki kimi ağac arasında əlaqə yoxsa, işarə əlaqəsindən danışmaq

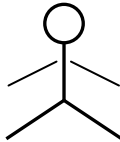
olmaz. İki tərəfi bir-birinə bağlayan üçüncü elementi interpretant (*interpretin eyni deyil - F.V.*) adlandırırlar. Deməli, işarə əlaqəsi üçtərəflidir:

Reprezantem başqa bir şey üçün mövcud olandır, yəni predmet (siqnifikat) üçün mövcud olandır. Xəstənin dərisindəki qızartını həkim qızılca hesab edir. Burada həkim interpretədir, xəstəlik siqnifikatdır, ləke isə siqnifikantdır.

Simptom və səbəb işarənin interpretantıdır. Eləcə də /it/ sözünün dördayaqlı heyvanlardan olan heyvanla əlaqəsi interpretantdır. Bu ingilis dilində /dog/, alman dilində /Hund/, ispan dilində /perro/, rus dilində /coбaka/, fars dilində /sək/ vasitəsilə həyata keçir. Bu əlaqə təkcə sözlə deyil, həm də şəkillə ola bilər. Deməli, interpretant obyektə və ya siqnifikata aid əlaqə olduğu üçün onu təsvir də adlandırma bilərik. Interpret siqnifikantla siqnifikat arasındakı əlaqəni tutandır, interpretant isə elə bir siqnifikantdır ki, o hansı anlamda müəyyən bir siqnifikantın verilmiş siqnifikata vasitəçi, təmsilçi kimi xidmət göstərir.

Azərbaycanda bostan bitkilərini quş aparıb yeməsin deyərək bostanın içində belə bir oyuq qoyurlar, bu insan təsəvvürünü yaradan bir oyuqdur:

Baş, iki qol və iki ayaq əsl ieroqlif yazısı kimi insan təsəvvürü yaradır. Bu, insan anlamının ümumi cizgiləridir, çünki hər zaman

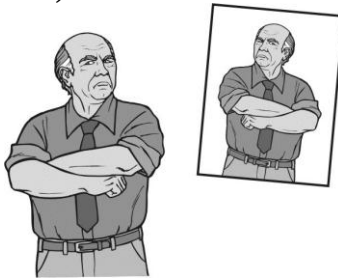
məna və ya kommunikasiya yarananda bildirilməli olan, qabardılmalı olan şeyin qabaqca seçimi, yəni aidliyi (Pertinence) və başqa şeylərdən fərqi olmalıdır.

I.5. Ünsiyyət və digər motivli işarələr

a) İkonik işarələr

Ünsiyyətdə işarənin funksiyasından danışarkən ənənəvi olaraq onun daha üç növünü fərqləndirirlər. Sinqnifikant öz siqnifikatına oxşayırsa, ikonik, bu əlaqə hər hansı bir təbii yollasa bunu göstərici (işarələyici), əgər siqnifikantla öz siqnifikatı arasında heç bir bağlılıq yoxdursa, bunu kortəbii əlaqə və ya simvolik (rəmzi) işarələr adlandırırlar.

Birinci halda siqnifikantla siqnifikat arasındakı obyektiv oxşarlığı və ya işarəni işlədən cəmiyyət bu oxşarlığı tanıyır, qəbul edir, bu zaman söhbət ikonik və ya inikas əlaqəsindən gedir. Başqa sözlə desək, ifadə öz məzmununa oxşayır. Məsələn, illüstrasiyalar, şəkillər, karikaturalar, tikinti sxemləri, xəritələr, həmçinin səs təqlidi yolu ilə yaranan sözlər və metaforlar. Bu o deməkdir ki, oxşarlıq nə qədər yaxın olsa da, o heç vaxt əşyanın, predmetin və ya obyektiv varlığın özü ola bilməz. Rəssamın çəkdiyi portret heç zaman insanın eyni olmur. O hərəki deyil, ikiölçülüdür, insan isə hərəki və üçölçülüdür (bax: şəkil 1).

Şəkil 1. İnsan və onun şəkli

Karikatura da belədir. Sənətkar nə qədər çalışsa da, onun karikaturası yaratdığı adamı yüzə-yüz əks etdirə bilməz. Bu zaman müəyyən cizgilər dərinədən öyrəniləndən sonra rəssamın fırçası ilə kətan üzərinə köçürülür. Özü də bəzi əlamətlər daha qabarıq verilir ki, interpret çətinlik çəkmədən onu tanıya bilsin. Məsələn, Qorbaçovun başının qabaq hissəsində saçın olmaması, arxadan isə çallaşmış saçlarının qabarıq verilməsi. Ancaq nə qədər canlı olsa da, bu, şəxsin özü deyildir, görünən əyanilik bütün qrafik, tablolar, onomatopeyalarda və metaforlarda müəyyən konvensionallıq sayəsində ikoniklik özünü büruzə verir ki, bu da onları tanımağa əsas verir. Absolut oxşarlıq dubletlərdə və replikalarda mümkündür. Məs., sənədin üzünün çıxarılması və ya bircə nüsxə çap olunan nəşr məhsulu (kitab, qəzet və s.). Oxşarlıq cəmiyyətlə bağlıdır. Hətta səs təqlidilə yaranan sözlər müxtəlif xalqlarda müxtəlif cür səslənir (Azərbaycan dilində xoruz banı /quqquluqu/, alman dilində isə /Kikeriki/ kimi ifadə olunur). Elə buna görə də U.Eko belə işarələri hipoikonlar adlandırır.²²

Ancaq ikonlar şəffafdır, onlar ünsiyyətdə bildirilən əşyaya bilavasitə yönəldirlər. Buna tez-tez filmdə və televerlişdə rast gəlmək olur. Bəzən onlar yanıltmaq üçün mühüm rol oynayırlar.

Son illərdə rəqəmsal yolla şəkillər çəkilir və kompüterdə yayılır. Onlar fiziki analoqiyyaya deyil, rəqəmli hesablamalara əsaslanır.

b) Deyktik işarələr

İkinci növ motivli işarələrə göstərici (lat. ostensiv) və ya deyktik işarələr aiddir. Bu işarələrdə proses siqnifikantla siqnifikat arasında bu və ya digər dərəcədə aydın oxşarlığa deyil, fiziki yaxınlığa söykənir. Bu əlaqə işarə olunan predmet və hadisənin izinə və ya əksinə əsaslanır, bu predmet və hadisəyə bağlı anlamdan doğur. Nümunə kimi insanların imzasını, barmaq şəklini, dialoqda /mən/ və /sən/ əvəzliliklərini, küləyin hərəkətini göstərən bayrağı göstərmək olar. Film və ya fotosu çəkilən predmet kamera

qarşısında duran obyektə yaxınlığı əks etdirir. Barmaqla işarə edilən obyekt və predmetlərin istiqaməti və uzaqlığı daxili razılıqla müəyyənləşdirir və barmağın hərəkətindən asılı olur. /Bura/, /ora/, /mən/, /sən/ və sə kimi sözlər məhz işarələmə funksiyasını yerinə yetirir.

Bu işarələrin tam motivli olmamasını onunla göstərmək olar ki, barmağın işarəsilə səhv istiqaməti də göstərmək olur. Barmağı yalandan başqa istiqamətə tuşlamaqla adresatı aldatmaq olur. Hətta imzanı da saxtalaşdırmaq olur. Fotomontaj və ya reklam funksiyası daşıyan fotolar da bura aid edilə bilər. Fotonun başqa mətnə yerləşdirilməsi (montaj, qaralama və s.) həqiqəti pərdələmək məqsədi güdür. Şəkildə ana əlini irəli uzadır vətənin müdafiəsinə çağırır, altında isə /Ana vətən səni çağırır/ yazılmaqla adresatı müəyyən hərəkətə ruhlandırır.

c) Simvolik işarələr və kodlar

İşarələr arasında simvolik (rəmzi) işarələr çox vacib yer tutur. O işarələr rəmzidirlər ki, onlar olmayanda signifikantla signifikat arasında heç bir əlaqə olmur. Simvol tarixən və konvensional motivliyə aiddir. O arbitrerdir. Yol hərəkətini nizamlayan, gəmiçilikdəki tətbiq olunan nişanlar və riyazi simvollar arbitrerdir. Rəmzi işarələr müxtəlif dillərdə müxtəli cür olmaqla yanaşı, həm də onların tarixən açılışı mümkündür. Məsələn, italyan dilində qadın /donna/ deməkdir. Bu latın dilindəki /domino/ sözündən əmələ gəlib /xanım/ demək idi. O qadını bildirən söz olaraq /dominus/ sözünə qarşı qoyulurdu, özü də müəyyən yerli güc, qüvvə demək idi. Bundan istifadə edən bəzi dilçilər səs simvolizmindən istifadə edərək belə hökm verirlər ki, guya ayrı-ayrı fonemlər öz keyfiyyətinə görə müəyyən məna ifadə edirlər. Məsələn, /a/ ən açıq sait olduğuna görə guya o, böyük predmetləri bildirmək üçün işlənir. Ancaq Azərbaycan dilində /igid/ heç də kiçik insan demək deyildir. Bunun əksinə olaraq /şir/ sözündə ən qapalı sait

işlənməsinə baxmayaraq heç də həmin heyvan kiçik və ya çəlimsiz bir dördayaqlını bildirmir.

Arbitrerlik ancaq o demək deyildir ki, biz /it/ deyəndə /pişik/ və /hə/ deyəndə /yox/ başa düşək. Arbitrer kimi müəyyənləşən kommunikasiya sahəsini kodlar sahəsi kimi dəyərləndirmək olar ki, bu da cəmiyyətin üzvləri tərəfindən siqnifikantla siqnifikat arasındakı razılaşmalar siyahısı deməkdir. İkidilli lüğətləri buna misal gətirmək olar. Bir tərəfdə əlifba siyahısı ilə sözlər verilir və onların qarşısında xarici dildə uyğun sözlər yazılır. İşıqfordakı siqnallar da onların kodluğuna aydın nümunədir:

yaşıl = yol açıqdır
sarı = yolu boşalt
qırmızı = dayan
qırmızı və sarı = hərəkətə başla
sarıнын yanıb sönməsi = ehtiyatlı ol

Ancaq bu kodun gerçəkdə xüsusi nəzərə çarpan redundantlığı vardır, bu da rənglərin ardıcılığında özünü büruzə verir. Yaşıl aşağıdakı, qırmızı isə yuxarıdakı ilə əvəz olunur. Göründüyü kimi, burada qırmızının yanıb sönməsi yoxdur. Deməli, ikonik işarələrin hər cür ardıcılığı deyil, yalnız bir qismi ünsiyyətdə istifadə olunur. Dildə də bu belədir. Məlumdur ki, dildə teoretik cəhətdən mümkün birləşmələrin heç də hamısı ünsiyyət üçün sözlərin düzəlməsində iştirak etmir. Kodun bu redundantlığı riyazi yolla hesablanı bilər. Ancaq redundantlıq ünsiyyətdə maneənin, küyün aradan qaldırılmasında çox böyük rol oynayır. Siqnifikat redundant kodlaşarsa, siqnifikantda yardımçı elementlər bolluğu meydana gələn küyü və ya maneəni saxlaya bilər. Arbitrerlik incə və mürəkkəb mətləbləri bildirməkdə böyük rol oynayır, çünki hiponimlər asan tətbiq olunur, başa düşülən və əyanidir. Ancaq onlarla məntiqi və narrativ əlaqələri göstərmək çətinidir. Məsələn, ikonik yolla inkarı vermək mümkün deyildir. Bir-birini ötən maşınların və ya yük maşınının şəkli ikonikdir, ancaq burada simvolik işarə də mümkündür.

Qırmızı dairənin içərisindən köndələnə keçən xətt razılaşmaya əsasən qadağanı bildirir. İxtiyarilik dil və dilə bənzər ünsiyyət sistemlərində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sıqnikatla sıqnikant arasında əlaqə yuxarıda deyildiyi kim tarixi və zəruri ola bilər. Belə halda söhbət vertikal ixtiyarilikdən gedir. Yuxarıda gətirdiyimiz işıqfor nümunəsində rənglərlə ifadə olunan mənalar arasında birbaşa əlaqə yoxdur, hərçənd ki, bizim mədəniyyətimizdə /qırmızı/ təhlükəni (yanğın, qan, siyasi partiyanın bayrağının rəngi və s.), /yaşıl isə sakitləşdirici dəyəri bildirir (açıq mənzərənin, cərrahların ümidvericilik rəmzi olan geyimi və s.). Ancaq bunların hamısında yerdəyişmə mümkündür. Işıqforda qırmızı əvəzinə narıncı, yaşıl əvəzinə isə mavi qəbul olunsaydı yol hərəkəti əvvəlki kimi nizamlanardı. Bizim cəmiyyətdə qara yas bildirdiyi halda, yaponlarda həmin anlamda ağ rəng işlənir. Sıqnikant baxımından əsas məsələ fərqlənmək və qarşılaşma yaratmaqdır. Yəni hansı rəngin ilkin olaraq seçilməsi və cəmiyyət tərəfindən qəbul edilməsi həlledicidir.

Təbii dildə eyni substansiya, materiya və səslənməni yaradan orqanlar eyni olsa da, onların funksional cəhətdən işlənməsi dildən-dilə fərqlidir. /d/ samiti ingilis dilində apikal, alman və Azərbaycan dillərində isə dorsal tələffüz olunur. Ancaq bu dillərin fonem sistemlərində həmin əlamətlərə görə fonoloji qarşılaşmalar yoxdur. Bu sadəcə olaraq norma səviyyəsində tələb olunan inteqral əlamətdir. Bu üfqi ixtiyarilik təkcə sıqnikantlar üçün deyil, həm də sıqnikatda özünü büruzə verir. Yeni sözlərin yaranmasında ixtiyarilik müşahidə olunur. Məsələn, /tozsoran/ rus dilindəki /pılesos/ sözünün kalka yolu ilə tərcüməsi olsa da, onun komponentlərinin mənasından sözün ümumi mənası yaranır.

Arbitrerlik dildə rəngarəngliyi təmin edən mühüm əlamətdir. Elə bunun nəticəsidir ki, ətraf aləm müxtəlif dillərdə müxtəlif cür əks olunur. Rənglərin adları, insanların zövqləri müxtəlif dillərdə tamamilə fərqli şəkildə öz əksini tapır. Elə bir dil yoxdur ki, cürbəcür ifadə vasitələrindən, yamsılamalardan, metaforlardan istifadə etməklə ətraf aləmin semantik mənzərəsini ifadə edə bilməsin. Dilin ifadə zənginliyinə can atmasını bitki adlarından götürülmüş /qızıl

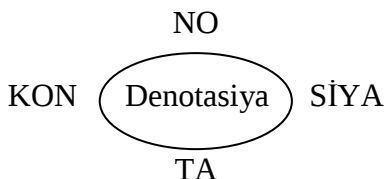
gül rəngi/, /nanə qoxulu/, /tayfun/, /kompüter/ kimi alınmalar, /göydələn/, /tozsooran/ kimi kalka yolu ilə tərcümələrin köməyi ilə vəziyyətdən çıxmağında aydın görmək olar. Hər bir ixtiyari kodun siqnifikantında olduğu kimi, hər bir siqnifikat da elə müəyyənləşir ki, onun dəyəri qarşılışmada üzə çıxır, yəni müəyyən anlamda ona qonşu olan siqnifikatlardan fərqlənir. Üfüqi ixtiyariliyin mahiyyəti bundadır. Meylli olmaq hələ sevgi deyil, simpatiya kimi də şəxssiz deyil. E.Sepir (1884-1934) və B.Uorf (1897-1941) bundan çıxış edərək deyirdilər ki, siqnifikatların müxtəlif dillərdə fərqli bölgüsü müxtəlif düşüncəni ehtiva edir.²³ Ancaq semiotika birmənalı şəkildə bildirir ki, kommunikativ qabiliyyətli əşyalar sistemi onları ifadə edən siqnifikantlar kimi ixtiyaridir.

I.6. Ünsiyyətdə konnotasiya

Siqnifikatla siqnifikantın işlənməsində qarşılıqlı, sadə və bir-başə əlaqə denotativ ehtiva edir. Denotativ predmet, əşya və hadisə də adlandırırırlar.²⁴ Məsələn, konkret bir mənzərənin şəkli buna nümunədir.

Başqa halda isə siqnifikantın işlənməsində çox geniş və az məhdudluqlu siqnifikatla rastlaşırıq. Burada ənənəvi olaraq konnotasiyadan danışılır. Yuxarıdakı şəkil gözəllik, istirahət və ya təbiət təsviridirsə, konnotativ (ikionik) mənada işlətməmiş oluruq. Göyərçin şəkli quşların şəkilləri arasında denotativdirsə, ayrılıqda konfrans zalında divara vurulmuş şəkil kimi sülh, döyüşdə ağ bayraq məğlubiyyətin mənasını bildirməklə konnotativ işlənməmişdir.

Denotasiya nüvəni bildirirsə, konnotasiya qeyri-müəyyən və dağınıqdır.

Konnotasiya siyasi-ideoloji və persuasiv (inandırıcı) diskursda önəmli yer tutur. Konnotasiya dolayısı ilə dəyərləndirmədir. Başını qara çadra ilə örtmüş qadın öz dini aidiliyini nəzərə çarpdırır. Bu müdriklik və alicənablıq əlaməti deyil. Ancaq yaşlı, ağ saçlı, sakit danışığı, bir az da köhnə dəbdə geyinmiş qadın müdriklik daşıyıcısıdır. Burada bütün əlamətlər konnotativ çalarda işlənmişdir. Deməli, bir siqnifikantın işərisinə həm siqnifikat, həm də siqnifikant daxildirsə denotativ, ancaq hər siqnifikata bir siqnifikant uğun gəlırsə, konnotativ işarədən söhbət gedir.

Ola bilər ki, yuxarıdakının əksi yaransın. Bir siqnifikatda həm siqnifikant, həm də siqnifikat yerləşsin. Belədə söhbət metaişarədən gedir. Metaişarə hansı anlamın nəzərdə tutulduğunu aygın göstərir. Bu zaman deklarativ və rasiyal aspektlərin kommunikativ baxımdan əvəzlənməsi mühüm yer tutur. Deklarativ aspekt kommunikativ məzmunun ötürülməsidirsə, rasiyal aspekt ünsiyyət iştirakçıları arasında münasibətin qurulmasına və söhbətin necə davam etdirilməsi üçün yönəlmələrdən ibarətdir. Buraya bədən hərəkətləri, səsin tonu, musiqili şərhlər və s. aiddir. Məsələn, məktub məhəbbət hisslərini, həm də nəzakətliliyin əlamətini bildirir. Metaişarələrə başlıqlar, qısaltmalar, çərçivəyə alma, replikalar və s. aiddir. Onlar mətdə verilən məlumatı məhdudlaşdırmağa, həm də nəsihətverici çalarlıqlar verməyə xidmət edir.

I.7. Fəslin ədəbiyyatı və qeydlər

¹. U.Volli. Semiotik. Eine Einführung in ihre Grundbegriffe. Tübingen, 2002.

². U.Eco. Einführung in die Semiotik. München, 2002.

³. P.J.King. 100 grosse Philosophen. Ihr Leben und Werk. München, 2009.

⁴. G.Frege. Funktion, Begriff, Bedeutung. Fünf logische Studien. Textausgabe. Göttingen, 2008, s.24.

⁵. F.de Saussure. Grundlagen der allgemeinen Sprachwissenschaft. Berlin, 1967.

⁶. Yenə orada, s.19. Bu sitatın alman dilindən təcüməsini biz ilk dəfə öz trilogiyamızın 3-cü cildində vermişik. Bax: F.Veysəlli. Struktur dilçiliyin əsasları. Studia Philologica. III, Bakı, 2009, s.16.

⁷. Ю.С Маслов . Знаковая теория языка. “Вопросы общего языкознания”, Л., 1967, s.109-127. E. Benveniste. Zur Natur des sprachlichen Zeichens. İn: “Probleme der allgemeinen Sprachwissenschaft. München, 1974, s.61-69; A.Schaff. Essays über die Philosophie der Sprache.Wien, 1968.

⁸. F.de Saussure. Yenə orada, s.77-78.

⁹. Ю.С.Маслов. Göstərilən əsəri.

¹⁰. Yenə orada, s.117.

¹¹. Biz Q.Frege'nin konsepsiyasını trilogiyamızın III cildində açmağa çalışmışıq və qeyd etmişik ki, onun ən böyük xidməti anlama referensi fərqləndirməkdən ibarətdir. Bax: F.Veysəlli Struktur dilçiliyin əsasları. Studia Philologica. III, Bakı, 2009, s.162-168.

¹². G. Frege. Göstərilən əsəri, s.13.

¹³. Q.Frege Göstərilən əsəri, s.29.

¹⁴. Yenə orada, s. 30

¹⁵. Yenə orada.

¹⁶. G.Frege. Göstərilən əsəri, s. 46.

¹⁷. U.Eco. Göstərilən əsəri.

¹⁸. K.Bühler. Sprachtheorie. Stuttgart. 1965.

¹⁹. F.Yadigar (Veysəlli). Fonetika və fonologiya məsələləri. Bakı, 1993. Həmin əsərin prof.M.Musaoğlu'nun türkcəyə tərcüməsi: Azərbaycan türkcəsi fonetiği. Ankara, 2008.

²⁰. R.Jakobson Semiotik. Ausgewählte Texte 1919-1988. Hrsg. von E.Holenstein.Frankfurt am Main, 1992; Ch.Pears. Collected Papers I – Harvard University. Press, 1931-38; G.Frege . Göstərilən əsəri.

²¹. F.de Saussure. Göstərilən əsəri.

²². G.Frege. Göstərilən əsəri.

²³. U.Eco. Göstərilən əsəri.

²⁴. F.Veysəlli. German dilçiliyinə giriş. Bakı, 2003.

²⁵. G.Frege. Göstərilən əsəri.

II. Semiotika və ya semiologiya

II.1. Semiotikanın mahiyyəti və tərifı

Son dövrlərdə təbiətşünaslıq və humanitar elmləri semiotikanın tərkib hissələri kimi səciyyələndirirlər. L.Yelmslev (1899-1965) və onun davamçıları təbiət elmlərini semiotika, humanitar elmlərin formalaşmasını isə semiologiya kimi müəyyənləşdirirdi. A.Qraymas (1917-) isə ifadə haqqında elmləri semiotika, məzmun haqqında elmləri isə semiologiya adlandırmağı təklif edirdi.¹

F.de Sössürə görə işarələri və onların sistemlərini öyrənən elmin adı semiologiyadır.² Ç. Pirsə və Ç. Morrisə (1901-1979) görə bu elmin adı semiotikadır.³ Belə bir fikir də var ki, semiologiya adı altında ümumilikdə işarələri öyrənən elmi və işarələri xüsusi sahə kimi nəzərdən keçirdikdə dil işarələri ilə birləşdirmək olar. Bəzən F.de Sössürün tərifini çevirməklə semiologiyayı translingvistikə kimi başa düşürlər ki, bu da bütün işarə sistemlərini dilin qanunlarına əsasən tədqiq etməyi nəzərdə tutur.⁴ Deməli, dil işarələrinin tədqiqini lingvistikadan asılı götürmürüksə, onda biz semiotika* ilə məşğul oluruq. Fikrimizcə, semiotika termini daha münasibdir. Əlbəttə, fəlsəfi və metodoloji baxımdan yanaşdıqda burada xeyli mübahisəli məsələ ortalığa çıxır. 1969-cu ilin yanvarında Parisdə Beynəlxalq Komitə iclas keçirdərək “Semiotik tədqiqatlar üçün Beynəlxalq Assosiasiya” təsis etməklə belə bir qərar qəbul etdi ki, “Semiologiya” terminini işlətməməklə hər iki sahəni əhatə edən məsələlər “Semiotika” adı altında birləşdirilsin.⁵ Biz də bu əsərdə semiotika terminini bu mənada işlədəcəyik.

Semiotikanın hüduqları və qanunauyğunluqları ilə məşğul olmağa başlayanda ilk öncə bu məsələlərə aydınlıq gətirilməlidir:

a) ayrıca elm sahəsi olaraq semiotikanın öz obyektı və vahidi, habelə öz tədqiqat metodları varmı?

b) bəlkə bu fənn hələ maraq dairəsi tam bəlli olmayan konq-lomerat baxışların yığınıdır?

Birinci suala cavab vermək üçün tədqiqatçı deduktiv yolla gedərək semiotik model inkişaf etdirməli və bu model müxtəlif tədqiqatları öz içinə alan sahənin parametrlərini müəyyənləşdirməlidir.

İkinci suala cavab vermək üçün isə tədqiqatçı vahid modelə nail olmaq məqsədilə stabil tendensiyaların sırasını tədqiq etməklə bu sahənin konturlarını işləyib hazırlamalıdır.

Semiotikaya xüsusi əsər həsr etmiş alman alimi Q.Klaus (1912-1979) məsələyə münasibətini belə ifadə edir: “Bir tərəfdən semiotika deyəndə ümumilikdə dil işarələri nəzəriyyəsi başa düşülür. Digər tərəfdən isə bu terminlə riyazi əsasların xüsusi sahəsini göstərirlər”.⁶

Əslində, bu, sərbəst yarımqrupların riyazi nəzəriyyə ilə sıx bağlı olduğu sahədir. Deməli, ümumi dil fəlsəfəsi sahəsi kimi semiotika riyazi sahəni əhatə edən semiotikadan fərqlənir.

Semiotika haqqında ilk məlumata m.ə. 5-ci əsrdə sofistlərdə və Platonda (428-348) rast gəlmək olur. Platon “Kratil” əsərində danışığın mahiyyətini açır və elə bir mövqe nümayiş etdirir ki, onu bu gün konvensialist dil fəlsəfəsi adlandırmaq olar. Platonun şagirdi Aristotel (384-322) “Orqanon” əsərində mənalı işarə birləşmələrinin məna daşıyan ayrı-ayrı işarələrdən düzəldiyini göstərir və onları mənasız birləşmələrə qarşı qoyur. Stoiklər də forma ilə məna arasındakı əlaqələri aydın dərk edirdilər. Onlar mövcud olan şeylə *(bu gün bunu işarələnen, denotat, referent və s. adlandırırlar - F.V.)* onun işarələyənini, səsli ifadəsini (yazılı formasını) bir-birindən fərqləndirirdilər.⁷

Semiotikanın çiçəklənməsi dövrü kimi Q.Laybnisin⁸ (1646-1716), Y.Herderin⁹ (1744-1808), V.fon Humboldtun¹⁰ (1707-1835) yaradıcılığını göstərirlər. Düzdür bu mütəfəkkirlərdə əsas diqqət dilin məntiqi və ümumi semantik təhlilinə deyil, onun mənşəyi, dil və şüurun (təfəkkürün) qarşılıqlı əlaqələrinə, dilin insanın yaradıcı

əqlinin ifadəsində instrument rolu oynamasına yönəlmişdi. Onlar canlı dilin yaradıcı insan şüurunun ifadəsi olduğunu xüsusi vurğulayırdılar. V.fon Humboldtun araşdırmalarının mərkəzində onun canlı dillərlə bağlı apardığı tədqiqatlar dururdu. Elə bunun nəticəsi idi ki, dilin təhlili problemləri ümumi fəlsəfi və idrak-nəzəri problemlərdən ayrılaraq dilçiliyin müstəqil inkişafına təkan verdi. Sonralar isə əsasən dilçilik xüsusi fənn kimi dil tarixilə məşğul olmağa başladı.

XIX əsrdən sonra dilçilikdə yenidən semiotika problemləri gündəmə gətirildi. Bu zaman semiotikanın riyazi məntiqin problemlərinə diqqət artırmasına səbəbkar Ç.V.Morrisin kitabı oldu. Onun “İşarə, dil və davranış” kitabını neopozitiv və biheyviorist dil fəlsəfəsinin kiçik ensiklopediyası adlandırırlar.¹¹ Ç.Morris insan fəaliyyətinin səciyyəvi formalarını öyrənməyi fəlsəfənin qədim ənənəsi hesab edərək yazırdı: “Bu ənənə müasir formada fəlsəfənin işarə nəzəriyyələri ilə eyniləşməsində özünü aydın büruzə verir.”¹²

Riyazi əsasların tədqiqi, məntiq və fəlsəfəyə yaxın digər fənlər işarələr sisteminin ümumi problemləri ilə məşğul olduğu bir vaxtda, dilçilik öz spəfik vəzifələrinə uyğun olaraq tam başqa prinsiplərdən işarə nəzəriyyəsini öyrənməli olurdu.

Dilçilikdə işarə nəzəriyyəsi problemləri dil işarələrinin digər işarələrdən fərqli olaraq xüsusi statusa malik olması ilə izah oluna bilər. F.de Sössür dili ən mühüm işarə sistemi hesab edirdi. L.Yelmslev isə yazırdı ki, “praktik olaraq dil bütün digər semiotikaların çevrilə biləcəyi semiotikadır-bütün digər dillər və digər düşünülməmiş semiotik strukturlar kimi... Dilin bu xüsusiyyəti işarələrin yaranmasının qeyri-məhdudluğu və daha böyük vahidlərin əmələ gəlməsində (cümlələrin və s.) çox sərbəst qaydalarla şərtlənir”.¹³

Deməli, semiotika bütün kommunikasiya formalarının əsasında kodlar olan məlumatın göndərilməsilə məşğul olur, yəni dilin işlənməsinin (*kommunikativ, performans* - F.V.) istənilən aktı artıq mövcud sərəştəyə (*kompetensiyaya* - F.V.) əsaslanır. Kod isə qabaqcadan razılaşma əsasında müəyyən edilmiş işarələr sistemidir ki, onun köməkliyi ilə informasiya təqdim olunur, mənbədən təyinat ye-

rinə çatdırılır. Azərbaycan dilində 32 qrafem qabaqcadan cəmiyyətə razılaşdırılaraq qəbul edilmiş işarələr sistemi kimi bu dildə bütün yazılı informasiyaların ötürülməsi və qəbul edilməsi üçün koddur. Bu kodun açılması azərbaycanlılar və Azərbaycan dilini bilən digərləri üçün mümkündür. Eləcə də dilimizdə 34 fonemdən ibarət sistem azərbaycanlılar arasında bütün şifahi ünsiyyəti təmin edən kod kimi göstərilə bilər.

II.2. Semiotikanın ümumi məsələlərinə dair

İşarələr sisteminin informasiya aləmini necə doldurması ilə bağlı konkret misallara müraciət edək. Hazırkı dünyamızda yol hərəkəti qaydalarını nizamlayan işarələr sistemini təhlil edəndə görürük ki, bütün bu işarələri 4 qrupda ümumiləşdirmək olar:

1. Nəqliyyat vasitələrinin əsas növlərini əhatə edən işarələr:

buraya yük və minik maşınlarını, motosikl, velosiped, traktor, qoşqulu nəqliyyat vasitələrini göstərən və hətta qabariti məhdudlaşdıran işarələr daxildir (bax: şəkil 2).

Şəkil 2. Nəqliyyat vasitələrini göstərən işarələr

2. Hərəkətin həyata keçirildiyi yollar barəsindəki nişanlar: buraya əsas və ikinci dərəcəli, avtomagistral, birtərəfli və ikitərəfli hərəkət olan, ümumi nəqliyyat növləri üçün nəzərdə tutulmuş yolları göstərən işarələr daxildir (bax: şəkil 3).

Şəkil 3. Yol nişanları

3. Xüsusi təhlükə gözlənildiyini bildirən işarələr: buraya piyada keçidi, məktəb binası, dəmir yol keçidi, ötmə, yol təmiri və s. bildirən işarələr daxildir (bax: şəkil 4).

Şəkil 4. Təhlükə bildirən nişanlar

4. Sürücülər haqqında məlumat: sürücü-əlil, sürücü-şagird, əl ilə idarə edən sürücü və s. işarələr buraya aiddir (bax: şəkil 5).

Şəkil 5. Sürücülər haqqında məlumat bildirən işarələr

Yol hərəkəti qaydalarını əks etdirən lövhələr, yolun müəyyən hissəsinin işarələnməsi, işıqfor, qabaqdan gələn maşınların xəbərdaredici işarələri, yol nizamlayıcıları və s. bütöv bunlar hamısı birlikdə yol hərəkəti qaydalarını nizamlayan işarələrdir.

Bu işarələrin hamısı əvvəlcədən işlənib hazırlanmış işarələr sistemidir. Onların göstərməkdən, istiqamətləndirməkdən başqa funksiyası yoxdur. Yolun şübhəliliyini göstərən ziq-zaqvari işarə sadəcə sürücünü ehtiyatlı davranmağa xəbərdar edir. O işarənin funksiyası yalnız yol hərəkəti qaydalarına aid olan işarələr sistemində müəyyən əhəmiyyət daşıyır.

Heykəltaraş semiotikası yuxarıdakı semiotik sistemdən fərqli olaraq insanı üçmeyarlı xüsusi bir fiqurda (*bəzən qrup şəklində və ya heyvanların fiquru kimi - F.V.*) əks etdirir:

a) bu zaman prototip ya qəhrəman, ya lider və ya görkəmli elm və incəsənət xadimidir. Ancaq burada peyzaj və natürrəmiz olmur.

b) simvolik, allegorik və ya ümumiləşdirici strukturlar əsas götürülür (*ədalət rəmzi kimi qadının əlində tərəzi və qələbə rəmzi*

kimi naməlum əsgər heykəli, vətənə sevgi rəmzi kimi şəhidlər xiyabanı və s. - F.V.).

c) məlumat seçimi (*ayaq üstə, büst, statuyə, romantik, idman, konkret, realistik və s. – F.V.*). Göründüyü kimi, skulpturda təsvir imkanları məhduddur.

Buradan belə nəticə hasil olur ki, kimsə kiməsə nəsə deyir, jestlə nəyisə ifadə edirsə, şəkil göstərsə, o, bildiyini və ya istədiyini, niyyətini başqasına çatdırmaq məqsədini güdür və bu həm deyənə (göstərənə, çəkənə), həm də dinləyənə (həmsöhbətə, eşidənə, tamaşaçıya, dinləyiciyə) qabaqcadan məlum olan qaydalar əsasında baş verir. Birincisi kodlaşdırır, ikincisi isə dekodlaşdırır ki, işarələr anlaşılsın, qarşılıqlı anlaşmaya xidmət etsin. Kimsə güman edir ki, informasiyanın ötürülməsi və qəbul edilməsi, ünsiyyət qabarıq, hər hansı bir mədəni formada razılaşdırılmaya söykənmir, yəni iki fərd arasında ünsiyyət kortəbii və intuitiv əsasda baş verir, deməli, bu halda semiotika mənasız bir şeydir. Beləliklə, kodla məlumat arasındakı dialektika və kodun razılaşma ilə mədəni təbiətinə dair söylənilənlər bu sahədə kəşf deyil, sadəcə onun əsaslandığı tələbdir.

II.3. Semiotikanın sahələri

Aşağıda semiotik sahəyə daxil edilən tədqiqat istiqamətləri son dövrlərin nailiyyətləri hesab olunmalıdır:

Müasir tədqiqatlara əsaslanaraq semiotika sahələrini belə qruplaşdırmaq olar:

Zoosemiotika: bu semiotikanın aşağı səviyyəsidir, burada kommunikativ davranış insan cəmiyyətindəki mədəni davranışdan aşağıda olanlardır. Heyvanlar arasındakı ünsiyyəti öyrənməklə biz insan ünsiyyətinin bioloji və təbii komponentlərini üzə çıxarda bilərik. Heyvan səviyyəsində də davranışlar içərisində “mədəni” və sosial davranış növlərini üzə çıxartmaq olar. Hansı heyvanların “ünsiyyət” davranışının insanlara ən yaxın olanını müəyyən etmək olar.

Bu davranış üçün mühüm kodlar içərisində iy bilmə, toxunma və dad bilmə kodları mühüm rol oynayır. İy emosional mənada konnotativ dəyər kəsb edirsə, deməli, dəqiq referensial xarakterli qoxular var. Ç.Pirs bunları “İndices” adlandırırdı.¹⁴

Bunlara kimyəvi kvalifikatorlar kimi indikatorlar deyirlər. Qeyd edək ki, zoosemiotikanın inkişafında T.Sebeokun (1920-) xidmətləri böyükdür.

Korların ünsiyyəti, sosial vəziyyətlərin ifadəsində (öpüş, qucaqlaşma, şillə vurma, çiyinə toxunma) ünsiyyətə xidmət edən vasitələrdir. Dadbilmə yemək bişirmə sənətində çox vacib faktordur.

Paralingvistik vasitələrə jestlər, mimikalar, bədən hərəkətləri və s. dillə və dilsiz ünsiyyətdə köməkçi vasitələr kimi çıxış edirlər. Bu zaman aydın dil strukturu olmayan vasitələri xüsusi fərqləndirməliyik:

a) səs növləri yaş, səhhət, əhval-ruhiyyədən asılı olaraq müxtəlif olur. Yaşlı adamın çox soyuq su içəndə səsi batır, o, güclə danışır;

b) səsin keyfiyyəti, tonun yüksəkliyi, artikulyasiya üzvlərinə nəzarət; səsin çıxması (gülmək, ağlamaq, hönkürmək, pıçıldamaq, bağırmaq, fəryad qoparmaq); tonun gücü və yüksəkliyi; səsin seqre-qasiyası (dilin və dodaqların marçıldaması, partlayışlı, burunda danışmaq, fısıldamaq və nəfəs alanda çıxarılan səs, xorultu və s.), fit çalmaq və dəfdə işarə vermək də buraya aiddir.

Tibbi semiotika. Simptomla xəstəliyin əlaqəsi. Təzyiq artanda əhval-ruhiyyə aşağı düşür. Dəridə qaşınma və ya qızartı allergiyanın əlaməti ola bilər.

Kinetika və proksemika. Jestlərlə və gediş növü ilə nəyisə bildirmək, pantomim teatrında tez-tez rast gəldiyimiz oyun növləri buna misal ola bilər.

Musiqi kodları. Musiqi ilə ünsiyyət bura aiddir. Təbil çalınanda əsgərlər meydana toplaşır və ya həbsxanada yeməyə işarədir: müharibəyə səsləyən musiqi, gərginliyi götürən musiqi, şən musiqi və s.

Formalaşdırılan dillər. Cəbr, riyaziyyat, kimya və s. ümumi semiotikaya aiddir. Morze və Brayl əlifbaları, elektron kalkulyatorlar üçün formal dillər (pin kod və s.) bu qəbildəndir.

Yazılı dillər. Naməlum əlifbalar, gizli kodlar, kriptogramlar və krossvordlar buraya aiddir.

Təbii dillər. Bu, fonologiyadan qrammatikaya və semantikaya qədər dilçiliyin sahəsidir.

Təbii dil insanın fikri fəaliyyətinin nəticəsi və vasitəsidir. Yalnız təbii dildə göndərilən informasiya insan tərəfindən başa düşülür. Bugünkü təbii dillər cəmiyyətlərin tarixi inkişafının məhsuludur. İxtisas (məs.; kimya, riyaziyyat) və süni dillər (esperanto, ido və s.) müstəqil razılaşmaların konvensiyaları və ya sistemləridir. Ancaq onlar da təbii dilə söykənir.

Bu gün sözün yaranması ilə bağlı iki fikir mövcuddur: ya əşya ilə onu göstərən söz arasında kauzal əlaqə mövcuddur (bu o deməkdir ki, əşya sözün yaranması üçün səbəb rolunu oynayır), ya da söz əşyanın bildirilməsi üçün insan tərəfindən müəyyənlanmış təmiz razılığa söykənir. Elə Platonun dövründə məsələ belə qoyulurdu. Bu yanaşmaların hər ikisində həqiqət qismən də olsa var. SSRİ dövründə kosmosa uçan peyk düzəldi, ona əşyanın yaranması nəticəsi olaraq rusca /sputnik/ adı verildilər.

Ancaq Azərbaycanda bunu /peyk/ adlandırırlar. Görünür şərq aləmində vaxtilə buna bənzər cihaz olub və ərəb dünyası onu /peyk/ adlandırıb. Başqa bir misal. Azərbaycanda alim /limonu/ və /portağalı/ calağ edib yeni meyvə növü əldə edəndən sonra onu /limpart/ adlandırmağı təklif edib Əslində bu sözün yaranma üsulu Azərbaycan dilində məlumdur. Sözlərin ilk hecaları götürülür və yeni söz yaradılır. Ancaq bu /limpart/ /Azneft/ kimi qısaltmalara bənzəyir. /Azərenerji/-nin də yaradıcısı yəqin ki, konkret bir adam olub, sonralar isə o söz geniş işlənməyə başlayıb.

Filosoflar birinci alternativini qəbul etmirlər, onların fikrincə əşya ilə söz arasında əlaqə kauzal deyil, ümumiyyətlə insan şüurundan asılı olmayan əlaqədir. Sözlər öncə obyektlərlə bağlanır. Dil işarəsi olan söz bilavasitə maddi ünsürlə deyil, şüur elementi ilə

bağlıdır. Bu bağlılıq tarixən yaranır. Müəyyən mənada bu ikinci alternativə aiddir. O mənada konvensiallıqdan danışmaq olar ki, sözlər əks etdirdikləri, bildirdikləri obyektlərdən yaranmır, hətta heç onlara oxşar da deyil. Əks təqdirdə müxtəlif dillərdə müxtəlif sözlər eyni anlayışlar ifadə edə bilməzdi. Ancaq onlar müəyyən konstruksiyalar mənasında konvensial deyildir. Sözlər bir dəfə yaranır, öz nisbi həyatını qazanır, artıq onlar ayrı-ayrı insanların iradəsindən asılı olaraq deyil, cəmiyyətin inkişaf mübarizəsində formalaşır.

Azərbaycan xalqı XX əsrin axırlarında müstəqilliyi uğrunda mübarizəyə atılanda dildə də müəyyən dönüş yaranması ehtiyacı vardı. Bu zaman XIX əsrin axırlarına qədər malı-mülkü olan kişilərə müraciət forması olan /bəy/ sözündən geniş istifadə olunmağa başlanılır. Sovet dönməində cəmiyyət /yoldaş/ sözündən bezmişdi, tezliklə /bəy/ sözü leksikona daxil oldu və cəmiyyətdə sosial tarazlığı bildirən /xanım-bəy/ qarşılaşmasının tamhüquqlu tərəfi kimi qəbul edildi. Sonralar bunu çıxardıb əvəzində ərəb mənşəli /cənab/ sözünü qəbul etdirməyə çalışsalar da, bu uğur qazanmadı. Düzdür, bu gün rəsmi dairələrdə /cənab/ işlənir, amma dil baxımından o, /xanım-bəy/ qarşılaşmasının hüdudlarına sığmır.

Təbii dildə yüksək dərəcədə abstraksiya və müxtəlif tarixi inkişaf yolu keçmiş ifadələr var. Onların yanbayan işlənməsi dilin zənginliyi baxımından üstünlük kimi götürülə bilər. Eyni zamanda onlar insanın şüurlu və fiziki fəaliyyətinin bütün sahələrini ifadə etmək gücündədir. Ancaq bu yanbayan mövcudluq bəzən çətinliklərə, anlaşılmazlıqlara, hətta ziddiyyətlərə gətirib çıxardır.

Bəzən deyirlər ki, dil formaları ifadə etdikləri fikirlərdən qədimdir. Burada müəyyən həqiqət var. XX əsrin sonlarına qədər dil hər şeyi ifadə etməyə qadir idi. Ancaq kompyuter texnologiyası və internet şəbəkəsi yarananda dillərin çoxu bu yeniliyi adekvat ifadə etməkdə çətinlik çəkirdi. Bu gün /kompyuter/, /internet/, /mobil/, /mesaj/ v. s. kimi yeni sözlər dediklərimizə bariz nümunədir. Bəzən bizdə /kompüter/ bilgisayar kimi vermək istəsək də, redaksiyalarda orfoqrafiya lüğətlərini göstərər deyirlər ki, dildə olmayan sözü necə

işlədə bilərik. Odur ki, müasir lüğətlər ciddi şəkildə nəzərdən keçirilməli, yeni sözləri əks etdirməlidir.

Bəs sinonimlər? Bəs çoxmənalı sözlər? Hətta bəzən sözün tam məna sərhədi dəqiq olmadığından ünsiyyətdə çaş-başlıq yaranır. Tələbənin imtahanadakı cavabını “yaxşı” qiymətləndirəndə bunun aşağı və yuxarı həddi bilinməlidir. Ancaq əksər hallarda yuvarlaq, orta q məxrəc əsas götürülür. Bütün bunlar hamısı təbii dillərin məntiqi-idrak nəzəriyyəsi baxımından dərinlən təhlil edilib öyrənilməsini zəruri edir.

Əlbəttə, müxtəlif dövrlərdə bu çətinlikləri aradan qaldırmağa cəhd göstəriblər. Məsələn, Q.V. Laybnis istəyirdi ki, dillə gerçəklik arasında izomorfluq olsun, yəni sözlərin mənası həmişə sabit qalsın və bununla da ideal dil yaransın. Belədə sinonimlikdən və omonimlikdən söhbət gedə bilməz. Dialektika özü dildə təmsil olunursa, o zaman ondan danışmaq olar. Düşüncənin müxtəlif formaları üçün dilin imkanı varsa, deməli, o dil zəngindir.

Peşə dilində biz izomorfluğu, qismən də olsa, görürük. Peşə dili deyəndə, konkret bir elm və ya sənət, peşə sahəsində işlənən adi dil başa düşülür. Əlbət ki, burada məntiqi və idraki terminlər olmalıdır. Məsələn, fiziklərdə /kütlə/ və /qüvvət/ sözlərini tez-tez işlədirlər. Bunlar adi dildə də işlənilir. Ancaq fizikada çox dəqiq bilinir ki, bu sözlər nə deməkdir. İxtisas sahəsində sözün mənası çox konkret və birmənalı olmalıdır. Bu zaman əvvəllər işlənmiş söz sənaye və istehsalın yeni tələbinə uyğun olaraq yeni məna kəsb edir. Məsələn, alm. dilində /Wagen/ indi maşın mənasında işlənilir. Ancaq onun ilkin mənası /vaqon/ olub. Yanbayan işlənən köhnə və yeni sözlər çoxmənalılığın yaranmasına səbəb olur. Elə /sahə/ sözü əvvəllər əkin sahəsini, indi isə fizikada elektromaqnit sahəsini, riyaziyyatda isə vektorlar sahəsini bildirir.

Əvvəllər atom bölünməz kimi götürülürdü. Onda o, elementar hissəcik idi. Ancaq XIX əsrin sonlarında məlum oldu ki, atom elektronlara, protonlara, neytronlara və s. bölünür. Deməli, sözün mənasında ciddi yenilik yarandı. Peşə sahəsində yeni məfhum köhnənin inkarı üzərində qurulur.

Yeni yaranan termin məntiqin çərçivəsinə sığmalı, bir də ona həqiqi elmi tələbat olmalıdır.

Adi dildən peşə dilinə keçid empirik yarımelmi istehsalın nəzəri cəhətdən düşünülmüş və sınaqdan keçirilmiş istehsala keçidi deməkdir. Təbii dillə ixtisas dilinin münasibətinin çözlənməsi bir-başə fəlsəfi məsələdir. Fəlsəfə mücərrəd elmdir. Bu əlaqələrə fəlsəfənin münasibətini bir misalla açaq.

Adi dildə /hərəkət/ sözü var. Fizikada da, başqa elm sahələrində də bu söz işlənir.

Fəlsəfə isə onu fəlsəfi mənada işlədir. Adi dildəki və ixtisas dilindəkiləri abstraktlaşdırır. Fizikada yalnız fiziki hərəkətdən söhbət gedirsə, fəlsəfədə fiziki, bioloji, tarixi və s. formalardan söhbət gedir. Eyni şeyi biz başqa terminlər haqqında da deyə bilərik. Fəlsəfə tarixi həm də fəlsəfi terminlərin yaranması tarixidir. Məs., /şey, zərurət, təsadüf, qanun/ və s.

Süni dil də müəyyən bir elm sahəsi üçün ideal dildir. Süni dildə əsas işarələr verilir və onlardan yeni mürəkkəb işarələr düzəltmək üçün qaydalar müəyyənləşir. Məsələn, məntiqdə tətbiq olunan dil. Əsas işarələrdən düzgün və yanlış ifadələr tətbiq olunur. Süni dil elmin müəyyən sahəsində ideal ifadə vasitələri yaratmaq üçündür. Q.V. Laybnis və B. Rassel (1872-1970) bunun tərəfdarı olmuşlar. Arqumentləri isə bunlardır:

a) təbii dildən fərqli olaraq bir sıra anlayışlara dəqiqlik vermək üçün simvollar götürülür və stenoqrafik qısalıqla müəyyən bir elm sahəsi böyük ifadə imkanı qazanır. Redundantlığı aradan qaldırır. Uzun cümlələr qısa və yığcam formalarda verilir. Şərhdə səhvləri istisna edir. Deməli, dəqiqlik və yığcamlıq əsas şərtidir;

b) süni dil alqoritmik əməliyyatla forumllar düzəltməyə imkan verir. Burada çoxmənalılıq da aradan qalxır.

Məsələn, /Bakı Azərbaycanın paytaxtıdır/ (eyniyyət) simv. $x \equiv y$ simv.

/Bakı milyonçular şəhəridir/ (elementlər əlaqəsi). $x \in A$

/Balina məməli heyvandır/ (mövcudluq əlaqəsi). simv. $A \subset B$

Süni dil hərtərəfli ideal dil deyil. Süni dil konkret obyekt sahəsinə aiddir. O, bu sahədə yoxlanıla bilər. Emosiya-filan burada mümkün deyil. Süni dil bəzi sahələrə tətbiq olunur: riyaziyyat, fizika, kimya, məntiq və s. Təbii, peşə və süni dillər arasında keçilməz sədd yoxdur.

Təbii dillər hər bir süni dil üçün metadil rolunu oynayır. Onlar süni dilsiz mövcuddurlar, süni dillər isə təbii dillərsiz mövcud ola bilməz. Süni dillərin təhlilindən alınan nəticələri təbii dillərə şamil etmək düz deyil. Ancaq süni dillər avtomatikanın və kibernetikanın əcasını təşkil edir. Avtomatik tərcümə də buna misal ola bilər. Çünki maşın bir dilin işarələrini başqa dilə çevirməlidir-simvollara və onların əlaqəsinə. Riyazi dilçilik bir məsələni həll etməlidir: “təbii və süni dillərin qarşılıqlı əlaqəsi hansı məhdudiyyətləri aradan qaldırmalıdır sualına?” cavab verməlidir. Proqramlar, kibernetik maşınlar süni dillərin tətbiqinə gözəl nümunədir. Burada olanın təsviri yox, dəyişməsi nəzəriyyəsi lazımdır.

Həyat özü süni dillərin tətbiqini əsaslandıracaq.

Burada metadil haqqında da bir neçə söz demək lazımdır. Dillərdə (alman, ingilis, rus və s.) bir dildən söhbət gedirsə, məsələn, Azərbaycan dilindən, bu dilə obyekt dili deyilir. Obyekt dil haqqında hansı dildə danışılırsa ona metadil deyilir. Əgər alman dilində Azərbaycan dilinin sistem və struktur məsələləri araşdırılırsa, alman dili metadil, Azərbaycan dili isə obyekt dil kimi çıxış edir.

Vizual ünsiyyət. Sıqnal etiketləri, qrafik sistemləri, oyun kartları, rebus, arxitektontik proyektlər, xoreoqrafik qeydlər, coğrafi və topoqrafik xəritələr buraya daxildir.

Obyektlər sistemi: arxitektura və obyektlər.

İntrikaqların strukturu: oyunlar və folklor deyimləri, kriminal romanlara, KİV-lərə qədər.

Mədəni kodlar: etiketlər, hierarxiya göstəriciləri, mədəniyyətlərin tipologiyası, dünyagörüşünün ictimai təşkilinin modelləri, mədəni kodlar.

Estetik kodlar və xəbərlər. Estetik zövq və ləzzət, mədəniyyət və cəmiyyət arasındakı əlaqələr, işarələrin estetik istifadəsi bu qəbildəndir.

K/V. Çoxsaylı problemlərin həllinə kömək edilir. Bu semiotika kriminal roman, şlager, film, detektiv və s. sahələri əhatə edir.

Cəmiyyətdəki fərqlər və oxşarlıqlar, kommunikasiya kanalları sosial fərqləri nəzərə almaqla işləməsi; produksiyanı son dərəcə yaxşı hazırlayıb yaymaq və s. Müasir texnologiya xəbərin nəinki formasını, həm də məzmununu dəyişir.

Ritorika: Aristoteldən bəri ritorika semiotikanın obyektı olub. O, ümumi semiotikanın ikinci yerində gəlir¹⁶.

Burada məlumat verən yox, nəyəsə xidmət edən işarələr çözlənməlidir. Arxitekturalarda istifadə olunan obyekt həm də bu istifadənin işarəsidir.

Buraya semiotikanın fəlsəfi problemləri daxildir. Burada semiotik qanunlar operasiya modelləri kimi götürülür, yəni o, struktur məntiqlə dialektik məntiq arasındakı dialektik vəhdətdir.

Maraqlı problemlərdən biri də ünsiyyət dünyası ilə qeyri-semiotik vəziyyətlər dünyası arasındakı işarənin rolu ilə bağlıdır. Kommunikasiya ilə məşğuliyyət yəqin qeyri-semiotik vəziyyətlə bağlıdır. Semiotika təkcə işarələr nəzəriyyəsilə deyil, həm də işarələr praktikasının metodologiyasını nəzərdən keçirməlidir.¹⁷

II.4. Fəslin ədəbiyyatı və qeydlər

¹. U.Eco Einführung in die Semiotik. Wilhelm Fink Verlag. München, 2002; Н.Б.Мечковская. Семиотика, язык, природа, культура. «Академия», 2004, s.6.

². F.de Saussure. Grundfragen der allgemeinen Sprachwissenschaft. Berlin, 1967, s.19.

³. R.Jakobson. Ein Blick auf die Entwicklung der Semiotik. In. "Roman Jakobson. Semiotik. Ausgewählte Texte. 1919-1982". Hrsg. von Elmar Holenstein. Frankfurt am Main, 1992, s.108-139.

⁴ U. Eco. Göstərilən əsəri, s.17.

* Semiotika yunanca se`me`ion (işarə, əlamət) sözündən olub cəmiyyətdə, təbiətdə və insanın özündə informasiyanın yaranması, saxlanması, ötürülməsi və işlədilməsi vasitələri olan işarələri və onların sistemlərini öyrənir. Bax: U.Eco. Göstərilən əsəri, s. 17-25.

⁵ Yenə orada.

⁶ G.Klaus. Semiotik und Erkenntnistheorie. Berlin, 1969. s.51.

⁷ P.J.King. 100 grosse Philosophen. Ihr Leben und ihr Werk. Bassermann, 2009, s.10-41.

⁸ Г.Лейбниц. О словах. «Сочинения в 4-х томах». М., «Мысль», 1983, том.2, s.274-363. Q.V.Laybnis işarə edirdi: “Bütün insan düşüncəsi işarələrlə həyata keçirilir”. Laybinsə görə insan düşüncəsi işarələrlə (signa) mümkündür. Sözlər (signa) bütövlükdə ümumi işarədir, təxminən sözlər, hərflər, kimyəvi, astronomik fiqurlar, çin hieroqlifləri, musiqi notları, qızılı yazılı, arifmetik, cəbr, qeydlər, qısa təfəkkürümüzdə şeylər üçün istifadə etdiyimiz hər şey. İnsan təfəkkürü bu işarələrin (signa) və ya xarakterlərin (charakteres) köməyiylə fəaliyyət göstərir. Xarakterlər isə yazılı, çəkilməmiş və ya həkk edilmiş işarələrdir. Bax: Klassiker der Sprachphilosophie. Von Platon bis Noam Chomsky. Hrsg von T.Borsch, München, 1996, s. 153.

İnsanın dərki üçün işarə mühüm rol oynayır. Formal və ya təbii dil işarəsi olmasından asılı olmayaraq işarələr bir neçə funksiya daşıyır:

⁹ İşarələr ifadə və ya təmsil etdikləri nəyinsə əvəzinə işlənir;

¹⁰ Bu zaman onlar yaddaş üçün bildiriş işarələri kimi fəaliyyət göstərir;

¹¹ İfadə edərkən söhbət ilk öncə adlardan getmir, işarə daha çox müxtəlifliyi sistem kimi göstərmək, bununla da ümumini bildirməyə xidmət edir;

¹² Bununla işarələr abstrakt təfəkkürün mümkünlüyünə xidmət edir;

¹³ Bir yerə cəmləməklə nəhayət işarələr sistemləri yaradır və dili sərvət kimi təşkil edir. Bax: Klassiker... s. 152-160.

¹⁴ Y.G.Herder. Abhandlungen über den Ursprung der Sprache. Hrsg von H.D. Irmscher, Stuttgart, 1966. Dillə düşüncənin qarşılıqlı əlaqəsindən bəhs edən bu əsərdə Y.G.Herder yazırdı ki, əql dili, dil isə əqli inkişaf etdirmək üçündür. O, ana dilini dünyanı dərk etmək vasitəsi, fikir materiyası və düşüncənin forması və bütünlükdə xarici dilin transendental sintezi hesab edirdi. Dilin yaranmasına dair irəli sürdüyü fikirlərin içərisində o, əql və dilin əlaqəsini şərh edərək yazırdı: işarələrin tanınmasının semiotik cəhətindən danışarkən refleksiv, mahiyyətə insana

xas işarələri indeksikal heyvan işarələrindən fərqləndirirdi. Bax: Klassiker s. 226-228.

^{15.} W. von Humboldt. Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts. Über die Sprache. Wiesbaden, 2003.

V. von Humboldt dildən bəhs edəndə onun ünsiyyət vasitəsi kimi instrument olması fikr ilə razılaşmır. Platonun işlətdiyi orqanon terminindən istifadə edərək o yazır ki, ad konvensional (razılaşıdırılmış) işarə deyil, o, olanı fərqləndirən orqanondur. Dil daxili orqanon olduğundan, insana ilkin və təbii verilib, o, insanın təbiətindəki instinktindən, daxili tələbatından yaranır, özü də başqaları ilə razılaşmada özünü və dünyanı səslərlə yaratmaq üçün meydana gəlir. “Deməli, dil dünya predmetlərinin xarici olumunu fərqləndirən orqanon deyil, həm də **Mənin** daxili varlığını, bildirən, **Məndən** ayrılmayan və **Mənlə** sonda identik olan orqandır”.

W. von Humboldt. Göstərilən əsəri, s. 14.

^{16.} Ch. W. Morris. Signs, Language and Behavior. N.-York, 1946, Bd. 1.

^{17.} Ch. W. Morris. Göstərilən əsəri, s. 58.

^{18.} А. Ельмслев. Прологомены к теории языка. // Зарубежная лингвистика. Вып. 1, М., 1999, s. 231.

^{18.} Pierce Ch. S. Collected Papers I-VIII. Harvard University Press. 1931-1958.

^{19.} S. Petrilli and A. Ponzio. Thomas Sebeok and the Signs of Life. Postmodern Encounters. Jeon Books Ltd., 2001.

^{20.} U. Eco. Göstərilən əsəri, s. 17-29.

III. Semiotikanın tarixinə bir baxış

III.1. Qədim dövrlərdən pirsəqədərki semiotika

Söz və onun referenti, denotatı həmişə insanı düşündürüb. Əski çağlardan bu məsələyə iki yanaşma bir-birindən fərqlənib. Qədim yunanlarda bir tərəfdən söz əşyanın adına, onun təbiətinə uyğun hesab edilirdi. Bu nəzəriyyəni füsey (fhyis, yunanca “təbiət” sözündəndir) adlandırırdılar.¹ Onu Herakl tərəfdarları, sonralar stoiklər, qismən də qnostiklər və pifarqorçular qızgın müdafiə edirdilər. Bunun əksinə olaraq tesey nəzəriyyəsi (thésis-yunanca “müddəə”, “fikir” sözündəndir) adların şərtliliyini, şüurlu olaraq cəmiyyətdə razılaşma əsasında mövcudluğunu əsas hesab edirdi. Bu ideyanı Platon və Aristotel də müdafiə edirdilər.²

Füseyçilər təbii bağlılığı danışq səslərinin ətraf aləmə yarıdıcı təsirində və onların insanın fizioloji hisslərilə şərtlənməsində görürdülər. 6 əsrdən sonra Avqustin (354-430) stoikləri belə şərh edirdi: “adların təbiiliyi”, birincisi, səs təqlidilə (yəni dəmirin dıngıltısını, atın kişnəməsini və ya zəncirin cırlıdmasını ifadə etmək üçün işlədilən sözlər) yaranan sözlərlə, ikincisi, şeylərin insana təsirindən yaranan təəssürat arasında oxşarlıqla sübut olunur.³

Şeylər sözlər kimi təəssürat yaradır. /Bal/ deyəndə insanda şirinlik dadı, /yun/ deyəndə yumşaqılıq təəssüratları yaranır. Təəssürat bəzən o qədər güclü olur ki (məsələn, iylənmiş ərzaqdan), adam iyrenməkdən özünü güclə saxlayır. Adların təbiəti haqqında Platon özünün məşhur “Kratil” dialoqunda geniş danışır. Üç nəfər - Kratil, Hermogen və Sokrat adların düzgünlüyü barədə mübahisə edirlər. Kratil əsl adların düzgünlüyünü, yəni adların təbiətdən verildiyini bildirir. Hermogen heç bir təbiiliyi qəbul etmir, adların

qanun və adət əsasında verilməsi ideyasını müdafiə edir. Sokrat (Platonun özü) isə hakim rolunda çıxış edir və iddia edir ki, adlar verilir, ancaq onları verən *onomatopet* (yunanca *onomato-thétés* *birləşməsindən ibarət olub* hərfi mənası *onomo* – “ad” və *thétés* – güman etmək, müəyyən etmək, həmçinin onomatopon sözünü vardır ki, bu da “ad verən” demək idi) elə edir ki, adların əmələ gəldiyi səslər adlanan əşya və ya hərəkətin “təbiətinə” cavab versin.⁴

Sözün əmələ gəlməsilə bağlı “təbiətlə” “razılaşma” arasındakı əlaqəyə dair Platonun kompromisi ondadır ki, söz tarixən yaranarkən onun səs qabığı ilə adlandırdığı şey arasında daxili bağlılıq olur, ancaq sonralar o qədər düzəltmə sözlər mənacə müxtəlif olur ki, ilkin bağlılıq (motivasiya) itir, adla şey arasındakı əlaqə ənənəyə, razılaşmaya (təbiətinə yox) əsaslanır. Bu əsil semiotik açıqlamadır.

Semiotikanın pirsəqədərki inkişafının ayrı-ayrı mərhələləri bir neçə şəxsiyyətin, alimlərin adı ilə bağlıdır. Onlardan bəzisini burada qeyd etməyə dəyər:

1. İskəndəriyəli Filon Pisaniyada (b.e.ə. 25- e.s. 50-ci illər) mətnin 4 anlamı və onun müxtəlif şərhə haqqında fikirlərə rast gəlmək olur;

2. Dionisiy Areopagitr (V və ya VI əsrin əvvəli) dərkətmədə insan dilinin gücsüzlüyü ilə bağlı yeni platonçuluq ideyaları irəli sürür;

3. Universaliaların (ümumi anlayışların) təbiəti və ifadələri haqqında nominalistlərlə realistlərin dartsışmaları olduqca ciddi maraq doğurur;

4. Yapon şairi, filosofu, missioneri və ilk avropalı ərəbşünası R.Yuliyin hazırladığı və qismən reallaşdırdığı məntiqi avtomatın iş prinsipləri göstərir ki, işarə və işarələr problemi antik dövrdən başlamış, orta əsrlərdə və renessans dövründə həmişə tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olub.

Elm mərkəzinin şərqdə çiçəklənməsi təfəkkür və dil əlaqələrinin öyrənilməsinə təkan verdi. İbn Sina (980-1037), böyük filosof Bəhmənyar (- 1067), Nəsrəddin Tusi (1201-1274) və başqaları semiotika terminini işlətməsələr də işarələrdən geniş bəhs

etmiş, onların xüsusiyyətlərini açıb göstərməyə çalışmışlar. Məsələn, İbn Sina işarələrin 3 tipini fərqləndirmişdir: əqli, təbii və süni (*düzəldilmiş – F.V.*) işarələr. Əqli işarələrin yaranmasına səbəb kimi o, aqlın fəaliyyətini göstərir. Yəni insan öz aqlının gücü ilə müşahidə elədiyi hadisəyə ad verir. Ocaqdan qalxan tüstüyə şərh vermək və ya meşədə gəzən ayının ayaq izlərini “ləpir” adlandırmaq insan zəkasının məhsuludur. Ancaq emosional və psixoloji vəziyyətdən doğan əlamətləri təbii işarələrə aid etmək olar. Sifətdəki qızartı xəstəliyin və ya utancaqlığın, sifətin ağarması isə qorxunun əlaməti kimi dəyərləndirilə bilər. Üçüncü növ işarəyə isə o yazını və ya hər hansı bir söyləmi misal göstərir. Hər ikisi insanın şüurlu şəkildə yaratdığı işarədir. Birinci dilin şifahi formasını yazıda əks etdirmək üçün insanlar tərəfindən yaradılmışdır, ikincisi isə fikrin sözlərlə ifadəsidir. Süni dillər (esperanto, ido və s.), müxtəlif əlifbalar (Morze, Brayl), riyazi formullar, formal məntiqin simvolları buraya aid edilə bilər.⁵

Doğrudan da, qara paltar yas, ağ isə toy mərasiminin simvoludur. Lakin elə xalqlar var ki, onlarda yasda və toyda başqa rəngli paltarlar geyinirlər. Burada işarənin anlam dəyəri əsas rol oynayır: “... kimsə qar üzərindəki insan izlərini başa düşürsə, o, insanın oradan keçib-keçməməsi haqqında fikrə malik olacaqdır”.⁶

İbn Sina işarələrin predmet və gerçəklik dəyəri (*anlamı – F.V.*) ilə mənası arasındakı əlaqəni açıb göstərməyə çalışırdı. İşarənin predmet və ya gerçəklik dəyəri onun mənasını başa düşməkdə mühüm rol oynayır.

Cəmiyyətin iştirakı ilə yaradılmış işarələr (söz, söz birləşməsi, söyləmə, cümlə və s.) real gerçəkliyin dildə əks olunmasıdır.

Bununla yanaşı, İbn Sina söz-işarələrin 3 növünü göstərirdi: 1) razılaşdırılmış işarə; 2) mənalı işarə; 3) işarə-zərurət. Birinci halda bütün cəmiyyət üzvləri üçün dilin bu və ya digər sözü konvensiya (razılaşma) prinsipinə əsaslanır. Azərbaycanlıların hamısı bilir ki, /ev/ evdir, /dağ/ da dağdır. Ancaq Azərbaycan dilini bilməyənlər üçün bu sözlər adi səs ardıcılığıdır və təbii ki, heç bir məna bildirmir.

N.Hüseynli yazır ki, İbn Sina öz işarə nəzəriyyəsində G.Pirsi və G.Morrisi bir neçə əsr qabaqlayıb və hələ X-cu əsrdə işarələrin sintaktik (bir-birinə münasibətini), semantik (gerçekliyə münasibətini) və pragmatik (işarənin onu işlədənə münasibətini) açıb göstərməyə müvəffəq olmuşdur.⁷

Azərbaycanın XIII əsrdə yaşayıb yaratmış görkəmli astronomu, filosofu, riyaziyyatçı və məntiqçisi N. Tusi də idrak nəzəriyyəsində və xüsusi elm sahəsi kimi götürdüyü məntiqdə İbn Sinanın işarələr haqqındakı fikirlərini inkişaf etdirmiş, işarə və referens, işarə və inferens əlaqələrini açıb göstərməyə nail olmuşdur. Əslində bu böyük alimin elmi görüşləri, o cümlədən işarə ilə bağlı çox dəyərli fikirləri sonradan qərb fəlsəfəsində geniş müzakirə mövzusunə çevrilsə də, ona istinad edilmir və onun adı heç çəkilmir.⁸

Qeyd edək ki, N.Tusinin Marağa rəsədxanasında çoxşaxəli elmi fəaliyyəti olmuşdur. Azərbaycan elmində N.Tusinin elmi yaradıcılığını geniş planda işıqlandıran A.Rzayev (1923-) və işarə nəzəriyyəsinə dair söylədiyi fikirləri müasir fəlsəfi baxımdan şərh edən N.Z. Hüseynli olmuşdur.⁹

Artıq J.Lok XVII əsrin sonlarında özünün məşhur “Essay...” əsərində intellektual dünyanın 3 böyük sahəsini xüsusi qeyd edirdi, onları öyrənən elmi “İşarələr haqqında təlim” adlandırırdı.¹⁰ Sözlər ən adsız işarələrdir. O yazırdı ki, fikirlərimizi bir-birimizə çatdırmaq və onları özümüzün işlətməsi üçün ideyalarımızı bildirən işarələr çox vacibdir. Onlardan insanlar üçün əhəmiyyətli və buna görə də ən geniş işlədilənləri üzlənən səslərdir. İdrakın ən vacib instrumenti olan sözlərə J.Lok adını çəkdiyimiz kitabın üçüncüsünü həsr etmişdir.

Bu oçerklərlə yaradıcılığının lap başlanğıcında tanış olan Y.Lambert (1728-1777) özünün fenomenoloji düşüncənin inkişafında mühüm rol oynamış “Yeni Orqanon” əsərində J.Lokun ideyalarından bəhrələndiyini xüsusi qeyd edir, hərçənd ki, o, axıncının sensualist fikirlərini kəskin tənqid edir. Y.Lambert hər biri iki hissədən ibarət olan iki cildli əsərinin 3-cü hissəsini semiotika və ya fikirlə şeylərin ifadəsi haqqında təlimə həsr edir.¹¹

Y.Lambert semiotika bəhsində 9 fəsildə dildən danışır, yalnız bir fəsildə başqa işarə sistemlərini araşdırır. Beləliklə, məlum olur ki, dil nəinki özü-özlüyündə vacib və qeyri-adi ünsiyyət vasitəsidir, o həm də işarələrin digər növlərində özünü büruzə verir. Dilin strukturunu öyrənən elmi “Grammatica universalis” adlandıran Y.Lambert yazır ki, dildə ixtiyarilik, təbiilik və vaciblik bir-birilə çulğalaşır. Təbiiliklə vacibliyi dilin predmetinə çevirmək gərək, ancaq ixtiyariliyi imkan dairəsində qismən kənarlaşdırmaq, qismən də təbiilik və vacibliklə sıx əlaqədə götürmək lazımdır.

Y.Lambert “inikasın” semiotik mənasına toxunur. Qeyd edək ki, düz bir əsr sonra G.Pirs bunu “ikonlar” və ya “bərabərliklər” (likeness) adı altında işlədir. O, daxili strukturu “oxşarlıqlar əlaqəsinə” söykənən işarələr kimi nəzərdən keçirir. Ancaq metaforik işarələri şərh edərkən o sinesteziyanın təsirindən danışır. Y.Lambert həmçinin qeyri-sözlü ünsiyyət sırasında musiqidən, xoreoqrafiyadan, heraldikadan (*gerblər haqqında elm* - F.V.), ideoqrafik şəkildərdən və mərasimlərdən danışır.¹²

İşarənin fəlsəfi baxımdan öyrənilməsində Polşa filosofu J.Vronskinin (1778-1853) xidmətləri xüsusi qeyd edilməlidir. O, işarənin təbiətini 5 mövcudluq baxımından öyrənməyə çalışır: 1. Modallıq (xüsusi/ümumi işarələr); 2. Keyfiyyət (müəyyən/q-müəyyən işarələr); 3. Kəmiyyət (sadə/mürəkkəb işarələr); 4. Relation (təbii/süni işarələr); 5. Bütövlük (vasitəli/vasitəsiz işarələr).¹³

Praqa filosofu B.Bolzano (1781-1841) özünün 4 cildlik əsərinin son iki cildində semiotikaya geniş yer ayırır. O, J.Lokun və Y.Lambertin fəaliyyətini yüksək qiymətləndirir və “Semiotika”-nı ayrıca fəsildə, “İşarə nəzəriyyəsini” isə mətnin əvvəlində bir bölmə kimi verir. Sonra da əsərin 637-ci paraqrafında onları “işarə nəzəriyyəsi və ya semiotika” başlığı altında birləşdirir.¹⁴

B.Bolzano işarəyə belə tərif verir. “Təsəvvür vasitəsilə predmet haqqında insanda onunla (*predmetlə* - F.V.) bağlı başqa təsəvvürü yeniləyərək öyrənmək istəyiriksə, o, bizim üçün işarədir”¹⁵. Bu alim semiotikaya bir sıra yeni anlayışlar gətirir, işarənin anlamı ilə mənasını fərqləndirir. O, işarəni işlədən və qəbul edən, başa düşülən

və başa düşünülməyən baxımından da fərqləndirir, habelə o, işarələrin “düşünülən” və lingvistik izahını verir, onların ümumi və xüsusi, təbii və təsadüfi, ixtiyari və qeyri-ixtiyari, eşidilən və görünən, sadə və mürəkkəb, təkmənalı və çoxmənalı, ilkin və düzəltmə, aydın və q/aydın, özəl və keçmə, metonimik və me-
taforik, vasitəli və vasitəsiz növlərini fərqləndirir. O həmçinin işarə ilə əlaməti (İndizes), ünsiyyətdə başqalarına yönəlnlə insanın özü ilə danışanda işlətdiyi işarələri də fərqləndirir.

E.Husserl də “İşarələrin məntiqinə dair” (1970) əsərində ən vacib işarə sistemi olan dilin düşüncəni necə təmin etməsi və eyni zamanda ona necə mane olması məsələsinə aydınlıq gətirmək istəyir. E.Husserl B.Bolzanoya söykənərək semiotikanı bütövlükdə onun anlamında başa düşmüşdür¹⁶.

III.2. Semiotikada Ç.Pirs mərhələsi

İşarələrin təbiəti məsələsi Ç.S.Pirsin sevimli mövzusu olmuşdur.¹⁷ R.Yakobson Ç.Pirsi dilçilikdə yolgöstərən kimi xarakterizə edir.¹⁸

1867-ci ildə Amerika İncəsənət və Elm Akademiyasında çap etdirdiyi “On a New List of Categories” əsərində Ç.Pirs semiotika sahəsində düşüncələrinin zirvəsinə qalxır və bütün axtarışlarını yuxarıda adını çəkdiyimiz “Essay” əsərində tam şəkildə ümumiləşdirib bir konsepsiya yaradır. Bütün ömrü boyu Ç.Pirs işarə haqqında düşünüb və onları kifayət qədər dərinlən və hərtərəfli bir zəmin üzərində nəzəriyyə şəklində açıqlayıb. O, tez-tez J.Loka və Y.Lambertə istinad edir, ilk dövrlərdə *semiotik*, *semeiotik* və *semeotik* terminlərini işlətməsə də, aşağıdakı fikirləri söyləməkdə haqlı görünür. “Bildiyimə görə mən, *semiotika* adlandırdığım sahənin şərhə və açılışındakı əməyimdə pionerəm, daha doğrusu, arxadan boylanam (Hinterwäldler) [...] və mən bu sahəni çox geniş və avanqardist üçün çox böyük iş hesab edirəm.”¹⁹

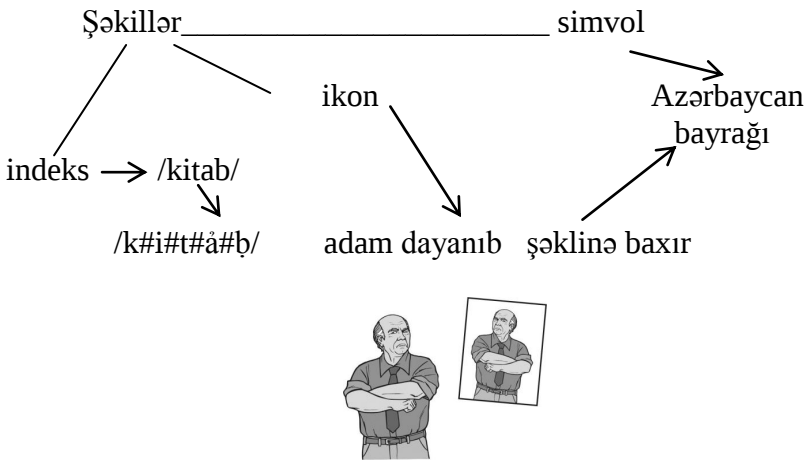
O bəzi hallarda semiotika sahəsində yalnız dilin tədqiqilə məhdudlaşmağı qəbul etmir. Onun araşdırmaları yalnız alimin ölümündən 20 il sonra (1934 – F.V.) işıq üzü gördü. “Şüur və dil” adlı mühazirə mətnləri isə (1866/67) təxminən yüz ildən sonra (1958) oxuculara bəlli oldu. Onun 8 cildlik əsəri dilçiliyin və semiotikanın inkişafına öz layiqli töhfəsini verdi. Ç.Pirs *interpret* və *interpretant* terminlərindən istifadə edir. Onlar müxtəlif şeyləri bildirir: *interpret* məlumatı qəbul edən, dinləyənə göstərir, *interpretant* dinləyənə məlumatı dekodlaşdırmasında başa düşmək üçün istifadə etdiyi açardır. Bəziləri güman edirlər ki, guya Ç.Pirsdə interpretantın yeganə funksiyası odur ki, hər bir işarə kontekst vasitəsilə açılır, başa düşülür. Halbuki Ç.Pirs yazırdı ki, “öncə bilavasitə interpretantı fərqləndirmək lazımdır, görək interpretant özü düz mənada özünü necə göstərəcək və bu da adətən işarənin mənası adlanır.”²⁰ Başqa sözlə desək, interpretant işarənin özündə, kontekstdən və söyləmin digər şərtlərindən asılı olmayaraq nəyin ifadə olunmasıdır. Ç.Pirs yazır ki, məna bir işarənin digər bir işarə sisteminə tərcüməsindən başqa bir şey deyildir. O, bütün işarələrin özəlliklərini qeyd edərək yazır ki, onlar (*özəlliklər* - F.V.) başqa işarələrin məhdudsuz ardıcılığına çevrilə bilməkdir ki, bu da onların müəyyən mənada qarşılıqlı ekvivalentliyini göstərir.

Beləliklə, bu nəzəriyyəyə görə işarə şərh olunmaq imkanındır, özü də dinləyənə (qəbul edənə) olması zəruri deyil. Deyək ki, xəstəlik simptomları da işarə kimi götürülə bilər. Müəyyən yerdə tibbi semiologiya semiotika ilə, işarə haqqında elmlə qonşu ola bilər.

İşarənin 2 tərəfliliyi, onun işarələməsi və işarələnəni bildirməsi Ç.Pirsdə aydın şəkildə ifadə olunur: $\sigma\eta\mu\epsilon\iota\omicron\sigma = \sigma\eta\mu\alpha\iota\upsilon\sigma$ (işarələyən) və $\sigma\eta\mu\alpha\iota\upsilon\omicron\mu\epsilon\upsilon\sigma$ (işarələnən). Onun üçlü bölgüsündə 1) *indeks* faktiki davamlılıq əsasında işarələyənə işarələnənə daimi bağlılığıdır; 2) *ikon* faktiki oxşarlıq əsasında iki tərəf arasındakı əlaqədir; 3) *simvol* müəyyən edilən, razılaşdırılan, adətə uyğun işarələyənə işarələnən arasındakı əlaqədir. Ç.Pirsdə simvol iki digər növdən fərqli olaraq predmet deyil, o, çərçivə qanunudur ki, yerindən asılı olaraq replika və hallar şəklində reallaşmaqla o biri ikisin-

dən fərqlənir. Ç.Pirs göstərirdi ki, 3 növün biri müəyyən sistemdə dominant ola bilər, buna baxmayaraq o biri ikisilə, ya da onlardan birilə əlaqələnə bilər. Məs., simvol ikon və indekslə birləşə bilər. “Əksərən arzu olunandır ki, reprezentat bu üç funksiyaadan digər ikisini və ya üçüncünü istisna etməklə işlətsin, ancaq ən mükəmməl işarələr onlardır ki, onlarda ikon, indeks və simvol əlamətləri imkan daxilində bərabər şəkildə bir-birinə qarışsın.”²¹

Ç.Pirsdən daha bir sitat: “Çox çətin, bəlkə heç mümkün olmaz ki, təmiz mükəmməl indeksə misal verək və ya işarə tapaq, onda heç bir indeks keyfiyyəti olmasın... Diaqramın adətən simvolik xüsusiyyətlərilə yanaşı təbiətə indeksə yaxın əlamətləri də var, ancaq buna baxmayaraq o əslində həm də ikondur.”²² Aşağıdakı şəkildə bunu aydın görmək olur.

Qeyd edək ki, F.de Sössür semiotika tarixində dönüş yaratmış alimlərdən hesab olunur.²³ Onun işarə haqqında elmi “semiologiya” (arabir signologiya) adlandırmaqla özündən qabaqkılara əsaslanmadığı birmənalı şəkildə aydın olur. Bunu həm onun işlətdiyi termindən, həm də əsasən dildəki işarələrin qanunauyğunluqlarını semiotik prinsiplərə rəğmən izahından görmək olur. F.de Sössür dilin işarəviliyini sübut etməyə çalışır. O, özü “Niyə indiyə kimi

semiologiya yox idi?” sualına (1967, s.52) tam və aydın cavab vermir. Onun işarə haqqında mülahizələrini XIX əsrin 90-cı illərində dağınıq söylənmiş fikirlərindən, bir də 3 il ərzində oxuduğu mühazirələrdən izləmək mümkündür.

F.de Sössür dili işarələr sistemi saymaqla çox böyük irəliləyiş əldə etmişdir və o, işarəliliyi səslə fikir arasında əlaqədə axtarır. F.de Sössürün semioloji sistemində “işarə=semioloji dəyər” bərabərliyi mühüm rol oynayır.

Ş.Balli (1902-1976) və A.Seşeye (1907-1957) F.de Sössürün dinləyicilərinin mühazirə konseptləri əsasında (*özləri bilavasitə F.de Sössürün şagirdləri olmayıblar – F.V.*) hazırlayıb çap etdirdikləri “Cours de linguistique générale” kitabında o qədər əlavələr və şərhlər ediblər ki, bununla da cenevrəli ustadın fikirlərinin təhrifinə geniş meydan yaradıblar. Ç.Pirsdən və E.Husserldən fərqli olaraq (*onlar semiotikanın əsaslarını işləyib hazırlamışdılar – F.V.*) F.de Sössür semiologiyadan gələcək mənasında danışır.

3 il ərzində (1908-1911) mühazirə oxuduğu tələbələrinin qeydlərinə əsasən R.Yakobson yazır ki, F.de Sössür dili işarə sisteminə daxil etməklə onu işarə haqqında elmin tərkib hissəsi elan edirdi. Bunu da semiologiya (yunanca σημειοῦ “işarə” deməkdir) adlandırmağı təklif edirdi. Dilçilik də həmin işarələr haqqında elmin tərkib hissəsi olmalıdır. Dilçilər dilin semioloji xarakterini açmalıdır; yeni elmin vəzifəsi müxtəlif işarə sistemlərinin fərqlərini və oxşarlıqlarını tapmaqdır.

“Semiologiyanın ümumi qanunları müəyyən ediləcək.”²⁴

F.de Sössür qeyd edir ki, dil yeganə işarələr sistemi deyil, yazı, görünən naviqasiya siqnalları, hərbi təbillər, nəzakət jestləri, mərasimlər, adətlər və s., bütün bunların, F.de Sössürə görə, semioloji xarakteri var.²⁵

F.de Sössür yazır ki, dil işarə nəzəriyyəsinin xüsusi halından başqa bir şey deyildir. O, şahmat oyununun qrammatikasını onun fiqurlarının müvafiq vacibliyi ilə müqayisə edərək bu oyunu dillə qarşılaşdırır, çünki bu semioloji sistemlərdə oxşarlıq anlayışı dəyər anlayışı ilə çoxalır və əksinə.²⁶

Semioloji yanaşma yalnız sinxron səviyyədə mümkündür, çünki dəyər sistemin tarixi mərhələlərinin ardıcılığından keçə bilməz.

F.de Sössür dildəki semioloji invariantlığın kontekstdən və fərdi dəyişikliklərdən asılı olmayaraq mövcudluğunu sübut etmək üçün dili simfoniya ilə müqayisə edərək göstərir ki, musiqi əsəri onu kimin, necə ifa etməsindən asılı olmayaraq mövcuddur. İfa heç bir əsərin özü ola bilməz, onun həqiqi xarakterini açə bilməz. Üzeyir bəyin “Üvertürası”nın hər zaman ifası həmin əsərin özü deyildir.

F.de Sössürün semioloji təlimində aşağıdakı qarşılaşmalar mühüm rol oynayır.

1) dil və danışiq: langage (dil fəaliyyəti)

langue (konkret bir dil)

parole (danışiq)

2) işarənin ikitərəfliliyi: signifikans/signifikat və ya signans/signatum (işarələyən/işarələnən)

3) xəttlilik: /a+r+a+b+a // +l+a+r // +d+a+n/

4) diskretlik: /a / r / a / b / a / l / a / r / d / a / n /

5) ixtiyarilik (arbitrərlik): işarələyənlə işarələnən arasında birbaşa əlaqə yoxdur.

6) sinxron/diaxron: dil sistemi bir zaman kəsiyində, onun tarixən keçdiyi zaman ardıcılığından asılı olmayaraq öyrənilməlidir.

Aşağıda bunların hər biri üzərində bir qədər ətraflı dayanacağıq.

Hələlik isə F.de Sössürdən sonra dil və dillər haqqında elmin işarə və işarələr haqqında elmə münasibətinin inkişafı istiqamətlərinə nəzər yetirək. E. Kassirerin (1874-1945) bir fikrini burada gətirmək pis olmazdı. O, 1945-ci ildə N.Yorkda dilçilik dərnəyində çıxış edərkən elan etmişdi ki, dilçilik semiotikanın bir hissəsidir.²⁷

Müxtəlif işarələr arasında fərqləri və oxşarlıqları həddən artıq şişirtmək və onların hüdudlarını daraltmaq yaxşı nəticələrə gətir-

məz. Bəlkə də dil işarələrini ayrıca elm kimi öyrənmək lazımdır. Bəli, tamamilə doğrudur, çünki dil işarələri mahiyyətə digər işarələrdən çox ciddi fərqlənir. Təssüf ki, F.de Sössür və onun ardıcılıları dil işarələrini və digər işarə sistemlərini bir-birindən ayıran cəhətləri daha dərinədən tədqiq etmək, onların hər birinə xas olan əlamətləri tapmaq əvəzinə onların bütöv işarə sistemlərinin tərkib hissəsi olmasını sübut etmək üçün daha çox səy göstərirlər. Digər tərəfdən, dil işarələrini semantikanın obyektı olan digər işarələrdən ayırmaq istəyən eqosentristlər semantikanı dilçiliyə sinonim kimi götürmək istəyirlər.

Dil işarələrinin hər iki tərəfində signans və signatum əlaqələri bütün ünsiyyət səviyyələrində distinktiv əlamətlərdən tutmuş diskursa qədər öz dəyərini saxlayır, hərçənd ki, onlar struktur, funksional və həcm baxımdan fərqli olsalar da, hamısı eyni elmin obyektıdır. Onların dərk olunması beynin sol yarımkürəsində baş verir.

Semiotikaya təbii dillə bərabər formal dillərin, habelə riyaziyyat və məntiqin müqayisəli təhlili də aiddir. Kodla kontekst əlaqələrinin təhlili yaxşı perspektivdən xəbər verir. Eyni zamanda dilin ikinci model düzəldən strukturlarla, o cümlədən xüsusilə mifologiya ilə konfrontativ təhlili uğurlu ola bilər. Bununla da mədəniyyətin semiotikasını əhatə etmək olardı. Heç cür razi olmaq mümkün deyil ki, dilin problemləri öyrəniləndə başqa işarə sistemlərinin əlamətləri kortəbii şəkildə dilə və əksinə tətbiq olunsun. Hər iki yanaşma təhlükəlidir və onlardan hər birinin spesifik xüsusiyyətlərini üzə çıxartmağa maneçilik törədə bilər.

III.3. Semiotikada Ç.Morris mərhələsi

Ç.Morris əsasən semiotika ilə məşğul olub, ancaq fəlsəfi problemlərə də toxunub. O, neopozitivistlərin çap etdirdiyi Unifikasiyalı elmin Beynəlxalq ensiklopediyasında “İşarələr nəzəriyyəsinin əsası” adlı əsər çap elətdirir. Burada o semiotikanı bütün elmlərin instrumenti (orqanon) hesab edir. Ç.Morris

semiotika üzrə biliklərin hər bir alimin yetişməsində mühüm rol oynadığını xüsusi vurğulayırdı. Maraqlıdır ki, hələ R.Dekart (1596-1650) yazırdı ki, “Sözlərin mənalərini müəyyən edin və onda dünyanı yanlışlığın yarisından xilas edərsiniz.”

Ç.Morris bununla nəzəriyyə və metanəzəriyyə ilə bağlı çaşqınlıqlara, terminlərin qarışdırılmasına son qoyacağına inanırdı. O bildirirdi ki, “empirik elmlər əslində nəinki bütün düzgün həqiqətləri yox, ən vacib düzgün həqiqətləri əldə etməklə məşğuldur, ancaq empirik elmin dili həqiqətin vacibliyinə yox, onun ifadəsinə yönəlib.”²⁸

Ç.Morris həmçinin işarənin üç aspektini fərqləndirirdi. Onları bu alim funksiyalar, ya da semiozisin ölçüləri adlandırırdı.

Bunlar aşağıdakılardır:

1. Sintaktika: işarə düzümündəki düz xətt boyunca və ya opera və üvertüradakı motivlər arasındakı əlaqələrin üzə çıxarılması ilə məşğuldur;

2. Semantika: işarələyənə işarələnən arasındakı əlaqələrin ifadəsini öyrənir;

3. Praqmatika: işarə ilə onu işlədənlər arasındakı, göndərən (danışan) və qəbul edən (dinləyən) arasındakı əlaqələri öyrənir.

Bunların hər biri Ç.Morrisin əsərinin bir bölməsini təşkil edir. Ç.Morrisə görə, semiozis işarənin fəaliyyət göstərdiyi prosesdir.

Ç.Morrisdən fərqli olaraq alman filosofu Q.Klaus işarələrin bir aspektini də fərqləndirir ki, bu siqmatik aspekt adlanır: o, işarələrin denotatları arasındakı əlaqələri araşdırır (bu barədə bax: V fəsil).

O, bu bölgüyə izahat verərək yazırdı: “Semiotika qədim dövrlərdəki üçlüyün (trivium) müasir ekvivalentlərini əhatə edir-məntiq, qrammatika və ritorika.”²⁹ Qeyd edək ki, bu üçlükdən sonra dördlük (kvadriya) gəlirdi: musiqi, cəbr, həndəsə, astronomiya. Onların yeddisi bir yerdə universitetəqədərki 7 azad elmin əsaslarını (incəsənətini) təşkil edirdi.

Ç.Morrisin müəyyən etdiyi 3 aspektin evristik qiyməti ondadır ki, bununla işarələrin bütün münasibətlərini həll etmək müm-

kündür.

Bu üç aspekt istənilən mətnin qurulmasını və şərhini təmin edən parametrlərdir. Məsələn, riyazi formulda birinci plana sintaktika çıxır. Empirik elmi dil təbiətin təsvirinə, əxlaqın, təsviri və tətbiqi incəsənətin dili idarəetməyə, şey və məqamları göstərməyə, şeylərdən gözlənilən nəticəni almağa kömək edir. Bütün burada işarənin hər üç aspekti kifayət qədər dolğun təmsil olunur, ancaq diqqətdən və maraqdan asılı olaraq onlardan biri digərinə tabe ola bilər.²⁹

Ç.Morrisin bölgüsü klassik hesab olunur. Hər halda filosoflar və kulturoloqlar Ç.Pirsin bölgüsündən Morrisin bölgüsünə daha çox üstünlük verirlər.

Y.S.Stepanov (1930-) bu bölgüyə əsaslanaraq dilin dərk olunması paradigminə dair bilgilərin 3 istiqamətdə inkişafını şərh edir. Semantik paradıqm (adın fəlsəfəsi); sintaktik (predikatın fəlsəfəsi) və pragmatik (eqosentrik, sözlərin fəlsəfəsi). Ç.Morris yazır: “Semiotika insan fəaliyyətinin əsas formalarını və bu formaların bir-birilə əlaqəsini başa düşməyə zəmin yaradır, çünki fəaliyyətin bütün növləri və onlar arasındakı əlaqələr öz ifadəsini işarələrdə tapır... İşarə anlayışı insan haqqında elm üçün fizika üçün atom, biologiya üçün hüceyrələr vacib olduğu kimi fundamentaldır.³¹ Onun fikrincə, fəlsəfə elə işarə nəzəriyyəsi deməkdir.³²

Ç.Morris işarə haqqında fikirlərini özünün “İşarələr, dil və davranış” (1946), “İnsan ləyaqətinin müxtəliflikləri” (1958) və “Məna və mənalanma. İşarələr və dəyərlər. Əlaqələrin öyrənilməsi” (1964) kitablarında inkişaf etdirib.

III.4. R.Yakobson və semiotika

R.Yakobson semiotikanın inkişafı və yayılması üçün çox iş görmüşdür. O, 1975-ci ildə yazırdı: “Şübhəsiz, bütün incəsənət növləri, fərqi yoxdur, mahiyyəti etibarı ilə zamanla bağlı olsun, məsələn, musiqi və poeziya və ya təbiətinə görə məkanla bağlı

olsun, məsələn, heykəltararşlıq və skulptura və ya sinkretik, yəni həm zaman, həm də məkanla bağlı olsun, məs., teatr, sirk və kino tamaşaları olsun, eynilə işarə təbiətinə malikdir.”³³ O hesab edir ki, incəsənəti dilə qarşı qoymaq cəhdi uğursuzluqla nəticələnəcək, müqayisəli tədqiqat onu adi dilə yaxınlaşdıracaq, çünki incəsənət adi dilin transformasiya olunmuş sistemidir. R.Yakobson yazır ki, istənilən incəsənət Ç.Pirsin göstərdiyi 3 növ semiotik işarəyə malikdir. Deməli, o həm simvol, ikon, həm də indeksə yaxındır. Ancaq o hər şeydən öncə incəsənət xarakterilə səciyyələnir ki, onun mənası da bundadır.

Hər bir işarə müəyyən *aliquid stat pro aliquo* formuluna görə bildiricidir, göstəricidir (renvoi). İşarənin bildirməsi başqa şeyə işarədir, ya bütövə, ya tərəflərdən birinə (signans və ya signatum) oxşayır.

R.Yakobson aşağıdakı hallarda işarələrin məhdudiyyətini qəbul etmir:

1. R.Yakobson işarə fenomenini ümumi şəkildə qəbul edir.
 - a) o, simvolları, ikonları və indeksləri işarə hesab edir;
 - b) informasiyanı vermə niyyəti ortada yoxdursa, yəni bəda-hətən verilən informasiya işarə hesab edilməməlidir (gözlənilmədən ağılamaq, gəyirmək, utancaqlıqdan qızarmaq və s.). İşarə üçün şərh olunmaq imkanından başqa bir şey lazım deyildir, hətta adresat olmasa belə, xəstəlik simptomları da, beləliklə işarədirlər.³⁴
 - c) o nəinki fonemi, hətta onun differensial əlamətini də işarə hesab edirdi.

R.Yakobson yazır ki, fonem haqqında çox yazılsa da, onun semiotik və xüsusilə linqvistik problemləri çox az işıqlandırılıb.* Fonemin strukturu, onun başqa fonetik və ümumiyyətlə, linqvistik, bir az da geniş götürülsə, semiotik dəyərləri məsələsinə az toxunulub.

“Əsas fonem debatlarının sevimli mövzusu belədir: nə mənada fonemin varlığı sübut oluna bilər? O, reallığın hansı tərəfinə aiddir? Cavablar müəlliflərin ümumi dünyagörüşündən asılı olaraq

fərqlənir... bəlkə fonem sırf elmi abstraksiyadır, bütöv dil vahidlərində olduğu kimi sadəcə nizamlanma anlayışı olmalıdır”.³⁵

Fonemin reallığa münasibəti bütün dil vahidlərində olduğu kimi fonemdən və ya dilçilikdən kənardadır, çünki bu dəyər nəzəriyyəsinin sahəsidir.

R.Yakobson F.de Sössürün “dil – danışq” (langue-parole) konsepsiyasına toxunaraq göstərir ki, əslində qarşılaşma dixotomik deyil, trixotomik olmalıdır:

dil norması ↔ dil ifadəsi (söyləm);

dil fərdüstü, sosial dəyər kimi ↔ dil fərdi, xüsusi qənimət kimi;

dil vahidləşmiş (unifikasiyallaşmış), ümumiyyə xas, sentripetal ↔ fərdiləşmiş, xüsusişmiş və sentrifugal kimi.

“Fonem və ya başqa sözlə, səsin distinktiv əlamətlərinin məcmusu, əslində fərdüstü dil norması ilə müəyyənləşir, ancaq o labüd olaraq hər bir eksplist danışq aktının ayrıca səsinə mövcuddur.”³⁶

Fonem bütün dil dəyərləri icərisində, işarələr aləmində xüsusi yer tutur.

R.Yakobson fonemi digər dil səviyyələri vahidlərilə müqayisə edərkən (söz, morfem, cümlə və s.) yazır ki, digər dil vahidlərindən fərqli olaraq fonemin ayrılıqda pozitiv mənası yoxdur (suffiksin, kökün mənası var, onlar hansısa mənanı ifadə edir). Fonemin dil dəyəri yalnız ondan ibarətdir ki, o, tərkibində gəldiyi sözü və ya morfemi fərqləndirir. Bu tək bir fonemlə və ya bir neçə fonemlə ola bilər. Axırncı halda fərqlənmə həmin fonemlər arasında paylanır.³⁷

İki fonemin fərqlənməsindən danışan R.Yakobson onu yalnız və yalnız məna fərqləndirməsi faktında görür, bunun əksinə olaraq məna fərqlənməsinin məzmunu nə müəyyəndir, nə də daimidir, yəni söhbət ixtiyari işarələrdən gedir (*significantia artificialiter*), onlar ad *significandumdur*, ancaq özlüyündə heç bir məna bildirmir.³⁸ Fikrimizcə, burada R.Yakobson düz izah etmir, mənası olmayan bir işarə məna fərqləndirə bilməz. Biz bu məsələyə başqa yerdə geniş münasibət bildirdiyimizdən burada onun üzərində ətraflı dayanmaq istəmirik.³⁹ R.Yakobson bir az da irəli gedərək yazır ki, fonem ikitə-

rəflidir, ancaq burada yeganə və qərribə olan odur ki, iki fonemin müəyyən sabit fonetik fərqlərinə sadəcə potensial məna fərqi faktı uyğun gəlir, ancaq bu heç vəchlə müəyyən sabit məna fərqi deyildir. E.Husserl demişkən, fonemdə məna vermə aktı var, ancaq heç vaxt məna yerinə yetirmək aktı yoxdur. Morfemdə fərq hər iki tərəfdə *sula plan du signifiant* və *sur la plan du signifié* (həm işarələyəndə, həm də işarələnəndə) müşahidə olunur. Fonemin isə fərqlənməsi yalnız işarələyəndə (signans) və bir də işarələnəndə (signatum-da) qeyri-müəyyən miqdarda konkret fərqlər kimi çıxış edir.

“Bunun da nəticəsində morfoloji və oxşar qarşılaşmalar sistemi işarələnən sahədə (signatum) təşkil olunur (fundiert), fonoloji qarşılaşmalar sistemi isə bunun əksinə işarələyən sahəsində yerləşir (liegt).”⁴⁰ Konkret əlamətlər məcmusunun ikitərəfliliyi fonemlərdən nəinki bütün digər dil, həmçinin işarə aləminin bütün dəyərlərini fərqləndirir. Məsələn, bizim jest dilində başı silkələməyə və o tərəf bu tərəfə döndərməyə (signans) inkar və təsdiq (signatum) uyğun gəlir. Balkanlarda isə əksinə başın aşağı-yuxarı hərəkəti inkar, o tərəf bu tərəfə hərəkəti təsdiq deməkdir. Eynilə qrafem də ikitərəfli olur: “a” qrafemi /a/-nı bildirir və onun optik şəklidir (işarələnən) və (işarələyən); malların üz qabığı, konvertlər (markalar) həm nəyisə bildirir, həm də onların özünəməxsus, pozitiv, müəyyən və daimi dəyəri var. Poçt markalarından qiymətindən asılı olaraq ölkədaxili və ölkəxarici məktublaşmalarda fərqli istifadə olunur.

Yalnız fonem təmiz və boş fərqləndirici işarədir. Fonem məcmusunun yeganə linqvistik, müvafiq olaraq semiotik dəyəri verilmiş sistemin digər üzvlərinə qarşı qoyulmasıdır. /a/ foneminin yeganə dəyəri eyni mövqedə başqa fonemlərdən fərqli olmaq dəyəridir”.⁴¹

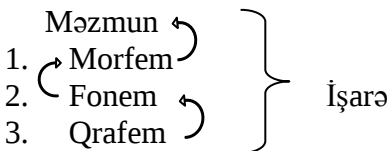
F.de Sössürdən danışarkən R.Yakobson qeyd edir ki, ustad işarə aləminin hər bir vahidini 3 aspektdən araşdırır: *dans sa totalité, dans son aspect canceluel et dans son aspect matériel*. Və bunu sözbəsöz olmasa da, məna baxımından belə tərcümə edir: bildirmə, bildirən və bildirilmə (işarələmə, işarələyən və işarələnən).⁴²

Bildirmə baxımından, yəni işarələnin işarələyə olan qarşılıqlı əlaqəsi baxımından fonem bütün digər işarələrə qarşı qoyulur. İşarələnin baxımından bütün işarələr 3 qrupa bölünür:

1. İşarələnin söyləmdə, daha geniş mənada informasiyanın ötürülməsində məzmun kimi çıxış edir. Buraya hər bir cümlə və söz şəklində morfem də aiddir. Sintaqm məzmun kimi çıxış edir, hətta müvafiq və ya appelyasiya məqsədilə işlənən vasitələr buraya aiddir. Danışanın həyəcanı, dinləyəne qarşı davranışı, özünüifadələr buraya aiddir. Jestlər və hinduların piktoqrafik yazısı da bilavasitə 1-ci qrup işarələrə aiddir.

2-ci qrup. İşarələnin söyləmdə, ötürmədə işarə kimi çıxış edir. Məsələn, sözdə və cümlədə sərhəd bildiren vasitələr alman dilində (knaklaut, tonun sonda düşməsi və ya qalxması və s.) cümlələr, onların hissələri və söz kimi dil vahidlərində signal rolunda çıxış edir. Sintaktik fonologiya prosodik elementləri, elə o cümlədən fonemlərin özləri də buraya aid olurlar. Onların vəzifəsi sözləri fərqləndirməkdən ibarətdir. Beləliklə, fonemlər işarələrə aid olur, onlar sözlərin işarələri, yəni işarələrin işarələri kimi çıxış edir. Onlar sözlərin ayrılmaz hissələri olduqları üçün K.Bülərlə bir yerdə onları işarələrdə işarələr kimi adlandırırlar.⁴³ Çinlilərin loqoqrafik yazısı da bura aiddir, çünki burada bir qrafem sözü və ya morfemi bildirir, o, sözə aid olmasa da, işarədə işarə kimi təmsil olunmasa da, loqoqrafik qrafem işarə kimi götürülə bilər. Deməli, iki söz loqoqrafik simvolla fərqlənir, onlar fonem kimi işarənin işarəsi kimi götürülə bilər.

3. İşarələnin söyləmdə, məlumatda bir işarənin işarəsi kimi çıxış edir. Bunlar üçüncü dərəcəli işarələrdir. Məsələn, bir qrafem bizdə bir fonemi bildirir. Yəni qrafem işarənin işarəsini signal edir. R.Yakobson bunu belə göstərir:

Fonemin kombinator variantı 3-cü dərəcəli işarəyə misal ola bilər, ancaq qrafemdən fərqli olaraq işarənin 2-ci dərəcəli işarəsi kimi, işarənin özündə iştirak edən işarə kimi çıxış edir.

Fonemlərin kombinator variantları fonologiyaya aiddir, özü də fonemlərlə variantlar arasındakı fərq həm işarələmə, həm də işarələnen baxımından ardıcıl nəzərdən keçirilməlidir.

Emfatika işarələnen baxımından fonetik stilistikaya aiddir, stilistika isə qrammatikaya, çünki emfatika morfemlərdə və digər dil vahidlərində olduğu kimi səs forması mənanı bildirir. Ancaq işarələyən baxımından (signans) appelyativ və ekspressiv vasitələr fonoloji dəyərlərlə eyni əlamətə malikdir, bu da onları qrammatik vasitələrdən ayırır. Morfemlər fonemlərdən ibarətdir, onların emfatika kimi materiyası başqa dərəcəli işarələrə bölünür.

Deməli, fonemin signatum səviyyəsində müsbət məzmunu yoxdur. Fonemlər başqa işarə dəyərləri kimi işarələnen (signatum) səviyyəsində qarşılaşma yaratmır, qarşılaşma yalnız işarələyənlər (signans) səviyyəsində olur və oppozisiyalar fonoloji sistemdə fonemlərin yerini müəyyən edir. Çex dilində /snu/ (yuxunu), /snū/ isə (yuxuları) bildirir. Bu sözlərin sonunda gələn /u/ və /ū/ morfeim kimi təki və cəmi bildirdiyi üçün onlar iki fonem kimi çıxış edir, uzunluq və qısalıq iki fonemin qarşılaşması səs səviyyəsində müəyyən əlamətlər kimi özünü büruzə verir.

Hər bir pozitiv, konstant və vahid signatuma aid olan signans onunla sıx bağlı olur, ayrılmaz vəhdət təşkil edir, bu bağlılığa görə signans o saat tanınır. İt üzərində İ.P.Pavlov (1849-1936) məktəbinin nümayəndələrinin apardığı təcrübələr bunu təsdiq etdi. İt eyni signal verildə yalıtanıyır, başqa signalda isə onun reaksiyası olmur. İtalyanlar göstərdilər ki, hətta balıqlar da eyni cür hərəkət edə bilirlər. Akvariumda müəyyən signalda onlar yemə gəlir, başqa signalda isə bir az çaş-baş qalırlar, üçüncüsündə isə onlarda heç bir hərəkət olmurdu.

İşarələyənə işarələnen arasında mexaniki assosiasiya yaranır, ona görə də tanıma baş verir.

Bizim eşitdiklərimiz səslərdən müəyyən və müsbət olanını, dildə fərqlənməyə xidmət edən səsləri qiymətləndiririk. Biz xarici dili öyrənəndə bununla rastlaşırıq. Ən kamil fonoloq və ya fonetist xarici dili dinləyəndə fərqləri tuta bilmədiyi üçün çox pərt olur. Təcrübəli fonetist əlbəttə, ayrılıqda, tələffüz olunan “a” və “i” səslərini fərqləndirir, ancaq danışmaq aktında onların akustik əlamətləri o qədər dəyişir ki, dili bilmədən fərqləndirmək olmur. Rus dilində /krof/ sərt samitlə “dam”, yumşaq samitlə /krof’/ “qan” deməkdir. Rusun balaca uşağı da bunu seçir və fərqləndirir, ancaq alman bunu bacarmır. Bu o demək deyil ki, rusun qulağı incə eşitmək qabiliyyətinə malikdir. Xeyir, sadəcə olaraq onun fonoloji sistemi bu qarşılaşmanı əhatə edir, almanınkı isə yox. Burada N.S.Trubeskoyun (1890-1939) “ələk” prinsipi yada düşür.⁴²

Deməli, fonemin səs toplusu yox, onun başqa qarşılaşmalar toplusuna əksi nəzərə alınmalıdır. Fonemin özü yox, o, qarşılaşmanın üzvü kimi fonoloji tədqiqatların məhək daşı və ilkin anlayışı olmalıdır.

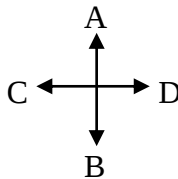
Burada daha maraqlı məsələlər ortalığa çıxır. Fonem qarşılığı olan üzvsüz mümkün deyildir. Ata anasız, gecə gündüzsüz olmadığı kimi, fonemlərdə belə münasibət olurmu? Ola bilsin ki, dildə /a/ var, ancaq /a:/ yoxdur. Elə bizim dilimizdəki kimi, ancaq bir sistemdə başqa fonemlərə qarşı qoyulduğu, variasiya baxımından ən qısa /ă/ ən uzun /ā/ qədər diapazona malik ola bilər.

Fonematik keyfiyyətlər (uzun/qısa, kar/cingiltili), eynilə fonemlər kimi işarədirlər; onlar nə haqqındasa nəşə bildirir, onların siqnatumu var və predmetə aid olurlar. Hər iki yanaşmada işarə *sui generis* var. Brincisi, onlar predmet baxımından ikinci dərəcəli işarələrdir. Onlar işarələrə-morfemlərə və sözlərə aiddirlər. Fonem aid olduğu sözün başqalarından fərqləndiyini bildirir. Fonemlər “işarə üçün işarə deyil”, Çin yazısında olduğu kimi, çünki burada hər bir hərf bir sözdür, olmayan işarəni təmsil edir. Bunun əksinə olaraq fonem mövcud işarəni diakritika kimi fərqləndirir, işarədə işarədir. O, sözün tərkib hissəsidir və bununla da predmetə işarədir. Fonem dilin çox qəribə və mühüm dialektik autinomiyalarına aiddir

ki, bu, işarə sistemlərindən məzmunca ən zəngini olan boş, neqativ əsas vahidlər sistemindən düzələn yeganə şeydir.

Necə oldu ki, distinktiv əlamətlər qaldı bir tərəfdə, fonemi ən sadə fonoloji əlamət kimi götürdülər? sualına R.Yakobson cavab verir ki, burada iki əsas var: birincisi, ilkin mərhələdə fonem təhlili xam materialdan uzaqlaşa bilmirdi; fonoloji relevant əlamətlər hələ tam aşkar edilməmişdi: ikincisi, F.de Sössürün “Caractère linéaire du sinifiant” kimi göstərdiyi amil mane olurdu.⁴⁵ Yəni “iki səs eyni vaxtda tələffüz oluna bilməz” ideyası relevant əlamətlərin birgə fəaliyyətini görməyə mane olurdu.

F.de Sössür fonemlərin dalbadal gəlməsində vahidliyi və bölünməzliyi əsas götürürdü, ancaq o eyni zamanda, eyni vaxtda gələ bilməsini görmürdü. İki fonem düz xətt boyunca bir-birinin dalınca gəlir, sintaqmatik əlaqə əsasında yeni bir morfem və ya söz əmələ gətirir. Məsələn, /at/, /it/, /ot/ və s. Bu zaman CD əlaqəsi meydana gəlir. Ancaq bu sözlərdəki fonemlərin hər biri eyni vaxt daxilində reallaşan əlamətlərin məcmusu kimi götürülə bilər: AB. Məsələn, /t/ fonemində kipləşən-partlayışlıq, dilönülülük və karlıq simultan hərəkətlərin məcmusudur.

R.Yakobson işarə haqqında digər mülahizələrini “Görünən və eşidilən işarələr” (1964/67) adlı və “İşarə və dil sistemi” (1962) məqalələrində şərh edir.

R.Yakobson görünən və eşidilən dillə bağlı E.Sepirdən (1884-1939) misal gətirir: “Səsli dilin bütün digər kommunikativ simvolikadan üstünlüyü ondadır ki, sonuncu ilə müqayisədə şrift kimi substitutiv və ya ən azı tamamlayıcıdır ya da jestlər kimi nitqi müşayiət edir.”⁴⁶

Sübut olunmuşdur ki, sağ qulaq dil səslərinin çox dəqiq fərqlənməsində, sol qulaq isə başqa səsləri fərqləndirməkdə əvəzsiz rol oynayır. Səsin işarə sisteminə aid olub-olmamasını müəyyən etmək üçün xüsusi meyar lazım gəlir. Konkret bir işarə sistemini semiotikanın ümumi problemlərinə toxunmadan əhatəli həll etmək olmaz. Semiotikanın inkişafı zəminində müxtəlif işarə sistemlərinin əsaslı və qaynar problemlərini öyrənmək şansı yaranır. İndi artıq müxtəlif işarə tipləri üçün, eləcə də işarənin yaranmasının və persepsiyasının aktual problemlərini dərinlən öyrənə bilərik.

Eşidilən və oxunan dilin qavranılmasındakı əlaqələri də belə məsələlərdən hesab etmək olar. Qrafemləri ayrılıqda səslərdəki kimi eyni sürətlə desəydlər, verilən məlumatı qəti başa düşmək olmazdı. Motsartın və Şopenin sonataları gerçəkliyin hansı tərəfini əks etdirir? Niyə abstrakt rəssamlıq işləri adama yad gəlir və hətta cəmiyyətdə qadağan edilir? Eşidilən dilin universallığı çox ciddi müzakirə tələb edir. Patoloji halları çıxmaq şərtilə bütün insanlar danışrlar. Dilsizlik (aphasia universalis) patoloji haldır. Digər tərəfdən, savadsızlıq geniş yayılmış, bəzi etnik qruplarda isə ümumi ictimai hadisədir. Şifahi danışıda jestlər və üz ifadələri müşayiət-edici və ya yardımçı vasitədir. İşarələrin hamısı məkan və zamanda yaranır. Vizual işarələr məkanca məhduddur, zaman meyarları auditiv işarələrdə üstünlük təşkil edir. Auditiv işarələr zaman ardıcılığında ötürülür. Hər bir kompleks vizual işarə, məsələn, hər bir şəkil, müxtəlif komponentlərin simultanlığını nümayiş etdirir, halbuki dildə zaman ardıcılığı əsas əlamətdir.

Bu heç də o demək deyil, çoxlarının qəbul etdiyi kimi, dil xətti xarakterə malikdir. Dili birmeyarlı zaman ardıcılığı kimi götürmək olmaz. Dil fonemlərin suksessiv ardıcılığıdır, ancaq fonemlərin özləri eyni zamanda fəaliyyət göstərən distinktiv əlamətlərin simultan dəstidir; digər tərəfdən başqa əlamətlər də dili sadəcə ardıcılıq kimi götürməyə əsas vermir. Fikrimizcə buraya prosodik və vurğu, intonasiya əlamətləri daxildir. Görülənlə eşidilən işarənin fərqi nədədir? Görünəni şeylərlə, predmetlərlə bağlı götürürük, onu nəyinsə inikası, elə bil təqlidi (yamsılayıcı)

incəsənət elementləri kimi görürük. Rəssam tuş və rənglə işləyir və sifətləri, mənzərələri, hətta insan həyatının özünü görüntüyə gətirir. Təsvir olunan şeylər və həyat tərzii üçün sınıq budaqlardan, daş və kəsəkdən çox təbii formada istifadə edilir. Bu da naşı adama əsas verir ki, özündən asılı olmayaraq şəklə tapmaca kimi baxsın (necə N.S.Xruşşov vaxtilə edirdi) və səbri çatmır ki, öyrənsin, orada nə təsvir olunduğunu tapsın, ona görə də belə rəsm əsərlərini cizma-qara adlandırırlar.

Bəs dil və musiqi işarələri üçün tipik olan nədir? Onlarda iki cəhət var: həm dildə, həm də musiqidə hierarxik struktur var. İkinci tərəfdən onlar diskret, ciddi şəkildə bölünə bilən komponentlərdən ibarətdir, bu nəinki təbiətin mövcuddur, həm də *ad hoc* yaranır. Məhz bu, dildə distinktiv əlamətlərdə, müqayisədə isə ton hərəkətlərinin vahidləri kimi notlara aiddir. Xarakterik əlamətlərin müəyyən edilməsində, dilin səs əlamətlərində bunlar fərqlidir. Onlar süni düzümdə də əhəmiyyətli vahidlər kimi çıxış edirlər.

Rəssamlıqda ayrı-ayrı elementləri bir-birinə bağlayan hierarxik strukturlar yoxdur. Orada dildəki və musiqidəki kimi qatlar və laylar yoxdur. Rəsm əsərində vizual qavranılanları dildəki və musiqidəki kimi parçalayıb təsvir etmək olmur. Bu elə belə fərq deyil, zaman, auditiv və sekvensial işarə sistemlərinə daxildən bağlı kardinal və spesifik əlamətlərdir.⁴⁷

Film semiotik sahə üçün məhsuldardır. Təxminən 2 əsr yarım bundan əvvəl Almaniyada diskussiya olub, orada Q.E.Lessing dil yaradıcılığı ilə təsviri incəsənət arasındakı fərqi belə şərh edib: rəssamlıq məkan ardıcılığına söykənən incəsənətdir, poeziya isə təkcə zaman ardıcılığına tabedir. Y.Herder isə ona cavabında deyirdi: "sırf bədii ardıcılıq fikri fiksiyadır və yalnız "zaman ardıcılığına" söykənən incəsənət qeyri-mümkündür. Poetik əsəri başa düşmək və qiymətləndirmək üçün, Y.Herderə görə, onun bütövlüyünə sinxron nəzər salmalıyıq. Simultan sintez dil axınının bütövlüyünü anlamağa imkan verir, deyə Y.Herder, – ona yunanca *energeia* terminini verir."⁴⁸

Beləliklə, görünən məkan işarəsi olan rəsm əsərilə əsas zaman əlaqəsində olan dil və musiqi arasındakı nəinki bir sıra əhəmiyyətli fərq, həmçinin çoxlu oxşar cəhətlər də var. Hər ikisi diqqətlə nəzərə alınmalıdır. Lakin məkan və zaman işarələri arasında böyük fərqlər də vardır.

Yazı sosial və ərzi baxımdan məhduddur, danışılan dil isə universaldır. Ancaq bu o demək deyildir ki, zərərli və qüsurludur. Yazılı dil və abstrakt rəsmlər superstruktur olmaqla ikincidir, epifenomendir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, R.Yakobson işarə probleminə 1962-ci ildə yazdığı “İşarələr və dil sistemi” məqaləsində toxunur.

Beləliklə, R.Yakobsonun işarə konsepsiyasını aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

İşarənin həddləri: R.Yakobson işarənin məhdudluğunu heç cür qəbul etmir. Onun üçün simvollar, indekslər və ikonlar işarədir.

Bəziləri jestləri, utancaqdan qızarmanı kvaziişarə hesab edirlər. R.Yakobson kvaziişarəni qəbul etmir. O yazır: “...işarənin şərh olunmaqdan savayı heç bir şeyə ehtiyacı yoxdur, hətta adresat olmasa belə. Ona görə də xəstəlik simptomları da işarələr hesab oluna bilərlər.”⁴⁹ Eyni zamanda o, diferensial əlamətləri də işarələrə aid edirdi. Sintaktik periodları, differensial əlamətləri, bütöv diskursu struktur fərqlərinə baxmayaraq o, işarə hesab edir.

R.Yakobson 3 əsas sahə ayırırdı: 1-cisi, daxili, bu dilçilikdir, 2-cisi, semiotika, 3-cüsü, sosial, antropoloji, sosioloji və iqtisadi sahələri əhatə edən kommunikasiya haqqında ümumi elmdir.

R.Yakobson kommunikativ aktın 6 komponentini fərqləndirir, adresant, adresat, kod, məlumat, kontakt və referensiya. Bu, çox əhatəli modeldir, özü də müxtəlif müqayisələr üçün meydan yaradır. Burada kodlaşma və dekodlaşma vacib komponent kimi qeyd olunur. Beləliklə də *danışanın* və *dinləyənin* dilçiliyi ayrıca elm sahələri kimi götürülür.

Burada danışan öz fikrini düzgün ifadə etməkdə heç bir çətinlik çəkmir. Çətinlik dinləyən üçün yaranır, onun göndərilən məlumatı necə dekodlaşdıracağı çox mühümdür. Əgər danışan belə

bir cümlə işlədirsə /Professorun dəvəti tələbələrin ürəyincə oldu//, bunun açması o qədər də asan deyildir. Pressuppozisiya və propozisiya əsl mənanın açılmasına kömək edir. Əgər tələbələrə dərs deyən professoru nəzərdə tuturuqsa, onda bunu transformasiya yolu ilə üst qatda belə verə bilərik:

/Bizim professorun dəvəti/ $\Rightarrow$ /Bizim professorun dəvət edilməsi...//

/-----...../ $\Rightarrow$ /Bizim professorun dəvət etməsi...//

Göründüyü kimi, alt qatda eyni semantik representasiya üst qatda (dinləyicidə) müxtəlif cür açıla bilər.

R.Yakobson kodlarda xüsusi operatorların, şifferlərin vacibliyini qeyd edir və göstərir ki, onlar törəyən söyləmlərin anlaşılmasında katalizator rolunu oynayır. Buraya o deysisləri (şəxs sonluqları, yaxın və uzaq aktantları) daxil edir.

R.Yakobson xüsusi olaraq vurğulayır ki, ikonik işarələr təbii dildə daha çoxdur.

Bundan başqa R.Yakobson dildə, beyində və incəsənətdə iki cür “metafor-metonimiya” oppozisiyasının universallığını qeyd edir. Bu, bir tərəfdən, oxşarlıq (metafor), digər tərəfdən isə qarışıqlıq (metonimiya) əlaqələrini ayrıca qabardır⁵⁰. Məlumdur ki, onların fərqlənməsinin 26 əsr tarixi vardır. G.Pirs də işarə-indeks və işarə-kopiyadan, F.de Sössür isə paradiqmatik və sintaqmatik əlaqələrdən danışır. Ancaq R.Yakobson bu əlaqələri ümumiləşdirərək universallaşdırıb (onların afaziya, poeziya və kino sənəti üçün əhəmiyyətini xüsusi qeyd edib). O, paradiqmatik və sintaqmatik əlaqələri işarələrə tətbiq edərək onları *seleksiya və kombinasiya* adlandırır.

Nitq ontogenezi, onun filogenezi və nitq qabiliyyətinin pozulmaları arasındakı korrelyasiyaları o “Uşaq dili, afaziya və ümumi fonetik qanunlar” əsərində inkişaf etdirir. Yeni və köhnə kateqoriyalar dildə öz uyğunluğunu tapır. Məsələn, onto- və filogenezdə məchul növ məlum növdən sonra formalaşır. R.Yakobson göstərir ki, tez formalaşan dil hadisəsi çox möhkəm olur, daha çox qalır və tez sağalır. Əksinə, axırda formalaşan hadisə az davamlı olur, tez

dağılır və bərpasına uzun vaxt tələb olunur. R.Yakobson iddia edir ki, dil genetik kodun nümunəsində evolutiv konstruksiya ilə yaranıb. Genetik kodla təbii dil arasındakı struktur oxşarlıq (izomorfizm) canlı orqanizmin öz strukturu haqqında informasiyaya kortəbii yiyələnməsilə şərtlənir.

1968-ci ildə Parisdə telediskussiyada R.Yakobson demişdi: “...dil molekulyar struktur prinsipləri əsasında yaranıb, dil, yəni dili başa düşmək, onu mənimsəmək, ondan istifadə etmək biolojidir.”⁵¹

III.5. Semiotikanın müasir mərhələsi

İsveçrə alimi J.Piajenin (1896-1980) danışığın və təfəkkürün ontogenezilə bağlı fikirləri ciddi maraq doğurur. O yazır ki, düşüncə sxemi hər bir uşaqda müxtəlif olur. O güman edirdi ki, işarənin yaranması (simvolik və ya semiotik funksiyalar) anadangəlmə olmasa da, ümumiləşmənin formalaşması üçün zəruri şərtidir. İşarənin yaranması dildən qabaqdır, ancaq o, dildən genişdir. “Simvolik və ya semiotik funksiya uşaqda iki yaşında formalaşır...Dil semiotik funksiyanın yalnız tərkib hissəsidir (sözsüz, vacib, mən bunu inkar etmirəm), ancaq tərkib özü də simvolik funksiyanın icralarının toplusunda çox məhdud hissədir.”⁵¹

N.İ.Jinkin (1893-1979) mənənin genezisi və insan dililə heyvanların səs çıxartmaları arasındakı fərqləri dərinlən öyrənən alimlərdəndir. Əsas fərq bu alimə görə, insanda farinksin rolunun böyük olmasıdır, insanda səslənmədə farinkslə yanaşı ağız və burun boşluqları iştirak edir, meymunda və yeni doğulan uşaqlarda farinks səslənmə ilə əlaqədar deyildir. Digər tərəfdən, insanlarda hierarxik quruluş var, yuxarı səviyyənin vahidi aşağı səviyyəyə vahidi üzərində dayanır, bununla da supraişarə yaranır.⁵²

P.Bart (1915-1980) da kütləvi informasiyanın öyrənilməsində və Parisdə “İşarələrin, simvolların və təsvirlərin sosiologiyası” dərnəyinə rəhbərlik edəndə moda haqqında danışarkən iki cəhəti xüsusi vurğulayır və yazır ki, moda semiotikasında real paltarla ya-

naşı “paltar-obraz” və “paltar-təsvir” mühüm rol oynayır. Jurnalı açanda çoxlu paltar şəkli görürük: birini şəkildə göstərilər, bu paltar-obrazdır, o birisini isə təsvir olunan, sözlə şərh olunan paltar kimi verirlər.

Şəkil 6. Müxtəlif paltar növləri (dəridən, astarı yun, qadın paltarı, paltar-obraz, paltar-təsvir)

Daha sonra R.Bart semioloji paradoks anlayışını irəli sürür. Onun məğzi ondadır ki, işarə funksiyaları əvvəllər işarə olmayan şeylərə şamil edilir, ya da əksinə, şeylər öz işarəvilik funksiyasını itirir. Məsələn, yol üstündəki evin qabağında böyük çinar var. Ev sahibi onun altında oturacaq düzəldir. İşarə kölgələnmək, istirahət etmək funksiyası qazanır. Sonra evin xanımı şikayətlənir, ağacın altında oturanların səmindən bezir. Kişi də səhərişi günü oturacağı söküb atır. Oturacaq işarəsi konnotasiya adlanır. R.Bart işarələrin işlənməsində (sintaksis, semantika, pragmatika) elə xüsusiyyətlərin olmasını qeyd edir ki, onlar bədii mətnlərin forma, istiqamət və üslublarına uyğun gəlir. O göstərir ki, nəqli mətnlərdə ardıcılıq pozula bilər, ancaq işgüzar mətnlərdə ciddi ardıcılıq gözlənilir və özü də progressiv olur. O yazır ki, dil vacib, ədəbiyyat isə fakültə-tivdir, ona görə də dil məcburilik, ədəbiyyat isə “hakimiyyətsizliyə” həvəs göstərir. Biz dillə oynayırıq, onu axmaq yerinə qoyuruq, bu bəcliyi, bu əla yanlışlığı, bizə sözün permanent ideyasını həyata keçirməyə imkan verən, bu, hakimiyyəti olmayan dili mən ədəbiyyat adlandırıram.⁵³

Son dövrlərdə italyan alimləri U.Eko və U.Volli semiotikaya dair sanballı əsərlərilə diqqəti cəlb edirlər. Onların semiotikanın strukturu, hüdudları və perspektivlə bağlı olduqca dəyərli fikirləri vardır. Onlar ümumi semiologiyanı (dil fəlsəfəsi və kommunikasiya nəzəriyyəsi) və xüsusi semiotikanı fərqləndirir, sonra isə mədəniyyətlərin semiotik tipologiyasını (dil, siyasət, tərbiyə və əxlaq), arxitektura, ritorika, reklam, paralingvistik kodların (jest və mimi-kə)növlərini ayırmaqla, konkret kodların və işarə situasiyalarının öyrənilməsinə xüsusi fəsillər həsr etmişlər.⁵⁴

Onlar semiotikanın perspektivini çox geniş görür, hesab edirlər ki, insan və cəmiyyət ümumi qlobal kommunikasiya kontekstində öyrənilməlidir.

Sovet dövründə Y.M.Lotman (1922-1993) Tartu semiotik məktəbində əsas ideya generatoru olub.

Semiosfera konsepsiyası onun adı ilə bağlıdır. Semiosfera düşüncənin işarə dayaqları sistemidir, yəni mənaların daşıyıcısı və ötürücüsü, informasiyanın ötürülməsi kanalları və vasitələridir:

1. Semiosfera semiotikadanxaric məkanlardan ayrılır, o, semiotik strukturların ansamblıdır.

2. Semiosferanın səviyyəli (hierarxik) və daxilən nahamar strukturu və dinamikası var.

3. İnformasiyanın yaranması prosesləri və semiozis yalnız qarşılıqlı əlaqədə müxtəlif semiotik strukturların dialoqunda mümkündür.

4. Semiosferanın diaxron dərinliyi var, çünki o, mürəkkəb yaddaş sistemilə yüklənib və bu yaddaşsız işləyə bilməz.⁵⁷

1971-ci ildə Y.S.Stepanov (1930-) “Semiotika” adında kitab çap etdirib və orada 5 istiqaməti ayırır: biosemiotika, etnosemiotika, lingvosemiotika, abstrakt semiotika və ümumi semiotika baliqların və arıların dilindən tutmuş hindu ritualları və məntiqi paradoksalara qədər semiotik qanunauyğunluqları öyrənən sahələrdir. Y.S.Stepanov “dil-az, dil-lap az, dil-qeyri dil” qarşılaşmalarını fərqləndirir.⁵⁸

Dilin işarəviliyi haqqında ən çox yazan dilçilərdən biri də Y.S.Maslovdur (1908-1977).⁵⁹

Y.S.Maslovun işarə konsepsiyası barədə biz yuxarıda ətraflı məlumat vermişik (bax: I fəsil). Lap bu yaxınlıqda belorus tədqiqatçısı N.B.Meçkovskayanın semiotika haqqında çox maraqlı bir əsəri çapdan çıxmışdır.⁶⁰

III.6. Fəslin ədəbiyyatı və qeydlər

¹ N.Z.Hüseynli. Təfəkkürün anlayış-kateqorial aparatı. Qnoseoloji və metodoloji təhlil. Bakı, 2003.

² А.Л.Верлинский. Античные учения о возникновении языка. С.-Петербург, 2006, s.72.

³Yenə orada.

⁴ Platon. Kratyllos. “Sämtliche Werke”, Bd 3, s.11-91. Biz Platonun “Kratil” əsərini başqa yerdə ətraflı şərh etdiyimizdən burada onun üzərində geniş dayanmırıq. Bax: F.Veysəlli. Struktur dilçiliyin əsasları. Studia Philologica. III, Bakı, “Mütərcim”, 2009, s.26-28.

⁵ А.Л.Верлинский. Göstərilən əsəri, s.73; P.J.King. 100 große Philosophen..., s.52, 58.

⁶ N.Z.Hüseynli. Göstərilən əsəri, s.72.

⁷ Yenə orada, s.7.

⁸ A.Rzayev. Nəsrəddin Tusi: həyatı, elmi, dünyagörüşü. “İrşad”, Bakı, 1996;

Marağa rəsədxanası 1259-cu ildə tikilməyə başlayıb, 1271-ci ildə tikinti başa çatıb. Hülakilərin dövründə tikilib. Orada 10 cihaz quraşdırılmışdı. Nəhəng tikinti kompleksi 16 əsas və köməkçi binalardan ibarət idi. 16 binadan 7-si dairəvi formada tikilmişdi. Marağa rəsədxanası “Rəşad dağı” adlanan təpəlikdə tikilib. O təpəlikdən Urmiya gölü görünür. Nəsrəddin fəlsəfə, riyaziyyat, astronomiya və kalloqrafiyadan dərs deyirmiş. Başqa əsərlərlə yanaşı İbn Sinanın “İşarələr” əsəri də N.Tusi tərəfindən tərcümə edilmişdir. Onun musiqi nəzəriyyəsinə həsr olunmuş “Şərəfiyyə” risaləsi, “Natiqlik sənəti haqqında” əsəri bu sənətin incəliklərinə həsr olunub.

N.Tusi çox məşhur idi. N.Tusi Marağada rəsədxananın tikilməsilə bağlı Hülaku xana söhbət açanda xan təəccüblə soruşur: “Bu ulduzlar ölümünün nə faydası var ki, rəsədxananın tikilməsinə bu qədər pul

istəyirsən?” Nəsrəddin cavab verir: “İcəzə ver belə bir iş görsünlər. Hamıdan xəbərsiz bir şəxs bu dağın başına qalxsın və heç kimin xəbəri olmadan bir təsti üzünü aşağı buraxsın” Belə də etdilər. Təst yuxarıdan aşağı düşəndə çox böyük səs-küy salır və aşağıda dayanmış qoşunların içərisində vahimə və təlatüm yaradır. Sanki düşmən qoşunları hücum keçmişdilər. Hülaku xan və Nəsrəddin bu hadisəni sakitcə seyr edirdilər. Nəsrəddin xana dedi: görürsünüzmü, bu hadisənin səbəbi bizə məlum olduğu üçün biz sakit durmuşuq, əsgərlər isə xəbərsiz olduqları üçün həyəcan keçirirlər. Yer üzərində sakit yaşamaq istəyirsənsə, göydə baş verən hər bir hadisədən qabaqcadan xəbər tutmalısın. Hülaku xan tikinti üçün 20 min dinar pul ayırırdı. Bax: A.Rzayev. Göstərilən əsəri, s.103.

N.Tusi öz müəllimi İbn Sinanın davamçısı olmaqla fəlsəfə, o cümlədən semiotika ilə bağlı fikirlərini əsasən “Şərh əl İşorot” (Teheran, 1894) və “Əsas əl İqtibas”(Stambul, 1929) əsərlərində inkişaf etdirmişdir. N.Tusidə anlam çox aydın ifadə olunmuşdur. Anlam ümumi olmayanda onun mənası xüsusi addır, məs. /Zeyd/. Bunu bəzən /bu adam/ kimi də işlədirlər. Belədə işarə (əvəzləyənin) birləşməsi sayəsində başqaları(adamlar) onun məzmununa daxil edilə bilməzlər. Ya da onun anlamı ümumiliyini istisna etmir, ona görə də ümumi anlayış adlanır. Məs., /insan/, günəş/, /anko/, “hərçənd ki, bu sözlərdən birincisi həqiqətən fərdlərin çoxlu mövcudluğundan xəbər verir, ikincisi yalnız bir şeyi bildirir, üçüncüsü isə heç nə bildirmir. Odur ki, təsvir bu fərdlərin hər birinin böyük çoxluğunu ehtiva edir.” N.Tusi. Əsas əl-İqtibas, s.17. Sitat götürülüb: М.Диноршоев. Философия Насраддина Туси. Душанбе, 1968, стр.79. Bu həqiqətən böyük filosofun anlamı ayrıca göstərməsinə bir sübutdur. Bunu aşağıdakı sitat da bir daha təsdiq edir: “...Əgər kimsə alovun nə olduğunu bilmirsə, ilk dəfə tüstünü görəndə birincini ikincinin mənbəyi hesab edə bilməz. Ancaq sonra alovun işığını görəndə anlayır ki, tüstünün mənbəyi alovdur. Onun istisini hiss edəndə anlayır ki, od isitmək gücünə malikdir. Nəhayət o, yanan cismi görür. Beləcə o, həqiqi biliyə çatana qədər biliklərini artırır.”(s.95). Deməli, N.Tusi işarə və anlam qarşılaşmasını tam şəkildə dərk etmiş və onların elmi şərhini vermişdir.

⁹ N.Z.Hüseynli. Göstərilən əsəri.

¹⁰ J.Locke. An Essay Concerning Human Understanding. Oxford: Clarendon, 1975.

¹¹ R.Yakobson. Göstərilən əsəri, s. 110

¹² Yəne orada.

¹³. Hoene-Wronski, Jozef Maria. Philosophie de langage. Paris, 1806, s.38-41.

¹⁴. Bolzano Bernhard. Wissenschaftslehre I-IV. Sulzbach: Seidel.

Əsər 1890-cı ildə yazılsa da, yalnız 1970-ci ildə işıq üzü görüb.

¹⁵. R.Yakobson. Göstərilən əsəri, s.99.

¹⁶. Sitat R.Yakobsondan əxz edilib. Bax: R.Yakobson. Göstərilən əsəri, s.116.

¹⁷. Pierce Ch.S., Collected Papers I-VIII, Harvard University Press. 1931-38.

¹⁸. R.Yakobson. Göstərilən əsəri, s.117.

¹⁹. Yenə orada, s.118.

²⁰. Ch.S. Pierce. IV, s. 448.

²¹. Yenə orada, s. 531.

²². R.Yakobson. Göstərilən əsəri, s. 119-125.

²³. R.Yakobson. Göstərilən əsəri, s. 121.

²⁴. F. de Saussure. Göstərilən əsəri, s. 50-53.

²⁵. R.Yakobson. Yenə orada, s. 123.

²⁶. R.Yakobson. Göstərilən əsəri, s. 126-127.

²⁷. Cassierer E.A. Structuralism in Modern Linguistics. İn: "Word", 1945, s.95-20.

²⁸. Ч.Моррис. Основания теории знаков. В кн.: «Ю.С.Степанов. Семиотика.» М., 1983, s.88.

²⁹. Yenə orada, s. 99.

³⁰. Yenə orada, s. 43.

³¹. Ч.Моррис. Yenə orada, s.45.

³². Yenə orada, s.88.

³³. R.Yakobson. Göstərilən əsəri, s. 128.

³⁴. R.Yakobsonun elmi fəaliyyəti haqqında və şedəvr əsərlərindən olan "Kindersprache, Aphasie und allgemeine Lautgesetze" (Stockholm, 1949) əsərinin rus dilinə tərcümə edən müəllif sonda geniş məlumat vermişdir. Rus dilindən tərcüməsi, şərhlər və son söz prof. F.Yadigarındır (Veysəllinindir), Bakı, 1993.

* R.Yakobson. Göstərilən əsəri. Bunu o, 1939-cu ildə yazırdı.

³⁵. Yenə orada, s.146.

³⁶. Якобсон Р. Взгляд на развитие семиотики. М., 1975 (1996), s. 139-161.

³⁷. Yakobson R. Semiotik... s.143.

³⁸. Yenə orada, s. 155.

^{39.} Veysəlli F. Struktur dilçiliyin əsasları. Studia philologica. II, Bakı, 2009.

^{40.} R.Yakobson. Göstərilən əsəri, s. 156.

^{41.} Yenə orada

^{42.} R.Yakobson. Yenə orada. s. 160.

^{43.} K.Bühler. Göstərilən əsəri.

^{44.} N.S.Trubeskoy. Fonologiyanın əsasları. 1939-cu il almanca nəşrindən tərcüməsi, “Son söz” və “Qeydlər” prof. F.Yadigarındır (Veysəllinindir) Bakı, 2001, s.27.

^{45.} R.Yakobson. Yenə orada. s.170.

^{46.} Yenə orada. s. 286-303 və s. 427-437.

^{47.} R.Yakobson. Göstərilən əsəri, s. 287.

^{48.} Yenə orada. s. 294.

^{49.} Yenə orada.

^{50.} Якобсон Р. Разгляд на развитие семиотики. М., 1996, s.139 və 147-161.

* Bu əsər 1942-ci ildə Upsalada “Kindersprache, Aphasie und allgemeine Lautgesetze” adı altında almanca çapdan çıxıb. Biz onu 1993-cü ildə alman dilindən rus dilinə tərcümə edib “Детский язык, афазия”, общие звуковые законы” adı altında şərhlər və R.Yakobson haqqında “Qeydlər”lə birlikdə çap etdirmişik.

^{51.} Вах: 36-сı qeydə s.213.

^{52.} Ж.Пиаже Схемы действия и усвоение языка. М., 1983, s.134-135.

^{53.} Н.И.Жинкин. Механизм речи. М., 1958, s.442-449

^{54.} Р.Барт. Лингвистика текста. М., 1978, s. 442-449.

^{55.} Yenə onun: «Семиотика», М., 1989 s. 549-360.

^{56.} У.Эко. Отсутствующая структура. Введение в семиологию. М., 1968; almanca: (Einführung in die Semiotik. München, 2002); U.Volli. Semiotik. Eine Einführung in ihre Grundbegriffe. Tübingen, 2002.

^{57.} Ю.М.Лотман. Избр.статьи: в 3 т., т.1., Статьи по семиотике и типологии культуры. Таллинн, 1992.

^{58.} Ю.С.Степанов. Семиотика. М., 1971, s. 102.

^{59.} Маслов Ю.С. Введение в языкознание. М., 1987.

^{60.} Н.Б.Мечковская. Семиотика. Язык, природа и культура. М., «Академия», 2004.

IV. Aşağı səviyyəli semiotik sistemlər

IV.1. Heyvan “dili” haqqında

İnsan dilinin üstünlüyü heç bir şübhə doğurmur. Böyük fransız dilçisi E.Benvenist “heyvanların dili varmı ?” sualına birmənalı şəkildə “yox” cavabı verir. O yazır: “Dil anlayışının heyvanlar aləminə tətbiq edilməsi bu sözün yanlış istifadəsilə bağlıdır. Təbii ki, heyvanların insan dilinin əlamətlərinə və funksiyasına bənzər öz ifadə vasitələrinin heç olmasa rudimentar formada mövcudluğunu sübut etmək indiyə qədər qeyri-mümkün olmuşdur. Heyvan aləminin dərinliyinə dair bütün ciddi mülahizələr, ən müxtəlif texnikanın köməyiylə insan dilinə oxşayan dil şəklində dil yaratmaq və ya ona nəzarət etmək cəhdləri boşa çıxmışdır. Müxtəlif cığırtilar çıxardan həmin heyvanların davranışında səsli ifadələr düzəltməsi görüntüsündən belə nəticəyə gəlmək olmaz ki, onlar özlərinə “danışılan” xəbərlər ötürürlər. Heyvanlar aləmində, hətta ən yüksək səviyyədə, spesifik dil kommunikasiyası üçün əsas şərtlər yoxdur”.¹ Alimin bu sözləri bütövlükdə real gerçəkliyi əks etdirir. Ancaq geniş mənada heyvanlar arasında ünsiyyətdən danışmaq olar və bu fəsilə biz bu incəliyi açıb göstərməyə çalışacağıq.

Məlumdur ki, heyvanlar arasında və ya kibernetik qurğu ilə ünsiyyət çox sadədir. Heyvan qeyri-dil işarələrindən istifadə edir. Bu sistemi insanın həyatında mühüm rol oynayan qeyri-dil işarələri ilə müqayisə etmək olmaz. Məlumdur ki, insanın təbiətlə əlaqələri həddən artıq rəngarəngdir. Heyvanlar da insanlar kimi təbiətlə bilavasitə təmasda olur. Heyvan hər gün özünə yaşayışı təmin etməlidir, özünü düşmənlərdən qorumaq üçün. Eyni zamanda insanlar da dəyişən ətraf mühitə uyğunlaşmasalar, şərti reflekslər

işləyib hazırlamasalar, öz həyatlarını təmin edə bilməzlər. Şərti refleks isə o deməkdir ki, bir qıcıqlandırıcı başqası haqqında signal verir, biri digərinə işarə olur. Şərti reflekslər sadə orqanizmlərə xasdır, ancaq onlar ən yüksək səviyyəyə çatmış varlıqlarda daha çox inkişaf etmişdir. Orqanizm nə qədər mürəkkəb olarsa, ətraf mühitlə o qədər geniş əlaqədə olur, uyğunlaşmış fəaliyyət həyata keçirir, bu da şərti reflekslərin qazanılması deməkdir. Başqa sözlə, qeyri-dil işarələrinin çəkisi insanın davranışında artır.

Təbii olaraq bir sual həmişə bizi düşündürür: heyvanlar dil işarələrindən istifadə edirlərmə? Başqa sözlə, heyvanların dili varmı? Bu suala cavab vermək üçün işarənin iki növündən danışıldığını xüsusi qeyd etməliyik: niyyətlə və qeyri-niyyətlə işlənən işarələr (intensional və ya onların anlamını bilərəkdən işlətmək və qeyri-intensional) fərqləndirilməlidir. Bundan sonra sualı belə qoymalıyıq: heyvan intensional və qeyri-intensional işarələrdən istifadə edirmi?

Qeyri-intensional dil işarələrilə məsələ tam aydındır. Çoxsaylı təcrübələr birmənalı şəkildə sübut edir ki, heyvanlarda qeyri-intensional dil çox inkişaf edib. Heyvanlar bir-birilə instiktiv çıxardıqları (düzəltmələri) işarələrdən, onların anlamını başa düşmədən və kommunikativ əhəmiyyətinə varmadan gen-bol istifadə edirlər. Məsələn, yayda çəmənliyə və ya meşəliyə gedəndə həşəratların oxuduğu “nəğmələri” eşidirik (kəpənəklərin, işıldaquşların və s.). Bütün rəngarəngliyinə baxmayaraq mütəxəssislər heyvanların çağırılmasının 5 növünü fərqləndirirlər:

1. Erkəyin və dişinin çağırış “nəğmələri”;
2. Dişinin çağırış “nəğmələri”;
3. Rəqibə yaxın olanda erkəyin təhlükə haqqında “nəğmələri”;
4. Erkəklərin yoldan çıxartma, azdırma “nəğmələri”;
5. Erkək və ya dişinin narahatlıq “nəğmələri”²;

Bunlardan hər biri müəyyən informasiya ötürür. Məsələn, çağırış mahnıları erkəyi və ya dişini hansı istiqamətdə axtarmağı bildirir. Dişi erkəyin yaxınlığında olduğunu biləndə, çağırış mahnısı “azdırıcı”, yoldan çıxartma “mahnısı” ilə əvəz olunur.

Mütəxəssislər qeyd edirlər ki, quşlar cinsi əlaqə vaxtı daha

çox səs signalları çıxarırlar.

Bu signallar bildirir ki, hansısa ərazi tutulub, onun bu ərazidə görünməsi təhlükəlidir, dişini çağıraraq ona həyəcanını bildirir.

Nəsil artırılmasında ana (ata) və bala arasında qarşılıqlı anlaşma mühüm rol oynayır. Səs signalları burada mühümdür. Quş valideyinlər öz balalarına qida ilə qayıtmaqları, düşmənin yaxınlaşması barədə xəbər verirlər, onları uçuşa həvəsləndirirlər, bir yerə toplaşmağa çağırırlar (məsələn, anac toyuq balalarını bir yerə yığanda). Balaları isə təhlükə yarananda və ac qalanda signallar verirlər.

Heyvanların çıxardığı səslər gerçəklik haqqında çox dəqiq məlumat verir. Məsələn, qağayı az yem tapanda onu özü yeyir, bu barədə başqalarına xəbər vermir, ancaq yemək çox olanda öz həmcinslərini xüsusi çağırışla dəvət edir. Heyvanların rəhbərləri xüsusi təhlükə yarananda, düşmən gələndə həyəcan təbili çalır və dəqiq məlumat verirlər, hansı düşmən haradan və hansı yerdən yaxınlaşır. Düşmənlə aralarındakı məsafəni heyvanlar həyəcanlı səslə ifadə edirlər. Məsələn, ingilislərin pişik-quş adlandırdıqları heyvan düşməni görəndə qısa çığırtı çıxarır, ancaq düşmən yaxınlaşanda pişik kimi miyoldayırlar. Buradan da onların adı aydın olur.

İnkişaf etmiş elə bir heyvan yoxdur ki, işarə-signallarından bu və ya digər dərəcədə istifadə etməsin. Çağırış qışqırıqları canavarlarda da müşahidə olunur (bir yerə yığışmaq, yaxındakı ova hücum, şikarın dalınca qaçanda), bu cür signallara vəhşi və yarımvəhşi heyvanlarda tez-tez rast gəlmək olur. Hətta, xalq arasında kar hesab edilən balıqlar belə (ruslar deyirlər, balıq kimi kar-“*не́м как ры́ба*”) bir-birilərinə xəbər göndərəndə səs signallarından istifadə edirlər. Bu signallar düşmənlərin hücumlarından qorunmaq və dişi həmcinsini tovlamaq üçün işlədilir. Son illərin tədqiqatları sübut edir ki, balıqlar xüsusi duruş və hərəkətlərdən (dayanıb durmaq, yerində fırlanmaq) və s. ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edirlər.

Qeyri-intensional dilə qarışqaların və arıların ünsiyyətini nümunə gətirmək olar. Onlar haqqında irəlidə bir qədər ətraflı danışacağıq.

Qarışqalar öz aralarında müxtəlif cür “razılaşırlar”. Onlar iy

verən şeyləri göstərməklə qidanın istiqamətini müəyyənləşdirirlər. Eyni zamanda qarışıqlar bu yolla da həyəcan təbili çalırlar. Onlar həmçinin toxunmaqla jest vasitəsilə signal verirlər. Hətta belə iddia edirlər ki, qarışıqlar bioloji radioəlaqə yaratmağa qabildirlər.³

Təcrübələr göstərmişdir ki, qarışıqlar deşiyi olan dəmir stəkanlarda yerləşdirilmiş öz həmcinslərini çıxardıb xilas etmişlər. Eyni zamanda onlar yandakı içi qarışqa ilə dolu, ağzı açıq və ya tam boş yoxlama qurğusun stəkanlara qəti yaxın getməmişlər.

Mütəxəssislər qırmızıdöş ağacəyən qarışıqların davranışını bir neçə il öyrənərək belə nəticəyə gəlmişlər ki, qarışıqların “dilində” ən mühüm cəhət jestlər və təmaslardır. Qarışıqlarda iyirmiyə qədər jest müəyyənləşdirmək mümkün olmuşdur. Lakin onlardan yalnız 14-nün mənasını açmışlar. Aşağıda qarışıqların hansı signalardan istifadə hallarına bir qədər aydınlıq gətirməyə çalışacağıq.

Əgər qarışqa yuvasına onların yemədiyi həşərat daxil olarsa, onda bu barədə birinci duyan qarışqa digər qarışıqlara signal göndərir, bu zaman o ya həşəratın üstünə çıxır, ya da onun belindən aşağı tullanır. Adətən bircə tullanış yetərli olur, ancaq lazım gəldikdə bir neçə dəfə, ta ona yönələn qarışıqlar həşəratdan üz döndərənə qədər tullana bilər. Düşməni görəndə qarışqa xəbərdəci mövqə tutur (qalxır və döşünü qabağa verir).

Yəqin bundan sonra aparılacaq tədqiqatlar qarışqa “dilinin” incəliklərini öyrənməyə, bununla da onların “dilinin” sirrini açmağa imkan verəcəkdir.

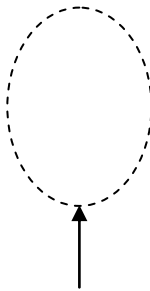
IV.2. Arıların ünsiyyəti

Digər həşəratlardan, xüsusilə arılardan əldə edilən nəticələr heyranedicidir. 25 ildən artıq müddətdə arıların fəaliyyətini öyrənmiş Münhen professoru K.fon Friş tükürpədicisi şeylər açıqlamışdır. O, arıların dilini öyrənmək üçün xüsusi metodika işləyib hazırlamışdır. Bu metodika ilə o, arıların hərəkətlərinin incəliklərini

açıb göstərmişdir.⁴

Aşağıda K.fon Frişin təcrübəsindən bəzi qeydləri verməyi məqsəduyğun hesab edirik.

Arılar “ünsiyyətdə” rəqslərdən istifadə edirlər. Bunlar adicə dil işarələridir. Arılar qidaya yaxın olanda pətəkdən 100 m az məsafədə olduqda dairəvi rəqslər edirlər. Əgər yem daha uzaq məsafədə yerləşdirilsə, arılar oynamaqla rəqs edərək öz həmcinslərinə signal göndərirlər. Bu zaman arı düz xətt boyunca gedir, sonra çıxış nöqtəsinə qayıdır, sola doğru yarımdairə cızır, sonra təzədən düz xətt boyunca gedir, sonra sağ tərəfə yarımdairə cızır. Özü də düzxəttlə rəqs edərkən arı döşü ilə o yana bu yana hərəkət edir (buradan da rəqsin adı məlum olur). Rəqs bir neçə dəqiqə davam edə bilər. Bunu aşağıdakı sxem əyani göstərir.

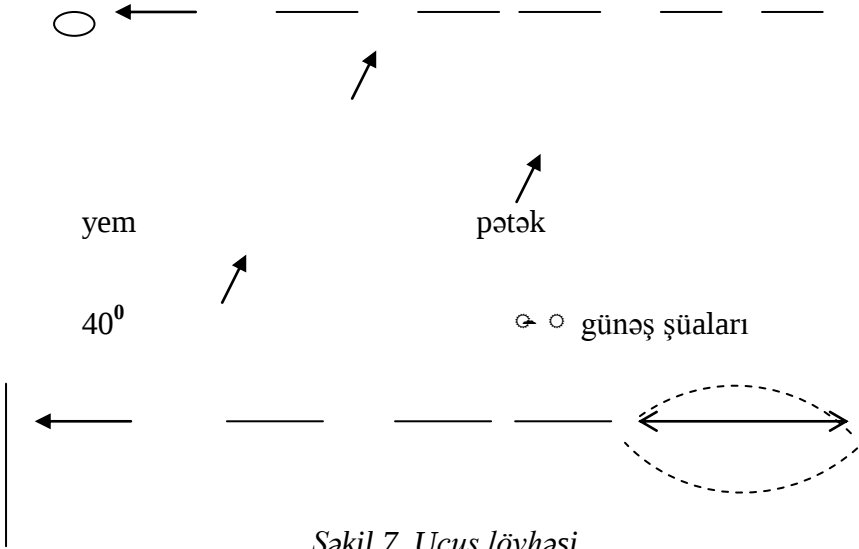

Oynamaqla rəqs qidanı pətəkdən 100 metr məsafədə tapanda daha sürətli olur.

Qida uzaq olduqca, arının sağa və sola dönmələri bir az ləng olur. K.fon Friş arıların rəqslərini öyrənmək üçün sırf matematik formula müəyyənləşdirə bilib; beləki, 15 dəqiqə ərzində arıların düz xətt boyunca hərəkətlərinin sayı pətəkdən 100 metr aralıda qidaya doğru etdikləri hərəkətin təxminən 9-10-na bərabərdir, qida 5000 metrə olanda isə 2-yə və nəhayət, 10 min metr aralıda olanda 1-nə bərabərdir.

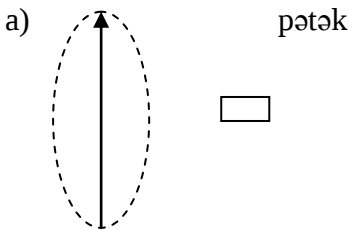
Bir məsələ də ciddi maraq doğurur: oynamaqla edilən rəqslər qida yerinin istiqaməti barədə də məlumat verir. Bu məlumatın xarakteri düz xətt boyunca hərəkətdən asılıdır.⁵

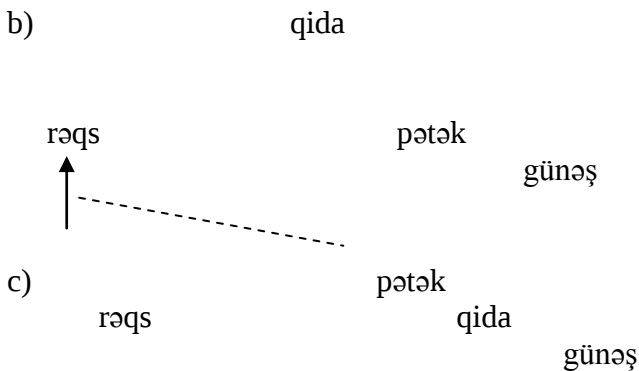
Əgər arı üfqi xətt boyunca, məsələn, onu qarşılayanlar isti havada uçuş lövhəsində rəqs edərsə, onda düzxətt boyunca hərəkətin istiqaməti günəşə doğru arının uçduğu istiqamətə uyğun gəlir (bax: şəkil 7).

Şəkil 7. Uçuş lövhəsi

Əgər rəqs pətəyə şaquli istiqamətində olursa, onda signal vermə prinsipi bir az mürəkkəbləşir: onun əsasında yemə doğru uçuşun istiqamətilə günəşə olan düz xətt arasındakı bucaq durur. Bu zaman 3 hal fərqləndirilir (bax: şəkil 8).

Şəkil 8. Uçuş istiqamətinin günəşə nisbəti

a) pətəklə qidanı və günəşi birləşdirən düz xəttidir. Düz xətt üzrə hərəkət yuxarı yönəlir; hərəkətin istiqaməti və yuxarıya doğru istiqamətin bucağı sıfır bərabərdir;

b) pətəklə yem arasındakı bucaq və qidadan günəşə doğru xətt arasındakı bucaq 180° dərəcəyə bərabərdir. Arıların etdikləri rəqslərdəki düzxətt boyunca hərəkət aşağı istiqamətdə olur. Burada da hərəkətin istiqaməti və yuxarıya istiqamət arasındakı bucaq 180° -yə bərabərdir;

c) pətəkdən yemə gedən xəttlə günəşi birləşdirən xətt arasındakı bucaq 60° -dir. Düz xətt boyunca hərəkət elə olur ki, hərəkətin istiqamətilə yuxarıya doğru hərəkətin arasındakı bucaq da 60° -ə bərabərdir. Özü də qida “qida-günəş” xəttindən solda yerləşdiyindən, hərəkətin xətti yuxarıdan sola doğru olur.

Belə dəqiq “dil” yalnız həsəd aparmaq olar.

Arılar qidanın olması və istiqaməti haqqında məlumatla kifayətlənmirlər, həm də içmək və pətəyi sərinlətmək üçün suyun yerini, habelə pətəyi qurmaq üçün “tikinti” materialı haqqında məlumat verirlər. Kəşfiyyata çıxan arılar pətəyə qayıdarkən yeni yaşayış yeri tapanda rəqs edirlər. Bu yer münasib olduqda onlar daha sürətli rəqs edirlər. Sonra pətəkdən arılar uçub gedirlər

kəşfiyyatçının tapdığı yerə. Əgər onlar tapdıqları yeri bəyənərsə, geri qayıdıb rəqs edən arılara qoşulurlar. Buranı çox arı bəyənəndə onlar köçüb gedirlər oraya.

K.fon Frişin kəşfi o qədər qeyri-adi idi ki, əvəllər dünya ona inanmaq istəmirdi. Lakin ingilis alim Torpe K.fon Frişin təcrübələri ilə yaxından tanış olmaq üçün onun laboratoriyasına baş çəkir və alman tədqiqatçısı qonağı kifayət qədər səmimi qarşılayır. K.fon Friş ona bucaq ölçən cihaz və saniyə ölçən saat verir və deyir: “Mən içində sirop olan qabı parkda gizlədirəm. Siz şüşə içərisində yerləşdirilmiş pətəyə baxın və rəqslərindən təyin edin ki, qab hardadır”. Bucaq ölçən cihaz və saniyə ölçən saat ingilissə aydın edir ki, qab pətəkdən 400 metr aralıdadır, 30⁰ günəşdən solda. Torpe göstərilən yerə qaçır, qabı axtarır, elə bilir ki, söyləri əbəsdir, ancaq birdən onu düz ayağının altında görəndə mat qalır. Sevincdən gözü kəlləsinə çıxan Torpe İngiltərəyə qayıdıb gördüklərini heyranlıqla qələmə alır. Bundan sonra alman aliminin kəşfləri dünyada tanınır.

Deməli, bunlar qeyri-intensional dillərə aid fikirlərdir. Anlam burada yalnız dərk olunmayan sinir sistemində, yalnız fizioloji səviyyədə mövcud olan təsəvvürlərdir. Qeyri-intensional işarədən istifadə edən heyvanlar işarələrin anlam mənasını bilmir, işarələrin işləndiyi şəraiti başa düşmür, öz həmcinsləri ilə etdikləri hərəkətlərin fərqiə varmırlar. Sırf instinktə əsaslanan bu “ünsiyyət” düşüncədən və başa düşmədən uzaqdır.

Məhz buna görə qeyri-intensional işarələrin işlənməsi xüsusi səviyyələrdə olur. Bu qaydaların gözlənilməməsi “danışiq” mexanizminin pozulmasına gətirib çıxardır. Məsələn, K.fon Friş təcrübələrinin birində qidanı radio qülləsinin başında yerləşdirir, düz pətəyin üstündə. Qidanı axtaran kəşfiyyatçı arı pətəyə qayıdıb başqa arıları başa sala bilməyib, çünki onların lüğətində “yuxarıda” sözü yoxdur (yuxarda çiçək olmur). O adəti üzrə dairəvi rəqs etməklə arıları pətəyin ətrafında yerdə qida axtarmağa sövq edir. Ona görə də heç bir arı qidanı tapa bilmir. Beləliklə şərtlər dəyişəndə, hətta ciddi işləyən mexanizm fəaliyyət göstərə bilmir. Qidanı radio-qüllədən götürüb qüllə uzunluğunda məsafədə yerdə yerləşdirəndə

adəti şərtlər yerinə yetirildi və sistem şərhəşiz fəaliyyətə başladı. Eləcə də yuvanın üfūqi yerləşməsində (şanınin çevrilməsilə əldə edilir) arıların rəqslərində inamsızlıq yaranır, ancaq əvvəlki vəziyyətə qayıdanda yenə işə düşür. Beləliklə, qeyri-intensional ünsiyyətə həşəratların hərəkətində çeviklik olmur, bütün hərəkətlər sırf şəraitlə bağlı olur, ondan kənarda “danışiq” mexanizmi tamam pozulur.

IV.3. Həşəratlar və intensional işarələr

Öz tədqiqatları nəticəsində hələ R.Dekart yazırdı ki, insan davranışının bütün aspektləri ona əsasən izah oluna bilər ki, heyvan bir avtomatdır, onun yeni ifadələr düzəltmək qabiliyyəti yoxdur, yeni fikirləri dilə gətirməz ki, onlar yeni şəraitə uyğun gəlir. Onun fikrincə, düşünək ki, elə bir maşın düzəlib ki, o sözləri özündən deyəndə və lazım gələndə müəyyən bədən hərəkətləri edir, bu da onun bədən üzvlərində dəyişiklik əmələ gətirir, ona bir yerdən toxunanda soruşur ona nə demək istəyirsən, başqa yerdən toxunanda qışqırır ki, ağrıdır və eynilə o sözləri heç nədən elə düzür ki, ona hazırda nə demək istədiyini fikri tutur, bütün bunlara küt düşüncəli adamlar qabildir.⁶

Yəganə fərq ondadır ki, avtomatlar heç vaxt sözlərdən və digər işarələrdən istifadə etmir, onları bizim kimi quraşıra bilmirlər ki, başqalarına məlumat versinlər. Bu spesifik insani qabiliyyətdir, intelegentlikdən asılı olmayaraq anadangəlmə qabiliyyətdir.⁷

İndi ciddi maraq doğuran məsələ ondan ibarətdir ki, görəsən həşəratlar (antropoidlər, meymunlar, delfinlər və s.) intensional işarələrdən istifadə edirləmi? Bu suala cavab “heyvanların intellekti varmı?” sualına gətirib çıxardır. Bu məsələyə aydınlıq gətirmək üçün alimlərin (Y.P.Pavlov və onun şagirdlərinin) apardıqları iki təcrübənin yekunlarını qısa şəkildə şərh edək. Qəfəsdə şimpanze yerləşdirilir, onun yanına taxtalar qoyulur. Qəfəsin qarşısında qida qoyulur. Taxtalardan birinin uzunluğu qidaya çatmaq üçün kifayət

edir. Şimpanze qəfəsə salınanda qıdanı görür, qəfəsdə o tərəf bu tərəfə boylanır, qıdaya çatan taxtanı görüb qəfəsin dəşiyindən qıdanı çəkib qarşısına yeməyə başlayır. İkinci təcrübədə qıdanı qəfəsin üzərindən asırlar. Qəfəsə müxtəlif ölçüdə qarmaqarışıq qutular qoyulur. Şimpanze qıdanı görür, məsafəni müəyyənləşdirir, sonra iri qutuları altdan, xırdaları isə üstədən qoyaraq qıdaya çatana qədər üst-üstə yığır. Onların möhkəmliyini yoxlayır, sonra qutuların üstünə qalxıb qıdanı götürür. Bütün bunlarda intellektin əlamətləri görünürmü? İndi bu təcrübənin nəticələrini düzgün şərh etməkdən çox şey asılıdır.

İ.P.Pavlova görə, antropoidin intellekti assosiativ təsəvvürlərdən ibarətdir. Əlbəttə, meymunun taxtadan istifadə etməsi məşqlərin nəticəsidir. Bunu sübut edən fakt odur ki, ikiyaşlı meymun qəfəsə salınanda heç bir hərəkət etmir. Əvvəl o, taxtalardan istiqaməti müəyyənləşdirmək, sonra oynamaq üçün istifadə edir. Yoxlama vasitəsilə meymun yəqin edir ki, taxtalar bərk cisimlərdir, ondan zərbə endirmək üçün istifadə etmək olar. Yalnız bundan sonra qıdanı əldə etmək üçün təcrübə keçirməyə başlayırlar. Sonda qida ilə taxta arasında assosiasiya yaranır. Uzaqda olan qida meymunun yaddaşında taxtanın obrazını, izini yaradır ki, onunla qıdanı qabağına çəkə bilər. Əvvəl bu assosiasiya zəif olur, sonra şimpanze taxtanı görən kimi, ondan istifadə qərarına gəlir. Qida ilə taxtanın arasındakı əlaqə gücləndikcə ondan hətta taxta görünməyəndə belə istifadə vərdisi əldə edilir. Şimpanze ora-bura baxır, taxtanı axtarır, sonra onu tapıb qıdanı qabağına çəkir.

Qutulardan piramida quran şimpanze üzərində təcrübə bununla yekunlaşır. İlk öncə şimpanze özünü bir təhər aparır. O bir-birinin ardınca bir neçə cəhd edir, nəhayət, istədiyinə nail olur. Şimpanze piramidanı başqa yerdə qura bilərdi, əvvəl balaca qutuları, sonra böyükləri düzəndə, onda qurğu davam gətirməzdi. Çoxsaylı cəhdlərdən sonra şimpanze başa düşür ki, qurğu qıdanın altında qurulmalı və əvvəl iri qutular, üstündən isə kiçik qutular qoyulmalıdır ki, yıxılmasın. Deməli, şimpanzenin beynində assosiasiyalar həlqəsi yaranıb. Qida piramida obrazını yaradıb, özü də irilərin

üstündə xırdalar olmaqla. Yəni, onun davranışı düşündürücüdür. İ.P.Pavlov yazırdı ki, meymunlarda insanlarda olduğu kimi, əvvəlki qıcıqlardan və reflekslərdən ibarət xüsusi daxili aləm mövcuddur.⁸ Heyvanlarda bu çox zəif, insanlarda isə çox qüvvətli olur, çünki biz 70-80 il əvvəl baş verən olayları xatırlayırıq⁹. Lakin zəiflər də sonradan assosiasiyaların çox da mürəkkəb olmayan həlqələrini əmələ gətirə bilər.

Bu zəif və primitiv assosiasiyalar, İ.P.Pavlova görə, meymun intellektinin mahiyyətini təşkil edir. Burada biz “konkret təfəkkürlə, sözsüz, heyvan təfəkkürilə üz-üzə gəlirik”¹⁰

IV.4. Bəzi heyvanların “ünsiyyəti” insanlarınkına yaxındır

Heyvanın konkret təfəkkürü insanın abstrakt təfəkküründən onunla fərqlənir ki, insanda bu, ikinci signal sistemilə həyata keçir. Danışan daxili nitqilə hissetmə orqanları vasitəsilə ilə dərk olunmayan şeylər haqqında fikir yürüdə bilər. Düşünmək, götür-qoy etmək, ölçüb-biçmək heyvanlarda yoxdur. Heyvanlarda konkret təfəkkürün rüşeymləri tamamilə hər hansı predmetin qavranılmasında assosiasiyaların oyanmasından asılıdır. Şimpanzedə qida taxta assosiasiyası ilə oyanır. Başının üstündəki bananı qutulardan düzəltdiyi piramida ilə əlaqələndirir. Meymun heç nə dərk etmirsə, o düşünmür. Onun düşüncəsi obrazların primitiv assosiasiyalarında ki, o da konkret situasiyada, əyani görünən şəraitdə mümkün olur.

Deməli, antropoidlər primitiv assosiasiya obrazlarına söykənən intellekt rüşeymlərinə malikdir. Ona görə də onlarda intensional dildən danışmaq olarsa, yalnız rüşeym halında ola bilər.

Mütəxəssislər antropoidlərdə səsli dilin tərkibi haqqında belə bir yekdil fikirdədirlər ki, o, çox məhdud və tərkib hissələrinə bölünməyən şəkildədir. Gim və Penzi adlı şimpanzelərin səslərini öyrənərkən onlarda cəmi 32 elementin olmasını qeyd edirlər. Meymunların səs inventarının az olduğunu deyənlər də vardır.

Ancaq onların işləməsilə bağlı fikirlər haçalanır. Bəziləri deyirlər ki, meymunların dili intensionaldır. Meymun öz hərəkətləri və xüsusi yolla səsləri ötürür, anlamı dərk edir, səslərlə nə demək istədiyini başa düşür. O gözləyir və cavab olmadıqda dediklərini təkrar edir və müraciət etdiyi tərəfə baxır, tək olanda heç nə demir, yalnız həmsöhbəti olanda insan kimi meymun da “danışır.”

Lakin çoxları bu versiyanı qəbul etmirlər, deyirlər ki, meymunların çıxardığı səslər emosiyadır, onlar qorxunu, hissi, həyəcanı bildirir. Ancaq bununla meymunların intensional dili olması barədə fikirlər rədd edilmir.

Bəzi təcrübələr meymunlara yeməyi səslərlə ifadə etməyi həyata keçirmişdir. Fındıq istəyəndə meymun “kx”, peçenye istəyəndə “kx-kx”, üç dəfə “kx” deyəndə qənd istəyirmiş. Başqa bir təcrübədə isə yemək istəyəndə meymun “tse-tse” və ya “qm-qm” deyirmiş. Adətən bu səsləri meymun başqa meymunlarla kontaktda olanda çıxarırmış.¹¹

Meymuna insan dili öyrətmək cəhdləri də olub. Ancaq burada uğur o qədər də böyük deyil. Onlar eşitdikləri səsi deyə bilmirlər. papuqaylara nisbətən onların bacarığı çox məhduddur. Mütəxəssislər buna münasibət bildirərək yazırlar ki, ya heyvanlarda Broka danışq mərkəzi yoxdur, ya da onun qıcıqlanması kifayət qədər deyildir. Hər halda meymunlar çətinliklə insan səslərini deməyi öyrənirlər.

6 ay məşqdən sonra Oranqutan “papa” sözünü deyə bilib. Meymun elə bilirmiş onu öyrədən müəllimi Farensin özü papadır. Ondən şoruşanda “papa hanı?” o ya Farensi göstərirmiş, ya da onun çiyinə vurmuş. Bir də oranqutanı suya buraxanda, o qorxusundan Farensi bərk qucaqlayıb öpərək “papa, papa” deyirmiş. Bir dəfə oranqutan xəstələnir, gecə oyanıb “cap” deyir, Farens başa düşür ki, oranqutan su istəyir. İngiliscə “cap” /fincan/ deməkdir.¹²

Əlbəttə antropoid “papa” və ya digər səs kompleksləri deyəndə sözün anlamından söhbət gedə bilməz. Bunu bilmək üçün real həyatda insanlar arasındakı münasibətləri nəzərdən keçirmək lazımdır (ata, ana, uşaq və s.). Bu isə insanlara xasdır. Antropoidlər isə yalnız zahiri assosiasiyalara əsaslanə bilirlər. Bundən kənarda onlar üçün heç nə yoxdur. Bu sözləri bildirən səs kompleksi yam-

sılama ilə assosiasiya oyadıb və yalnız intensional dilin rüşeyimlərini xatırlada bilər.

Meymunlar bir neçə sözü çətinliklə olsa da öyrənir, ancaq daha geniş həcmdə başa düşmür (konkret təfəkkür anlamında). Farens yazır ki, mən deyəndə “ağzını aç”, “dilini çıxart” və s.-i yaxşı başa düşürdü. Hətta oranqutan komandaları da başa düşürdü; topla oyna, əlini ver! ver mənə! və s. “Tutaram” deyəndə oranqutan qaçırmış. Deməli, meymunlar səslərin ifadə etdiyi mənalara laqeyid olmurlar. Ancaq söhbət anlayışlardan getmir. Bu, o deməkdir ki, müəyyən təsəvvürlər səslərin anlamını başa düşməyə imkan verir. Farens yazır ki, meymunlarda jestlər, mimikalar və pozalar mühüm rol oynayır (itlərdə isə mırıltı, hürmə və s.). Deməli, antropoidlərin səsli ünsiyyəti çətin olur.

Həmcinslər arasında əlaqələr kifayət qədər zəngindir. Bu da jest, mimika və poza ilə həyata keçirilir.

Mütəxəssislər yazırlar ki, şimpanzelər bir-birlərinin emosional vəziyyətini, həm də arzularını yaxşı başa düşürlər. Burada imitasiya mühüm rol oynayır. Məsələn, şimpanze istəyəndə ki, onu müşayiət etsinlər, o, itələyir, adamın əlindən dartır, getməyə cəhd edir. Banan istəyəndə tutmaq hərəkətini mimika ilə edir. Kifayət qədər uzaqda olan meymun əlinin jestlə başqasını yaxına gəlməyə çağırır. Bəzən bu, insan hərəkətinə oxşayır. Məsələn, su içmək istəyəndə meymun dodaqlarını adamın əlinə sürtür, istəmədiyi şeyi ona verəndə əlilə o yana itələyir, dodağını büzüşdürür. Təcrübələrdə belə hallar da olub: meymuna bir neçə jeton verilib. Onları avtomata qoyub düyməni basmaqla onları əldə edib. Ancaq ona jeton verilməyəndə, israr edib ki, ona jeton versinlər.

Bir təcrübədə isə ağır qutunu çəpərin yanına qoyurlar. Meymunun ona gücü çatmır. Meymun kömək üçün adamlara üz tutur. O, başqalarını əlilə özünə köməyə çağırır. Ətrafdakı meymun reaksiya verməyəndə birinci meymunu o təhrik edir, onu itələyir, birgə işə dəvət edir. Burada intensional ünsiyyətdən danışmaq olar.

Antropoidlərdə danışmaq məkanı olmadığından bəziləri səsli dili jest dililə əvəz etməyi məsləhət görürdülər. Bununla daha çox şey əldə etmək olur. Lakin bu sahədə hələ az iş görülüb. Məsələn, makananın barmaqlarını qatlamağa öyrədiblər (çörək, alma və s. görəndə). Çörək və alma daha uğurlu nəticələr verib: alma istəyəndə

əlini yuxarı qaldırıb barmaqlarını açmış, çörək istəyəndə barmaqlarını yumurmuş.

İntensional dil işarəsi bəsit haldadır, ancaq bu insandakından çox-çox uzaqdır.

Delfinlərin dili olması məsələsi çox mübahisəlidir. Bir şey aydındır: delfinlər meymunlara nisbətən daha tez şərti reflekslər qazanırlar. Təcrübələr göstərdi ki, kit şəkilli delfinlər çox mühüm məlumatları bir-birinə ötürür və bir-birini məlumatlandırırlar. Güman edilir ki, yaxın 10-20 ildə delfinlərlə əlaqə yarada biləcəyik. Onlar bizə okeanlar haqqında məlumatlar ötürə biləcəklər. Ancaq bu o qədər də asan başa gəlməyəcək. Məsələn, kitəoxşar iri dəniz heyvanlarının sürüsü adamlara balıq tutmağa mane olurlar. Gəmidən onlara atəş açırlar. Onlar təhlükəli zonanı tərk edib gedirlər, təxminən 50 mil². Lakin sonra yenə mane olmağa çalışırlar. Bəzi gəmilərin burnunda ucu şiş şey olur. Onlardan açılan güllə adama dəyib partlayır. Onlara bağlanmış kəndirlə gəmini dartıb çıxartmaq olur. İri dəniz heyvanı onu görüb öz həmcinslərinə işarə göndərir ki, onlar ehtiyatlı olsunlar.

Tədqiqatçılar yazırlar ki, iri dəniz heyvanı bildirir ki, təhlükə gəmidən gəlir. Buna sübut o heyvanların gəmidən uzaqlaşmasıdır. Səbəb başqa şey də ola bilər. Ola bilər ki, panikaya düşmüş heyvanlar qaçarkən qopan dalğa onları duyuq salıb. Deməli, yem amillərin olması istisna olunmur. Hazırda güman edilir ki, heyvanlar məsafəni dəqiq müəyyənləşdirirlər. Bu isə bir az fantaziyaya oxşayır.

Hər halda sübut və tədqiqatlar lazımdır. Bəzən qeyri-ciddi metodla elmi nəticələr çıxartmaq yaxşı olmur. Məsələn, Hans adlı atla XX əsrin əvvəllərində alman tədqiqatçısının aqibəti buna bariz nümunədir. Guya Hans danışa bilirmiş. Guya o, bölməni, çıxmanı, kök altından alınmanı bilirmiş. Əlbəttə, bunlar hamısı fantaziya seriyasındandır. Bu cür səhvlər əsl tədqiqatları çaşdırma bilər.

Bütün bu deyilənlərdən sonra belə ümumiləşmələr aparmaq düzgün olardı. Heyvan psixologiyasını öyrənməklə biz aşağı səviyyəli canlı aləmin ünsiyyət mexanizminə bələd oluruq. Bununla da insan dilinin o ünsiyyətdən fərqi daha ətraflı öyrənmə bilirik. Arıların ünsiyyətindən çıxış edib insan dilini daha mükəmməl öyrənmək olur. Arılar, doğrudan da, informasiya düzəldir, onu

qəbul edib öz “yaddaşlarında” saxlayıb ona müvafiq reaksiya verir və müxtəlif somatik vasitələrlə simvollaşdırırlar. Fakt orasındadır ki, onların davranışı ilə verdikləri işarə arasında bir “konvensional” uyğunluq var. Bu da imkan verir ki, başqa arılar “ifadələri” qəbul edib onlara müvafiq hərəkətlər (rəqslər) edirlər Dildə də müəyyən gerçəkliyə yönələn işarələri fomalaşdırmaq və onları şərh etmək insanın qabiliyyətinə və ya səriştəsinə aiddir, təcrübəyə əsaslanaraq eşitdiklərini tərkib hissələrinə bölmək səriştəsinə malikdir. Arıların verdiyi xəbərdə 3 cəhət var: qida mənbəyinin yeri, istiqaməti və uzaqlığı. Dairəvi rəqs, həm də onun müəyyən məsafədə yerləşdiyinə dair xəbər verir. İkinci rəqs isə qidanın istiqamətini və uzaqlığını bildirir. Burada situasiya və funksiya sanki dildəki kimidir, çünki dildə olduğu kimi arılarda da eyni həmcinslərin müəyyən dəstəsi mövcuddur və bu dəstənin hər bir üzvü eyni şəkildə rəqslərdən istifadə edir və başa düşə bilir. Ancaq insan dilindən fərqlər yetərincədir. İlk öncə arılarda ünsiyyət rəqslərlə ifadə olunur, onlarda insanın danışmaq cihazına bənzər bir şey yoxdur. Arılardakı ünsiyyət səsli olmadığından labüd olaraq görmə həlledicidir, özü də günəş işığında baş tutmalıdır, yəni qaranlıqda bu mümkün deyildir. Məlumdur ki, insan dilində bu məhdudiyyət yoxdur. Digər fərq ondan ibarətdir ki, arıların ünsiyyətində ətrafdan cavab gəlmir, insan dilindəki dialoq burada yoxdur. Səlis dildə cavab verilən məlumat reaksiyadır. Arılar başqa məlumatdan yeni məlumat düzəltmək iqtidarında deyil. Dildə isə cavab təcrübəyə və situasiyaya münasib olur. Arıların informasiyası yalnız qida ilə bağlıdır. Onlar gerçəkliyi xüsusi simvolizmlə imitasiya edir. Nəhayət, arıların “dilini” tərkib hissələrinə bəlmək olmur. Onlarda ümumi məzmun məkanla bağlıdır və A.Martine (1908-) demişkən arıların məlumatlarını ikili üzvlənmə baxımından təhlil etmək olmur. İnsan dili selektiv və distinktiv əlamətləri olan fonem, morfem, leksem və s.-yə parçalanırsa, arıların dilində belə konstruktiv elementləri tapmaq olmur. E.Benvenist arıların ünsiyyət prosesini bütövlükdə səciyyələndirərək belə yazır: “... söhbət dildən yox, siqnallardan ibarət koddan gedir. Bütün əlamətlər buradan yaranır: məlum məzmun, məlumatın dəyişməzliyi, yalnız bir məqama bağlılıq, söyləmin bölünməz təbiəti, onun qarşılıqlı ötürülməsi.”¹⁴

IV.5. Fəslin ədəbiyyatı və qeydlər

¹ E.Benveniste. Die Kommunikation bei den Tieren und die menschliche Sprache. In: "Probleme der allgemeinen Sprachwissenschaft". München, 1974, s.69.

² A.A..Ветров. Семиотока и ее основные проблемы. М., «Изд-во поллитературы», 1968,s. 188.

³ Yenə orada, s. 190.

⁴ K.von Frisch. Bees, the Vision, Chemical Senses and Language. Cornell University Press. Ithaca, N.-York, 1950. Son illərdə heyvanların, xüsusilə də arıların "dilindən"semiotik baxımdan geniş məlumat verərək T.A.Sebeok bu sahəni zoosemiotika adlandırır. Bax: T.A.Sebeok. Essays in Semiotics. University of Toronto Press 1990; S.Petrilli and A.Ponzio.T.Sebeok and the Signs of Life. Postmodern Encounters. İcon Books Uk.2001; V.Veysəlova. Uşaq dilinin formalaşması və inkişafı. ND, Bakı, 2002; F.Yadigar (Veysəlli). German dilçiliyinə giriş. Bakı, 2003, s.45-47, 98.

⁵ E.Benveniste. Göstərilən əsəri, s.71-72.

⁶ A.A..Ветров. Göstərilən əsəri, s.191-197.

⁷ R. Descartes. Abhandlung über die Methode.5. Teil. Buchenau, 1949, s.47;

Chomsky N. Cartesianische Linguistik. Ein Kapitel in der Geschichte des Ratrionalismus. Tübingen, 1971, s. 6.

⁸ Павловские среды, 1, m. 1949, М. s. 154.

⁹ Yenə orada, m. III., s.97.

¹⁰ Yenə orada, s.8

¹² A.A..Ветров. Göstərilən əsəri, s.197-211.

¹³ Yenə orada.

¹⁴ E.Benveniste. Göstərilən əsəri, s.76.

V. İnsan dilinin yaranması

V.1. İlk dil haqqında

Semiotik yanaşma dilin yaranması haqqında mülahizələrə nə verdi? Meymunların dilini öyrənməklə biz müəyyən edə bildik ki, onlar sadə əlaqələr əsasında intensional dildən istifadə edə bilirlər. Sonralar bu qabiliyyət daha da inkişaf etdi. Müəyyən şəraitdə onlar artan maraq göstərməyə məcbur olurlar. Meymunlar hərəkət edirlər ki, yem tapsınlar, pis havadan və düşməndən qorunsunlar. Başlanğıcda onlar təbiətdə olan, sonralar isə özlərinin düzəltdiyi əşyalardan istifadə edirlər. Fəaliyyət prosesində meymunabənzər canlılar şeylər arasında əlaqəni tutmağa çalışırlar. Özü də bu dairə daim genişlənir. Digər tərəfdən yeni şərait onları birlikdə hərəkət etməyə məcbur edir. Dil işarələrindən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə mərhələsində fərdlərin birləşməsi zərurətə çevrilir.

Meymunlarda ünsiyyət vasitəsi kimi jestlər çıxış edir, insanlığın ilkin mərhələsində isə səsli dil daha böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Məhz səsli dil qrammatik strukturlardakı fərqləri daha yığcam ifadə etməyə imkan verir.

Səsli dil əllərin ünsiyyətdən azad olmasına imkan verdi, insan qaranlıqda, aralı məsafədə olarkən məlumat alıb verməyə şans qazandı (bax: şəkil 9)

İlkin insanların dili, söyləmi necə olub? Yəqin ki, o zaman çağırışın hərəkətə sövq etmək faktları nəqlətmə faktından daha geniş yayılıbmış. /Hava soyuqdur// və ya /Bağda gözəl güllər var// kimi cümlələr demək üçün ilk insanlar abstraksiya və ümumiləşmə

Şəkil 9. İnsanların ünsiyyəti

aparmağı bacarmalı idilər ki, bu sözləri bir-birinə bağlayıb nəşə desinlər. Bu, ömründə xalça toxumağı bacarmayan adamdan birdən-birə xalça toxumağı tələb etməyə bənzəyir. Uzun təcrübə yolu keçən insan xalça toxuya bilər. Dil baxımından insan da, güman ki, ilkin mərhələdə bu cür vəziyyətdə olub. O yalnız olanı göstərir və adlandırır, nə etmək lazım olduğunu şərh edə bilmir. Xalçanı toxumağı bacaran adam bütün istifadə etdiyi iplərin ilmə şəbəkəsini aydın dərk edir, naxışların modellərini öz təsəvvüründə yaradır və praktik cəhətdən onların bir-birinə bağlanmasını həyata keçirir. İnsan da ilkin danışmaq mərhələsində ayrı-ayrı predmet və əşyaların adlarını deyir: /su/, /ma/, /mama/ və s. Bu cür holofrastik “cümlələr” onun ehtiyac duyduğu şeylərə işarədir. O hələ fəlləri işlədə bilmirdi, uzaq başı ancaq əmr formalarını mənimsəmişdi: /ver/, /al/ və s.

Ancaq insanın anasına və ya bacısına ilk sözləmi hansısa hərəkətə çağırış olub, bunu psixoloqlar da təsdiq edirlər. Elə meymunları götürək. Onların istənilən işarəsi hansısa hərəkətə sövq üçündür. /Gedək/, /gəl/, /bura gəl/ və s. Uşağın ilk sözləmləri belə olur. Məsələn, səhər-səhər yumurta yeyən uşaq birini də istəyirsə /a-a/ ya /e-e/ deyir, yəni birini də istəyirəm. 11 aylığında uşaq oynaqlardan topu istəyəndə /e-e/ deyirdi. Bir az sonra uşaq /çay/

istəyəndə susuzladığını bildirmək üçün /ver/ kəlməsini /mənə çay ver içim/ söyləmi əvəzində dilə gətirirdi¹.

Deməli, uşaq dilinin son illərdə intensiv tədqiqi göstərir ki, ilk söyləmlərin məzmunu həmsöhbəti hərəkətə gətirmək, onu nəyəsə sövq etmək istiqamətində olur. Görünür, cəmiyyətin ilkin mərhələsində də ünsiyyət məhz bu cür olmuşdur. Tədqiqatlar göstərir ki, kişilərin müraciətində felin əmr formaları üstünlük təşkil edir. Müq.ət: /ver/ # /verginən// və ya /al/ # /alsana/ və s.

Bəzən deyirlər ki, ilkin söyləmlərdə instinktiv çağırışların maddi tərəfini təşkil edən çıxışlar ixtiyari olsalar da, müyyən məna daşıdıqları üçün ünsiyyət rolunu oynamışlar, çünki meymunların bu cür çıxırtısına o biriləri müəyyən reaksiya verirlər. Ola bilər ki, hansısa bir şəraitdə onlar anlaşılmazlıq yaratsın. Fərz edək ki, meymunabənzər canlı alovun üstünə ağır odun parçası qaldıraraq atmaq istəyir. O, köməyə çağırır, instinktiv çağırış edir, deyək ki, həyəcan signalı verir, onda o gözlədiyinə əksinə nail olursa, heyvanlar bu çıxırtını eşidib o yan-bu yana qaçırsalarsa, köməyə gəlmirlərsə, deməli, o signal gözlənilən effekti verməyib. Yəni hissələrinə bölünən işarənin səsləndirilməsi ünsiyyətdə yeni mərhələnin yaranmasını tələb edir ki, bu da deyilənə reaksiya vermək deməkdir. Dil işarəsi belə də intensionallıq kəsb edir.²

Uşaq dilini öyrənməklə alimlər belə qənaətə gəlirlər ki, ilkin mərhələdə insan dilinin imkanları çox məhdud olub. Uzun məşq tələb edən səsləri ilk insanlar tələffüz edə bilmirdilər. İlk səslər xüsusi səy və gərginlik tələb etməli idi. Tədqiqatlar göstərir ki, ən əvvəl dodaq samitləri və açıq saitlər tələffüz olunub.³ İlk sözlər həmin samitlərlə /a/ saitinin birləşməsi olub. Uşaqlarda da belədir: /ba, ma, pa/ və s.

Uşaqlar da ilk əvvəl akustik hissələrə parçalanmayan qığılı və çıxışlar ifadə edirlər. Bir yaşında /a/ aydınlaşır. İlk səslər 3-9 ay arasında deyilir. Fonoloji cəhətdən signifikativ qarşılaşma yaratmayan ilk səs ardıcılığı kipləşən-partlayışlı samit və /a/ saiti olmuşdur. Uşaq dilinə xüsusi əsər həsr etmiş V. Veysəlova yazır: “O (söhbət obyekt kimi müşahidə olunan balaca Nərgizdən gedir -

F.V.) ilk 6 aylığının sonuna yaxın vaxtda saitlərin minisistemi olan /a/-/ə/ və /e/-/i/ qarşılaşmalarını, samitlərdən isə /ağız-dilönü/ korrelyasiyasından /b/-/m/ və /p/-/n/ qarşılaşmalarını mənimsəmişdi. Bu mərhələdə Nərgiz diftonqları da reallaşıdır bilirdi”⁴

Bu deyilənlər dünyanın müxtəlif dillərində müşahidə olunan əlamətlərdir. Ulu dövrün insanları da eynilə ilkin olaraq həmin səs ardıcılıqlarını tələffüz ediblər. Müasir dillərdə /ma/, /ba/ kimi birləşmələr iki fonem ardıcılığı kimi götürülür, çünki onlardakı /m/, /b/, /a/ fonemləri dilin digər fonemlərilə kontrast yaradır və qarşılaşma sisteminin üzvləri olurlar. Uşaqlar da başlanğıc mərhələdə onları ayırmırlar, bütöv akustik obraz kimi nəyəsə işarə edərkən işlədirlər. İlk insanlar üçün də onlar ayrılmaz bütöv olublar. Deməli, birfonemli mərhələ ilkin olub. Yəni onların ilk mərhələdə morfem bildirməsi mümkün olan şey ola bilməzdi. Bütün elmi təcrübənin və nəzəri ədəbiyyatın təhlilindən məlum olur ki, ümumilikdə 3 tip dil fərqləndirmək olar. İlk dövrdən başlayaraq aşağı onları belə səciyyələndirmək mümkündür:

III tip dil. İlk söyləm səs bəşər fəaliyyətinin növbəti mərhələsi üçün xas ola bilərdi. Burada ehtimallar və mülahizələr müxtəlifdir. Tədqiqatlar göstərir ki, ilk insanlarda bu, gərgin işdən sonra köks ötürərkən çıxardığı səslər ola bilər.

II tip dil. Müxtəlif elmlərin söyləri (dilçilik, zoopsixologiya, uşaq psixologiyası və s.) göstərir ki, insanların ilkin söyləmləri çox bəsit olub, insan dili tərkib hissələrinə bölünən mənalı vahidlərdən təşkil olunur. İkinci tip işarələrdən ibarət olan dildə (gəmiçilikdə) ayrı-ayrı işarələr (dairə, dördkünc, üçbucaq bayraqlar və s.) fərqləndirmə (fonem) rolunu oynayır.

Nəhayət, I tip dil tərkib hissələrinə bölünə bilən akustik obrazlardan ibarətdir. İkinci və üçüncü tip çox bəsitdir, 1-ci tip isə daha mütəşəkkil və həm fonem, həm də morfemlərə bölünə bilən dildir. Bəsirlər tarixən əvvəl olub. Sonra 2-ci tip, daha sonda isə 1-ci tip dil, əsl insan dili yaranıb. Deməli, semiotik təhlil də biz göstərdiyimiz mərhələləri qəbul edir.

İlkin mərhələdə bölünməz /da/, /ma/, /ba/ bütövlükdə fərqləndirmə funksiyasını yerinə yetirərək predmet və əşyaları göstərməyə xidmət etmişdir.

Deməli, səs, səs kompleksi-fonem-morfem hamısı eyni kompleksdə öz ifadəsini tapırdı. Dilin təkamülü məhz o deməkdir ki, göstərilən bu ardıcılıq müəyyən mərhələdə ayrılmış, sərhədlənmiş və müasir mürəkkəb sistemli dilə gəlib çatmışdır.

V.2. Semiotika və dil

Fikrimizcə, ilkin mərhələdə ünsiyyətin isim və ya fel olmasına dair mülahizələrin təhlilinə vaxt və enerji sərf etmək mənasız bir şeydir. Halbuki bəzi kitablarda buna xüsusi bölmə həsr edilir.⁵ Onlarda qeyd olunur ki, ilk qığılıtlar şeylər üzərində müəyyən hərəkəti bildirirlər. Deməli, ilk əvvəl nə isim, nə də fel olub. İlk sözlər nə əşyanı, nə də hərəkəti bildirib, sadəcə olaraq onlar ümumi situasiyanı və onun elementlərini bildirib. İlk insanlar belə komponentlərlə antropoidlərin intensional səslərini və jestlərini ifadə edirdilər: /su/, /çay/ və s.

Deməli, insan ilkin dil mərhələsində bir situasiyanı digərindən fərqləndirməyə çalışıb. Elementlərin differensiasiyası sonralar olub, insanlar yavaş-yavaş ətraf mühitlə dərinlən tanış olub, şeylərin və hadisələrin elementlərini fərqləndirməyə ehtiyac yarananda onların hər birinə ad tapıb və fikir ifadə ediblər. Uşaq da belə edir. Hər bir situasiya hissələrlə qavranılır. Məsələn, ilkin insan əşyanı görür, onu özü qaldıra bilməyəndə öz həmsöhbətlərinə /ver/ deyirmiş. Yəni /onu yerdən götür ver mənə//. Ancaq fikri cümlə şəklində ifadə etmək çox-çox sonralar meydana gəlib, başqa sözlə, ilkin olaraq holifrastik “cümlələr” işlənib.

Deməli, ilkin dil birfonemli və sonra birmorfemli mərhələlərini keçir. Təsəvvür edək ki, dildə /a/ saiti və 5 samit var. Onda biz aşağıdakı ikifonemli söz və ya morfem (təkrar nəzərə alınmadan) yarada bilərik: $5 \cdot 2 = 10$, yəni /da, ta, ka, ga, pa/ və /ad, at,

ak, ag, ap/. Deməli, bu birləşmələrin hər biri bir situasiyanı ifadə edəcəkdir. O halda bir fonemlə iki və ya artıq fərqli situasiya ifadə olunur, bu bir növ omonimiya hadisəsinə xatırladır, ancaq bu, ilkin mərhələdə anlaşılmazlığa gətirib çıxardacaq. Deməli, ilkin dil həqiqi ünsiyyət vasitəsi ola bilmir. Məsələn, adam /ma/ ilə həm atanı, həm də ananı çağırır. Anlaşılmaz, deyilmi?! Mütəxəssislərin fikircə, bu cür anlaşılmazlıqlardan qaçmaq üçün ilkin insanlar eyni tərkibli birləşmələrin təkrarı ilə yeni sözlər yaratmağa başlayırdılar: /baba/, /bibi/, /nənə/ və s. Bu proses xeyli asan gedir, çünki bu cür keçidlə danışıq cihazında tələffüz məxrəcinin dəyişməsinə ehtiyac qalmır. Əvvəl-əvvəl onlar da situasiyanı bildirirlər, ancaq bu artıq irəliyə atılan ciddi addımdır. Yavaş-yavaş fonem fərqləndirilməsi başlayır. Bəllidir ki, dil bu cür artımla qane ola bilməz. İndi artıq morfemlərin tərkibində fərqli fonemlər meydana gəlir: /mənə/, /sənə/, /cızza/ və s. Bu yolla ilkin adam tələffüz məxrəcini dəyişmək vərdişlərini əldə edir, odur ki, bu, ilkin dilin formalaşmasında mühüm mərhələ hesab olunur. Bu, uşaqlarda da çətin olur. Ancaq onlar bu yolla şablondan xilas olub yeni-yeni sözlər düzəltməyə başlayırlar. Semit dillərində sözlərdə bir saitlə əhatədə müxtəlif samitlərin gəlməsilə yeni sözlər yaratmaq adi haldır: /ktb/ (katib, kitab) və s.

Ancaq bu mərhələdə də birmorfemli sözlərin situasiyaları bildirməsi öz gücündə qalır. İndi artıq bir morfemdə iki müxtəlif samit işlənir.

Dilin yaranmasının morfein səviyyəsi (*bəziləri buna A.Martineyə istinadən monem səviyyəsi deyirlər - F.V.*) çox maraqlı fikirlər söyləməyə imkan verir. O, ibtidai insanın məqamı ayrı-ayrı elementlərinə ayırması ilə başlanır, yəni hər bir elementi öz adı ilə birbaşa morfeimlə, sözlə ifadə etməsindən başlanır. Hər bir hərəkətdə subyekt və obyekt konkret olaraq dəqiq ifadəsini tapır. Üzərinə hərəkət yönələn predmet aydın görünür və situasiyada aydın hiss olunur. Deyək ki, predmetə toxunulur, o, ələ götürülür, fiziki varlıq başqa predmetlərdən fərqləndiyi kimi, onun dildə ifadəsi də fərdiləşir, o da əqli mühakimə və dildə ifadədə özünə ad

tapır. İlkın adam yerə düşmüş almanı görəndə artıq ona /alma/ deyərək sözlə ifadə edir və onu götürüb yemək istədiyini dilə gətirir. Praktik təcrübə artdıqca həmin ibtidai insan almanı götürüb ağzına dürtmür, əlində sürtür və ya yuyub sonra yeyir. Məsələyə bu cür yanaşmanı uşaq dili üzərindəki müşahidələr də təsdiq edir. Avstriya psixodilçisi K.Büler yazır ki, tarixəqədərki dövrdə ibtidai insanın itib-batmış mədəni inkişaf mərhələləri haqqında bilgilərlə bağlı ən yaxşı məlumatı biz öz uşaqlarımızı düzgün başa düşməklə əldə edə bilərik.⁶

Uşaqlarda ilkin mərhələdə isimlər yaranır (nidalar istisna təşkil edir). Bir neçə ay sonra fellər, sifətlər və zərflər gəlir. 1 yaş üç aylığında uşaq lüğətinin 78%-ni isim, 22%-ni fel, 1 il 11 aylığında isə 63%-ni isim, 23%-ni fel və 14%-ni başqa nitq hissələri təşkil edir. Uşaqlar 7 yaşında tamamilə əşya anlamı mərhələsində olur, “nə görürsən?” sualına uşaq çox gözəl cavab verir, 10 yaşında bütün hərəkətləri, 14 yaşında isə əlaqə və münasibətlərini də onlar aydın dərk edib danışirlar.⁷

Əslində bu cür dil davranışı ibtidai insanın əqli inkişafında əsl inqilab sayılır. Bu artıq dilin ünsiyyət vasitəsi kimi formalaşmasından xəbər verir. Deməli, səs birləşmələri praktik situasiyaları bildirməyə xidmət edir. Gerçəkdən ibtidai insanda iki və ya üçönlü dil vahidlərindən ibarət olan bir dil yaranır.

Praktik fəaliyyətində yeni dil situasiyası ilə qarşılaşan insan yeni anlayışları ifadə etməyə söz tapır, yavaş-yavaş cümlə düzəldib fikrini ifadə edir. İbtidai insan ikihecalı sözdən və ya cümlədən üçhecalıya keçəndə artıq üçüncü heca birincilərin təkrarı olmayıb, fel olur. Ola bilər ki, üçüncü heca heç məna ifadə etməsin, amma tədricən o, mənalı sözə çevrilir. Məsələn, /baba ma/ və /badama/, ancaq bu sonradan çevrilir: /baba mə (nə)/ və s.

Artıq vəziyyət tamam dəyişir. Danışan obyektə hərəkətlə əlaqələndirə bilir. Söyləmədə yeni element, xəbər yaranır, isimlə əlaqələnmə olur, situasiya kiçik elementlərə parçalanaraq öz ifadəsini tapır.

Hərəkəti ayrıca göstərməsi və dildə ifadə etməsi ibtidai insanın yeni bir mərhələyə qədəm qoymağından xəbər verir. Artıq ibtidai insan fikir bildirir: /su ver/, /şirni ver/ və s. Əlbət ki, biz burada real danışqdan yox, yalnız söyləmlərin modellərindən danışırıq.

Bir tərəfdən hərəkətin adı, o biri tərəfdən isə hərəkətin özü artıq öz ifadəsini tapır. Söyləm qurulur və qrammatik struktur yaranır. Şeylərin adları ayrıca sözlərlə ifadə olunmaqla yanaşı onların hərəkəti bildirməsi də tamamlanır. Deməli, söz mərhələsindən cümlə mərhələsinə keçid başlayır. Sözsüz ki, əvvəlcə sözlər bir-birinin yanında gəlir, ancaq hələ uzlaşma və ya idarədən söhbət getmir. Lakin bu, mahiyyət etibarı ilə dildə nüvə strukturlarının formalaşması kimi başa düşülməlidir. Fonem-morfem-leksem ardıcılığı cümlə səviyyəsinə qalxır, cümlələrin genişlənməsi və ya tipləri (sual, əmr, cavab) artıq sonrakı mərhələnin işidir. Daha doğrusu, qrammatikanın ilkin modeli formalaşmağa başlayır.

Bütün bunlardan nə kimi nəticə çıxartmaq olar? Birincisi, isimlər əvvəl olur, ancaq onlardan əvvəl situasiyasını bütövlükdə əks etdirən səs kompleksləri yaranır. Sonra həmin komplekslər hərəkət bildirməyə xidmət edir. Ancaq bu fellərin səs materiyası isimlərdən sonradır. Bəzən deyirlər ki, isimlər fellərdən yaranır. Bunu sözdüzəldici şəkilçiləri olan dillər üçün bəlkə də məqbul saymaq olar. Lakin məlumdur ki, dilin ilkin mərhələsində şəkilçilər olmayıb. Sözdüzəltmə modelləri obyektiv münasibətləri bildirən isimlərin yaranmasından qabağa gedə bilməz. İlk mərhələdə isimlərin, sonra isə fellərin bir-birindən asılı olmadan yarandığını söyləmək daha düzgün olardı. Əgər ibtidai insan yalnız situasiyaları fərqləndiribse, onda /çay istəyirəm/lə /içmək istəyirəm/ söyləmləri eyni hərəkətlər bildirsələr də, onların müxtəlif cür deyilməsini necə yozmaq olar, hərçənd ki, onların səs tərkibi müxtəlifdir. İnsan hər dəfə yeni səslər seçir və işlədir. Eyni hərəkətlər ifadə olunsa da, deyiliş forması fərqli olur. Ancaq ibtidai insan situasiyanın ayrı-ayrı elementlərini fərqləndirirsə və bunun üçün fərqli səs materiyası seçirsə, deməli, fellərin formalaşması başlayır. Odur ki, ilkin

mərhələdə eyni anlamı bildirən müxtəlif fellər ola bilər. Məsələn, /ver, get, içmək, yam-yam, piş-piş, gətir/ və s.

Tədqiqatlar da təsdiq edir ki, ilkin dildə eyni mənalı müxtəlif fellər olub. Deməli, ibtidai insanın dili bütöv situasiyanı bildirmək mərhələsindən onun ayrı-ayrı elementlərini adlandırmaq mərhələsinə keçid şəklində olub.

Beləliklə, insan dilinin yaranmasını belə ümumiləşdirmək olar:

- 1) birsəsli, bütöv situasiyanı bildirən söyləmlər;
- 2) iki eyni və ya müxtəlif səsli söyləmlərin yaranması;
- 3) mənalı elementlərdən (əvvəl isimlər, sonra fellər) ibarət söyləmlər.

Başqa sözlə, 3-cü mərhələyə gəlib çatmaq üçün dil 1-ci və 2-ci mərhələləri keçməli idi. Bu, insan dilinin formalaşmasının ən ağlabatan modeli olmaqla yanaşı düşüncə və təfəkkürdə də təkamül yolu ilə irəliləyiş hesab olunur. Elementləri ayırmaq üçün praktik, əməli fəaliyyətdə bu bacarığı qazanmaq, onları ayırmağı öyrənmək lazımdır. Yəni burada ibtidai insanda şeylərə fəal yiyələnmək və onları dilə gətirmək vərdiş və bacarıqlarının yaranmasından söhbət gedir. Məlumdur ki, əsl düşüncə və təfəkkür dilsiz olmur (daxili nitq də buna misaldır). Dilin yaranması üçün isə təfəkkürün, ilk insanların praktik fəaliyyətindən doğan şüurun inkişafı tələb olunurdu. Uşaqların əqli inkişafı olmasa, onların dili də formalaşma bilməz. Dil və təfəkkür qarşılıqlı təsirlə, fikrin əməklə bağlılığı şəraitində inkişaf edib formalaşmış.

V.3. İnsan dilinin formalaşması

Müasir kibernetik qurğuların hazırlanması bu elmin nəzəri və praktik səviyyəsindən asılıdır. Bu da ilk növbədə “düşünən” maşınların hazırlanması, insan və maşın və əksinə əlaqələrinin inkişafı səviyyəsindən asılıdır. Həm insanın əvəzinə əməliyyatları həyata keçirən maşınlar (kompyuter), həm də ətraf aləmlə davranmağı

bacaran, xüsusilə insanın maşınla ünsiyyətini təmin edən qurğuların hazırlanması semiotikanın qarşısında duran mühüm vəzifələrdir. Ötən əsrin 60-cı illərində N.Yorkda yol hərəkəti qaydalarını nizamlayan avtomatlar o zaman insanlara möcüzə kimi gəlirdi. Onlar işıqforun işıqlarını maşın axınına müvafiq olaraq nizamlayırdı. Bu zaman qırmızı işıqda dayanan maşınların sayı əsas götürülürdü: qırmızı işığa birinci çatan avtomobildən sonra keçən vaxt və yaşıl işıqda keçən maşınların miqdarı. Bu şərtlərdən birini nəzərə almaqla işıqfor vaxtından əvvəl yaşıl və ya qırmızı işığa keçirdi. Göründüyü kimi, bu avtomat qurğu insanın davranışını xeyli asanlaşdırır. Bu avtomatlarda əməliyyatları konstruktor əvvəlcədən düşünüb quraşdırıb. Məşhur riyaziyyatçı K.Şenon (1916-2001) belə bir təcrübə keçirib. O təkərləri maqnitləşən qurğuya siçan bağlayır və onu labirintin başlanğıcına qoyur. Siçan bir az aralıda qoyulan donuz piyini tapmalı idi. Birinci dəfə siçan dəlmə-deşiklərə girir, uzun yol keçir, ikinci və üçüncü dəfə isə siçan birbaşa piyin üstünə gedir.⁸ Deməli, təcrübə öz işini gördü. Deməli, maşın da qeyri-ışarəvi davranışın təcrübəsinə əsaslanır.

İndi görək maşın dil işarələrinə reaksiya verə bilirmi?

Başqa sözlə, sual olunur: avtomat insan dililə idarə oluna bilirmi? Mühəndis Vensli fit çalmaqla “Telereks” cihazını hərəkət etməyə alışıdırırdı. O, tozsoranı və ya ventilyasiyanı elektirik işığına qoşub, pəncərəni açır, qapını örtür. Hələ 2-ci Dünya müharibəsindən əvvəl San Fransisko və N.Yorkda Beynəlxalq sərgilərdə nümayiş etdirilən “Vestinhauz” firmasının robotları sözlü komandaya əməl edirdilər. İngiliscə deyəndə “Stand up”, robot dururmuş, qalxırmış, “Now go” deyəndə gedirmiş, “stop” da isə dayanırmış.

Hətta bəzi robotlar ayrı-ayrı cümlələri deyirdi. O zaman vəzifə ondan ibarət idi ki, elə maşın yaradılsın ki, o, insan danışığını sintez eləsin. Əlbəttə, bu zaman elektirik dalğalarının mənbəyi, generator, insanın səs tellərini əvəz etməli, bir də nəfəs alma və nəfəs vermə prosesini nizamlamalıdır. Əlavə olaraq, ona rezonansları əvəz edən zolaqlı elektirik filtirlər qoşulmalıdır. Fərz edək ki, klaviaturaya bu və ya digər düyməni basmaqla siqnalın səviyyəsini müəyyən etmək olar, belə ki, fonetik tərkibi aydın deyilən və

eşidilən fonem ardıcılığı yarana bilər. Bunu elektirik impulslar vasitəsilə də idarə etmək olar. Əlbət ki, səslərin, xüsusilə saitlərin keyfiyyəti arzu olunan səviyyədə öyrənilərsə, bu vəzifəni həyata keçirmək olar.

Digər tərəfdən, bu gün dinləyici avtomatlar quraşdırılır. Məsələn, diktofon-stenoqraf avtomatik olaraq danışılanı fonetik işarələrə çevirir, telefon danışığının mətnini yaradır. O, fonemləri və onların ardıcılığını tanıyır, deməli, insanın eşitmə cihazının analoqu yaradılır.

Deməli, maşın insana şifahi formada məlumat verir və ondan bu məlumatı qəbul edir. Beləliklə, məsələ hələ tam həll olunmasa da, onun həllinə yaxınlıq göz qabağındadır.

Yazılı dilin də insanın maşınla davranışında rolu çox böyükdür. Bunun yolu çox asandır. Qrafemlərin ardıcıl şəkildə kodlaşması buna yaxşı imkan verir. Xüsusilə qrafemlərin çap şəkli daha yaxşı izah oluna bilər. Fərz edək ki, bizdə kvadrat çəkilib, indi o kvadratı üstdən, ortadan və altından qırıq-qırıq xətlə birləşdirək:

İndi bu kvadrata latın hərflərini yerləşdirək. Məsələn, P belə şəkil alacaq:

İndi kvadratda hər bir küncü içəridən və çöldən rəqəmlərlə işarələyək:

1	----	2	----	3
4	----	5	----	6
7	----	8	----	9

Bu kvadratda hər küncü işarə etmək istədiyimiz hərfin hər elementini 1, uyğun gəlməyəni isə 0-la göstərək. Onda F belə olacaq:

111
110
100

Düz xətt boyunca yazanda 111110100 ardıcılığı alınacaq. Bu o deməkdir ki, F üçün 6 element vacibdir, yerdə qalan 4-ü isə əhəmiyyətsizdir.

1|—1 0---0
1|—1-----0
1|—1-----0

Deməli, latın əlifbasındakı hərflər 0 və 1 ardıcılığı ilə verilə bilər:

2 0
111010111 010101010 və s.

Özü də 1 elektrik impulsu, 0 isə onun yoxluğunu bildirir. O yerdə ki 1 var, oradan elektrik impulslar daxil olur, o- da impuls olmur. Elə televiziya və fototeleqrafda da bu prinsipdən istifadə olunur.

Elektrik impulslar elektron hesablama maşınına daxil olur və maşın hər hərfi impuls və 0-ların düzümünə görə tanıyır. Buna ikili loqarifm sisteminə əsaslanan tanıma deyilir. Deməli, 0,1, iki -10, 3-11, 4-100 və s. kimi qəbul edilir. Hərflərin tanınması elektron hesablayıcı maşında elektrik impulslarının və sıfırların sayına görə həyata keçirilir. Rəqəmlərin axırındakı işarə, məsələn, F-də 111110100 (axırıncı sıfır görünməsilə maşın həmin hərfi tanıyır).

Əlbəttə, burada yazı və şifahidə nə qədər problem yaranır. Yazıda heç də hamı eyni cür yazmır, danışqda da variasiya kifayət qədər böyükdür. Lakin yazılı və şifahi mətnlərin tam şəkildə tanınıb işlənməsi hələ də problem olaraq qalmaqdadır. Qeyd edək ki, hazırda xeyli alqoritmik proqram işlənilib hazırlanıb (alqol, fortran, kobol və s.). Lakin insanın maşınla ünsiyyəti hələ də tam həll olunmayıb. İndi bu problem kibernetikanın ana səhifəsini təşkil edir.

Təbiidir ki, maşınlarda hissiyyat, emosiya olmur. Maşın konstruktorların yaratdığı mexaniki mexanizmdir. Onun emosiyaları duyması və onlara müvafiq reaksiya verməsi üçün çox böyük vəsait, enerji və vaxt tələb olunur. Ola bilər ki, elə maşınlar yaradılacaq ki, onlar qorxunu, hədəni, sevgini hiss edib cavablar versin. Ancaq bu gələcəyin işidir: ürək döyüntüsü, ağzın quruması, nəfəsin daralması kimi hissləri maşın yaşaya biləcəkmi? Yəqin ki, hə!

Anlam anlayış və təsəvvürlərdir. Onlar dil işarələrindən intensional (niyyətlı, şüurlu) istifadəni təmin edir. Maşınlar subyektiv gerçəkliyi duymadıqları üçün, onlar anlam mənasına yaxın mənanı tuta bilmirlər, subyektiv aləmi dil vahidlərinə bağlamaqda acizdirlər. Yuxarıda gördüyümüz kimi, onlar maşınların yaddaşındakı impulslarla işləyir. Maşınlar anlam mənasından istifadə etməsələr, onların hərəkəti xotik olardı. Məlumdur ki, maşınlar verilən komandaya uyğun hərəkətlər edirlər.

Maşın insanın təfəkkür fəaliyyətini modelləşdirə bilərmi? Bu sual indi hamını düşündürür. Bəli, mütəxəssislər buna müsbət cavab verirlər. Hazırkı kibernetik qurğular bir çox əməliyyat apara bilir, teoremi həll edir, şahmat oynayır, bir dildən başqa dilə çevirir, şeir yazır, musiqi bəstələyir, bəstəkarlara əsərin orkestr həllini tapmaqda kömək edir və s.

Deməli, insanın fəaliyyət sahəsinə aid olan bir sıra əməliyyatları kibernetik qurğu həll edə bilər.

İnsanın əqli fəaliyyətilə maşının bu tipdən elədiyi əməliyyatlar arasında keyfiyyət fərqi var. İnsanın əqli fəaliyyəti ikinci siqnal sistemi əsasında obyektiv aləmin inikası olan ayrı-ayrı elementlərin inkişafı sayəsində olur. Maşın isə daxil olan informasiyanı

rəqəmsal əməliyyata çevirir. Məsələn, yazıda verilən informasiya rəqəmsala çevrildə qrafemlərin yerində alfavitdə işarələrə uyğun seçilmiş rəqəmlər gedir.

Müasir riyazi məntiq deduktiv operasiyalarla konyunksiya (“və” bağlayıcısı), dizyunksiya (ya, ya da) və inkar (yox) əlaqələri riyazi yolla çoxaltma və toplama əməliyyatını həyata keçirə bilir. Bununla da rəqəmlər üzərində təfəkkür əməliyyatlarını riyazi operasiya kimi etmək mümkün olmuşdur. Konstruktorlar elə qurğu düzəldiblər ki, maşın əməliyyatı toplamanı bir neçə dəfə keçirilən əməliyyat kimi təqdim edir. Maşın həmişə düz sayır və düz eləyir. Odur ki, bizim düşüncəmizin məzmununu, mental prosesləri maşın hesablayaraq modelləşdirməyə çalışır. Bizim mental həyatımızda dil işarələri iştirak edir, daxili nitqdə də. Ancaq kibernetik qurğu daxili nitqdən məhrumdur. Onlar özlərilə bizi kimi danışmırlar. Bizim sözlə göndərdiyimiz məlumatı kibernetik qurğu rəqəmlər şəklində kodlaşdırır. Burada rəqəmlər hökmranlıq edir, onu elektrik impulsar idarə edir. Düşüncə prosesini modelləşdirən maşında söz, eşidilən, deyilən özü-özünə danışılan nitq olmur.

İnsanın daxili nitqdə işlətdiyi dil vahidləri hissi xarakter daşıyan subyektiv obrazlarla bağlıdır. Hətta sintaktik sistemlərin qurulmasında istifadə olunan simvolları dilin təbii vahidlərilə bağlı götürür, onların anlam mənaları əqli obrazlarda reallaşır, çünki sintaktik sistem adi təbii dildə öz ifadəsini tapır. Maşın isə əqli obrazlardan yararlana bilmir, onun bütün operasiyaları maddi dəyişmələrə (elektrik impulslarının) əsaslanır. Deməli, maşın nəinki sözsüz, həm də obrasız “düşünür”. Ancaq bu heç də maşına şübhə ilə yanaşmağa əsas vermir. Alınan nəticələr bəzən insaninkindən da yüksək olur. Ona görə də maşın daha intensiv şəkildə insanın köməkçisinə çevrilir.

Deməli, kibernetik qurğu semiotikasız heç nə edə bilməz.

V.4. Fəslin ədəbiyyatı və qeydlər

1. V.F. Veysəlova . Uşaq dilinin formalaşması və inkişafı. ND, Bakı, 2002.
2. A.A.Berrov Göstərilən əsəri, s. 219.
3. Р.О.Якобсон. Детский язык, афазия и общие звуковые законы. 1949-cu il almanca nəşrindən tərcüməsi, “Son söz” və “Şərhlər” filol.e.d.prof.F.Yadigarındır (Veysəllinindir). Bakı, 1993.
4. V.F.Veysəlova. Göstərilən əsəri, s.115.
5. A.A.Berrov. Göstərilən əsəri, s.219.
6. К.Бюлер. Очерк духовного развития ребенка. М., 1930, s. 64-65.
7. A.A.Berrov. Göstərilən əsəri, s.233.
- 8.P. Giro. Semantique. Paris, 1955
9. A.A.Berrov. Göstərilən əsəri, s.45.
10. Zeichen und System der Sprache. I. Bd.Veröffentlichung des 1. Internationalen Symposiums “Zeichen und System der Sprache” vom 28.9. bis zum 2.10. 1959 in Erfurt. Berlin, 1961, s. 149-159.

VI. İşarə sistemlərinin ümumi səciyyəsi

VI.1. İşarə situasiyaları haqqında

İşarə nədir? Əşya əlamət, hadisə, fakt, bunlar orqanizmə hissi təsir edən olduğundan işarə kimi çıxış edirlər. İşarə həmişə nəyinsə əvəzinə işlənir. Məhz başqasını əvəz etməklə işarə yaranır. Aşağıdakı misallara fikir verək.

Fərz edək ki, otaqda qutuda itə ət verilir. İt əti görən kimi siqnal verilir. Zənglə yem arasında bir şərti refleks yaranır. İt zəngi eşidib hərəkət edir, yemə cumur, onun obyektı yemdir, tapır yeyir, Zəngin funksiyası itə əşyanı göstərməkdir. Artıq zəng iti maraqlandırmır. Zəng yemin olmasına işarə edir.

İndi ikinci bir təcrübəyə keçək. Biz deyirik, /mənə su verin/, bizim müraciət etdiyimiz adam gedir, su qabını götürür şüşədən su töküb gətirib verir bizə. Birinci halla ikinci hal arasında müyyən oxşarlıq var. Sözlə oyadılan hərəkət sözə yox, müəyyən hərəkətə sövq edir, deməli, sözlər obyekt və predmetlərin özləri deyil, yalnız işarələyəndir. Sözlər də zəng kimi onlardan kənarda olan predmetə işarə edir, həmsöhbəti müəyyən hərəkətə sövq edir.

Üçüncü bir təcrübə isə tısbağa üzərində aparılıb. İngilis mühəndisi U.Qreem sübut edib ki, tısbağada da şərti refleks oyatmaq olar. Tısbağanın qabağında maneə yaradılır, o, maneyə rast gələn, kimi geri qayıdır. Ancaq maneyəyə toxunanda fit çalınır. Bir neçə dəfə təkrar fit çalınandan sonra tısbağa hər dəfə fit çalınanda geri çəkilir. İndi artıq fit yox, maneə tısbağa üçün predmet rolunda çıxış edir. Zəngin, sözün və maneənin funksiyaları bütün hallarda eynidir, onlar nəyəsə işarə edirlər, adlandırırlar, göstərilirlər. Deməli,

predmeti adlandırmaq, onu göstərmək, ona işarə etmək deməkdir. Beləliklə, işarə və işarə situasiyası belə müəyyənləşəcək.

Hissi yolla qavranılan predmet başqa predmetə ***işarə edirsə***, ona orqanizmi və maşını yönəldirsə, bu, ***predmetin işarəsi***, onun ***fəaliyyət göstərdiyi*** başqa bir predmetin əvəzində işlənirsə, belə ***situasiyanı işarə situasiyası*** adlandırmaq olar.

Bunlardan fərqli olaraq predmetin işarə rolunu oynamadığı və işarə situasiyası yaratmadığı hallara misal olaraq aşağıdakıları göstərə bilərik. Fərz edək ki, pişiyin ayağı oda dəydi. O saat o ayağını çəkir və müəyyən hərəkətlər edir. Bu yalnız qızıışdırıcı rolunu oynayır. O, işarə kimi çıxış etmir, situasiya da o deyil. Başqa bir misal. Məşhur Jet Linin filimlərində rəqibin ondan qan çıxartması döyüşə atılması üçün ona bir işarədir və situasiya işarə xarakteri daşıyır. Bəzən biz musiqiyə qulaq asanda sevdiyimiz mahnının sözlərindən və melodiyasından feyziyyab oluruq, bu da qəti işarə predmeti deyil. Ancaq biz eyni musiqini eşidəndə fəlsəfəni öyrənmək istəyimiz artıq işarə ola bilər.

İşarə orqanizmi və ya kibernetik qurğunu hansısa bir predmetə yönəldir. İstənilən işarənin predmet mənası var. İtdə refleks yaranması onun predmet mənasıdır. Ancaq şərti refleks yoxdursa, deməli, onun predmet mənası yoxdur. Hətta zəng səsi eşitsə belə, o yalnız qızıışdırıcı olur və heç nəyə və heç şeyə göndərmir, deməli, zəng işarə rolunda çıxış etmir.

İnsana öz dilində deyilən sözün predmet mənası var, ancaq o, bilmədiyi dillərin sözlərini başa düşmürsə, onlar yalnız səs ardıcılığından başqa bir şey deyildir. Məsələn, gürcü dilində /roqora xar, qoqa// söyləmi gürcü dilini bilməyənlər üçün səs yığınınadır, o heç bir hərəkətə təhrik etmir, ona görə də predmet mənası yoxdur. Ancaq mən gürcü dilində bir az bilirəm, ona görə o saat /qar qad// cavabını verdiyimdən mənim üçün burdakı sözlər predmet mənası kəsb edir.

İşarə predmet mənası ilə iki tərəfdən bağlıdır. Birincisi, işarəsiz əşyavi məna olmadığı kəni, əşyavi mənasız da işarə yoxdur. Deməli, əşyavi məna işarənin mühüm ayrılmaz əlamətidir.

Əşyavi məna işarənin mənası ilə məhdudlaşmır. 1892-ci ildə alman filosofu Q.Frege əşyavi məna ilə yanaşı anlam mənasını da fərqləndirməyi elmi cəhətdən əsaslandırmışdı. Qeyd edək ki, bu kəşf semiotikada ciddi dönüş yaratdı.

Yuxarıda biz zəngin iti yeməyə yönəltdiyini yazmışdıq. Zəng itə yalın harada yerləşməsinə işarə edir. Ancaq bu hərəkətləri bütün itlər, o cümlədən təcrübədə iştirak etməyənlər də edirmi? Xeyir! Əgər hər zəngdən sonra it, yalı tapırsa, deməli, bu, onun yaddaşında müəyyən izlər buraxmasının nəticəsidir. Əgər yal başqa yerdə tapılsa, onda iz başqa cür olardı və it də başqa cür hərəkət edərdi. Ardicıl təkrar zəngin yolla bağlılığını, itin yaddaşındakı izin olmasını bildirir. Zəng olan kimi o yola doğru istiqamət alır, onun hərəkəti izin xarakterindən asılıdır. İt olmadıqda zəngin heç bir əşyavi mənası olmur. Həmin iz işarənin anlam mənasıdır (Sinn). Zəng iti ona görə yala yönəldir ki, onun üçün əvvəl olan əşyavi məna indi anlam mənasını verir.

Dildəki sözlər də belədir. Tanış sözlər əşyavi məna törədir, ancaq naməlum sözlər, eynilə xarici dildəki bilmədiyimiz sözlər insan şüurunda heç bir əks-səda yaratmır, çünki insan onların anlam mənasını bilmir. Anlam mənası olmasa işarə öz funksiyasını yerinə yetirə bilməz, sözlər insan üçün əşyavi mənaya malik olmaz.

İndi tısbağa ilə təcrübəyə nəzər salaq. Bir neçə dəfə təkrardan sonra tısbağa fiti eşidən kimi geri dönür. Deməli, maneə və fit onun hərəkətlərində müəyyən dəyişikliklər etməli olur. Aydındır ki, nişanla heyvanın fiziki, fizioloji və psixoloji hərəkətlərini eyniləşdirmək olmaz. Ancaq semiotik baxımdan bütün situasiyalarda müşahidə olunan fərqli yox, ümumi cəhətlər maraq doğurur. Fit tısbağanı maneədən yayınmağa sövq edir. Əvvəlki təcrübədən qazanılmış vərdisləri dəyişmədən onun davranışında dəyişiklik etmək qeyri-mümkündür. Bu dəyişiklik eyni vəziyyətdə insanda və heyvanda analoji olur. Deməli, fit tısbağa üçün anlam mənasını daşıyır. Belə olmasaydı, o anlam mənasından məhrum olsaydı, tısbağa fitə reaksiya verməzdi, özünü ətrafda baş verən, lakin onda heç bir iz buraxmamış informasiya axınına tam laqeyd qaldığı kimi göstərərdi.

Deməli, anlam mənası işarənin yönəltdiyi predmetin izidir, keçmiş təcrübədən insanda, maşında və ya heyvanda yaddaşda qalan izdir.

Deməli, əşyavi və anlam mənaları bir-birilə sıx bağlıdırlar. Ola bilməz ki, işarə özlüyündə, anlam olmadan əşyaya yönəlsin. İşarə əşyavi mənaya yalnız anlam mənası vasitəsilə malik olur. Anlam olmadan başqa predmetə yönəldən predmet yalnız abstrakt təhlilin nəticəsində mümkündür.

Lakin işarənin mahiyyəti bununla bitmir. İşarə başqa predmetə keçmiş təcrübə ilə yaranan iz vasitəsilə sistemli şəkildə yönəldən əşyadır. Başqa sözlə desək, *işarə* təşkil olunmuş sistem üçün predmet və anlam mənası olan predmetdir.

Deməli, nə predmetsiz, nə də anlam mənası olmadan işarə yoxdur, yəni işarə məsələsi işarənin mənasını nəzərə almadan qaldırıla bilməz. Deməli, işarə haqqında elm (semiotika) həm də işarələrin mənaları haqqında elmdir. Ancaq işarənin başqa tərəfləri də var: sintaksis, praqmatika, siqmatika. Semiotika bir tərəfdir, ona görə semiotikanı semiotika haqqında elm kimi götürmək olmaz. Semiotika daha genişdir. Biz deyə bilərikmi, predmet mənası olmadan anlam mənası var? Bu da mümkün deyildir. Məsələn, danışan bilir ki, /getmək/ feli indiki və gələcək zamanda şəxslər üzrə dəyişərkən 1-ci şəxsdən başqa bütün şəxslərdə söz kökündəki /t/ samiti /d/ ilə əvəzlənir və ya /iy/ sözünə mənsubiyyət şəkilçisi bütün samitlə bitən isimlərdə olduğu kimi /i/ saiti olmalıdır.

Müq.ət:

/getmək/ -

1. /mən gedirəm (gedəcəyəm)//; ancaq /mən getdim/

2. /sən gedirsən (gedəcəksən)//; ----- /sən getdin/

3. /O gedir (gedəcək)//; ----- /O getdi/ və s.

və ya /iy+i/; /ad+i/, /toy+u/, /üz+ü/; ancaq /ana+n+i/; /dədə+ni/; /qoxu+nu/; (onun) /qoxu+s+u/; /güzgü+nü/ və s. Ancaq bəzi dialektlərdə (Gəncə, Şəmkir) /iyisi/ kimi deyirlər. Bütün bu formalar dil daşıyıcılarına məlum olsa da, onların düzgün və ya səhv olması predmet mənası daşımır, ancaq onların anlam mənası var, yəni o bölgədən olan tələbələr məşq edib həmin formaların

düzgün işlənməsinə çalışılırsa, burada predmet mənası yoxdur. Biz bilirik ki, /sv`/ ilə başlanan sözümüz yoxdur, ən azı bunu intuitiv bilirik. Ancaq rus dilində bu mümkündür: /sv`atoj/ (müqəddəs). Burdakı anlam mənası hər hansı bir əşyaya yönəlmir, işarə funksiyasını yerinə yetirmir, işarə situasiyası yarada bilmir. Bu o zaman olur ki, hər hansı səs ardıcılığı (məs., /səbət/, /sükan/ və s. bizi həmin əşyalara yönəldir, onları işarələyir.

Deməli, /sv`az`/ (əlaqə), /sv`^toj/ (müqəddəs) və s. sözlər bizim üçün /rta/, /pta/ səs ardıcılığı kimi nə anlam, nə də əşya mənasına malik olmayacaq. Ancaq /tac/, /pat/ və s. kimi düzülərsə, həmin fonemlərdən yaranan sözlər həm anlam, həm də predmet mənalara kəsb edir. Anlam mənası predmet mənasına malik olduqda işarə situasiyası yaranır.

Predmet mənası olan səs ardıcılığı bir-birindən predmet mənasına görə fərqlənmir. /Su gətir/ və /Stolu yığışdır/ cümlələrində predmet mənası eynidir, onu 1-lə işarə etsək, yoxluğunu isə 0-la (sıfırla) göstərsək, eyni şeyin şahidi olarıq.

Predmet mənası işarənin işarələdiyi predmet deyil, işarənin xüsusiyyətidir. İşarə olduğu üçün o predmetə yönəldir. Deməli, bu baxımdan bütün işarələr eynidir. Deyə bilərlər ki, hər işarə bir predmetə yönəldir, ona görə predmet mənalara da fərqlənməlidir. Bəli, ancaq konkret predmetə yönəlməni predmet yox, anlam mənası həyata keçirir. Predmet mənası olmaq predmetə yönəlməkdən başqa bir şey deyildir. Yadda saxlamalıyıq ki, predmet mənası sadəcə predmetə yönəlməklə məhdudlaşır, konkret olaraq işarə hansı predmetə yönəldir, bu artıq anlam mənasından asılıdır. Tısbığa üçün fit necə predmet mənası daşıyırsa, insan üçün də /su gətir/ eyni predmet mənası daşıyır. Beləliklə, “predmet mənası nədir? sualına belə cavab verə bilərik: 1) müsbət, vahidə bərabərdir, çünki predmetə yönəldir, deməli, işarədir; 2) mənfi sıfıra bərabərdir, deməli, predmet mənası yoxdur, işarə deyil. Anlam mənası müxtəlif ola bilər: rəqəmlə göstərsək: 1,2,3,4... n, ancaq predmet mənası ya var (1), ya da yoxdur (0).

Bu gün deyirlər ki, işarə yönəldiyi predmeti əvəz edir. Deyək ki, saxarın qəndi əvəz edir, onda saxarın qəndin funksiyalarını yerinə yetirir. Ancaq işarə situasiyasında maşın, insan və ya kibernetik qurğu predmetlər üzərində etdikləri hərəkətləri işarələrin üzərində etmir. İşarə göstərilən predmetin obyektinə hərəkətə sövq edir. O, təşkil olunmuş sistemin hərəkət və fikirlərini yönəldir. İşarə məqsəd deyil, ona çatmaq üçün vasitədir.

Deyirlər ki, işarə qıcıqlandırıcıdır, əqli obrazı oyadan başqa qıcıqlandırıcı ilə əlaqədardır. Əvvəla, biz bilirik ki, təkcə anlam mənası işarə situasiyası yarada bilmir. Söz anlam mənası oyadır, ancaq işarə ola bilmir (Yuxarıda /iy/ /iyi/ və /iyisi/ misallarına bax: s.124).

Düzdür, yuxarıdakı tərifdə predmetə yönəliklik olsa da, onda çatışmayan cəhətlər var. Hər cür tərif, o cümlədən işarəninki, əlamətləri göstərməli, əlamətlərin hamısı birlikdə bir hadisəni o birisindən fərqləndirməlidir.

Bilirik ki, işarə üçün iki əlamət vacibdir: 1) predmetin hissi qavranılması; 2) təşkil olunmuş sistemi başqa predmetə yönəltməsi. P.Gironun tərifində anlam mənasından (əqli obraz) danışılır, bununla da o mahiyyətə, işarədən onun xarakteristikasına keçir. Xarakteristikada isə istənilən lazımı əlaməti göstərmək olar, nəinki ancaq fərqlənmə, nəinki vacib olan əlamətləri. İkincisi, ən azı P.Giro yazmalı idi ki, işarə qıcıqlandırıcıdır, başqa predmetə anlam mənası ilə yönəldir. Onda isə tərif başqa cürdür. Onun tərifindəki müvafiq əqli obrazın yaradılması fikri işarə situasiyasına aiddir.

Digər məsələ Ç.Morrisin işarə haqqında danışarkən elmi davranışı elm adlandırması ilə bağlıdır. Ç.Morrisdə işarə hərəkətə sövq etmək keyfiyyətinə malik kimi müəyyənləşir. Deməli, işarə qıcıqlandırıcıdan (*qıcıqlandırıcı işarə funksiyası yerinə yetirmir - F.V.*), onunla fərqlənir ki, onda onu qavrayan orqanizimdə hərəkətə qabaqcadan sövq etmək xüsusiyyəti vardır. Ç.Morrisdə hərəkətə sövq etmək qabiliyyəti işarənin anlam mənasına uyğun gəlir.

Ç.Morrisin xarakteristikası bütün işarə situasiyyalarına aiddir. Əslində o, insan, heyvan və kibernetik qurğularda işarə situasiya-

larını nəzərə almır. Ç.Morris maşında şəhərə gedən adamı misal gətirir. Onu yolda biri saxlayır və deyir ki, yol dağılıb. Həmin vəziyyətdən çıxmaq üçün sürücü bir sıra hərəkətlərə əl atır. Növbəti döngədə dönür. Deməli, yoldan keçənin dediyi sözlər sürücü üçün yolda maneə rolunu oynayır, həmin predmetlərə yönəldir ki, o da müəyyən hərəkətlərə əl atır. Onun hərəkətlərinin sürücüyə xeyir gətirdiyini demək düzgün olmazdı.

Başına gələn bir əhvalat bunu təsdiq edir. 2009-cu il başlayanda Milandan qayıdanda radioda dedilər ki, qabaqda Gothard tunnelinə (İsveçrədə) çatacatda 2 km tıxac var. Bizim sürücü tədbirə əl atdı, döndük, sağa fırlanıb 10 km-dən sonra yenə həmin ayrıldığı-mız yerə gəlib çatdıq. Bu an Ç.Morrisdə nəzərə alınmayıb.

Burada insan orqanizmində müəyyən vəziyyət olsa da (emo-siya, mənzil başına gec çatmaq və s.), onun mahiyyəti açılmaz. Deməli, biheviorist terminlərlə işarələrin mahiyyətini açmaq olmaz. Bunu Ç.Morris özü də etiraf edirdi.

İndi Ç.Morrisin xarakteristikasını heyvanlardakı işarə situasiyası ilə birgə nəzərdən keçirək. Ç.Morrisdə işarə anlayışı şərti reflekslərin hamısını əhatə etmir. Ç.Morrisə görə işarə qabaqcadan hazırlanmış qıcıqdır, ancaq bu qıcıqlandırma xüsusi əlavə şərtlər daxilində olur. O, hərəkətin özünü yox, ona hazırlığı oyadır. İşarənin qavranılmasında hərəkət o saat başlamır, o ləngiyir, işarənin qəbulu və hərəkət arasında zaman baxımından hərəkətə hazırlıq olur: qıcıqlandırıcı → hərəkətə hazırlıq → hərəkət. Əgər hərəkət o saat baş vermirsə, qıcıqlandırıcı vasitəsilə oyanmırsa, heç bir əlavə şərt tələb olunmursa, onda qıcıqlandırıcı, Ç.Morrisə görə, işarə deyil.

Onda sxem belə olur: qıcıqlandırıcı → hərəkət.

Ç.Morris yəqin ki, bu səbəbdən bəzi şərti qıcıqlandırıcıları, xüsusilə, ləngimə və başqa vaxta keçirmə olmadan həmişə reaksiya gözlənilən işarələri istisna edir.

Əgər it zəngi eşidən kimi yemək qoyulmuş qutuya cumursa, deməli, zəng onun üçün işarə deyil. Əgər zəngdən sonra bir az hərəkətsiz dayanarsa və yalnız bundan sonra qutuya qaçanda, bu

işarə olur. Elə burada hərəkətə hazırlıq müəyyən şərtlərə əməl olunanda hərəkətə keçirsə müşahidə olunur.

Bu, məsələni xeyli sadələşdirir. Çoxları ləngiyən, şərti reaksiya məsələsilə razı olmur. İt ləngidi, ya ləngimədi, onun hərəkətinin mexanizmi mahiyyətə eynidir. O zəngi eşidir, zəng onda keçmiş təcrübənin yaddaşındakı izi aktivləşdirir və bu iz müəyyən predmetə yönəldir. Burada fərqləndirici xarakterinin fərqli olmasındadır. Bir halda o sadədir, o birisində isə mürəkkəbdir (vaxt və ötürmə lazım gəlir). Qalan hallarda onlar eynidir, ona görə onları birləşdirmək lazımdır. İşarənin ümumi səciyyəsinə izi təbiətini açmağa ehtiyac yoxdur. Əlbəttə, bu cəhət sonradan insan, heyvan və kibernetik qurğularla bağlı işarə situasiyasının şərhində nəzərə alınmalıdır. İstənilən halda iz anlayışının konkret növlərini göstərmək işarənin ümumi səciyyəsini xeyli məhdudlaşdırır. Özü də əvvəlki təcrübə hər bir fərdin yox, bütövlükdə nəslin, növün (yəni anadangəlmə) təcrübəsi kimi götürülməlidir.

İşarə anlayışı şərtsiz reflekslərə də aid edilməlidir. B.Rassel 1940-cı ildə yazırdı: “Mən əmin deyiləm ki, işarələri əldə edilmiş vərdislərlə məhdudlaşdırmaq düzdür; bəlkə şərtsiz refleksləri də nəzərə almaq lazım gəlir”.

Müasir psixologiya da işarə davranışının təkə inkişaf etmiş deyil, həm də ən qədim heyvan aləminə xas olduğunu xüsusi qeyd edir. Əgər qıcıqlandırıcı başqasına yönəldirsə, buna signal verirsə, deməli, işarə situasiyası vardır, qıcıqlandırıcının şərti və şərtsiz olmasından asılı olmayaraq, qıcıqlandırıcı özünə yönələndə işarə situasiyası olmur.

İşarənin iki tərəfi varmı? Bəziləri işarə deyəndə yalnız mənası olan maddi predmeti başa düşürlər. Digərləri isə hesab edirlər ki, işarə mənası olan maddi əşyadan ibarət olmayıb, o, maddi əşya və onun mənasından ibarətdir. İkinci halda işarə həm forması, həm də məzmunu olan ikitərəfli mahiyyətdir. Əlbəttə, belədir. Sanki birinci fikrin tərəfdarları elə ikinci tərəfin dediklərini deyir. İkincilər güman edirlər ki, hər bir maddi əşya yox, ancaq mənası olan maddi əşyanı işarə sayırlarsa, deməli, işarə forma və məzmunun vəhdətidir.

1959-cu ildə Erfurt şəhərində (2.X.1959) “İşarə və dil sistemi” mövzusunda Beynəlxalq simpozium oldu. O simpoziumun materialları çap olundu. Polşalı alim L.Zavadovski ikinci tərəfin müddəalarını kəskin tənqid edib göstərdi ki, doğrudan da, işarə ona görə işarədir ki, onun mənası var. Ancaq bu o demək deyil ki, işarə iki elementin konstruksiyasının bütövidir. Məgər bağın sahibi insandır, bu o deməkdir ki, sahib insan+ bağıdır. Müəllim insandır, indi biz işarənin iki elementindən ibarət olmasını əsas gətirib deyə bilərikmi ki, müəllim = insan+şagird?

Bağ sahibi və ya müəllim aid olduqları predmetlə əlaqələnmirsə (bağ, şagird) onda onlar o mənanı ifadə edə bilməzlər. Bağ sahibi bağ və adamın siması deyil, sadəcə olaraq bağı olan adamdır. İşarə mənası olması işarə deyil. Ancaq işarə predmetin özüdür, predmet+məna deyil. Burada A.A.Vetrov səhvə yol verir. Predmet işarə deyil, işarə olunan məna isə işarə ilə işarə olunanın qarşılıqlı əlaqəsindən törəyir. Burada filosof semantik üçbucağı unudur.

Fikrimizcə, birinci tərəf ciddi səhvə yol verir. İşarə məhz ona görə işarədir ki, o predmetin əvəzinə işlənir. Burada Y.S.Maslovun mövqeyi daha düzgün görünür.

L.Zavadovski işarə “fonem və mənadan ibarətdir” tezisinin əleyhinə çıxaraq deyir ki, küçədəki yol hərəkətini nizamlayan işarə deyil, yalnız formadır, işarənin mahiyyətidir. Bəli, o işarə sistemdən çıxarıldıqda yalnız forma olaraq qalır.

İşarə situasiyasına aşağıdakılar aiddir; 1) Maddi varlıq, bu müəyyən şəraitdə işarə funksiyasını yerinə yetirir; 2) işarələnən əşya; 3) anlam mənası (iz), bu iz işarələnməni təmin edir (bilavasitə predmet olmadıqda belə); 4) müəyyən predmetə göndərən təşkil olunmuş sistem; bəzən beşinci ünsür kimi, işarələri düzəldən, tələffüz edən sistemləri də (adam, qurğu) buraya aid edirlər. Göründüyü kimi, burada predmet mənası ayrıca göstərilməyib, çünki o, işarə situasiyası yarananda o biri elementlərdən birinin nisbi xassəsi kimi çıxış edir. Amma 4 ünsürün hamısı işarə situasiyası üçün vacibdir. Biri olmasa, situasiya olmaz.

Məsələn, ikinci element olmasa işarə situasiyası olmaz. İşarənin işarələməli olduğu predmet olmayanda, məsələn, yuxarıda verdiyimiz gürcü misalında, səs axını var, ancaq mənası bizə çatmır. Anlam mənasının olması kifayətdir ki, predmetin olmasını təmin edək. Yəni yönəldilən element anlam mənasını daşıyacaqdır.

VI.2. İşarələr axını haqqında

İşarələr axını sonsuz bir prosesdir, kontinuumdur (semantik cərgə), sinonimlər cərgəsi: /dahi, böyük, tanınmış, istedadlı, talantlı/ və s. Bu cərgəni davam etdirmək də olar. Onlar bir növ qarşılaşmalar yaradır, ortada isə bir-birindən çox az fərqlənən əlamətlər olur.

Başqa bir misal: kişi, qadın, ortada isə hermofrodit.

Dünyanın semiotik mənzərəsini vermək üçün hər bir sahədə gerçəkliyin taksonomik bölgüsünü işləyib hazırlamaq lazımdır.

İşarə sistemlərini 3 əlamətə görə səciyyələndirmək olar:

I.Fiziki (maddi) əlamətə görə; II.İşarələrin genezisinə görə; III.İşarə sistemlərinin strukturuna görə.

I.Fiziki əlamətinə görə insanın ətraf aləmi qavraması baxımından 5 cür işarə sistemi var:

1. Optik, görmə vasitəsi qavrama (uzaq və yaxın məsafədən əşya və prdmetləri görüb fərqləndirmək);

2. Eşitmə, insan ünsiyyətində aparıcı yer tutan qavrama vasitəsi (insan qulağının yuxarı və aşağı eşitmə həddi vardır);

3. İybiilmə, burun vasitəsilə ətrafdakıların iyini duymaq və reaksiya vermək (iyələnmiş yumurta və ya digər ərzaq məhsulundan yaranan təəssüratlar);

4. Lamisə və ya bədənin istənilən yerinə toxunmaqla yaranan qıcıqlanma (isti və ya soyuq suda əllərimizi çox saxlayanda yaranan təəssüratlar);

5. Dadbilmə, ağızda dilin fəallığı ilə qavrama və reaksiya (çox duzlu, acı, şirin şeyləri yeyəndə alınan təəssüratlar).

II. Genezisinə görə təbii (anadangəlmə, bioloji); qeyri-bioloji (mədəni, etnik dillər, davranış, paltar, etiket, din, incəsənət); süni semiotiklər (insanların şüurlu şəkildə yaratdıqları sistemlər (xəritələr, riyazi simvollar, yol hərəkəti qaydaları, süni dillər və s.) fərqləndirirlər¹.

III. İşarə sistemlərinin strukturuna görə birsəviyyəli (birlaylı, məsələn, meymunların çığırtısı, yol hərəkəti nişanları) və səviyyəli (etnik dillər, ərəb rəqəmləri, incəsənətin böyük hissəsi) və s. işarələr fərqləndirirlər.

Birincidə fiziki əlamətinə görə işarə sistemləri ən mühüm vasitədən-görmədən ən az əhəmiyyətliyə -dadbilməyə doğru düzülüb. Bu da yer üzündə həyatın evolyusiyasını əks etdirir. Heyvanlarda və insanlarda 5 sistemin 5-i də var. Jestlər, mimika və intonasiya görmə və eşitmə ilə həyata keçirilir. Paltar, davranış və etiqat bütün növlər vasitəsilə mümkündür. Dində dadbilmədən başqa hamısı iştirak edir, incəsənətdə görmə və eşitmə, riyazi formullarda görmə, yol hərəkətində görmə və eşitmə vasitəsilə olur.

Optik işarələr: bizdə deyirlər on dəfə eşitməkdən bir dəfə görmək yaxşıdır. Ancaq bəzi heyvanlarda lamisə 1-ci yerdədir. Deməli, təkamül baxımından filogenetik birincidir.

Görməni axırıncı hissetmə orqanı hesab edirlər, ancaq o intellektin formalaşmasına daha çox təsir edir. Görmə maksimum ötürücülük qabiliyyətinə malik kanaldır: uzaqdan görmək, fiqurları və rəngləri, obyektləri seçmək. Görmə sensor informasiyanın 80-85%-ni təşkil edir.

Optik işarələrə aiddir: 1. Arıların rəqsi. Qidanı axtarmağa gədən arılara ana arı rəqslərlə qidanın yerini və istiqamətini ötürür. Arılar təkcə rəqslə yox, həm də rəqsin intensivliyi və vızıltı ilə xəbər verirlər. Deməli, informasiyanın ötürülməsində həm də auditiv kanal iştirak edir.

2. Ağlıq etmə və tabeolma pozası (duruşu). Güclü erkək heyvanlar arasında hər şeyin yaxşısını və çoxunu seçir (qidanı, dişini, ərazini və s.). Ancaq onlar balacalara güzəşt edirlər. Bu

instinktdir. Quşlarda, balıqlarda və yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmış heyvanlarda bu çox yayılıb.

Məsələn, canavarlar güclülərin qarşısında oturub quyruqlarını qısırlar. Yüksək səviyyəli heyvanlarda erkəklər xüsusi vəziyyətdə durub, səs çıxardır. Holland etoloqu Y.van Hoof şimpanzelərdə 60-a qədər müxtəlif poza və bədən hərəkətləri müşahidə edib. Şimpanze əsəbləşəndə iki ayağı üstə qalxır, tükünü tərpədir, ağacın budaqlarını silkələyir, sərələnərək oturur.

3. Heyvanların ünsiyyətində rəng də mühüm rol oynayır. Dişi balıqda döl vaxtı qarında al qırmızı rəng əmələ gəlir. Oxuyan quşların dimdiyi sarı, dimdikyanı sahə isə sarıya çalır. Bu da qaranlıqda ana quşun balasını tapmasına kömək edir.

4. Jestlər və mimikalar optik işarələrdir. Buraya proksemika (latınca “proximo”-yaxınlaşdırma) ünsiyyət zamanı kommunikantlar arasındakı məsafə, taktil hərəkətlər (əl sıxma, çiyinə vurma, sığallama, qucaqlama, öpüş və s. başqa adama toxunma (həm də görmə), həmçinin baxış (mahnıda deyirlər: baxışından qanıram mən), baxışla ən incə və açıq siqnallar vermək olur, insanın gözləri çox hərəkəlidir.

Bunlar paralingvistik vasitələrdir. Çox təssüf ki, bəzi alimlər intonasiyanı da bura daxil edirlər. Ancaq intonasiyanı yalnız emosional və ekspressiya mənasında paralingvistik vasitələrə aid etmək olar.² Davranışda optik işarələr (bayram paltarı, hərbi parad paltarı) çox yer tutur. Optik işarələr (dində; müxtəlif pozalar, əyilmə, hindularda əllərini qaldıraraq alnında birləşdirmə, türklərdə əlindən öpmə və s.)

İncəsənətdə optik işarələr (səhnədə, pantomimdə, orkestrdə çalanların paltarı və pozası, rejissorun frakı) belə işarələrdəndir və s.

Təbii dildə optik işarələr-yazı, Brayl və Morze əlifbası, lal-karlarda, surdopedaqogikada və s. Əl hərəkətilə həyata keçirilən ünsiyyət (Manuel dil- lat.manus-əl deməkdir) də optik işarələrə aaslanır.

Hieroqliflər hər hansı bir hərəkət və ya hadisə haqqında təsəvvürdür. Yol hərəkəti nişanları, coğrafi xəritə, riyazi simvolika da optik işarələrə aiddir.

Eşitmə (səsli və ya auditiv) işarələr. İnsanlarada və əksər heyvanlarda eşitmə gözdən sonra ikinci mühüm informasiyanı dərk etmə kanalıdır.

Heyvanlarda səs işarələri: hürmə və zingilti (itdə), mələmə (inəkdə) myoldama (pişikdə), meymunun çığırtısı, canavarın ulaması və s. bu cür işarələrdir.

Məcburi deyil ki, səs ağızdan çıxsın, quşlar qanadlarını şappıldadırlar, qorilla gah bir, gah da o biri əlilə döşünə vurur.

Oxuyan quşlara oxumağı öyrətmək olur, ancaq meymunlar yalnız jest dilini öyrənə bilirlər.

Davranış və etikətdə eşitmə işarələri (Yemək yeyəndə danışma, danışanda hıqqıldama, dilini marçıldatma və s.). Qapını döymək, qonaq gələndə yaylım atəşi açılır, himn oxunur və s.

Dində əzan, kilsə zənglərinin səsi,

İncəsənətdə: opera, teatr, musiqilə izləmə və s.

Təbii dildə: fonematik eşitmə gec formalaşır. Eşitmə zonaları sol yarım kürədə, qeyri-dil səsləri isə sağ yarım kürədə qəbul olunur.

N.İ.Jinkinə görə insanda dillə yanaşı metadil formalaşır. Metadil eşidilən səslərə qulaq asıb, onların yaranmasını nizamlamaq deməkdir. Fonematik eşitmə elə metadil eşitməsidir ki, insan eşitdiyiinin düzgünlüyünü müəyyən edə bilir.³

Piçiltılı danışığ informasiyanın fonoloji strukturunun akustik-artikulyator cəhətdən güclü reduksiyası şəraitində olur.

Fit çalmaqla və ya təbiətlə informasiyanın ötürülməsi də, T.Sebeok demişkən, dilin yardımçılarıdır. Adamlar fitlə fikirlərini deyə bilir.⁴ Məşədi İbadda Sərvər fitlə Gülnazı çağırır.

Yol hərəkəti siqnallarında avtomobilin və ya qatarın siqnalı, nizamlayıcının fiti, kar və lallar üçün işıqtaforun səsli işarələri və s. Coğrafiya və riyaziyyatda səsli işarələr olmur.

İybilmə işarələrinə aiddir: diş heyvan erkəyin iyini 2 km-dən bilir, böyük gözlü kəpənlər öz diş taylarının iyini 8 km-dən duyur.⁵

Belarus inanclarına görə, güclü sarımsaq iyinə dözməyənlər, cadugər və vedmadırlar. İy xeyir və şərin, aqlın və axmaqlığın, sadələvhlüyün və lovğalığın, əməksevərliyin və tənbəlliyn bildircisidir. Sevginin əsas göstəricisidir. Pis iyi gələnı heç kəs sevməz.

Heyvanlarda iybilmə: özünükülərini tanıması, məs., pinqvin öz balasını iyindən, qarışqa öz yuvasından azmış qarışqanı tanıyır. İyin jestukulyasiya və mimikaya daxil yoxdur.

Davranışda iybilmə: İncildə 30-a qədər iy növləri göstərilir. Toyda ətir vururlar, yasda onu qadağan edirlər.

Dində: xristianlıqda balzamdən xaç suyuna salanda bədənə sürtmək üçün istifadə edirlər. Müsəlmanlarda, gül yağından dəfindən sonra istifadə edirlər.

İncəsənətdə: iydən demək olar ki, istifadə olunmur. Ancaq K.S.Stanislavski (1863-1938) MKAİ-da “Albalı bağını” tamaşaya qoyanda albalı çiçəyindən istifadə edib.

Süni sistemlərdə çox nadir halda iydən istifadə olunur. Şaxtada xüsusi qazdan istifadə olunur.

Toxunma işarələri:

Heyvanlardan meymunlar bir-birinin tükünü təmizləyir. Şimpanzelərin qucaqlaşması toxunmaya misal ola bilər.

Bəzən jest və mimika ikisi birləşir. Öpüş həm jestdir (görünmə), həm də toxunmadır.

Davranışda və etikətdə: salamlaşma, vidalaşma, öpüş. Brejnevın Honekerlə öpüşü. Razılığa gələndə əl-ələ vermə. Baltik ölkələrində minlərlə adamın əl-ələ verib (1991) azadlıq uğurunda kütləvi hərəkəti buna bariz nümunədir.

Dində: əl öpmə, ikondan öpmə.

İncəsənətdə toxunmadan, demək olar ki, istifadə olunmur.

Təbii dildə: əl əlifbası, yəni L.Brayl əlifbası. Hər işarədə 6 nöqtə var. Kor nöqtə kombinasiyalarını xüsusi kağızda basır və barmaqları ilə “oxuyanda” sözü tanıyır. İlk dəfə Brayl əlifbası ilə

kitab Fransada 1837, Rusiyada isə 1885-ci ildə çapdan çıxıb. İncəsənətdə demək olar ki, bu cür əlifba yoxdur.

Dadbilmə işarələri:

Heyvanlarda:

heyvanlar əmməklə ləzzət alırlar. Arılar matkanı yalamaqla yumurtalıqların inkişafını dayandırır.

Mimika və jestukulyasiyanın birbaşa təsiri yoxdur. Ancaq məclislərdə tost deyəndə bu həm görmə, həm eşitmə, həm də dad-bilmə ilə səciyyəlidir.

Davranış və etikətdə. Müxtəlif mərasimlər, banket hörmətin simvoludur.

Qonağın duz və çörəklə qarşılınması.

İncəsənətdə işlənir.

Təbii dildə: gürcülərdə buynuzdan çaxır içmək, almanlarda brüderşaft (qardaşlıq), freundşaft (dostluq) rəmzi olan içki məclisləri də toxunma işarələrinə aiddir. Süni semiotika sahəsində əsasən görmə və eşitmə siqnalları çıxış edir. Şifahi və yazılı danışq təbii dilin özünəyeterlilik və avtonomluq prinsiplərinə əməl edir. Eşidilən nitq kifayət qədər yetərlidir ki, informasiya etibarlı sayılsın. Yazı isə məlumatı uzaq məsafələrə vermək ucbatından yaranmışdır. O, bəzən şifahi nitqi üstələyir. Məsələn, janrlar ancaq mətnə mövcuddur: arayış və ensiklopediyalar, elmi-texniki dokumentasiya, kataloqlar, patentlər, biblioqrafiyalar süni semiotika işarələrdir.

VI.3. İşarə sistemlərinin genezisi və ontogenezi

Təbii və mədəni semiotikalar (təbii və süni) əsas geneoloji qarşılasmalar yaradır.

Təbii və mədəni semiotikalar arasındakı geneoloji əlaqələr iki istiqamətdə olur: 1) həm insan, həm də heyvan üçün ümumi olan bioloji semioz; 2) müəyyən mədəni semiotik işarələrdə forma və məzmun oxşarlıqları olan semiozlar.

Müxtəlif heyvanlarda və quşlarda 10-dan 40-a qədər səs-məlumat fərqləndirilir. Oxuyan quşları oxumağa öyrətmək olur. Gəmiricilərdə körpələrin böyükləri yamsılaması ilə jest və mimika formalaşır.

Cinsi əlaqəyə girmək istəyən quşlarda əvvəlcə erkəklər rəqs edir. Bu zaman səs çıxarırlar. Erkək qarğalar dişilərin ətrafında rəqs edərək qanadlarını açır, tüklərini aralayır.

Hələ Ç.Darvin (1809-1888) yazırdı ki, musiqili səs çıxartmaq instinkt qabiliyyəti ən aşağı səviyyəli heyvanlarda inkişaf edib. Onun fikrincə, sonralar dil bu əsasda yaranıb. Erkəklər dişiləri cəlb etmək üçün tam səsli nəğmə oxuyurlar. Bizim bütün mahnılarımızın kökündə məhəbbət durur.

Meymun barmağı ilə yanına çağırır.

Ç.Darvinə görə emosiyalar heyvanda və insanda oxşardır, insanda bu anadangəlmədir. Əsas emosiyalar (sevinc, qəzəb və s.) həm heyvanda, həm də insanda eynidir. Emosiyalar hərəkətlər və müxtəlif səslər doğurur. Uşaq sevinəndə əllərini bir-birinə vurur və tullanıb düşür. İnsan yadına nəyisə salmaq istəyəndə boynunun ardını qaşıyır.

Sosioetoloji oxşarlıq özünü heyvanda və insanda da göstərir. Heyvanlar şiri görəndə fərəqət dururlar. İnsanlar böyüklərin qarşısında oturmurlar. Deməli, təbii və süni semiotiklər axın (kontinuum) təşkil edir. Təbii və süni semiotikaların qarşılaşmasının dərəcəli xarakteri ünsiyyət vasitələri kimi formalaşır. Təbii semiotikalar kortəbii, özü-özünə yaranır. Bunlar tarixən xüsusi ünsiyyət vasitələri kimi formalaşır, bəşəriyyətin mədəniyyət tarixinin elementləridir.

Süni işarələri insanlar yaradır: əlifbalar, ərəb və roma rəqəmləri, riyazi simvolika, coğrafi və astronomik xəritələr, kimyəvi formullar, rəqs və musiqi yazı sistemləri, şahmat oyunu qaydaları, ordu bölmələrinin işarələri, şəhər və ölkə gerbləri, bayraqlar, emblemlər (spartakiada, çempionat və s.), bəzi Britaniya məktəblərində buraxılışda taxılan qalstuklar, yol, ticarət işarələri və s.

İnsan dilinin təbiiliyinə heç kəs şübhə etmir. Ancaq qrafikadakı islahatlar, elmi-texniki terminologiyada kabinet və ya nomenklatur şüurlu planlaşdırmada sünülük var. Süni dillər də bura aiddir (esperanto, ido, volapük, oksidental və s.). Əlifbanı adətən kiminsə adı ilə bağlayırlar. Burada həm stixiya, həm də təkamül başlanğıc özünü göstərir. Əlifbada əlif qədim yəhudi dilində öküz demək idi. Ancaq burada mnemotexnikadan başqa qədim mifoloji izahat da kara gəlir. O, mifologiyada ən uca ilahi qüvvə “öküz” imiş. Ancaq Alfa, əlif və “A” yəqin ki, “qo” çevrilmiş sxematik işarə kimi (∇) buynuzu bildirirdi.

863-cü ildə Kirill qlaqolisanı yaratmaqla yunan əlifbasında olmayan bəzi işarələri verməyə çalışmışdı.

Təbii və mədəni semiotiklər axınında dilin rolu ondan ibarətdir ki, o, mədəni, təbii aləmi həm birləşdirir, həm də bölür.

Mədəniyyətin bütün işarə sistemləri dilin köməyiylə yaranıb və yaranır. Dil yaradıcı element gətirdi. Ancaq insan dilində olmuşlar və olacaqlar haqqında geniş fikir söyləmək olar. Elmi mövzularda abstrakt şəkildə danışmaq mümkündür.

R.Yakobson 1968-ci ildə fransız televiziyasına müsahibədə dili bioloji fenomen hesab edərək, onun bütün fenomenlərlə bağlı olduğunu vurğulayırdı. O, deyirdi ki, dilin fonetik və qrammatik qanunlarını insan 3 yaşından mənimsəyir. Dilin bioloji əsasə malik olması onu bütün digər mədəni fenomenlərdən fərqləndirir.

Əsas semiotikaların mənimsənilməsi ontogenezi üç inikası əhatə edir: a) bilik, bacarıq irsən keçir, ola bilər ki, müxtəlif cür olsun (heyvanın uçuşu, insanın yeriməsi və s.); b) tədricən öyrənmə (böyüdükcə); c) süni (məktəbdə, formal şəkildə) öyrənmə.

N.Xomski də dili anadangəlmə hesab edir. Başqa bioloji hadisələr kimi, əlimiz və qılçalarımız böyüyür, quşlarda isə qanadlar, bəzi heyvanlarda buynuzlar və s. inkişaf edir.

Amerikada 2 yaşlı uşaq yazmağı danışmaqdan əvvəl öyrənib. O, valideyinləri evdə olmayanda televizorun qarşısında oturub ekranda gördüklərini kağıza köçürmüş.

Uşaq ana dilini təbii mənimsəyir: oxumağı və yazmağı isə ana dili dərsləri vasitəsilə öyrənir. Bundan başqa bu dərslər insanın dil və kommunikasiya kompetensiyasının dərəcəsini artırır.⁵

VI.4. Sadə və qeyri-sadə işarələrin qarşılaşması

Taksonomik şərh bu iki işarə növünün qarşılaşmasından başlasa da, onların fərqli və oxşar cəhətlərini görə bilərik.

Sadə işarələr özlərində başqa işarəyə malik deyil və ilkindirlər, yəni nə formal, nə də semantik cəhətdən düzəltmə deyillər: itin hürməsi, xoruzun banı, xudahafizləşmə işarəsi (hələlik), dilin sözləri, təcili yardımın ayparası, yol nişanları (ötmək qadağandır, bərabərlik işarəsi, musiqidə açar , müəllifin hüququnun qorunması işarəsi ©, qızılın xəritədə yeri və s.)

Mürəkkəb işarələr bir neçə sadə işarənin birləşməsidir. Məsələn, itin hürməsi və dişini qıcadaraq mırıldaması, xudahafizləşəndə əllə görüşmə və öpüşmə, sözlə “hələlik” söyləmə (cümlə), müqayisə (qar kimi ağ), metafor, trop, şeir, təsviri incəsənət əsəri, uşağın xaç suyuna salınması və ya sünnəti, coğrafi xəritə, rəqəmlərin istənilən birləşməsi (0,8,08), formul (2+2), banknot, hərbidə mundir, emblem və şalvarın qırağında zolaqlar və s.

Ümumiyyətlə, sadə və mürəkkəb işarələrin səviyyə və hierarxiyasını tam müəyyənləşdirmək hələ mümkün olmamışdır.

Semiozisin üç mərhələsi və işarələyənlə işarələnən arasındakı əlaqənin xarakterinə görə işarələrin 3 tipini fərqləndirirlər, bu zaman əlaqə iki cür olur.

1) motivləşən, yəni təbii, şərti. Bunlar da iki cür olur: a) hadisələrin qarışması; 2) onların oxşarlığı. Ç.Pirs işarələyənlə işarələnənin 3 əlaqə tipini əsas göstərərək işarə-indeks, işarə-kopiya və işarə-simvolları fərqləndirirdi.

Bunlar semiozisin əsas mahiyyətini açır.

1) İşarə-indeksləri simptomlar da adlandırırlar (təbabətdə, əlin qızarması hərəkətin qalxmasının, xəstəliyin əlamətidir). Bunları

metonomik xarakterə malik kimi göstərilir. Burada təbii üst-üstə düşmə var.

2) İşarə-kopiyalar (bunlara ikonlar, ikonik işarələr də deyirlər). Burada oxşarlıq, bənzərlik var. Bunlar metaforikdir: juk (cücü)-juk (bar) və s.

3) İşarə-simvolları motivləşmə yoxdur. Niyə balıq balıqdır, 4 isə 4-ü bildirir.

Bu üç səviyyə əlaqələri tam əks etdirir. Onlar dərəcəni bildirir. Az şərtlilik indeksə, çox şərtlilik isə simvolları xasdır.

Ç.Pirs qraduallığı başa düşürdü. Ona görə ikonik işarələrin bir neçə növünü fərqləndirirdi: a) obrazlar (bilavasitə oxşarlığa əsaslanır); b) sxemlər (predmetin quruluşunun təmsilçisi – sözün cümlədə yeri, formullarda işarələr); c) metaforalar (mənanı başqa bir şeydəki paralelizmlə təmsil edir); ç) şifrlər. Bu yenidən qoşulma deməkdir, onu 1920-ci ildə O.Yespersen qrammatikaya qrammatik kateqoriyaların funksional birliyini göstərmək üçün gətirib. Onlar məlumatın xarakterini dəyişir.

VI.5. İndeks işarələr biokommunikasiyada

İndeks işarələr heyvanlarda çox müşahidə olunur, zahiridir, amma heyvanın daxili və ya somatik vəziyyətini də bildirir (hiss, sevinc, seksə hazırlıq). İt quyruğunu tərpədənək mırıldaıır, pişik isə yalayaıraq miyoldaıır. İşarəlilik partnyora müraciətdə ifadə olunur. İnsanların mimikası və jesti bioloji və sosial semiotik kəsişmədədir. Onların bəzi uzaq kökləri heyvanlardakı kimidir. Meymun soyuıqdan titrədir, yorulanda əsnəıır, narahat olanda peysərini qaşııır, kefi kök olanda gülür, acıqlananda dodaqlarını büzüşdürür, narazı olanda üz-gözünü turşudur. Bunları insanlar pantomim teatrlarında nümayiş etdirirlər. Alman televiziya kanallarında, istirahət zonalarında artistlər bu cür pul qazanır. Avıustun 9-da Lokarnonun yaxınlığında Askona sahilində (İsveçrə) ağ rəngə bürünmüş kişi pantomim göstərirdi.

Ancaq rslarda çox fərqli elementlər də vardır. İnsan bəzən gördüklərini təhlil edəndə soruşur: görəsən onun bu mimikası nə demək idi? Prezidentlər görüşəndə ayaqlarını aralı qoyub oturmaq nə deməkdir?

Şeirlərimizdə bu cür hərəkətləri təsvir edən epizodlar çoxdur. Bədən hərəkətlərini 3 qrupa bölürlər:

1. Psixoloji cəhətdən mənasız fiziki hərəkətlər: qaşınmaq, yuxudan duranda gözünü açmaq, yumruğunu düyünləmək və s.

2. İşarələr-simptomlar. Psixoloji məna daşıyan poza, jest, mimika: ağladı, titrədi, çiyinini dartdı, bunlarla danışan həmsöhbəti-nə nəsə çatdırmaq istəyir. Onlar əsasən qeyri-ixtiyari, subyektin vəziyyəti barədə məlumat mənbəyi kimi çıxış edir.

3. İşarələr-kinemlər (kinema). Bunlar ünsiyyət üçün vacib davranış hərəkətləridir. Salamlaşanda ayağa durmaq, başı ilə razılıq və ya narazılıq ifadə etmək, barmağını silkələmək, qadının əlindən öpmək. Onlar jest-simptomlardan fərqli olaraq şüurlu olur və adre-sata yönəlir. Ancaq simptomla kinemi fərqləndirmək bəzən çətin olur. Məsələn:

<i>simptom</i>	<i>kinem</i>
qeyri-iradi gülüş və ya radiodan komandasının qələbə xəbərini eşidəndə əllərini bir-birinə vurmaq	Stüardessanın gülüşü, teatrda tamaşanın ortasında alqış

Bəzi kinemlər bioloji simptomlara gedib çıxmır, rituallarla bağlıdır: Şlaypasını çıxartmaq, novruz bayramında odun üstündən atılmaq və s. Eyni zamanda burada səs də çıxarırlar.

Jest-simptomların motivliyi var, ancaq adi insanlar bunu bilmirlər. Məsələn, pul gözləyəndə ovucun qaşınması və ya peysəri qaşımaq.

Jest-kinemlər arasında motivləşmiş işarələr olmur. Əlbət ki, ilkin olaraq şərti olanlardan başqa cinsi əlaqədə hərəkət, böyük barmağın və ya bəzi xalqlarda böyük barmaqla baş barmağın sıfır kimi “OK” bildirməsi və s.

Frazeologizmlərdə birbaşa məna yox, idiomatik məna ifadə olunur. Şahın ayağına yıxılmaq, dəstənin başını sığallamaq və s.

İndeks-lər-ışarələr təbii dildə: intonasiya, nida və sifətlər. Yuxarıda dedik ki, “intonasiya paralingvistik fenomendir” yazıb bəziləri.⁷ Razılaşmaq olmur. İntonasiya həm linqvistikdir, həm də fərdidir. Bəzən intonem, melodem və tonem terminlərindən istifadə olunur. Bəzən intonemlərin sayını 6-dan 20-ə qədər müəyyən edirlər.⁸ İntonasiya cümləni bölür və onun kommunikativ tipini bildirməklə yanaşı aktual üzlənməni reallaşdırır.⁹

L.R.Zinder (1904-2001) intonasiyanı hər bir dilin ən xarakterik fonetik əlaməti hesab edir. İntonasiya emosionallağı və linqvistik dəyəri bildirir.¹⁰ Birincidə insan həyəcanlı, ikincidə isə normal psixoloji vəziyyətdə olur. “Hə” və “yox” bir cür yazılır, ancaq “hə”-nin 50, “yox”-un 60 cür deyilişi var.

Nida – bölünməz və qeyri-iradi çıxışlardır. “Tfu” tüpürməkdir, həm də nifrətin ifadəsidir.

Şiflər. R.Yakobson felin şəxs, zaman və şəkil kateqoriyalarını şiflərə aid edir. “Mən” şəxsi bildirir, ancaq söyləmlə bağlıdır, indeks kimi çıxış edir. “Şiflər” məntiqi-kommunikativ ehtiyac olaraq qrammatikada yaranan söyləmin danışq aktında dayaq “koordinatıdır”. Cümlədə şəxs işlənməyəndə dəlilik əlaməti üzə çıxır. Sağ yarımkürənin zədələndiyini bildirir.

R.Yakobson Qelderlinin poeziyasını öyrənib, göstərib ki, bu şair tədrisən danışq qabiliyyətini itirib, gözəl şeirlər yazıb, ancaq “şəxs əvəzlilikləri” işlətməyib.¹¹

İkonik ışarələr səs simvolizmi kimi.

Heyvanların ünsiyyətində əsasən indeks-ışarələr işlənir, simvollar demək olar ki, yoxdur, az miqdarda ikonlar vardır. Onların ünsiyyətində imitasiya və mimikriya davranışlarının rituallaşması nəticəsində yaranır. Onlar daha çox sürünün rəftarında ifadə olunur. Məsələn, antiloplar buynuzları ilə sancmırlar, ancaq buynuzlarını bir-birinə ilişdirib oynayırlar. Buynuzsuz erkək buynuzlu ilə dalaşanda onun başını qanadır. Ev iti adamla oynayanda adamın əlini qapır, ancaq dişini batırmır. Bu qələbənin imitasiyasıdır, ikonik ışarədir.

İnsanın jest və mimikasında və təbii dildə ikonik işarələrə tez-tez rast gəlmək olur. Səs təqlidləri və onlardan düzəltmələr jest, poza və mimikalar simptomatik (indeksal) işarələri imitasiya etmək üçün işlədilir ki, müvafiq psixofizioloji vəziyyət yaransın: insan göz yaş axıtmağa çalışır, gözlərini bərəldir və s. İnsanın tam gülməyə və ağlamağa gücü çatmır, özünü elə göstərir.

Linqvistik ikonik işarələrə ilk öncə səs təqlidi ilə yaranan sözlər daxildir.

Bunlar qrammatik cəhətdən dəyişməyən sözlərdir: insanda və heyvanda /ha-ha/, /hi-hi/, /parta-part/, /ham-ham/, /myo-myo/, /tik-tak/ (saatda), /babax!/ Bunların ifadə planı motivli səslərdir: döymək, cırıldamaq, vızıldamaq, xırıldamaq və s.

Danışmaq, çıxırmaq, pıçıldamaq və s. felləri qədim yamsılamalara aiddir. Düzəltmələrdə motivlik itmək üzrədir: zəng, varvar, немец (немой sözündən). Q.Laybnis dilin yaranmasını yamsılamada görürdü. Hazırda A.M.Qazov-Qinzburq bu fikirdədir.¹² Hazırda ən çox işlənən leksikada 20 min işlək söz vardır, onların payı 2 %-i keçmir.

Morfologiyada ideofonlar və ikoniklər.

Dillərdə təsviri sözlərin – ideofonların qrammatik klasi mövcuddur. Hər hansı bir keyfiyyəti – rəngi, formanı, biçimi simvollaşdıran, deməli, hadisələrin özlərini yamsılayan sözlər, ideofonlar adlanır. Məsələn, qədim slavyan dilində hərəkətin davamı (imperfekt) aoristdən (az müddətli hərəkət) fərqli olaraq saitin təkrarı ilə uzanması nəticəsində ifadə olunurdu: müq. Et: 3-cü şəxs tək aorist / $\pm$ xodi/, imperfekt: / $\text{xo}\text{ж}\text{д}\text{а}\text{а}\text{ш}\text{ь}/$..

Dillərin çoxunda cəm təkdən uzun olur. Bu forma düzəldəndə ikoniklik əlamətidir. Dillərin çoxunda müqayisə adi dərəcədən uzundur, üstünlükdən isə qısadır.

schön → schöner – sohönste. Bəzən forma təkrarla əmələ gəlir. Polineziya dillərindən birində: (tupu//böyümək), ancaq /tutupu/ (sürətlə böyümək), deməkdir.

Sintaksisdə diaqram işarələr və ikoniklik.

İkonik işarələr içərisində obrazlar və diaqramlar mühüm rol oynayır. Adətən səslənmə ilə məna arasında zahiri oxşarlıq olur.

Diaqramlar işarələyən arasındakı əlaqələri əks etdirir (ardıcılıq, hierarxiyanı) və s. Söz sırası, cümlələrin düzümü buraya aiddir. Sıralanmada böyük-küçük, iri-balaca, əlifba sırası və s. olur. Cümlədə çox həmcins üzv olanda, xəbəyə yaxını ən vacibi olur, ya da zaman ardıcılığı. Riyazi formalar, bərabərliklər, tənliklər bu qəbildəndir.

Fərdi danışıqda səs təsviri. Cümlədə böyük şey təsvir olunursa uca səslə, balaca isə yavaş tonla deyilir. Deməli, predmetin böyüklüyü, sözün emosiya ilə deyilişi /ə.ə.ə la/, gərginlik, zəiflik, nəfəslilik /yo'ldaşlar/, /yolda"şlar/, /yoldaşlar, qardaşlar/ və s. Onlar fakültativ deyil, üslubi çalar daşıyır.¹³

Səslərlər. Azərbaycan dilində /n/, /ŋ/ ilə əvəzlənir. /Sənə/ əvəzinə /səŋə/. İngilis dilində /smoq/ (cmor) dumanlı hava yəqin ki, (smoke + fog) sözlərindən yaranıb.

Qrafikada ikonluq. Piktoqrafiya və ieroqlif. Onlar tarixən ikonikdir. Qrafikada isə fonemli sistem işlənir. Əlifbalar razılaşdırılmış simvolik kodlardır. Xalqların çoxu fonoloji sistemi qəbul edib. Ancaq burada da ikoniklik var: sözlər arasında fasilə, abzas və baş hərf; böyük hərflər (almanlarda bütün isimlər, ancaq başqa xalqlarda xüsusi adlarda), tekstin bölgüsü (fəsillər, yarım-fəsillər). Onlar mətni başa düşməyə kömək edir, mətnə ayırmalar (kursiv, yağlı, aralı) bəzən işarənin təkrarı (rusca 22 года və ya роспада). Elektron poçtda gülüş bildirən işarə: ☺ və s.

Səslərin məna ilə bağlılığından çox deyilib və çox yazılıb. Səslərin semiotikasını səs simvolizmi, fonosimvolizm, fonosemantika və s. adlandırıblar. İlk dəfə bu fəsey və təsəylə başlayıb, 2500 il əvvəl.

Platonun “Kratili”ni yada salmaq kifayətdir. “P” hərəkəti, “I” incəliyi, “A” böyük şeyləri, H (etu) uzun, /e/-nin işarəsi “uzunluğu” bildirir. “O” (omikron) yumrunu bildirir.

Poeziyada səsin semantikasi. Alliterasiya və assonans.¹⁴

Fransız A. Rembo (1854-1891) şeirində səsləri rənglərlə açıb:

A-qara, e-ağ, u-yaşıl, i-açıq-qırmızı,

O-göy rəngi! Belə, nə gün, nə gecə olmur ki,

Sizin gizli xassənizi mən rəngə görə götürürəm,

Sizi, saitlər, rənglə və iylə yoxlayıram.

Rus futuristləri (R.Yakobson və başqaları) səsin şeirlə simvol kimi işlədilməsindən çox maraqlı əsərlər yazıblar. Dilin səslə təşkilində (strukturunda) ikoniklik problemilə bağlı bir neçə aspekt fərqləndirilməlidir.

1. Hər dildə bir neçə yüz səs təqlidi ilə yaranan sözlər var. Ancaq onların ikonikliyi, yəni konvensionallığı var. Ruslar *mya* (мякать), azərbaycanlılar *myoldamaq*, ukraynalılar *nyau* (няккама) deyirlər. Bəzən motivlik itir. Ona görə yamsılamaların səslə bağlılığının nə dərəcədə olması mübahisə doğurur.

2. Səsin semiotik zənginliyi poeziyada göz qabağındadır. Sezur, ritm, alliterasiya sözlü faktorlar olmaqla estetik funksiya daşıyır.

3. Səslənmənin semantikliyini ayrı-ayrı səslərlə də sübut etmək olur. Empirik tədqiqatlar iki cür olur. 1) sözün səs təşkilinin qanunauyğunluqlarının müəyyənləşdirilməsi; 2) psixolinqvistik tədqiqatla subyektiv təəssüratları yoxlamaq.

Bəziləri güman edirlər ki, böyük anlayışı açıq saitlərlə, sərt samitlər, afrikatlar və fişıltilarla şərtlənir. Qalanları kiçik anlayışlı sözlərdə işlənir. A.P.Juravlyovun tədqiqatları maraqlıdır.¹⁵ Bu tədqiqatçıya görə /дым/-böyük, kobud sözlərlə, /юноша/ zərif, zəif sözlərlə assosiasiya olunur.

Səs simvolizmin təbiətinin və universallığının semantikada rolu böyükdür.

/o/-dairəvi şeyləri, /l/-süzülən şeyləri bildirir.

VI.6. İşarə–simvollar təbii və süni semiotikalarda

İşarələnmə ilə işarələyən arasında təbii motivləşmə olmayan işarələr heyvanlarda olmur. İnsanlarda isə hətta mimika və jestlərdə də şərti işarələr vardır: a) başın təmiz qırılması (reduksiya şəklində şlyapanı qaldırmaq, əlini papağına toxundurmaq, yavaşca əlini qaldırmaq və s.); b) hörmət əlaməti olaraq ayağa qalxmaq, görüşən-

də öpüşmək və s.; c) alqış və fit (Azərbaycanda cavan, qəşəng qızlar keçərkən oğlanlar fit çalır; əl çalmaqla çıxışçıya mane olmaq); ç) etiraz olaraq üç barmağın birləşməsi və s.

Davranış semiotikasında. Ziyafət və dəfndə məclis, protokola görə geyinmək (qalustuklu, restoran, sağ və ya sol əldə üzük); yeməklər (boyadılmış yumurta, ziyafətdə badə-badəyə vurmaq, ancaq yasda olmaz, pominkada rəngli içki də olmaz).

Təbii dildə işarə-simvollar daha çoxdur.

İncəsənətdə: qədim misirlilərdə kişi fiqurları şərti pozalarda olurdu. İncəsənətin tarixi oxşarlıqla (ikonluluq) şərtiliyin (sinkodluğun) mübarizəsidir. Bir çox süni işarə sistemlərində, fizika-riyaziyyatda, kimyada, şahmat və musiqidə işarə-simvollar daha çoxdur. Coğrafi xəritədə çox az işlənir (meridian və paralellər, ölkələrin rəngləri, mədənlərin yeri və s.).

Dil işarələrinin konvensional təbiəti: işarə ilə onu işlədən arasında bir konvensiya var (şərtilik, razılaşma). Mənasız səslər mənə ifadə edirlər. Bu belə baş verir: həmsöhbətlər hər hansı bir səsə müəyyən bir mənə verirlər və onu yaddaşlarında saxlayırlar; sonra onlar hər dəfə həmin mənəni öz danışığ aktlarında gözləyib ona əməl edirlər. Bu artıq anlam deməkdir. Həm filogenezi, həm də ontogenezdə işarəyə konvensional münasibət dil şüurunun yetkinliyi deməkdir. Deyirlər, ilkin münasibət qeyri-konvensional olub, guya ad şərti yox, vacib hissə olub. Yəni ritual adı çağıranda gərək o çağırılanın özü iştirak etsin, əks halda ulu qüvəllər təhqir olunmuş hesab olunurdu. J.Piaje göstərir ki, uşaqlar yalnız 10 yaşında adla əşya arasında əlaqənin şərti, ixtiyari olduğunu dərk edir. L.S.Viqotkinin (1896-1934) misalları yada düşür: *inək* ona görə *inək* adlanır ki, onun buynuzları var, *dana* ona görə *dana* adlanır ki, onun buynuzları balacadır. Avtomobil ona görə belə adlanır ki, o heç bir heyvana oxşamır.

Dil işarə-simvollarının ikinci (sistem daxili) motivliyi. Dil işarələrinin çoxunun, qeyri-tipik və indeksal və ikonik işarələrdən başqa işarələyənlə işarələnən arasında təbii, ilkin motivli əlaqəsi

yoxdur. /Su/, /duz/, /əl/ və s. işarə simvollarının iki tərəfi arasında əlaqəni açmaq olmur.

Ancaq düzəltmə sözlərdə ikinci əlaqəni müəyyən etmək olur: /Sulu/, /sucaq/, /sualtı/, /suüstü/ və s. sözlərdə bu əlaqə aydın görünür. /Sualtı/ suyun altında olan deməkdir və s.

Mineral sularda da ilkin mənə ilə bağlılıq var.

Düzəltmə sözlərin sayı müxtəlif dillərdə müxtəlifdir. Rus d. leksikonun 66 %-i, fransız d. 68 %-i, Vyetnam d.-də 31 %-i, yeni ingilis d.-də 65 %-i, Çin dilində isə əksəriyyəti düzəltmə sözlərdir.¹⁵

İkincisi (sistem daxili və sistemlərarası) motivli qeyri-dil işarələridir.

Gerb, emblem, medal, dövlət bayraqları bu cür işarələrdir. Bunlarla heraldika məşğul olur. Qırmızı xaç 1863-cü ildə iki İsveçrəli tərəfindən yaradılıb, onlar emblemi təklif ediblər: ⊕. O da İsveçrə Konfederasiyasının gerbi və bayrağıdır, qırmızı fonda ağ xaç. 1864-cü ildə Cenevrə konvensiyasını 28 dövlət imzalamışdı və bununla İsveçrənin gerbini qəbul etmişdi, neytral ölkənin sülhsevərliyini. Türkiyə Cenevrə konvensiyasına 1865-ci ildə qol çəkib, ancaq 10 ildən sonra qırmızı xaçı qəbul etməkdən imtina edib, çünki xaç xristianlığa əsaslanır. Bunun əvəzinə o, qızıl ayparanı qəbul edib (*deyirlər ki, guya bu islam simvolikasıdır, hardadır orada bu simvolika – F.V.*). Qırmızı xaç tədricən Türkiyə ilə razılaşmağa başlayıb. Sovetlərin vaxtında onların ikisi birləşdirildi. Uniformalarda sistem daxili motivləşmə güclüdür. Hərbidə, riyazi simvolikada bu geniş yayılıb: /+, –, =/ və s.

Bəzən xəritələrdə əlvan metalların baş hərfləri göstərilir. M (marqanes) və s. H₂O (su) latın sözlərinin baş hərflərindən götürülüb.

Motivləşmiş işarələr asan və sərfəlidir. İnsanlar işarələrin motivləşməsinə üstünlük verirlər. Onlar anlaşıqlı olur və başqa təsəvvürləri tez oyadır, onlarda özünü açma gücü vardır.

Çinli uşaq 1-ci 50 ieroqlifi rus uşağının 30 qrafemi öyrənməsindən tez mənimsəyir.

Uşaq Ş-nı şkafa, T-ni çəkicə, P-ni bayrağa oxşadır. Özü motivlik yaradır. Sonralar bunlar ona lazım gəlmir.

İnsanlar düzəltmə sözlərə bu cür yanaşırlar. Uşaq yeni öyrəndiyi sözü tanıdığı sözlə bağlamağa çalışır. Rus uşağı /vazelinə/ /mazelin/, /perçatkaya/ /palçatki/ deyir. Çünki birincinin sürtmək, ikincinin isə ələ geymək üçün olduğunu bilir.

Bu cür motivləşmə uşağın dil öyrənməsinə təkan verən haldır. Motivli sözləri yadda saxlamaq asandır. Ancaq bu o demək deyil ki, insan qeyri-motivli sözləri yadda saxlaya bilmir. Danışq ontogenezi onunla izah olunur ki, iki dilin öyrənilməsi sürəti və uğuru motivli sözlərin xüsusi çəkisindən asılı olmur. Fonoloji yazıda ikinci (sistem daxili) motivləşmə çoxdur. Motivli sözlərin xüsusi çəkisi belə dillərdə düzəltmə sözlərin faizinə uyğun gəlir.

Hieroqlifli dillərdə isə nisbəti müəyyənləşdirmək olmur. Bu dillərdə hieroqlifləri konkret predmetlərlə bağlı olanda (adam, ağac və s.) asan öyrənilir, ancaq mücərrəd sözlərdə bu mümkün olmur (eşq, nifrət və s.). Belə hallarda yeni yaranan hieroqliflər əvvəlkilərdən düzəlmiş kimi düşünlür. Məs., /işarə/ insanın döşündə tatuirovka. Çin kitablarında birinci hieroqlifləri yadda saxlamağı tövsiyə edirlər (bax: cədvəl).

hazırda		əvvəl
λ		λ
p		
<u>Ω</u>	arə	x

Göründüyü kimi, hieroqliflərin əsasında adam hieroqlifi durur. Çinlilər öz mühafizəkar hieroqliflərinə əsaslanaraq əsrlər öncə yazılmış mətnləri başa düşürlər, qabaqlar necə yazırdılarsa, indi də o cür yazırlar.

Ancaq əhalinin 90 %-i savadsızdır. Bunu başa düşərək Vyetnamda (1918), Şimali Koreyada (1947), Cənubi Koreyada (1973) və qismən də Yaponiyada (1996) səsli yazıya keçdilər. Ancaq bu qədim mədəniyyətdən imtina deməkdir. Yəqin gec-tez Çin də fonografik yazıya keçəcək.

İkonik semiotikada indeks işarələrinə söykənən semiotikanın gələcəyi yoxdur. İnsan üçün geniş mövzu bolluğu vacibdir. Onlar informasiya genişliyinə malik deyil, həm də məlumatın göndərilməsi və qəbulu baxımından yaranır, fonoloji yazıdakı kimi.

Lakin hər dildə işarələr – indekslər ikonik işarələr vacibdir. Ancaq hər bir dildə ilkin motivli olmayan işarə-simvollar var. Hər bir dildə ikinci motivli işarələr də var (düzəltmə sözlər).

Bəzi dillərdə sözlərin çoxu ikinci motivlidir, düzəltmədir (fransız, alman, ingilis və s.).

Bəzi dillərdə sözlərin çoxunda heç bir motivlilik yoxdur (məs., vyetnam dilində düzəltmə söz yoxdur).

İnsanların paltarlarında 100 ikon, simvol, ikinci struktur motivli işarə-simvol, ikinci məna motivli işarə-simvol var. Dində və incəsənətdə ilkin motivasiyası olmayan işarə-simvollar 100, o biriləri isə 1000-dir. İkonlar isə 10000-dir. Təbbi dildə birinci motivi olmayan, işarə-simvol 100, ikinci struktur motivli 610 və semantik ikinci motivli işarə-simvol qeydə alınıb. Riyazi simvolikada motivi olmayan 100, ikinci struktur motivli isə 60 işarə sistemi var. Coğrafi xəritədə ikonlar 100, o biri işarələr isə 20+20-10-dur, yol hərəkəti qaydalarında bu belədir: 10-50-50-50.¹⁶ Bioloji semiotikada heyvanlarda işarə-indeks 100-dür, o birilər isə sıfır. Bunlar nisbi göstəricilərdir. Bu kafisentlər müqayisə üçündür.

İnsan şüuru məhz bu işarə-konvensiyalara görə min illərdir ki, dünyanı dərk edərək təsvir edir.

VI.7. Düzəltmə və mürəkkəb işarələr

Düzəltmə işarələr adi işarənin ifadə və məzmun planında dəyişiklik vasitəsilə yaranır. Mürəkkəb işarələr isə adi işarələrin birləşməsi nəticəsində düzəlir. Beləliklə, mürəkkəb işarələrdə mənaların cəmi yox, yeni məna əmələ gəlir. Birinci növ işarə ikinci növ işarə ilə birləşib 3-cü dərəcəli işarə əmələ gətirir. Özü də işarə yaranmasının müxtəlif istiqamətləri mövcuddur. Jest şəkil doğura bilər, sonra isə yeni şəklın məzmunu yaranar.

Tarix boyu semiotik kontinumun sıxlığı artır.

1. Vizual işarə. Xaçın təsviri Avstraliyada və Kolumbaqədərkı Amerıkada günəşin simvolu (xətlərin kəsişməsi ışıqı və günəş dairəsinin hərəkətini bildirir);

2. Artefakt. Xaç müsbət işarə kimi tarixi artefaktla üst-üstə düşür. Qədim Romada və Misirdə üstünə taxta qoyulmuş dirək çarmıxa çəkilməni bildirirdi;

3. Sözlü işarə. Romalılarda “Xaç” əzab, ıztırab və quldur demək idi;

4. Konseptual işarə-simvol; xristianlarda insanın çarmıxa çəkilməsi əsas simvoldur;

5. Ritual işarə. Əlin hərəkətilə xaç göstərirlər;

6. Ritual jest. Kilsədən çıxanda, müəyyən vaxtlarda xaç çəkirlər;

7. Xaç döşə taxılır;

8. İsvəçrəlılərin bayraqında xaç simvol kimi işlənilir;

9. Kilsədə İsanın çarmıxa çəkilməsini yad edən mərasim;

10. Müxtəlif düzəltmələr. Rus d-də /крестъяне/ əhalinin xaçı qəbul edən hissəsi; 11. Xaçla yürüş, and içmə və s.

Ən qədim rituallarda işarə fiziki hərəkəti göstərirdi. Burada semiotik təbiətli komponent var: 1) Ritual (simvolik) hərəkət; 2. Mifoloji təsəvvür; 3. Söz formaları. Filogenezdə ritual hərəkət mifoloji təsəvvürü və danışığı formalaşdıran ilk semiotik prosesdir. Bəşər tarixində simvolik hərəkət dili sözlü dilin əsasını təşkil edib.

Ritual elementlərinin primatların və həşəratların hərəkətində müşahidə olunması bu fikri təsdiq edir. İkincisi, arxaik mədəniyyətlərin tədqiqatçılarına qədim qeyri-verbal (yəni sözsüz) rituallar bəllidir. Üçüncüsü, qədim xalqların mifologiyasında və folklorunda onlara rast gəlmək olur. And içmə sözlü ritual akta misal ola bilər. Lakin başlanğıcda söz yox, bədən hərəkəti və jest olub. Qədim xalqlar and içəndə əllərini müqəddəs şeyə vurmağa çalışırdılar. Elə indi də (çörəyə, Qurana və s.). İndi bayrağı öpmək, silahla torpağa əylmək o zamandan qalmadı: Əl ürəyin üstündə həqiqəti demək rəmzidir.

Rəqsdə çoxfunksiyalı hərəkətlər

Bədən jestlərindən fərqli olaraq rəqsdə hərəkətlər çox funksionaldır. Rəqs ritual və magik bədən hərəkətlərindən yaranıb, ancaq inkişaf edib, çoxlu utilitar funksiya qazanıb.

İlkin qəbilə rəqsləri qəbiləni birləşdirmək funksiyası daşıyıb, vahid ritmə tabe etmək, hərbiçiləri, ovçuları. Rəqs kenqurunun atılıb-düşməsinə, şahinin uçuşuna, bizon ovuna, avarçəkməyə, əkinə və biçinə, nişana, nikaha, ölümə və s. oxşadırdı. Qədim Misirdə rəqslə göy cisimlərini təsvir edirdilər, arvad seçirdilər., onların razılığını alırdılar və s. Rəqs emosional vəziyyətin ifadəsidir, gərginliyin azalmasıdır.

Teatrda semiotikanın əsasını və mərkəzini artistin oyunu təşkil edir. Burada əsas vahid bədən və mimika hərəkətlərinin akkordudur. Səhnədə dialoqda replika əsas rol oynayır.

Artefaktlar-ışarələr: kult, reqaliya, arxitektura və skulptur tikintilərində. İtaət təbii obyektlərə (ağaca, ildırım vurub parçalamış ağaca, daş, parçasına və s.), bu əşyaların təbii xüsusiyyətləri kölgədə yox olanda, ancaq onlar praqmatik funksiya daşıyanda olur.

Monamaxın papağı, şərəfinə ucaldılmış memarlıq abidəsi onu və binanı tikəni və ya sponsoru şərəfləndirməyə xidmət edir.

İntonasiya işarələri: ritm, melodiya, metr.

Ritm müəyyən elementlərin ardıcıl təkrarıdır. Ritm təbiətdə və insanda müşahidə olunur. İnsanın hərəkətində və danışığında, xüsusilə onun rəqslərində və artistin hərəkətində bunu aydın sezmək olur.

İnsan danışığında ritm həm intellektual, həm də emosional həlli vəziyyəti bildirir. Ritmin musiqidə və poetikada rolu böyükdür. Şeir inyonasiya təşkilinin ekspressiyası ritm, metr və ya ölçü ilə müəyyənləşir, mətnin bəndlərə və misralara ayrılması ilə təyin edilir. Adətən ritmi qəmli, həyəcanlı, bayramsayağı, cəld, düşündürən, onopest, sərbəst dokliliya, xorey kimi növlərə bölürlər.

Ancaq şair yazanda niyə bu və ya digər ölçünü seçir? sualına cavab vermək çətindir. Fəlsəfi, lirik, sonet, publisistik və s janrlarda ölçülər müxtəlif olur.

Ancaq Füzuli, Sabir və Şəhriyar ölçüləri aparıcı hesab edilə bilər.

Canı canan diləmiş verməmək olmaz, ey dil.

(Füzuli)

Millət necə tarac olur olsun, nə işim var?

(Sabir)

Türkün dili tək işvəli bir dil ola bilməz.

(Şəhriyar)

və s.

Vüsala yetişməyən məhəbbət mövzusu bütün ölçülərdə mümkündür; belə şeirlərdə əsasən təbiət, qüssə, ölüm və s. ifadə olunur. Bu 3 stoplu xoreyada mümkündür. 3-stoplu amfibraxiyada ballada romantikası, xatirələr, yuxugörmə, ayrılıq intonasiyası daha qabarıq olur.

Obrazlar: Rəqs pa-sı, musiqi motiv və şeir ölçüsü bədii dilin əsas vahidləri- işarələrdir. Estetikada və fəlsəfədə həmin semantik növlər incəsənət dilini təşkil edərək bədii obraz adlanır. Obraza anlayış paradiqminə simvol, emblem, alloqrafiya, konsept,

konststrukt kimi koqnitiv-semiotik kateqoriyalar daxildir. Onlarda mürəkkəb işarələr klassdır. 1) Obraz fərdi-subyektiv olur. Hər kəsdə fərqli olur. Çay, məktəb təsəvvürü; 2) Obrazın məzmunu formadan ayrılmazdır: dahi təsəvvürü mümkündür, ancaq dahilik təsəvvürü olmur; 3) Obrazda hissi- əyani məzmun üstünlük təşkil edir (hərrac obrazı-aksiyalar, onların kursu və s.); 4) Obraz mütləq mənəvi-ideal başlanğıcı ehtiva edir. Məs., insan obrazı, ancaq stol obrazı demirlər (alm. Gestalt, ing. image, fr. image, rusca-obraz) fikri (təsəvvür edilir), verbal (trops), bədii (incəsəntdə) olur. Fikri obrazlar daxili koqnitiv düşüncənin məhsuludur. Onlardan şəxslərarası ünsiyyətdə istifadə olunmur. Sayı çoxdur.

Verbal obrazlar (troplar), metaforlar, şəxsləndirmə (prozepeya), metonimiya, sinekdox və s. geniş yayılmışdır.

Bunlar qədim yunan fəlsəfəsindən gəlir. Çevrilmədir, dəyişilmədir, dönüşdür, mətni zənginləşdirən vasitələrdir.

Ritorikanın bəlağətli danışiq bölməsi (lat.elecutio) nitqi bəzəmək elmi adlanırdı (lat.ornatus). Əsas vasitələr isə troplar və fiqurlar idi. Troplar (yunanca tropos-çevrilmək, dönmək) yalnız poeziyada işlənirdi. Klassik Roma ritorikasının banisi Kvintilian (təxminən 35-96) yazırdı: “Metaforu bizə təbiət bəxş edib, belə ki, ondan adətən savadı olmayanlar da fərqi nə varmadan istifadə edirlər.”¹⁸

Metafor və şəxsləndirmə: stolun ayağı deyəndə predmeti insana bənzədirik, şəxsləndiririk. Elə metaforlar var ki, onlarda cansız predmet canlıya bənzədilir. Məs., cəmiyyətin qaymağı; oxşarlıq üzrə keçmə: gəminin burnu. Əsatirə görə dünyanın yaranması sözlə olub. Brahmanın sözü ilə əvvəllər dünya yumurtası yerə və göyə parçalanıb. Dünya ilkin insanın nəhəng bədənindən yaranıb: çoxlu göz, baş, əl, ayaq. Puruşinin bədəni (Vedi dilində adam deməkdir) dünyanın əsas ünsürləri olub: ruhu ay, başı göy, ayaqları yer, ağzı müqəddəs. İndra çayı. Makrokosmos elementləri (göy, yer, su, külək, günəş, dağlar, çaylar) mikrokosmosun elementləri kimi təsəvvür edilib. Dillərdə dünyanın adam bədəninə oxşamasına çoxlu söz tapmaq olur:

<i>ing.</i>	<i>rusca</i>	<i>azərb.</i>
arm of a river	рукав реки	çayın qolu
head of a mountain	вершина горы	dağın başı
və s.		

İndi də geniş metaforluq işlənir		
The lunges	Легкие	Bakının
of London	Лондона	ciyərləri var

Metonim və sinekdox bütövlə hissənin əlaqəsidir. Metonim çox çevikdir, metafordan az diskretdir, ona görə də məzmunun başqa müstəviyə keçməsinə şərait yaradır:

хлеб – зерно, посев хлеба, тест, буханки və s.

Dil xaricində metafor və metonimiya.

Tropların nomenklaturu = metafor, şəxsləndirmə, metonim, sinekdox, hiperbol, litot, ironiya, burada genişlənmə, daralma, dəqiqləşmə, funksiyaya görə keçmə və s. fərqləndirilir. Əslində bunlar təbii dilin bütün zənginliyini açıb göstərə bilmir.

Simvollar (rəmzlər). Görünür simvollar obrazlardan yaranıb. Simvollar kollektiv şüura xasdır, hamıya məlumdur. Hamı bilir ki, ağ göyərçin sülhün simvoludur. Qeyd edək ki, bu simvol Ç.Pirsin terminindən fərqlidir. Pirsdə simvol konvensional elementar işarədir və motivli indekslərə və ikonlara qarşı qoyulur. Xaç xristianlığın əlaməti, “Titanik” faciənin simvolu və s. Ağzında çöp Nuhun yanına dünya daşqının sonunu bildirməsi üçün uçan göyərçindən fərqli olaraq sülhün rəmzi olan göyərçinin dimdiyində çöp yoxdur.

Ancaq bu göyərçin, qağayı deyil. İdeyanı dərinləndirir. Obraz simvola keçəndə şəffaf olur: anlam onun içindən keçərək anlam dərinliyi və ya perspektivi bildirir. Ancaq heç də hər obraz anlama keçmir. Fikri obrazlar n-qədərdir, ancaq konkret mədəniyyətdə simvollar çox deyil. Başa düşülməyən simvol yad işarədir, simvol deyil; işarə ilə simvolun fərqlərini aşağıdakı kimi açmaq olar.

1. Simvol hərəkət proqramını təyin edir və davranışın modelini yaradır. İşarəyə insana münasibətdə zahiri qıcıqlanma, simvola isə daxili əxlaqi inam uyğun gəlir.

2. Simvol ümumi davranış modeli yaradır, işarə isə konkret hərəkətləri nizamlayır. Ona görə də yol hərəkəti nişanları deyilir, onları simvol adlandırmaq olmaz

3. Simvol ünvansızdır və ünsiyyətə köklənməyib. Simvol bədii, mifik, dini düşüncəyə yaxındır, işarə isə ünsiyyətə köklənib.

4. İşarə “yalan” deyə bilər, simvol isə aldada bilər. Simvol güclüdür, amma köməksizdir. Onu saxtalaşdırmaq olur. Simvol aqoniya yaradır. İşarədə isə yalnız etiket riyakarlığı özünü göstərə bilər.

5. Simvol olmaq həyat yolunu və davranış modelini seçmək funksiyası qazanmaqdadır.¹⁹

Emblem hər hansı bir predmetin təsviridir və predmet əşyanın ifadəsi kimi çıxış edir. Emblem və simvol bir-birini əvəz edə bilər. Qara gül kədərin, qırmızı gül isə məhəbbətin emblemidir (simvoludur).

Amerikada 5-sentli pulun üstündə hindinin profildən şəkli bu ölkənin ideal keçmişə malik olduğunu göstərir. Burada emblemlə simvol üst-üstə düşür. Ancaq simvol abstrakt, emblem isə konkret obyektin təsviridir. Emblemin mənası simvolunku kimi dərin deyil. Emblem çoxdur, simvol az. XVIII-XIX əsrlərdə Avropa ordularında hər bir hissənin öz emblemi vardı. İndi də Avropada hər bir şəhərin öz emblemi var. Ticarət markaları, loqotiplər emblemlərə aiddir.

Alleqoriyalar (başqa cür ifadə). Burada sırf sosial konvensiya əsasında hər hansı bir mücərrəd ideya öz vizual və ya verbal obrazını tapır. Gözü bağlı qadın əlində tərəzi ədalətin şərti rəmzidir. Əlaqə yaratmaq asan olmur: ədalətlə gözü bağlı qadın arasında əlaqə yaratmaq çətindir. Alleqoriyanın mənası haqqında əvvəlcədən razılaşmaq lazımdır. Alleqoriyanın mənasını tutmaq üçün bilik gərəkdir (məktəbdə). Əvvəllər vizual idi, sonralar sözlə deyildi. Arxitektura alleqoriya ilə doludur: barokka, klassizm və s. Onların bəzi cəhətləri

emblemrlə, digərləri simvollarla bağlıdır. Alleqoriyanın anlamı birmənalıdır.

İşarələr-konstruksiyalar: formula, süjet, kompozisiya. Burada komponentlərin tərkibi qarşılıqlı əlaqə ilə məkan, zaman, məntiq və hierarxik baxımdan verilir.

Qraflar (metropoliten sxemi), ağac sintaktik əlaqələrin göstəricisi kimi, polimetlərin struktur formaları, blok-sxem, matrisa, modellər, histqramlar, xəritələr, tipografik planlar, sxemlər və s. Onlar daxili əlaqələri daha əyani şəkildə göstərə bilir. Məsələn, Mendeleyev cədvəli: Bunun əsasında D.İ.Mendeleyev (1834-1907) 1869-cu ildə S.Peterburqda periodik qanunu kəşf etdi. İndi onun yüzrlə variantı var. Kompozisiya obyektin strukturunu açıb göstərir. Məsələn, kitabın mündəricatı. Süjet və kompozisiya ümumi quruluş əlamətlərini bildirir.

VI.8. İşarələrin və işarə sistemlərinin məzmunu

Semiotikanın səciyyəsi üçün əlamətlər işarənin müəyyən məlumatı göndərəndə özünü büruzə verir. İnformasiyanın xarakterindən asılı olaraq bir neçə funksiyanı fərqləndirmək olar. İşarənin məzmunu fəlsəfi problemdir və şüurun ontoloji və fəaliyyətin növləri məsələlərilə bağlıdır.

İlk öncə aydınlaşdırılmalıdır ki, işarə sistemi hansı və nə həcmdə informasiya ötürə bilir və nə dərəcədə ünsiyyətdə etibarlıdır. Bu da informasiyanın kodlaşmasından və dinləyici tərəfindən adekvat qəbulundan asılıdır. Hansı informasiyanın verilməsindən isə semiotikanın funksiya tərkibi asılıdır. Burada bir neçə qütb çarpazlaşır.

1. Subyektivlik və obyektivlik. Heyvanların ötürdüyü informasiyaların hamısı subyektin özü haqqındadır. Müəyyən hallarda ardıcıl olaraq partnyora məlumat göndərilir (bura mənim zonamdır, gəlmə). Obyektiv informasiyada subyektiv dəyərləndirmə və ya

şərhedici aspekt olmur. İki dərəcə isti /qar əriyir/, ya da subyektiv olaraq /mənə soyuqdur/ kimi başa düşülə bilər.

2. Emosionallıq / rasionallıq qarşılaşması.

Biokommunikasiyada hərəkətlərin vərdişləri və reflektor qazanılmış infomasiya ötürülmür. Balaların öyrədilməsi informasiyaya deyil, obraz və yamsılamaya əsaslanır. İnsanda isə bununla bağlı saysız-hesabsız ifadələr var. /Qaş düzəltdiyi yerdə vurdu gözünü çıxartdı// və s.

3. İnformasiyanın hissi əyanilik və anlayış xarakterinin qarşılaşması. Heyvanlarda əsas işarələr simptomlar (indekslərdir), metonimik situasiya ilə bağlıdır. Heyvanlar situasiyanı təsvir edə bilmir, ona reaksiyanı emosional bildirir.

4. İnformasiyanın fərdi və konkret xarakteri, ümumiləşməsi və abstraktlığı. Pişik deyə bilmir, adamlardan və itdən qorx. Ancaq davranış ilə bunu edir. Balaları olanda adamlardan uzaqlaşır, ancaq olmayanda yaxınlaşır.

5. İnformasiyanın “indiliyi” və zamansızlığı oppozisiyası. Heyvanlarda keçmiş və gələcəklə bağlı məlumat vermək qabiliyyəti yoxdur. İnsan dilində isə bu adi şeydir.

Bioloji semiotikadan süniyə keçəndə subyektiv-hissi tərəf azalır, obyektiv rasionel semantika artır. Təbii dildə bu, ortaq mövqedədir. Təbii dillər fərdi-subyektiv hissləri, hazırkı, həm də ümumiləşdirici obyektiv-rasionel informasiyaları vermyə qadirdir. Dildə elementar işarə çoxdur (Dildə yarım milyon söz olur). Tərcümə vasitəçi ola bilər. İnsan dili hissi və subyektiv-emosional informasiyaları ifadə etməkdə limit bilmir, hərçənd ki, burda dil və fərd xüsusi rol oynayır.

Təkcə rəng bildirən sözlər nə qədərdir: qırmızı, al-qırmızı, açıq-qırmızı və ya ağrı adları. Şair və yazıçılar burada xüsusi bacarıq nümayiş etdirirlər. Lakin rasionel və obyektiv informasiyanı ifadə etməkdə hədd var. Süni semiotikalar buna misal ola bilər. Təsəvvür edək ki, yolda işarə əvəzinə /sür/ yazılsın, onda gərək sürücü dayanıb oxusun. Ya xəritədə işarə olmasın. Açıq semiotikalar dəyişir.

Heyvanların dili dəyişmir. Jestlər meymunlarda dəyişə bilər. Təbii mənbəyi olan bütün mədəni semiotikalar dəyişə bilər. Ancaq jest və mimikalar dilə nisbətən az dəyişir, din dili daha sabitdir, nəinki inçəsənət dili.

Dildə dəyişiklik az olur, ancaq ədəbiyyatda çox (janr, stil və s.). Süni semiotikalar qapalıdır. Riyazi və kimyəvi formullar, coğrafi xəritələr, yol hərəkəti nişanları bəşər mədəniyyətinin tarixi fenomenləridir. Hər bir semiotikanın öz tarixi var. Dəyişmək üçün ümumi razılıq lazımdır. Metrologiyada (fiziki vahidlərin ölçüsündə) hər xalqın öz təcrübəsi var: arşın, funt, pud, batman. Sonralar onluqlu sistem yarandı (santimetr, qram və s.). XVIII əsrin sonlarında Fransada, daha doğrusu 1875-ci ildə 17 ölkə, o cümlədən Rusiya, ölçü sistemindən istifadə haqqında Beynəlxalq Metrik Konvensiyaya qol çəkdi. 1960-cı ildə 7 mühüm vahidi olan Beynəlxalq sistem qəbul olundu: metr, kiloqram, saniyə, amper, kelvin, kandel, mil.

Bədii obraz leksik mənə anlayışdır.

Avropada ərəb rəqəmlərini yalnız X əsrdə tanıyıblar, ancaq onların geniş yayılması XVI əsrə aiddir.

İşarə sisteminin semantik imkanları 3 cür olur.

1) ayrılıqda işarənin mənə planının xarakteri; 2) işarələrin tərkibi; 3) işarələrin birləşmə qaydaları. Ancaq N.B.Meçkovskaya-dan fərqli olaraq üçüncü tam semantik həmrəylik baxımdan burada araşdırıla bilər.

Ayrı-ayrı işarələrin məzmun planı koqnitiv prosesdə onların xüsusi çəkisi abstrakt, obyektiv (rəşional) və hissi-əyani (konkret, emosional və fərdi) xüsusiyyətlərlə bağlıdır. Onlar işarənin 3 klassını müəyyən edir: bədii obraz, leksik mənə və elmi anlayış olmaqla leksik mənə orta yeri tutur.

Rəşional ----- leksik ----- elmi anlayış

Bir qayda olaraq sözlərin leksik mənələri daha geniş tətbiq olunur. Bədii obraz geniş mənada filologiya, elmi anlayışlar isə terminologiya obyektləridir. /Dil/ sözünün elmi mənəsinin açılışına fikir verək.

Dil

leksik mənası

- a) bütün canlıların ağzında xüsusi kütləsi olan ət parçası
- b) yazıçı və şairin dili
- c) insan dili (ünsiyyət vasitəsi kimi)
- ç) heyvanların dili (bioloji ünsiyyət vasitəsi)
- d) onun dili qüsurludur
- e) o, beş dil bilir
- ə) dil cəmiyyətdə mühüm rol oynayır və s.

elmi-fəlsəfi izahı

- a) müəyyən elementlərdən ibarət sistem və struktur münasibətlərinin məcmusu
- b) paradigmatik və sintaqmatik əlaqələrin məcmusu
- c) kompetensiya və performansdır
- ç) dil işarələr sistemidir
- d) dil erqon deyil, enerjiyədir və s.

Söz çoxmənalıdır. Terminlər isə vahidmənalılığa can atır. Yaxşı termin əvəzolunmazdır, leksik variantlar var. Sözü leksik mənasında əyani-hissi təsəvvür güclüdür, anlayış kimi obyekt bütövlükdə əks etdirir. Terminlərdə abstrakt düşüncə, ümumiləşdirmə daha güclüdür. Leksik mənada nəzərə çarpan əlamətlər qabarıqdır. Termin isə mahiyyəti və ontoloji cəhəti göstərir. Adi və elm sahəsində işlənməsi xeyli fərqlidir. L.V.Şerba (1880-1944) yazırdı: “Düz (xətt) həndəsədə iki nöqtə arasındakı ən yaxın məsafə kimi müəyyən edilir. Ancaq ədəbi dildə bu, yəqin ki, belə deyil. Mən düşünürəm ki, biz məişətdə *düz* deyəndə nə sağa, nə sola (həmçinin nə yuxarı, nə aşağı) əyilməyən xətti adlandırırıq $\angle \dots$ Bizim düz, sağa, sola naşı anlayışlarımızın əsasında düşünürəm ki, biz qabağa baxanda baxışımızın xətti durur.”²⁰

Leksik mənalarda çalarlıq (konnotasiya) var. Terminlərdə isə bu olmur.

Küydən xilas olma, dəqiqlik və işlənmədə rahatlıqdır.

Məzmun planının küydən qorunma (kodun və kanalın maneyə davamlılığı) informasiyanın kodlaşmasında izafilikdə müəyyən edilir. İkincisi, göndərilən məlumatın etibarlılığı ondakı yayınmanın

minimumluğu və ya heç olmaması ilə müəyyənləşir.

Məlumatın açılması onu göndərəninin niyyətinə adekvat olmalıdır. 3-cüsü məlumatın verilməsi və alınması onu işlədənlər üçün rahat olmalıdır. Kodlaşmanın izafiliyi və kodun, kanalın küyə (maneəyə) davamlılığı, deyildiyi kimi, izafiliklə müəyyən edilir. Başqa sözlə göndərilən məlumatda “artıq” işarələr olur. Məhsulu bükürlər ki, dağılmasın, açara brelok taxırlar ki, itməsin. Qapı brelokla açılmır ki, o açarı müşayiət edir, informasiyanı təkrar və ya ona kömək edir. Hazırda maşın qapıları, mehmanxana otaqları elektron açarla açılır, ancaq açarsız bağlanır. Ərəb rəqəmlərində vergülü sola və sağa keçirməklə rəqəmlərin mənası 10 dəfə artır və ya azalır: 126,57. Pulu alanda həm rəqəmlə, həm də yazı ilə göstərilir. 6 rəqəmli sayı tapmaq olmur, ancaq sözün yazısı onu bütövlükdə tanımağa kömək edir. /tkr/ samitlərlə sözün /təkr/ olduğunu tapmaq olar: /qar/ fonem ardıcılığına hansı saitləri artırısaq yeni söz yaranar: /gar+ı/, /gar+a/. Deməli, bu /gar/ fonem birləşməsinə /o, ø, y, i, ə, e/ saitləri artırıla bilməz. Bu, fonemin işlənməsi ehtimalını müəyyənləşdirməkdə mühüm rol oynayır.

Bəzi dillərdə (rus, alman) dildəki təkrar forma bütöv strukturu bərpa etməyə imkan verir. Məs., /вижу большого ... (mütləq canlı kişi cinsli söz olmalıdır) (человека, ребенка və s.), (yoxsa/ большой... kişi cinsli cansız, qadın cinsində olsaydı/... большую/ olardı və s.

Statistik hesablamalar göstərir ki, yazılı məlumat müxtəlif dillərdə eyni dərəcədə izafidir: 60-70% (üslubi dəyərləndirmə başqa şeydi, izafilik deyil, o, danışığın qüsuru kimi göstərilə bilər: sentyabr ayında, yaxşı-yaxşı fikirləş və s.). İzafiliyə fonem və qrafemlərin danışqda müxtəlif tezlikdə işlənməsi səbəb olur. Bədii əsərlər, özü də poetik, qəzetdən az öncəgörüləndir.

İnformasiya nəzəriyyəsində konkret məlumat növlərində izafiliyin hesablanması çox vacib məsələdir (müxtəlif şəkillər, çertyoj, kart, fototeleqram, televiziya görüntüləri). Süni semiotikalarda izafilik azdır. Ancaq informasiyanın verilməsində izafilik maneənin dəfni vasitəsi kimi başa düşülür. Məlumatə əlavə yoxlayıcı rəqəmlər verilir.

Qəbul edilən informasiyada koddan sapmanın olmaması kodun etibarlılığı deməkdir. Şərti olaraq buna semiotikanın “dəqiqliyi” deyilir. Bu da subyektdən asılıdır. Adresat mənası dəqiqliklə göndərilən informasiyanı qəbul edir. Sapma pis bilmək, pis xətt, yorğunluq kimi subyektiv amillərlə yanaşı kağızın yaxşı olmaması, çapın ağırlığı və s. kimi obyektiv amillərdən də asılıdır. Kodun dəqiqliyi kanalın etibarlılığı (pis eşidilən (görmə), ötürücülük qabiliyyəti, göndərən və qəbuledənin danışıqında, qulağında defekt və s. Süni dillərdə dəqiqlik daha çoxdur. Birin-birə münasibəti olan semiotikalarda (riyazi formada, terminlərdə) dəqiqlik yüksəkdir.

Təbii dildə çoxmənalı sinonimlik izafiliyi qüvvətləndirir, variativlikdə çeviklik, elastiklik, differansiasiya var.

Ünsiyyətdə əsas problemi çoxmənalılıq yaratmır. Məs., – saat 6-da gələrsən (Bu həm axşam, həm də səhər ola bilər). Ona görə ünsiyyət dəqiqləşdirilir: saat 6-da axşam, ya səhər? - əlbəttə, axşam. Ünsiyyət uğursuzluğu leksik çoxmənalılığı ilə də ola bilər. Bu həmsöhbətlərdən birinin sözün semantikasını bilməməsilə də bağlı ola bilər. Əsas ünsiyyət uğursuzluğu kommunikativ niyyəti və pragmatik aspekti bilməməzlikdən irəli gəlir. Ciddi ünsiyyət uğursuzluğu isə psixoloji əsasla malikdir.²¹

Kommunikativ uğursuzluğa dilxarici amillər də təsir edir (səsküy, musiqi, kifayət qədər dili bilməmək, subyektiv və s.). Ancaq anlamağa üç şərt kömək edir: presuppozisiya, insanın informasiyanı qəbul etmək bacarığı, bir də izafilik.

Ancaq qəbuletmədə açmanın çətinliyi əsasən qeyri-verbal incəsənət əsərlərində (musiqi və arxitektura), mifik, poetik, bədii və fəlsəfi mətnlərdə, şərh edəndə zaman və məkan uzaqlığı. Hər halda tam başa düşülməmiş mətnlər çoxdur.

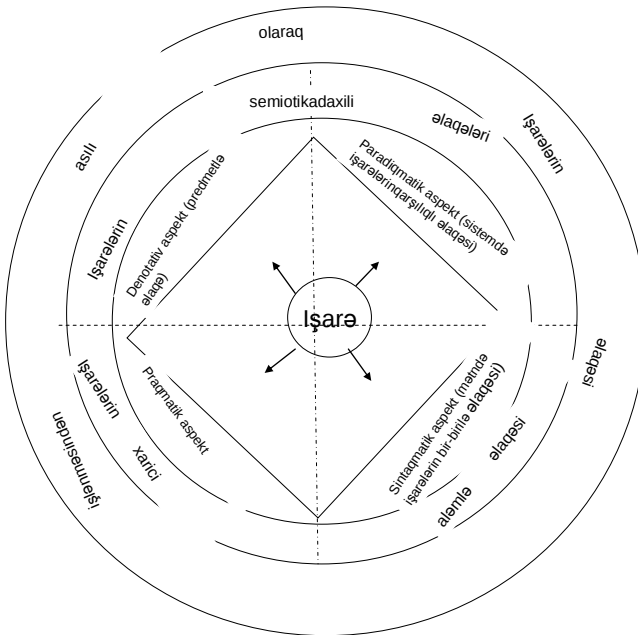
Kodun istifadə xüsusiyyətləri. Süni semiotikaların əksəriyyəti informativ effektivlik və etibarlılıq baxımından təbii dillərə üstün gəlir. Onlar məntiqidir, rəşional və internasionaldır. Deməli, formal dillər daha rahatdır. Ancaq formal dillərin sosial işlənməsində cəmiyyət baxımından böyük problemlər var. Əvvəla, onlar cəmiyyətin normal həyatı üçün vacibdir. İdarəetmə, aşkarlıq, qəbul olunan

qərarlara nəzarət baxımından cəmiyyət üçün formal dil vacibdir. Ancaq bunun üçün cəmiyyətin daha böyük kəsimi o prosesləri öyrənməlidir. Ekologiya, ekonomika, hərbi və bank sahəsində külli miqdarda vəsait xərcləməklə problemləri həll etmək olar.

Təbii dil bütün cəmiyyət üzvlərinin uşaqlıqdan əldə etdiyi sərvətdir. O təbii yolla mənimsənilir. Bu da onun kardinal üstünlüyüdür. Təbii dildə göndərilən informasiya adətən birmənalı qarşılanır, ancaq süni semiotikalarda bu belə deyil.

Təbii dildə nisbətən yüksək dəqiqlik və müəyyənlik var, danışqda sözləmlər asan və sadə olur. Amma süni semiotikada, din və fəlsəfədə bu heç də belə deyil. Dil məcburidir, ancaq işlənən semiotika müəyyən mənada fakültətivdir, hər halda opera, balet və təsviri incəsənət bütün millətlərdə yoxdur.

İşarə məzmununun aspektləri: denotat, semantika, sintaktika, pragmatika və siqmatika. Bu axıncını Q.Klaus əlavə edib. Beləliklə, işarə və onun aspektlərini belə sxemləşdirmək olar.²²

VI.9. Fəslin ədəbiyyatı və qeydlər

- ¹. Zeichensymposium. Berlin, 1961, I, 1962, II.
- ². W.Nöth. Body language. Handbook of Semiotics. Indiana University Press. 1985, s. 387-420. Bu müəllif də jestlər (kinesics), mimika (facial signals), diqqətli baxış (care), taktil kommunikasiya (proxemics), xronomika (chronomics), zaman semiotikası (time semiotics) fərqləndirir.
- ³. Н.И.Жинкин. Göstərilən əsəri, s.75.
- ⁴. Th.A.Sebeok. A Contributions to the Doctrine of Sign. Blomington, 1976, p.189-199.
- ⁵. Н.Б. Мечковская. Göstərilən əsəri, s. 108.
- ⁶. Н.Б. Мечковская. Göstərilən əsəri, s. 127.
- ⁷. Н.Б. Мечковская. Göstərilən əsəri, s. 140 .
- ⁸. Yənə orada. s.141
- ⁹. F.Veysəlli (Veysəlov). Seçilmiş əsərlər.I. Bakı, 2009.
- ¹⁰. Л.Р.Зиндер. Общая фонетика. М., 1979, s.270.
- ¹¹. Р.Якобсон , К.Поморска.. Беседы. Иерусалим. М., 1982, s.104.
- ¹². А.М. Газов-Гинзбург. Был ли язык изобразителен в своих истоках? М., 1965.
- ¹³. Н.Б. Мечковская. Göstərilən əsəri, s. 142.
- ¹⁴. F.Veysəlli. Структур dilçiliyin əsasları. Studia Philologica.. III. Bakı, 2009.
- ¹⁵. А.П. Журавлев. Фонетическое значение. Л., 1974.
- ¹⁶. Н.Б. Мечковская. Göstərilən əsəri, s. 166-167.
- * Yunanca trópos (трeco) ilkin olaraq dönüş, dönəm mənasında işlənilib. Müqayisədən mənanın keçməsi (metafor: adamın ayağı, stolun ayağı), (metonimiya-(oxşarlıq: dən, taxıl), sinekdox (hissə və bütövün münasibəti (dünya səndən danışır), hiperbol (şişirtmə: dağ kimidir), litot, ironiya və s.
- ¹⁷. С.С.Аверинцев. Символ. Философский энциклопедический словарь. М., 1983, s.607-608.
- ¹⁸. Н.Д. Арутюнова. Язык и мир человека, М., 1998, s.339-344.
- ¹⁹. Л.В.Щерба. Языковая система и речевая деятельность. Л., 1979, s.280.

^{20.} О.П.Ермокова, Е.А.Земская. К построению типологии коммуникативных неудач (на материале естественного русского диалога). Русский язык в его функционировании: коммуникативно-прагматический аспект. М., 1993, s. 36-64.

^{21.} Супрун А.Е. Лекции по теории речевой деятельности. Минск, 1996, s.120-122.

^{22.} P.Giro. Semantique. Paris, 1955.

VII. Dil spesifik işarələr sistemi kimi

VII.1. Ümumi qeydlər

İnsan cəmiyyətində ən mühüm ünsiyyət vasitəsi kimi çıxış edən dilin işarələr sistemi olması barədə ilk fikir söyləyənlərdən biri məşhur alman riyaziyyatçısı Q.Frege, sonralar isə bunu xüsusi vurğulayan F.de Sössür olmuşdur. Yuxarıda biz Q.Fregenin işarə ilə bağlı konsepsiyasını geniş şərh etmişik (bax I fəsil). Bu fəsildə isə dil işarələrinin spesifikliyi, onların bütün semiotik sistemdə yeri və digər işarələrdən fərqli cəhətləri araşdırılacaq.

Qeyd edək ki, dilin işarəviliyini bu gün heç kəs inkar etmir. Ancaq onun konkret aspektlərinin şərhilə bağlı son dərəcə fərqli fikirlər bu gün də səslənməkdədir. Ötən əsrdə iki dəfə beynəlxalq səviyyədə dilin işarəviliyilə bağlı geniş müzakirələr açılıb. Onlardan biri XX əsrin 30 illərinin sonlarından 50- ci illərin əvvəllərinə qədər “Acta Linguistica” jurnalının səhifələrində gedən diskussiya¹, digəri isə həmin əsrin 60-cı illərinin sonunda Erfurt şəhərində keçirilən I Beynəlxalq İşarə Simpoziumu² idi. Lakin sonralar da dilin işarəviliyilə bağlı saysız-hesabsız məqalə, monoqrafiya və dərsliklər yazılmış, müxtəlif ölkələrin lingvistik toplu və nəşriyyatlarında bununla ilgili çeşidli fikirlərə rast gəlmək mümkündür. Bunların içərisində R.Yakobsonun, T. Sebeokun (1920-), A.Şaffin (1906-2006), Y.Maslovun (1908-1977), N.Meçkovskayanın adlarını xüsusi qeyd etmək lazımdır.³

T. Sebeokun semiotik görüşlərindən danışarkən Ç.Pirsin (1839-1914), Ç.Morrisin (1901-1979) və R.Yakobsonun ona təsirini xüsusi vurğulayırlar.⁴ Bu alim təbii işarələrdən tutmuş human işarə-

lərinə qədər geniş sahəni əhatə etmişdir: dilçilik, mədəni antropologiya, psixologiya, süni intellekt, zoologiya, etologiya, biologiya, təbabət, riyaziyyat, fəlsəfə, ədəbiyyat, narratologiya və s.

İrəlidə bunların hər biri haqqında söhbət gedəcək. Ancaq ilk öncə bizə ən yaxın olan dil işarələrinin özəlliklərini müəyyənləşdirməyə çalışacağıq.

VII.2. Dil işarələrinin digər işarə sistemlərindən fərqləri

Bu suala cavab vermək üçün ilk öncə işarənin ontoloji təbiəti açıqlanmalı, sonra dil işarəsi dəqiqləşməli, axırda isə dil işarələrinin başqa işarələrdən fərqi müəyyənləşməlidir.

Bu gün elmi–nəzəri ədəbiyyatda işarə haqqında saysız təriflərə rast gəlmək olar. Birinci oradan başlayaq ki, F.de Sössür dili işarələr sistemi elan edir və onun təbiətinin nədən ibarət olmasının məsələyə daxil olmadığını vurğulayır. Fikrimizcə, dil işarələrilə bağlı dolaşıqlıq bütün mahiyyətilə buradan irəli gəlir. F.de Sössürün işarələrin ikitərəfliyi, ixtiyariliyi, diskretliyi, düzxətliliylə bağlı fikirləri ilk baxışdan heç bir mübahisə doğurmur. Biz irəlidə bunların hər biri üzərində geniş dayanacağıq. Ancaq birinci növbədə işarənin təbiətinə dair fikirlərə öz münasibətimizi bildirək.

F.de Sössür dil işarələrinin dəyərini onların sistemdəki yerilə müəyyənləşdirir. Bu zaman o, işarənin təbiətinin məsələyə daxil olmadığını göstərmək üçün şahmat fiqurlarını müqayisəyə cəlb edərək belə nəticəyə gəlir ki, taxta üzərində yaranmış oyun vəziyyətinin necə olması fiqurların nədən hazırlanmasından asılı deyildir. Bəli, oyunun vəziyyətini müəyyənləşdirmək üçün fiqurların nədən hazırlandığını bilməyə ehtiyac yoxdur. Sistemdə yerinə görə hər bir işarənin dəyərini (value) müəyyən edərkən bu hökm doğrudur. Ancaq dil işarələri təbiətinə görə başqa semiotik sistemlərdəkindən fərqlidir. Dil işarələri istisnasız olaraq maddi varlığı səslərdən ibarət olan işarələrdir. Əlbəttə, ümumi işarə nəzəriyyəsindən çox şey asılıdır. Məhz belə ümumi nəzəri kontekstdə nəinki işarənin, həm

də dil işarəsinin mahiyyətini açıb göstərmək olar. Özü də çıxış nöqtəsini məhz dil işarələri təşkil etməlidir. Əksinə yanaşma burada bizə kömək edə bilməz. Dil kommunikasiya prosesinə xidmət edən bütün vasitələrin məcmusudursa, işarə bu bütövün tərkib hissəsidir və bu bütöv daxilində müəyyən edilir, baxmayaraq ki, öz tərəfindən işarə həmçinin bütövü müəyyənləşdirir. Deməli, insanların ünsiyyətini cəmiyyətin müəyyən fəaliyyət prosesinin tərkib hissəsi kimi götürməklə biz işarə, anlam, məna və s. kateqoriyaları dəqiqləşdirə bilərik. Bu anlamdan çıxış edərək işarəyə aşağıdakı tərif verə bilərik:

İşarə insanın sensor üzvlərilə qavranılan (eşitmə, görmə, toxunma, iybilmə və dadbilmə) və cürbəcür maddi varlıqda reallaşan elə bir əlaqə formasıdır ki, bu əlaqə (eşidilən səs, görünən rəngin, sevgi hissəsinin, mətbəxdə bişən xörəyin iyi və dequstatörün çaxırın dadına baxmaqla onun növünü müəyyənləşdirə bilməsi assosiasiyası) insanların qarşılıqlı ünsiyyətində müəyyən məlumatın ötürülməsinə və qəbul edilməsinə xidmət etməklə ətraf aləmdəki predmet və hadisələr haqqında intellektual və emosional xarakterli hisslər oyadır. İşarə işarələyənlə (maddi substansiya) işarələnin (obyektin, predmetin, hadisənin, gerçəklik dəyərinin) qarşılıqlı əlaqəsidir. Ona görə də işarənin mahiyyətini $\text{signum} = \text{signans} + \text{signatum}$ formulu daha yaxşı əks etdirir. İşarənin predmet və əlamətlə eyniləşdirilməsi volyuntarizmdir, məsələnin mahiyyətini düzgün başa düşməməkdən irəli gəlir. İşarə predmet və ya göstərici ola bilməz. Göstərmək, bildirmək işarənin funksiyasıdır, onun özü deyildir. Qırmızı rəng rənglər spektrində rənginin təbiətinə görə ona verilmiş addır, onun qanla eyniləşdirilməsi isə sonralar cəmiyyətdə konvensiyanın təzahüründən başqa bir şey deyildir. Orqanizmin bir üzvü olan əlin o tərəf bu tərəfə tərpənməsi fiziki hərəkətdir, ancaq onun müəyyən qadağa bildirməsi cəmiyyətdə təcrübədən yaranmış və vərdişə çevrilmiş işarədir. İşarə nəyinsə yerində işlənir, nəyisə təmsil edir, ancaq o, predmetin və ya hadisənin özü deyildir.

Bu yanaşmadan çıxış edərək dil işarələrinə belə tərif verə bilərik:

Dil işarələri eyni dil kollektivində böyümüş insanların tələffüz etdikləri səs(yazılı) obrazlarının ünsiyyətdə iştirak edən tərəflərin beynində yaratdığı təsəvvürlərlə qarşılıqlı əlaqəsinə deyilir. Bu obrazlar strukturca çox müxtəlif olur. Onlar dildə bir sistem yaradır. Deməli, dil işarələri eyni dil kollektivində insanlar arasındakı ünsiyyətdə meydana çıxır. Heyvanların dilində belə şeyə yalnız məcazi mənada rast gəlmək olur. İşarələr öz funksiyalarını bir dil daxilində həyata keçirə bilirlər. İnsanların digər üzvlərilə hiss etdiyi təbiət hadisələri, təbii proseslər dil işarələri kimi çıxış edə bilmirlər.

Dildəki işarə sistemləri signifikant baxımından müəyyən prinsiplərə əsasən üzlənə bilər.

Deməli, kiçik elementlər kimi dəyərləndirilən işarənin özü deyil, yalnız onun signifikantının səslə ya da yazılı elementləridir. Ancaq təəssüflər olsun ki, dil işarələri bəziləri tərəfindən sözlə eyniləşdirilir. Məs., A. Şaff yuxarıda adını çəkdiyimiz əsərində yazır: “Bu mənada mən irəlidə “dil işarəsi”ni qrammatik anlamda səslə dilin xüsusi elementi olan “sözlə” (yəni müvafiq dilin qrammatikasında söz kimi tanınanla) eyniləşdirməklə bilərəkdən situasiyanı sadələşdirirəm, məni buna qarşıdakı təhlilin məqsədi vadar edir”.⁵ Daha sonra müəllif fonemdən və morfemdən imtina etməsini əsaslandırmağa çalışır. Çünki onun fikrincə, söz dilin ən kiçik vahidi kimi morfologiya, sintaksis və semantikanın qaydalarına rəğmən müstəqil mənə vahidi kimi çıxış edə bilər. Bunda işimiz yoxdur. A.Şaffin sonrakı fikri müəllifin işarə ilə bağlı nə qədər dolaşmış mövqedə olduğunu sübut edir. O yazır: “Mən mənə “söz” terminini “dil işarəsi” terminilə eyniləşdirməklə həmçinin “dil işarəsi” terminini dil mənəsinin maddi daşıyıcısının adı üçün işlənmə bilməsi problemini həll edərək (yəni verilmiş sözün yalnız səs və ya yazıdakı rəngli izini) dar anlamda başa düşürəm və ya geniş anlamda maddi varlığı onunla nəzərdə tutulan vəhdəti əmələ gətirən bütövü başa düşürəm. İndiyə qədər deyildəndən belə çıxır ki, mən “dil işarəsi” anlayışının bu ikinci mənəsinə nəzərdə tuturam. Bununla da mən müvafiq mənənin daşıyıcısının maddi daşıyıcısı terminilə “səslə

sözü” və ya “yazılı şəkil” göstərirəm (dil işarəsinin səslənmədə və ya transkripsiyada işlənməsindən asılı olaraq)”⁶

Biz yuxarıda işarəni siqnifikat və siqnifikantın vəhdəti kimi başa düşdüyümüzü vurğulamışıq. Elə isə söz işarə olursa, bəs onun işarələyəni harda qaldı. Hətta burada dillə təfəkkürün vəhdətdə olması fikri də kömək etmir. Doğrudan da, verbal ünsiyyətdə bunun belə olduğunu heç kəs inkar edə bilməz, çünki bütün əqli fəaliyyət və fikirlərin ötürülməsi qarşılıqlı ünsiyyət vasitəsilə həyata keçir. Lal-karların ünsiyyətində də söhbət ya öyrənilmiş dildən, ya da səsli dilin əl-qol hərəkətləri şəklində transpozisiyasından gedir. Bu axıncı normal dil daşıyıcısının lal-karla ünsiyyətində müşahidə olunur.

Rus alimi V.Zveginev (1910-1988) dilin işarəvi xarakterdə olmasını aşağıdakı kriteriyalarla inkar edir. O, işarələrin qeyri-məhsuldarlığını (işarə işarələnen predmetin inkişafına yardımçı ola bilmir, başqa işarələrlə yaradıcı kombinasiyaya girə bilmir), işarə ilə onun mənası arasında məzmun əlaqəsinin olmamasını, işarə və onun mənasının avtonomluğunu, işarənin birmənalılığını və işarədə emosional – ekspressiv elementlərin çatışmazlığını əsas götürərək dili işarələr sırasına aid etmir. O, müstəsna hal kimi terminoloji baxımdan sözlərin işarələrin xüsusi kateqoriyasına aid edilə biləcəyini istisna etməsə də, danışq dilinin saözlərini qəti şəkildə işarə kimi qəbul etmir.⁷

Fikrimizcə, alman alimi V.Porsiqin (1896-1961) işarə ilə bağlı fikirləri daha düzgündür. O israr edir ki, dilin sözlərini biz sadəcə olaraq işarə kimi götürə bilmərik, çünki onlar, birincisi, konvensional deyildir, ikincisi, çünki insan danışığa işarələrdə olduğundan fərqli reaksiya verir, çünki danışqda qıcıqlanmaya işarələnenədən gələn qıcıqdan başqa həmsöhbətdən gələn qıcıq da əlavə olunur.⁸

Dili xüsusi işarələr sistemi kimi götürən alimlər həm də onu əsas gətirirlər ki, dil işarələri dildənkənar işarələrlə xüsusi münasibətdə olurlar (dil işarələri dildənkənar işarələr üçün mühümdürsə, bu hökmün əksi düzgün deyildir), onda dil işarələrinin xüsusi

əlamətlərə malik olması fikrinə bəraət qazandırmalı və onların dildənkənar işarələrdən fərqlini ayırd etməliyik. Dil işarəsini asso-siativ əlaqə hesab etməklə biz bu əlaqənin işarələyənini, yəni siqnifikantın spesifik əlamətlərini arasdırmalıyıq.

Dil işarələrinin arbitrerliyini biz yuxarıda nəzərdən keçirdik. İşarənin maddi tərəfi dil baxımından səslidir. F.de Sössür haqlı olaraq işarəni kağız parçası ilə müqayisə edəndə işarəni signifiant və signifiyenin vəhdəti kimi götürməklə onları bir-birindən ayrılmaz bir şey hesab edərək məhz onu işarə adlandırır. Sözüün səs obrazı işarə kimi götürülür, ona görə də onun mənağa münasibətindən danışır. Deməli, burada işarə tamam başqa cür başa düşülür. Bunu A.Şaff da qeyd edir.⁹

İxtiyarilikdən danışanda iki suala cavab vermək lazımdır: birincisi, sözdə səslə mənanın birliyi təbii xarakter daşıyır ya yox? İkincisi, ayrı-ayrı fərdlər və ya cəmiyyət istədikləri vaxt öz dillərinin işarələrində dəyişiklik və ya öz iradəsilə seçim edə bilərmə?

Birinci suala yuxarıda qismən cavab vermişik. Bunu təsdiq etmək çox sadələşmələr olardı, yəni biz dağa ona görə dağ deyirik ki, o, dağdır. Digər tərəfdən, belə bağlılıq olsaydı eyni referent bütün dillərdə eyni siqnifikanta malik olardı. Nəhayət, uşaq vaxtı oda, lampaya /cızza/ adını veririksə, deməli, böyüyəndən sonra onları belə adlandırmalı olmalıyıq. Bu cür danışmaq istəyən uşaqlar dilin təbii inkişafından məhrum olub **homo atala** düzəldə bilərlər. Alman yazıçılarından biri ixtiyari olaraq bütün sözləri dəyişib onlara yeni ad verməklə kitab yazıb. Sonradan özünün də yazdıqlarını başa düşmək üçün xüsusi lüğətə ehtiyacı olduğunu o, açıqca bəyan edib. Deməli, biz fərd olaraq dil yarada bilmərik, nə də seçimimizdə müstəqil deyilik, yəni ətrafımız hansı dildən istifadə edirsə, cümlələri necə qurursa, biz də o cür edirik. Yeganə köməyə gələn şey onomotopeya ola bilər. Ancaq burada da xoruzun banı və ya qurbağanın vaqqultısı bütün dillərdə eyni cür olmur. Rus itin hürməsini /qav-qav/, alman /vau-vau/, azərbaycanlı isə /ham-ham/ kimi ifadə edir.

Deməli, dil çox mühavizəkar bir instrumentdir. Bunun bariz nümunəsini biz bəzi imperiyalarda görürük. Məsələn, İranda zor

gücünə böyük bir millətin dilini unutmurğa çalışırlar. Elə keçmiş sovetlər birliyində də rejim ideoloqları dəridən–qabıqdan çıxıb azlıqda olan millətlərin dillərini cürbəcür bəhanələrlə unutmurğa çalışırdılar. Amma bunlar nəticəsiz qalır. Digər tərəfdən millətçi puristlər neologizmlər sayəsində hər cür təsiri və alınmanı yaxına buraxmırlar. Ancaq dil öz müqavimətini göstərə bilər. Düzdür, radikal konversionalizm aksiomatik sistemlərin dillərinin konstruksiyası praktikasını səhvən ümumiləşdirir və faktiki olaraq dilin, hətta mianitiqin də seçiminin ixtiyari omasını qəbul edir.¹⁰

Dilçilik baxımından bu, fəlsəfi spekulasyiyadan başqa bir şey deyildir və F.de Sössür və ardıcılarının arbitrerlik tezisinin bununla heç bir əlaqəsi yoxdur.

Əslində, işarənin arbitrerliyi məsələsi təkcə dil işarələrinə deyil, ikonik işarələr istisna olmaqla (burada işarə ilə onun təmsil etdiyi predmet arasında təbii yaxınlıq var, baxmayaraq ki, bu fikir də ayrıca tədqiq olunmalıdır) bütün işarələrə şamil edilməlidir. Ancaq mütəxəssislər çalışırlar ki, dil işarələrinin **differentia specificasını** üzə çıxarsınlar, yəni işarənin maddi gestaltı ilə mənası arasındakı bağlılığı ayırd etsinlər.

A.Şaff işarələyənlə işarələnin qarşılıqlı əlaqəsini araşdıraraq çox qərribə bir nəticəyə gəlir:

- a) işarə deyəndə o mənanın maddi daşıyıcısını başa düşür;
- b) verilmiş işarəyə münasibətdə məna avtonomdur (məna daşıyıcısı anlaşıma nəticəsində dəyişdirilə bilər, yol hərəkəti qaydalarında olduğu kimi);
- c) məna az və ya çox mürəkkəb firkin göstərilməsinə xidmət edə bilər (riyaziyyatda sonsuzluğu bildirən simvol), bu fikir verbal ifadə oluna bilər (verbal ifadənin forması və anlaşılması müxtəlif olsa da).

Deməli, bütün işarələrin mənası dilə söykənir, çünki onsuz heç bir məna nə bildirilə bilər, nə də düşünülə bilər, başqa sözlə, heç mövcud ola bilməz.

Maddi məna daşıyıcısı ilə məna arasında buna bənzər əlaqə müəyyənləşdirə bilərikmi? Yuxarıdakı 3 bəndi bura aid etmək olarmı?

Bu suala müsbət cavab vermək olmur. Qeyri-verbal işarədə mənə avtonomdur və “hazırdır”, çünki o, dil işarələrinin köməyiylə reallaşan fikirdir, elə bir fikir ki, verilmiş maddi daşıyıcı ilə əlaqədar olsa da, öz daşıyıcısını dəyişə bilər, hətta onsuz, eksplisit şəkildə sözlərsiz, fikirlərdə ifadə oluna bilər.

Dil işarələrinin mənası fikir olsa da, o heç vaxt avtonom və hazır deyildir, çünki onun maddi substansiyası (səs və ya qrafik forma) vardır. Burada da “dil işarəsi “ maddi qabığı ilə mənanın (fikrin) vəhdəti kimi götürülürsə, bu o deməkdir ki, səs tərəfi mənə olmasa sadəcə səs kompleksi kimi eşidiləcək (məs., /fʃɪ/), mənə tərəfi isə müvafiq səs tərəfi olmasa mövcud ola bilməz. Sinonimlərdə sadəcə olaraq eyni və ya oxşar mənalar müxtəlif səs forması ilə ifadə olunur. Ancaq bu sinonimləri səs qabığı olmasa təsəvvür etmək belə mümkün deyildir. Bunu əsas götürərək bəzən dil işarələrini mənə üçün transparent, şəffaf hesab edirlər. Yəni biz müəyyən səs qabığını deyiriksə, tələffüz ediriksə, başqa sözlə sözün müvafiq fonetik cildi varsa, onu dil işarəsi kimi o zaman işlədirik ki, onun arxasında ondan asılı olmayan mənə tərəfi olsun. Mənasız səs kompleksi, səs yığını dil işarələrinin elementləri kimi qəbul edilmir. Bu bağlılıq o qədər təbiidir ki, fonetik cild mənadan ayrı mövcud ola bilməz, bu, orqanik bağlılıqdır. Müxtəlif cildə eyni mənalı sözlər bu bağlılığı şübhə altına almır. Dil işarəsi maddi mənə daşıyıcısı ilə mənanın spesifik vəhdətinin adıdır. Maddi daşıyıcını dəyişmək qeyri-verbal xarakterli işarələrdə mümkündür. Hazır olması da maddi qabıqsız düşünmək olur, yəni psixoloji cəhətdən dil işarəsində sırf mənanı qəbul edirik, digər işarə kateqoriyalarında isə işarə özü-özlüyündə dərk olunur, müvafiq mənə ilə birgə götürdüyümüz maddi formasında təzahür edir.

Dil işarəsinin özümlüyünün təsviri onun şərhindən fərqli olmalıdır. Təsvir pis və ya yaxşı, çox və ya az dəqiq ola bilər, ancaq burada məcazi mənada təsvir üçün geniş meydan qalır, bunu mənə üçün bildirmənin transparent olması sübut edir. Şərhdə biz “nə üçün” sualına cavab verməliyik. Dil işarəsində maddi və ideya aspektlərinin qərībā üzvü vəhdətinin səbəblərini axtarıq Bu zaman

biz fəlsəfədən və semiotikadan kənarda olan sahələrə əl atmalı oluruq. Neyrofizioloji, psixoloji, habelə struktur dilçilik baxımından məsələyə yaxınlaşdıqda, xeyli yeni cəhətlər üzə çıxır. Məsələn, ikinci signal sistemi ilə bağlı mülahizələri və ya struktur dilçilikdə fonem təhlili və s. təsvirə yeni çalarlar gətirir.

Bu fərqlər göstərir ki, dilin işarəviliyinə və sözlərin işarə kimi götürülməsinə qarşı irəli sürülən arqumentlər bu müqayisədən sonra yersiz görünür. Fərqlər kifayət qədər əsaslıdır. Onları aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. Maddi daşıyıcısının məna ilə münasibətdə avtonom və hazır vəziyyətdə olduğu qeyri-verbal işarələrdən fərqli olaraq dil işarələrində işarələyənlə (səs cildi, yazılı forma) işarələnən (məna, ideya) üzvü surətdə bir-birilə bağlıdır və biri digərindən ayrı mümkün deyildir. A.Şaff bunu nədənsə yalnız sözə şamil edir.

2. Qeyri-verbal işarələr məhsuldar deyil (Zveginsevin dediyi kimi), onlar öz mənalərini inkişaf etdirə bilmirlər. Ancaq dil işarələri məhsuldardır.

3. Qeyri-verbal işarələr prinsip etibarı ilə təkmənalı, dil işarələri isə əsasən çoxmənalıdırlar. Dil işarələrinin nəinki mənası var, onlar həm də nəyisə bildirir, adlandırır. Bu mənada indekslər yalnız göstərir, işarələyirlər, adlandırmırlar. Dil işarələri anlayışlarla düşünməni təmin edir, abstrakt təfəkkür prosesində fəal iştirak edir. Bu da insanla bağlıdır, insan yalnız abstrakt düşünməyə qadirdir. Deməli, insan dilin işarələr sisteminə malikdir. Yalnız insanlarda bildirmə və anlayışlarla düşünmə səsli dillə üzvü surətdə bağlıdır. Göstərilən fərqlər dili işarələr sisteminə daxil etmək üçün kifayət qədər yetərlidir. Dil işarələrinin bu cür fərqli əlamətlərə malik olması onları ümumi işarənin tərifindən kənarda qoymur. Ona görə də dil işarələri bütün işarələrin sisteminə daxildir.

VII.3. İşarələrin binar təsnifinin texnikası

Fərz edək ki, Şamaxının Şirvan gölündə suyun daşmasını adamlar bilmək istəyir ki, daşma təhlükəsindən xilas olsunlar. Təhlükə səviyyəsini 0-la göstərək, suyun bu səviyyəyə çatması, ondan aşağı və ya yuxarı olması mənə və ya inspektora çata biləcək informasiya olduğundan gölü biz informasiya *mənbəyi* adlandırırıq.

Təsəvvür edək ki, göldə üzən bir qurğu var, su o səviyyəyə çatan kimi həmin qurğu işə düşür, bunu isə *signal* adlandırırıq. Bu signal müəyyən yolla (elektrik məftili və ya radiodalğa və s.) qəbulediciyə çatdırılır. Mənbədən qəbulediciyə qədər olan məsafəni *kanal* adlandırırıq. Qəbuledici də signalı başqa formaya çevirib dinləyənlə ötürür ki, buna *məlumat* demək olar. Dinləyən gələn məlumata reaksiya verib məlumatı dəqiqləşdirir (deyə ki, suyun səviyyəsi qayğısına qalır. Signal digər bir qurğuya ötürüləndə gölün şlüzləri açılır və səviyyə aşağı düşür).

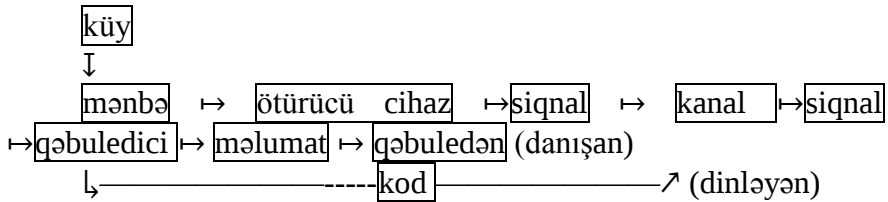
Bu cür kommunikasiya zənciri avtomatlaşmış çox sahədə tətbiq olunur. Məsələn, sobada temperaturun sabit qalması. Məlumatı radio ilə göndərən insan da onun sonradan dinləyiciyə necə çatdırılmasını izləməli olur (mikrofona danışır, deyiləni fiziki signala çevirir, onu kanalda hava dalğaları ilə müəyyən herslikdə göndərir, radio onu qəbul edir, fiziki signalları səsləndirir və s. Bir insanın beyni məlumatın mənbəyi, o birinin beyni isə, yəni qulağı qəbuledicidir.

Deməli, suyun təhlükəli 0 səviyyəyə çatması xəbər verilməlidir. Təsəvvür edək ki, xəbər verildəndə lampa yanır. Aparatın gözü olmur ki, yanan lampanı görsün. Onu cərəyanın qapanması və aralanması ilə həyata keçirmək olar. Deməli, xəbər indi lampanın yanıb sönməsidir.

Artıq bu, kodun başlanğıcıdır: yanan lampa 0 səviyyəsi, sönmə lampa isə suyun 0-dan aşağı düşməsi deməkdir. Deməli, kodun işarələyəni və ya maddi varlığı (signifikantı) yanma və ya sönmə hərəkət ardıcılığı, işarələneni isə (mənası, signifikatı) gölün dol-

masıdır, məna isə aparatın cavabıdır, o biri aparatın şlüzləri açması isə referens olardı. Sıqnifikat referensdən fərqlənir, çünki o bilmir ki, su müəyyən səviyyəyə çatır-çatmır, sadəcə olaraq o elə quraşdırılır ki, suyun qalxmasını yanan lampa ilə bildirsin.

Kanalda maneə yaradan küy məsələsi də vacibdir, o, signalın fiziki strukturunu dəyişir. Bunu belə göstərmək olar:

Adətən, küyün təsirini minimuma endirmək lazım gəlir ki, bunun üçün kodu mürəkkəbləşdirirlər. İndi bir lampa əvəzinə ikisini yerləşdirmək olar: A və B. A yanırsa, deməli, suyun səviyyəsi yaxşıdır. A sönüb B yanırsa, deməli, 0 səviyyədən yuxarıdır. Burada ünsiyyətin məsrəfi artdı, ancaq küy minimuma endirildi. Əgər işıq sönərsə, onda hər iki lampa sönəcək. Beləliklə, signalı qeyri-siqnaldan fərqləndiririk. Ancaq ola bilər ki, elektrik ucbatından B əvəzinə A işıqlansın. Bu təhlükəni sovuşdurmaq üçün kodu bir az mürəkkəbləşdirib daha iki lampa əlavə edirik: C və D. İndi tam təminatla demək olar ki, /AC/ suyun qalxması, /BD/ isə sıfır səviyyəsi olacaq.

Deməli, biz kanalda maneələri aradan qaldıraraq onu daraldırıq. Bununla biz koda redundantlıq gətirdik, bir lampa ilə dediyimizi iki lampa vasitəsilə bildiririk və bu da məlumatı təkrarlamağa imkan verir. Lakin bu təkcə məlumatın təminatı üçün təkrar deyildir. Bu o deməkdir ki, bu cür mürəkkəb kodlarla biz başqa məlumat vermək imkanı qazanırıq. İndi burdakı kombinasiyalara baxaq:

/A-B-C-D- AB-BC-CD-AC-BD-AD-ABC-BCD-ACD-ABD/
və alternativ formalar: /AB-CD/ və ya /A-C-B-D/ və s. Beləliklə,

simvollar repertuarı yaranır. Bu simvolları müəyyən hadisələrə uyğun gələnini seçə bilərik. O biriləri isə rezerv kimi qala bilər.

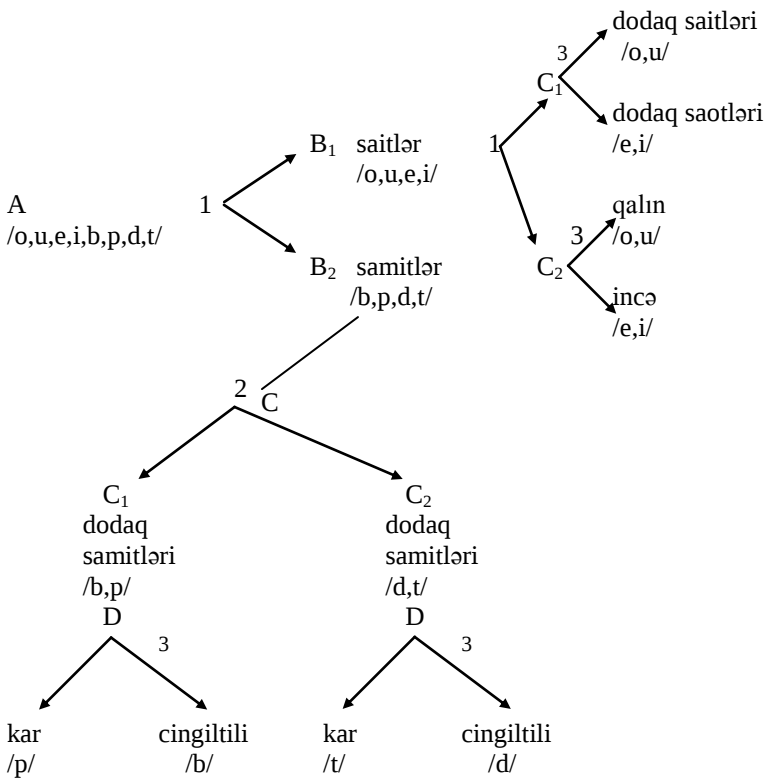
Kod bir az daha artıq şey bildirə bilər, nəinki təhlükəli 0 səviyyəsini. Göldə suyun bir neçə vəziyyətini göstərə bilərik, tam təhlükəsizlikdən təhlükəqabağı vəziyyətə qədər (-3, -2, -1) və bir neçə vəziyyət də 0 –dan yuxarı (+1, +2, +3), yəni həyəcənli vəziyyətdən ən yuxarı təhlükə vəziyyətinə qədər. Onların hər birini kodlar kombinasiyası ilə göstərə bilərik.

Deməli, signalın ötürülməsi bizim “bəli” və “xeyr” arasındakı oppozisiyanı bildiren alternativ seçimə əsaslanır. Lampa ya yanır, ya da yanmayı, işıq var, ya da yoxdur. Deməli, 1 və 0 və ya “hə”, ya “yox” arasında binar “ikili” oppozisiya yaranır. İnformasiya nəzəriyyəsinin canı bundadır.

İndi görək informasiya nədir və onu necə ölçürlər?

İki mümkün hadisədən biri baş verirsə (dəmir pulun atılması ilə iki üzündən birinin düşməsi) deməli, bu informasiyadır. İki üzündən birinin düşmə ehtimalı eynidir və $\frac{1}{2}$ -ə bərabərdir. Ehtimal mümkün halların meydana gəlməsidir. Pul tərəfinin və ya gerb tərəfinin gəlmə ehtimalı bərabərdir. Nərd oyununda 6 tərəfi olan zərin hər bir tərəfinin gəlmə ehtimalı $\frac{1}{6}$ -ə bərabərdir. İki zərin birgə atılması zamanı isə hər birinin gəlmə ehtimalı $\frac{1}{36}$ -ə bərabər olacaqdır. Dilimizdə 34 fonem var, onları bir torbaya yığsaq nəzəri cəhətdən onlardan hər birinin götürülməsi ehtimalı $\frac{1}{34}$ -ə bərabərdir. Hadisə sırası ilə onunla bağlı olan ehtimal sırası arasındakı münasibət arifmetik və geometrik proqressiya arasında münasibətdir. Geometrik sıra birincinin loqorifmini təşkil edir. Şahmat taxtasında 64 xana var, bərabər gəlmə ehtimalı olan hadisələri ikili qarşılaşma ilə hesablasaq, onda bu $\log_2 64 = 6$ olacaqdır, 6 dəfə seçim etməliyik ki, onlardan biri olsun.

Bunu aydınlaşdırmaq üçün fərz edək bizim dilimizdə 8 fonem var: /o, u,e,i, b, p, d, t/. Biz iki əsaslı loqorifm əməliyyatı ilə 3 dəfədə hər fonemin dəqiq əlamətini tapa bilərik.

İnformasiyanın ölçü vahidi kimi bit götürülür. 8 elementli ehtimal 3 bit, 32 elementli 5, 64 elementli 6 bit informasiyaya malikdir. İnformasiyanın dəyəri verilən məzmunla eyniləşdirilə bilməz. İnformasiya nə deyildi deyil, əksinə, nə deyilə biləndir. İnformasiya xəbərin seleksiyasında seçim imkanının ölçüsü, meyarıdır. Bir bit miqdarında xəbər (ikidən birin seçimi), 3 bit miqdarında (8 eyni ehtimal imkanı) olan informasiyadan onunla fərqlənir ki, ikincidə seçim imkanı daha çoxdur. İkinci halda xəbər daha zəngindir, çünki mənbədə seçimlə bağlı böyük qeyri-müəyyənlik var.

Cinayət törətmiş adamla bağlı şübhələr çox şəxslə bağlı olur, onun tapılması bir çox gərginlik tələb edir. İnformasiya xəbərin

yanarında seçim azadlığıdır və xəbərlərin mənbəyinin statistik əlaməti kimi nəzərdən keçirilməlidir. İnformasiya çoxkombinasiyalı elementlər arasında eyni ehtimallıq dəyəridir, seçim imkanı çox olduqca, o da böyük olur. Məsələn, n -qədər eyni ehtimallı hadisələrin formulu belə olacaq:

$$I = \log_2 10^9 n$$

Burada milyard mümkün hadisələr olduğundan, onun ölçüsü də çoxbitli olacaq. Ancaq müəyyən çətinliklər və məhdudiyyətlər var. Statistik dəyəri termodinamikadan götürülmüş entropiya ilə işarə edirlər.

Hər hansı bir sistemin entropiyası məhz eyni ehtimallıq vəziyyətidir ki, bu vəziyyətə onun elementləri can atır. Entropiya qarışıqlığın vəziyyətinə o mənada bərabər götürülür ki, qayda ehtimallığın sistemidir; bu sistemi əvvəlcədən müəyyən etmək üçün ora daxil edilib.

Kodun müxtəlif kombinasiyalarda seçimi məhdudlaşa bilər. Məsələn, alman dilində sözün əvvəlində /f+p, +t / mümkündür. Müq. et: /ftRo:/ (saman), /ftRa:fe/ (cərimə), /ftRa:se/ (küçə və s.).

Yuxarıda gördük ki, hər seçilmiş simvol müəyyən səviyyəyə uyğun gəlir. Məs., /ABC/ 0 səviyyəsi deməkdir. Deməli, müəyyən semantik qaydalar yaranır. Təhlükəli su səviyyəsini göstərən kod relevant, bu səviyyəni göstərməyən isə irrelevant vahid adlanır.¹¹

Kodlar sırf müəyyən simvollar və müəyyən kombinasiyalarla seçilərkən bu kombinasiyalar kodlaşmış sistem yaradır ki, buna da bəzən struktur deyirlər.

İnformasiya ilə kodifikasiyalanmış sistem arasındakı münasibətlərə tam aydınlıq gətirmək üçün iki anlayışı izah edək: onlar intensional eynidir (seçim azadlığından və meyarından söhbət gedir), ancaq ekstensional müxtəlifdir. Suyun səviyyəsi müxtəlif ola bilər. Ancaq bizdə kodifikasiyalanmış sistem informasiyası var. Kodlar əsasında bizdə eynigəlmə ehtimalına malik müxtəlif məlumat var. Kod fiziki sistemə nizam daxil elədi və bununla informasiya imkanlarını məhdudlaşdırdı. Ancaq onun verdiyi məlumata münasibətdə özü, məhdud dərəcədə olsa da, bərabər ehtimallı sistem təqdim edir

(bu da yalnız ayrılıqda verilən məlumatın göndərilməsində məhdudlaşa bilər). Deməli, ayrılıqda məlumat konkret forma düzəltdiyi üçün, yəni müəyyən bir simvol ardıcılığının seçimi, definitiv nizam yaradır ki, o da kodun qismən xaotikliyi (nizamsızlığı) üzərində yerləşir.

Informasiya (məlumatdan fərqli), nizamsızlıq (nizamdan fərqli), eyniehtimallılıq (ehtimal sistemindən fərqli) kimi anlayışlar nisbi adlanır. Mənbə ondan kommunikasiya üçün relevant elementlər seçən koda münasibətdə entropikdir, ancaq kod seçə bildiyi say-sız məlumatlara münasibətdə relativ entropiyaya malikdir. Nizam və qeyri-nizam relativ anlayışlardır. Əvvəlki nizamsızlığa münasibətdə nizamlı, sonrakı nizamlığa münasibətdə isə qeyri-nizamlı oluruq, necə ki, gənc atasına münasibətdə cavan, öz oğluna münasibətdə isə yaşlı olur. Bu məlumatın informasiyası adında xüsusi tipini ayıranda çox səmərəli olur. Biz müəyyənləşdirdik ki, informasiya bütün hallarda müəyyən ehtimallar sistemi içərisində seçim azadlığının meydanıdır, ölçüsüdür.

Kodifikasiyalaşmış sistemin funksiyaları çıxış məqamını (mənbə) bildirir və xəbər verir, əks təqdirdə, bizim nəzarətdən kənarda qalardı. Eyni zamanda məlumatı bildirməklə başqa situasiyalarda müqayisəni təmin edir (başqa rezervuarlarda suyun vəziyyəti, səviyyəsi), əgər hər iki informasiya mənbəyini bir sistem təmin edərsə, deməli, suyun haqqında məlumat vardır.

Əlamətləri: sistem binar istisnalarla fərqlənən və bir-birinə qarşı duran vahidlər repertuarından ibarətdir ki, yəni A, B, C, D lampalardır. Hər biri başqalarına nisbətdə yerinə və qarşılaşmasına görə bildirilir. AB o deməkdir ki, BC var, ancaq seçilməyib.

F. de Sössür struktur yox, sistem işlədir ki, onda hər bir dəyər öz yeri və fərqlə müəyyənləşir;¹² sistem o zaman üzə çıxır ki, müxtəlif fenomenlər eyni sistemə yönəlikli bir-birilə müqayisə edilə bilsin. Deməli, sistemdə daxili koheziya var və bu koheziya eyni əlamətlərdə üzə çıxma bilər. Məsələn, fonem. Hər bir fonemin digər fonemə münasibətdə dəyəri müəyyənləşir. Fakültativ variantlar sözləri və onların formalarını fərqləndirmədiyi üçün götürülmür.

Burada çox ehtiyatlı olmaq lazımdır. Bəlkə, bölgə, yaş, sənət fərqləri vardır.

Burada ortalığa sual çıxır: təsvir olunan struktur realdır, yoxsa operasional fərziyyədir.

“Struktur sadələşdirilmiş operasiyalarla düzəlmiş elə modeldir ki, o, müxtəlif fenomenləri yalnız bir yanaşma baxımından vahidləşdirməyə imkan verir..”¹³

Məsələn, fonoloji struktur müxtəlif substansiya tiplərinin köməyiylə bütün dilin semantik mənzərəsini vahid şəkildə ifadə edir. Buraya həm seqment, həm də superseqment əlamətlər daxildir.

Bu model insan ruhunun obyektiv təbiətini də metodoloji və ontoloji strukturalizmə bölünməklə tam əhatə edə bilər. Burada mexaniki fəaliyyətin ən sadə yolu tapılmalıdır. Bunun üçün əsas olan nədir?

1. Müəyyən hadisələrin fiziki mənbəyi olmalıdır ki, ondan kod müəyyən, relevant götürülə bilən hadisəni seçsin;

2. Alınan məlumata birmənalı şəkildə reaksiya verməyə qabil olan kod olmalıdır;

3. Həm göndərənə, həm də qəbul edənə xas olan kod olmalıdır, özü də çox sadə;

4. Həm göndərən, həm də qəbul edən koda şübhə etməməlidir.

Məna ilə insan eyni götürülsə, kodun söykəndiyi eyniəhtimallı sistem yeganə informasiya mənbəyi olur. Qəbul edən adam olduqda signal dünyası məna dünyasına keçir. Bircə kod olmur, o nə göndərən, nə də qəbul edən üçün eyni deyildir. Onda məlum özət informasiya mənbəyi olur. Ola bilər ki, göndərən və qəbul edən kodu şübhəyə alsın. Bunlar anlamla bağlı problemlərdir.

Fərz edək ki, suyun səviyyəsini qəbul edən maşından fərqli olaraq, insan 0 səviyyəsini keçməklə təlaş keçirir, qorxur, yəni daxil olan signala reaksiya verir. Deməli, signal insan üçün həm də “qorxu” deyilən konnotativ məna kəsb edir. Signifikantın denotativ signifikatı olan 0 səviyyədən savayı hiss-həyəcan kimi psixoloji vəziyyət bildirir. Maşın isə signalın mənasından heç nə başa

düşmür, proqrama əsasən müəyyən bitlə ölçülən informasiya verir. Deməli, signal siqnifikant forma kəsb edir, anlam ilə bağlanır.

İnsanın qəbul etdiyi kodu biz denotativ kod adlandırıra bilərik. Bununla yanaşı siqnifikans dediyimiz kimi, 0 səviyyə ilə bağlı qorxu, həyəcan da bildirir ki, bu yeni bir dəyər sistemidir. Denotativ mənadan aşağı yerləşən konnotativ mənə (qorxu, təhlükəsizlik) bildirir ki, onlar bir-birilə üst-üstə düşür.

S ————— B;

S ════════════ B

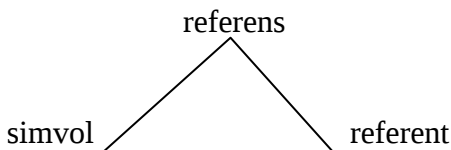
İndi təsəvvür edək ki, dinləyən həyəcan təbili çalır. Belədə, (təhlükə) ilə (həyəcan təbili) arasında bir ekvivalent münasibət yaranır. Ola bilməz ki, (təhlükə) koduna (faciənin sevinclə gözlənilməsi) reaksiyası verilsin. Ola bilər ki, o, həyəcan təbili çalmasın, şlüzü açsın ki, suyun səviyyəsi aşağı düşsün. Artıq bu başqa konnotativ mənadır. Bu iki kod bir-birini istisna etmir. Qəbuledici alternativ işləyən kodlardan birini seçə bilər. Bu, məqamdan asılıdır. Buna da situasiya deyə bilərik. Situasiya semiotikadan kənar kontekstdir, o müəyyən bir kodun başqasından seçilib götürülməsini müəyyən edir.

Deməli, denotativ kod alternativ deyil, ancaq onun fəvqündə duran opsional, konnotativ kod alternativdir. Onu *subkod* adlandırmaq olar. Kommunikasiya situasiyası və dinləyiciyə dəyərləndirməyə və interpretativ seçim etməyə imkan verən iki mühüm kateqoriya xüsusi qeyd olunmalıdır.

İndi görək mənbə yerində danışan çıxış edəndə nə olur? Mənbə ilə informasiyanı göndərən cihaz eyni ola bilər?

Məlumatı göndərən koddan danışır. Kod imkan verir ki, çox uzun məlumat verilsin. Məlumatın anlamla doldurulması məsələsi ortalığa çıxır. Bizim işlətdiyimiz terminlər (siqnifikat (məna), denotasiya, konnotasiya, kod, subkod, situasiya, bilik xəzinəsi) tam dəqiqləşməyib, verbal kommunikasiyada onların bir çox mürəkkəblikləri var.

G.Oqden və İ.Riçardsın üçbucağında (1923) hər simvola bir referens və bir referent uyğun gəlir:

Burada referent (referens) simvolun adlandırdığı əşyadır, şeydir.

Referens isə mürəkkəbdir. S.Ulman (1914-1976) onu adın dinləyəne ötürdüyü informasiya adlandırır. Q.Frege onu referensdən fərqli olaraq anlam (Sinn) adlandırır. Deməli, anlam obyektin bizə göstərdiyi üsul və vasitədir. “Məna” isə işarənin aid olduğu obyektdir. B.Rasselə görə, (Nizami) və (Xəmsənin müəllifi) iki signifikant formadır, eyni məna bildirir, yəni eyni şəxsi göstərir, ancaq anlamları fərqlidir, onlar eyni şeyi müxtəlif baxımdan açırlar, sxolastlar demişkən, burada iki suppozisiya vardır.

Məsələ çox mürəkkəbdir. Onları müxtəlif müəlliflər müxtəlif qarşılaşmalarda verirlər:

denotatum # designatum (significatum – Morris)

ekstensiya # intensiya (R.Karnap, 1871-1970, həmçinin nominatum # anlam)

denotasiya # konnotasiya (S. Mill, 1806-1873)

denotasiya # meaning (B.Rassel, 1872-1970)

L.Blumfilddə (1887-1949) meaning denotatuma üst-üstə düşür (Fregeyə “məna” kimi). Bəzilərində işarənin aid olduğu obyekt denotatumdur (Fregenin “mənası”) “məna” isə Q.Fregenin anlamına daha çox yaxındır.

4. Fatik funksiya əlaqə yaratmaq məqsədilə adresantla adresat arasında kontaktın yaradılmasına yönəlib. Bunun biokommunikasiyada rolu böyükdür. /bip-bip/(maşın), /Allo, məni eşidirsiniz/ və s.

5. Metadil funksiyası (lat. “meta” “sonra, içindən” deməkdir) “ikinci dərəcəli” konseptual olub məlumatın obyektı “kod” olanda meydana gəlir, yəni hər iki tərəfin eyni koddan istifadə edərək bir-birini başa düşməsinə ehtiva edir. Metadil obyektin dilinin təsvir olunduğu dilə deyilir. Məsələn, biz semiotikanı Azərbaycan dilində şərh edirik. Semiotika obyekt, Azərbaycan dili isə metadildir. Məsələn, /Hər ehtimala qarşı//, /İstəyirsinizsə//, /Hə də məğlubluq// və s.

6. Estetik funksiya (poetik). Emosional-hissi çalarları məlumatın özündən irəli gəlməsi (gözəl nitq-pis nitq).

Kommunikativ funksiya, yəni aktual informasiyanın ötürülməsi heyvanlarda, jestlərdə, paltarda, din və incəsənətdə, təbii dildə eyni dərəcədə vacibdir. Keçmiş və indini dərk etmədə din, incəsənət, təbii dil və riyazi simvolika daha çox heyvanlarda və yol hərəkətləri semiotikasında, onlardan bir qədər az dində, incəsənətdə və təbii dildə özünü büruzə verir. Emotiv funksiya heyvanlarda təbii dilə, bir də az miqdarda jestlərdə, din və incəsənətdə olur. Fatik funksiya heyvanlarda daha çox, az miqdarda jestlərdə, din, dil və incəsənətdə, estetik funksiya ən çox incəsənətdə, sonra eyni dərəcədə jest, davranış, din və dildə özünü göstərir.

Ontogenezdə metadil qabiliyyətinin formalaşması insanın intellektual-semiotik imkanlarının sürətli və kəskin inkişafına aparır. Psixoloji baxımdan bu onunla bağlıdır ki, insan şüurunda yeni semiotikalararası vərdislər formalaşır, yəni bir semiotik işarə başqa semiotik işarəyə çevrilir.

Filogenezdə dillərarası refleksiya yazıdan çox qabaq meydana gəlir. Bunun izlərini qədim leksikada və frazeologiyada görmək olur. Metadil leksikası və frazeologiya dilin primitiv mənzərəsinin əsasını yaradır. Dilsiz refleksivliyi (dil və danışmaq haqqında dil vasitəsilə danışmaq) insan dilini heyvanların dilindən fərqləndirən əsas əlamətlərdəndir. Lakin bu müxtəlif dillərdə fərqli olur.

U.Vaynrayx (1926-1967) hesab edir ki, dilin leksik tərkibinin tipoloji baxımdan səciyyəsi həmin dilin öz sosiumu üçün nə qədər yararlı olması ilə müəyyənləşib.¹⁵

Metadil vasitələrinin inkişaf səviyyəsi sosiumun intellektual mədəni səviyyəsinə uyğun gəlir.

Metadil kimi metasemiotika da eyni struktura malikdir. Metasemiotika bir növ ikinci səviyyədir, onun köməyiylə birinci səviyyəli semiotika öyrənilir. Məsələn, kinematografiya semiotikasını təsvir etdiyimiz vasitələr kino metasemiotikasıdır.

İncəsənətdə metasemiotika funksiyasını 3 növ semiotik fenomen yerinə yetirir:

1. İncəsənət haqqında müvafiq incəsənət əsərləri. Məsələn, şair və poeziya haqqında şeirlər, filmlərin çəkilişi barədə kinofilm;

2. İncəsənət əsərinin xüsusi işarə ilə qeyd edilməsi. Məsələn, musiqidə not, xoreografiya terminologiyası, memarlıq və təsviri incəsənət əsərlərinin təqdimi və təhlili;

3. Müəyyən incəsənət əsərlərinin sözlə təsviri-tənqid, nəzəriyyə, tarix, dərs vəsaitləri və s. Məs., teatrda teatr, pyesin dərk edilməsi şəkli, pyesin şərh, xarici tənqid, qoyuluş-rejissor-aktyor işi.

Yuxarıda dediyimiz kimi, estetik funksiya bütün mədəni semiotikalarda var, ancaq bioloji sistemlərdə yoxdur. Estetik əlaqənin metasemiotik refleksiyası sağ yarımkürə ilə bağlıdır.

R.Yakobson yazırdı ki, ontogenez baxımından uşaqda magik və estetik (və ya metadil və poetik) funksiyalar bir-birilə bağlıdır, böyüklərdə onlar tamam ayrıdır.¹⁶ İşarəyə münasibət ustalıqdan (özünün və ya müəllifin), tapıntıdan (özünün və ya sənətkarın), oyunlar və gərginliyin azalması, enerjinin azalmasından yaranır. Uşaq ilk şeir yazanda çox sevinir. Uşaq oynayanda, atılıb düşəndə sevinc, gülüş, istirahət onun əsas əlamətləri hesab edilə bilər.

Adətən dildən danışanda onun cəmiyyəti səfərbər etmək, birləşdirmək funksiyasından da söhbət açılacaq. Düzdür, bu iki fərdin ünsiyyətilə bağlı deyil, amma onu dildən kənarda təsəvvür etmək olmaz. Tarixi baxımdan ən vacib funksiya kimi cəmiyyətin birliyini, həmrəyliyini məhz dildə axtarmaq lazımdır. Elə insanların kollektiv

yaşayışı da ilkin olaraq genetik cəhətdən primatlardan əxz olunmuşdur. Heyvan sürü şəklində, insanlar isə cəmiyyət, qurum, təşkilat, müəssisələrdə birgə fəaliyyət göstərir. Heyvanlarda sosial hierarxiyanın başında lider durur. Onlarda ritual nümayişi işarələri geniş yayılmış, onların da əsas funksiyası birləşdirmək və möhkəmlətməkdir. Başçı öz dişi cütü və balaları ilə yuxarıda oturub yeməyin yaxşısını yeyir, başqa həmcinsləri onlara hörmətlə yanaşırlar. Başçı bəzən öz gücünü nümayiş etdirir (orda, müdafiə olunanda), həm də ikonik hərəkətlərlə özünün böyüklüyünü göstərir (bağırtı ilə və ya pəncəsilə vurmaqla və s.) .

Amma bəşər cəmiyyətinin lap əvvəllərində birləşdirici semiotika kimi rituallar qeyd olunmalıdır: kult, çara sitayiş. Başçıların (çarın, şahın, kralın) hakimiyyətinin möhkəmlənməsinə xidmət edən semiotika rəngarəng və müxtəlifdir. Kilsə, xram və məscidlərdə liderlərə itaət bu gün də müşahidə olunur. Məsələn, geyimlərdə (mantiya, qızıl başlıq, üzlük, tac və kəmə), xüsusi papaq (özbəklərdə, qazaxlarda), bayraq, qılınc, möhür, açar, güzgü, hazırda nüvə silahlarına malik ölkələrdə nüvə silahının açarı olan portfel və s. milli dövlət semiotikasına aiddir. Mühafizə eskortu, rəqslər və musiqi orkestri, əsgər marşı və mahnı cələngi hazırkı mərasimlərin əsas atributlarıdır. Təbiidir ki, bunlar milli-dövlətçilik həmrəyliyinə xidmət edən vasitələrdir. Ümumi tarixi həmrəylik və onun şüurlu surətdə dərkə xalqı və onun etnik birliyini təmin edir.

Etnik şüur insanların əqli fəaliyyətinin əsasını təşkil edir. O, genetik ötürülmür, ana südü ilə verilmir. Ancaq uşağın ilkin yaşlarında formalaşır. Etnosa aidlik hissi onunla bağlıdır ki, hər kəs öz kimliyini yaxşı bilir, öz xalqının və ölkəsinin adını yaxşı bilir. Bu etno-milli özünüdərkə əsas sayıla bilər. Bu, bir tərəfdən, insanı əhatə edən ümumi milli dillə, digər tərəfdən isə dilin kifayət qədər ifadəsində konkret işarələrin seçimi ilə bağlıdır.

Etnik şüurun məzmununa bunlar daxildir:

a) dilə söykənən, ancaq təkcə onunla bağlı olmayan düşüncə tərz (mentalitet);

b) keçmişi, bu günü və gələcəyinin ümumiliyi haqqında insanların təsəvvürləri;

c) xalqın tarixində qəhrəmanları və şəxsiyyətlərilə bağlı vahid təsəvvür;

d) bütün xalqın sərvəti olan verbal və qeyri-verbal mətnlər korpusu (folklor, mifoloji, dərsliklər, müxtəlif incəsənət əsərləri, memarlıq abidələri, mahnılar, rəsm əsərləri, kinofilmlər və s.);

Xalqın şüurunun söykəndiyi işarə-simvollar bunlardır:

a) xalqın və dilin adı (linqvonim);

b) xalq ornamentləri, bayraq, gerb, milli geyimlər və ayaq-qabıqlar, xalçalar, idman oyunları, yeməklər və içkilər, bizdə papaq, azadlıq rəmzi (Filadelfiyada);

c) xalqın əsas müqəddəs yerləri (məqbərə, paytaxt, monument, Vaşinqtonda Kapitol, Qız qalası);

d) folklor, əsətlər və tarixi qəhrəmanların adları (Dədə Qorqud, Janna d' Ark və s.).

Öz dövləti olan xalqlarda mühüm milli simvollar dövlətlə üst-üstə düşür.¹⁷ Londonda Kral sarayının qarşısında al-qırmızı geyimli milli qvardiya buna misaldır.

Təkmillətli dövlətdə, məsələn, Ermənistanda, milli və dövlət simvolikası birləşir.

Təzə dövlətlər yarananda diplomatik nümayəndəliklərin mücadiləsi yeni dövlətin tanınması funksiyasını daşıyır. Paytaxtda yerləşirlər, paytaxtın ümumi mənzərəsi, ölkə başçısının və parlamentin iqamətgahı, öz pulu, hərbi manevrlər gücün nümayişi kimi və s. Bütün bunlar hər bir xalqın şüuruna həkk olunur, xalq onları təkcə başında deyil, həm də ürəyində saxlayır (yəni insan beyninin sağ yarımkürəsində, gerçəkliyin hissi dərkli və emosional hərəkət). Bütün bunlar həm də başqa xalqların bu və ya digər xalq və dövlət haqqında tam təsəvvürünün yaranmasına təkan verir.

İnsanda milli-dövlətçilik hissləri psixi formalaşma dövründə olur. Məktəblərdə və ya məktəb illərində. Onlar vətənpərvərlik hissləri aşılrayır, öz vətəninin uğurları üçün sevinc doğurur. Milli simvolların insan şüurunda möhkəm yer tapması cəmiyyətin inkişaf

səviyyəsindən asılıdır. Dilin etnik həmrəylik rolu ayrıca qeyd olunmalıdır. Dil mədəni-psixoloji birləşmənin və yaxınlığın rəhnidir. O, insanları birləşdirir və yaxınlaşdırır. Ancaq dil insanların və xalqın birləşməsinin yeganə şərti deyil. Azərbaycan türkcəsi həm vahid milli dövlətin, həm də qonşu ölkədə yaşayan böyük bir etnosun (İranda, Türkiyədə, Dərbənddə, Borçalıda) dilidir. Ya da ingilis, fars və rus və s. dilləri çoxmilyonlu xalqların dilidir. İkincisi, rus və fars dilləri imperiya dili kimi, ingilis dili isə beynəlxalq dil kimi işlənir. İsraildə 5 dildə danışılır: ıvrit və semit, fələstin dilləri dövlət dilidir, ingilis, rus, idiş dili belə işlənən dildir. Bəzi dövlətlərin isə öz dövlət dili yoxdur. Belçika, Bosniya, Avstriya və s.

Dil nə qədər vacib olsa da, o, xalqın millətini həmişə müəyyən etmir. İnsanların özünüdərk və şüuru, milləti formalaşdırır. Lakin dil ən mühüm xalq simvoludur. O, müqəddəs sayılır. Ona görə də dilin etnik və etnosu birləşdirmə funksiyasından danışmaq lazımdır.

Milli müstəqillik uğrunda mübarizə ilk öncə dildən başlayır: publisistika, ədəbiyyat, təhsil və s. sahələrdə dilin işlənməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bizim dilimiz buna bariz nümunədir. Sovet dövründə ziyalıların əksəriyyəti rusca danışdı. Bu meyli bu gün də davam etməkdədir. Ancaq müstəqillikdən sonra xeyli irəliləyiş oldu. Cənubi Azərbaycanda seçkiqabağı platformada prezidentliyə namizədlər Azərbaycan türkcəsinin işlənməsinə diqqət artıracaqlarını bildirmişdilər.

VII.5. Fəslin ədəbiyyatı və qeydlər

¹ Bu jurnalda çap olunan bütün məqalələrin şərhini burada vermək istəmirik. Bu çox yer aparardı. Ancaq orada diskussiyaya start verən məqaləni və tamamlandığını bildirən konseptual xarakterli məqalələrdən bir neçəsini burada göstərmək istədik: E.Benveniste. *Nature de signe linguistique*. Acta Linguistica. 1939, vol.I; E. Buyssens. *La nature du signe linguistique*. Acta Linguistica.1940-41, vol.II; A.Nehring. *The Problem of the Linguistic Sign*. Acta Linguistica. 1950-51, vol.VI.

² Veröffentlichungen des I.Internationalen Symposiums. Erfurt, 1961. 5 gün davam edən Simpoziyumda (28.9. 2.10. 1959). „İşarə və dil sistemi“ mövzusu üzrə iştirakçılardan 9 problemlə bağlı mövqelərini bildirmək xahiş olunmuşdu. O mövzuların içərisində 1-ci və 2-ci mövzu bilavasitə dil işarələrinə və onların gerçəkliyə münasibətlərinə həsr olunmuşdu. Simpoziumdakı məruzələrin içərisində bu iki bənddəki mövzularla bağlı J.Fonadın məruzəsi çox maraqlı idi, çünki bu məruzədə motivli səslənməyə malik sözlərinin sayının statistik yolla hesablama nəticəsində müəyyənləşdirməyin mümkünlüyü vurğulanır. Burada vurğulanır ki, dilin ümumi sözlüyündə məna ilə səslənmə arasında bir statistik bağlılıq vardır ki, bu da ayrı-ayrı sözlərin ixtiyari formasını açıb göstərməyə imkan verir. Məsələn, ola bilər ki, fiziki və ya ruhi vəziyyəti bildirən sözlər daha çox olsun. Poeziyada da sözlərdə ayrılıqda nəzərə çarpmayan ahəngdarlıq güclü şəkildə şeirdə ifadə olunsun. Deməli, sözlükdə bəzi sözlərdə məna və forma ixtiyari, digərləri isə təbii olsun. Ziddiyyət beləcə sadə formada üzə çıxır. Dilin prosodik elementləri, tonun düşməsi, cümlə vurğusu, cümlə ritmi təbii olsalar da tarixən ixtiyaridir. Danışq səsi bir tərəfdən dilin səsinə-fonemi, yəni istənilən səs elementlərindən söz və onların formalarını düzəldin, digər tərəfdən isə danışanın hisslərini ifadə edir. Fikirimizi ifadə etməyə qabil olan „ixtiyari işarə sistemi“ məlumatın yaranmasından meydana gələn, bir zamanlar spontan və birbaşa yaranan, ixtiyari işarə sistemi daxilində fəaliyyət göstərən formalar bu gün də fəaliyyətdədir. Veröffentlichung des I. Internationalen Symposiums..., s.52-54.

³R.O.Jakobson. Semiotik. Ausgewählte Werke. Textausgabe. Hrsg. von E.Holstein. Frankfurt am Main, 1982; T.Sebeok. I think I Am a Verb: More Contributions of the Doctrine of Signs. N.-York, Plenum Press, 1986. Qeyd edək ki, macar əsilli T.Sebeok 1937-ci ildə ABŞ-a köçmüş, 1944-cü ildən orada vətəndaşlıq almış, 1944-cü ildən bəri İndiana universitetində çalışmış və 1969-cu ildə Parisdə yaradılmış “Semiotika və Beynəlxalq Semiotik Tədqiqatlar Assosiasiyası”nın baş nəşiridir. Bax: S.Petrilli and A.Ponzio. Postmodern Encounters. Thomas Sebeok and the Signs of Life. Icon Books Ltd., 2001, s.65; A.Schaff. Essays über die Philosophie der Sprache. Europa Verlag Wien, 1968, s.26- 45; Ю.С. Маслов. Göstərilən əsəri; Н. Б. Мечковская. Göstərilən əsəri.

- ⁴S.Petrilli and A.Ponzio. Göstərilən əsəri, s.5.
- ⁵A.Schaff.Göstərilən əsəri, s.28.
- ⁶Yenə orada, s.29.
- ⁷В. А. Звегинцев. Очерки по общему языкознанию. М., 1962, с. 21-25.
- ⁸W.Porzig. Das Wunder der Sprache. Bern, 1957, s.171.
- ⁹A. Schaff. Göstərilən əsəri, s.35.
- ¹⁰A.Schaff. Yenə orada, s. 36.
- ¹¹U.Eco. Einführung in die Semiotik. München, 2002, s. 61.
- ¹²F.de Saussure.Göstərilən əsəri
- ¹³U.Eco. Göstərilən əsəri, s. 63.
- ¹⁴Р.О.Якобсон. Лингвистика и логика. Сб.: «Структурализм «за» и «против». М., 1975, с. 110-132.
- ¹⁵Вейнрейх У. О семантической структуре языка. «Новое в лингвистике». Вып. 5, М., 1970, с.221
- ¹⁶Якобсон Р.О. Язык и бессознательное. М., 1996
- ¹⁷Qeyd edək ki, dünyada 6300-ə qədər xalq (etnos) qeydə alınıb. Ancaq 1998-ci ilin sentyabr ayının 1-nə olan məlumata əsasən BMT-yə cəmi 185 dövlət daxildir. Düzdür, İsveçrə kimi federal dövlətdə rəsmi olaraq 4 etnos və 4 dövlət dili vardır: alman, ingilis, fransız və retroroman.

VIII. İşarə sistemlərinin struktur tipləri

VIII.1. Ümumi qeydlər

İşarənin strukturunun təhlili onun tərkibinə aid olan məsələdir. Ümumi şəkildə işarə sistemlərinin aşağıdakı tiplərini fərqləndirmək olar:

- a) təcrid edilmiş işarələr;
- b) sadə və mürəkkəb işarələr;
- c) birsəviyyəli/çoxsəviyyəli işarələr;
- ç) bir və ya çoxkanallı sistemlər.

İşarələrin böyük əksəriyyəti ayrılıqda mövcud olmur. Strukturxarici işarələr adətən okkazional, yəni fərdi, təsadüfi, situativ və zamanla bağlı, ad hoc (lat. bunun üçün) işlənir. Məsələn, pəncərə qarşısına qoyulan güldən razılaşmadan asılı olaraq içəri girməyi bildirən və ya qadağan edən işarədir. Ancaq o, həmin güldənin olmasına qarşılaşma yaradır.

Sadə və mürəkkəb semiotikalar.

Sadələrdə yarım sistem yoxdur. Mürəkkəblər isə iki yarım sistemdən ibarət olur. Sadələri daha kiçik hissələrə bölmək olmur. Məsələn, ərəb rəqəmləri 0-9 tək və cüt qarşılaşmalar yaradır.

İşarələrdən danışarkən adətən 3 yarım sistem fərqləndirirlər:

- a) obyektlərin işarələri : x, y, z, ∞ (sonsuzluq işarəsi);
- b) əməliyyat işarələri: $+$ (üstəgəl), $\log$ – (loqoritm), $\sum$ (summa) və s.;
- c) münasibət işarələri: $=$ (bərabərlik), $>$ (böyük), $<$ (kiçik) və s.

Dildə sinonim və antonim qrupları, yamb, xorey sistemi, üçmeyarlı sistemlər (daktıl, amfibrax, anapest), janrlar sistemi (faciə, dram, komediya, fars vodevil), şrift qarşılaşmalar sistemi (düz xətt, kursiv, qara və s.) mürəkkəb işarələr sistemi yaradır;

ç) klassik Yunanıstanda arxitektura tikililəri (dorik, ionik, korip).

Bu qarşılaşmada yarım sistemlər arasında hierarxiya əlaqələrinin olması nəzərdə tutulur (subordinasiya, təbəçilik). Hierarxiya varsa, deməli, həmin sistem çoxsəviyyəli semiotikadır. Buraya ilk növbədə təbii dili aid etmək olar. Ancaq nədənsə bəzi alimlər fonemi, morfemi işarələr hesab etmir, onları subişarələr adlandırırlar.¹ Halbuki, R.Yakobson fonemi boş işarələr, J.S.Maslov isə distinktor adlandırır.² Mürəkkəb təksəviyyəli işarələr olduğu kimi (yol hərəkəti işarələri, coğrafi xəritə) sadə, çoxsəviyyəli işarələr də (ərəb rəqəmləri) var.

Yol hərəkəti işarələri 7 yarım sistemdən ibarətdir (xəbərdarlıq, qadağan, əmredici işarələr, xidmət işarələri, işıqfor, nizamlayıcı, yolun bölgüsü), ancaq bunlar hamısı təksəviyyəlidir, çünki onlardan daha mürəkkəb işarə düzəltmək olmur. Küçənin kəsişməsində uşaq şəkli, sağa dönmək, sürət məhdudiyyəti nişanları qoyulsa da, onlar mürəkkəb işarə yarada bilmir (bax: şəkil 12).

Şəkil 12. Yol hərəkətini məhdudlaşdıran işarələr

Təksəviyyəli işarələrə xas olan xüsusiyyətlər: yanbayan yerləşəndə yeni işarə yaratmır, qarşılıqlı işarələrin topologiyası (sola, sağa, düz və s.) onların məzmununa təsir etmir, bir işarənin yerində başqası işlənəndə o birilərinin məzmununa təsir etmir, yəni kombinasiya yoxdur.

Ərəb rəqəmlərində isə tamam başqadır: vergüldən qabaq və sonra gələn rəqəmlərin mənası tamam başqadır: 2,5, 0,25 (yüzlük, onluq, təklilik) və s. Burada işarələrin sintaksisinin rolu aydın görünür, ona görə bunlar sadə, ancaq çoxsəviyyəli işarələrdir. Elə çoxmərtəbəli mehmanxana binalarında otaqların nömrələnməsi də sintaksisdən xəbər verir: 101 birinci, 201 ikinci, 301 üçüncü və s. mərtəbələrədəki otaqları bildirir. Deməli, çoxmərhələli işarələrdə sintaksis var, ancaq təkmərhələlidə mümkün işarələrin sayı elementar işarələrin sayına bərabərdir. Ona görə də yol işarələrinin sayı çoxdur. Çoxsəviyyəli işarələrin isə imkanı çox böyükdür. Ərəb rəqəmlərilə milyardları ifadə etmək olar. Çoxmərhələli işarələr birləşməsi vasitəsilə yeni informasiyanı mürəkkəb işarə yaratmaqla düzəltmək olar.

Təksəviyyəli işarələr kompleks halında mövcud olur, onlar hissələrə bölünür. Bölünməzlik isə insan dilinin ən mühüm əlamətidir. İnsana əl verilib, bunula da ağız sözə xidmət etmək üçün azad olub. Yoxsa insan hissələrə bölünən səsləri yarada bilməzdi, çünki onda ağız mırıldamaq, anqırmaq və s. üçün işlənərdi.³

Müxtəlif heyvanlar müxtəlif səslər çıxarır: xoruz 15 cür, qaz 23 cür, meymun 15-40 cür. Ancaq onların heç biri sadə hissələrə bölünür. Ornitoloqlar qeyd edirlər ki, bülbül bir saat oxuyanda 20-30 elementar səs çıxardır. Lakin onlar heç vaxt kombinasiyada olmur.⁴ Deməli, poza, mimika, jest həm insanlarda, həm də heyvanlarda birsəviyyəli sistemdir.

VIII.2. Paralingvistikanın struktur cizgiləri

Paralingvistika və davranış semiotik hadisələrin çox geniş sahələridir. Paralingvistikanın sərhədləri çox böyükdür. Onun həddləri davranışla üst-üstə düşə bilər. Digər tərəfdən, davranış insan həyatının hər tərəfidir: ev, ailə, məktəb, iş, istirahət, mağaza, bazar və s.

Semiotik baxımdan paralingvistik vasitələr həddindən artıq rəngarəngdir. Onlar müxtəlif substansiyaya (görmə, eşitmə və s.)

malikdir. Aşağıda ən mühüm qarşılaşmaları göstərəcəyik:

1. Gözlə qəbul olunan məlumat vasitələrinə mimika, jest, bədən vəziyyəti, baxış, qulaqla eşidilən şeylər, intonasiyanın fərdi-situativ cizgiləri (yaş, cins, fizioloji və psixoloji vəziyyət və s.) aiddir. Bu kanala iy və ya dad da daxil ola bilər.

2. Motivliyinə görə paralingvistik işarələr müxtəlif ola bilər: a) simptomlar (deyimlər /göz yaşını saxlaya bilmədi/, /səsi titrədi/ və s.); b) müəyyən məzmun çatdıran ikonik işarələr (teleobyektiv qarşısında əl sıxmaq); c) konvensional işarələr – kinemlər (simvollar). Onların çoxu omonim işarələrlə – simptomlarla əlaqəyə malikdir (ritual öpüş, stüardessaların peşəkarcasına gülüşü, qorxutmaq üçün yumruğunu göstərmək və s.); ç) sırf şərti işarələr- simvollar (gələn qonağı qarşılamaq üçün əlini papağına vurmaq, hamı yubiliyarı öpməyə tələsir).

3. Paralingvistik hadisələr verbal kommunikasiya ilə cürbəcür əlaqələnir. Paralingvistik işarələrin əksəriyyəti ünsiyyətdə emosional-ekspressiv funksiya daşıyır, amma bu mənada neytral olanı da olur. Məsələn, hər iki əlin barmağı eyni vaxtda açılıb yumulmaqla “dırnaq işarəsini” bildirir (bəzən, söz də əlavə olunur: əlbətdə dırnaqda yazılır; taksi saxlayanda əl qaldırıana “səs verir” mənası verilir. Voleybolda qeyri-emosional jest kimi hakimin və ya küçədə nizamlayıcının hərəkəti və s.

Paralingvistik işarələr dalbadal gələrək xətti və zaman zənciri yaratsa da, mürəkkəb işarə ola bilmir, yəni burada sintaksis yoxdur. Davranış semiotikadır, ancaq müxtəlif işarələrlə zəngindir. Ailədə az semiotikadır. Ancaq insanlar sosial institutları (dövlət, akademiya, korporasiya və s.) təmsil edəndə ictimai davranış daha çox semiotik olur.

Davranış çoxkanallı semiotikadır, o, dində olduğu kimi, sensor tiplərdən istifadə edir, ancaq dindən fərqli olaraq azad və sadədir.

Bununla bərabər, davranışda da sintaksis yoxdur, odur ki, o, birsəviyyəlidir. *Davranış* “məlumatları” (semiotik “mətnlər”)

müxtəlif fiziki xassəli olsalar da, onlar üst-üstə düşür və bir-birini tamamlayır, onlar mürəkkəb işarə yaratmır, ancaq cəmi düzəldir.

Etiket qaydaları da mürəkkəb işarə yaratmırlar. Qaydalar və təlimatlar sistemi davranışın bir hissəsini nizamlayır.

Dilin işarə sistemində səviyyələr məsələsi çox mübahisəlidir. Ən çoxu 9 səviyyə fərqləndirirlər.

1. Fərqləndirici əlamətlər səviyyəsi (qısa/uzun saitlər, sərt/yumşaq samitlər və s.). Bunu merizmatik səviyyə də adlandırırlar;

2. Fonem səviyyəsi;

3. Morfem səviyyəsi;

4. Leksəm səviyyəsi

5. Söz birləşməsi (sintagma) səviyyəsi;

6. Cümlə səviyyəsi və söyləmə reallaşması;

7. Cümləfövqü vahidlər (mürəkkəb bütövlər, mətn hissələri, abzaslar, frazemlər);

8. Mətn səviyyəsi;

9. Diskurslar.

Göründüyü kimi, burada heca, morfofonem və s. kimi aralıq yarusların vahidləri yoxdur.

Semiotik baxımdan dildə iki səviyyə fərqləndirilir:

Sözlər və onlardan düzəldilən vahidlər (klişe), hazır vəziyyət-də deyilən söyləmə və ifadələr : /Sus, yaramaz/ və s.;

Sintaktik model əsasında yaranan birləşmələr.

Fikrimizcə, Y.S.Maslovun dil işarəsinin bölgüsü ilə bağlı irəli sürdüyü fikirlər daha ağılabatandır. O, dil işarələrini belə bölür:

1) işarə – informator (məlumatverici); buraya dilin seqment və superseqment morfemləri daxildir.

1) işarə – diferentor və ya distinktor (fərqləndirici); buraya fərqləndirici əlamətlər, ton və vurğu aiddir.

2) işarə – delimitator, sərhədləyici siqnallar. buraya sabit vurğulu dillər (çex, slovak dillərində həmişə söz başında, türk dillərində söz sonunda) daxildir, alman dilindəki knaklaut da bura aiddir.⁵

Təəccüblüdür ki, N.B.Meçkovskaya qrafikanı, orfoqrafiyanı da səviyyəli yanaşmaya daxil etməyi tövsiyə edir.⁶

Səviyyəli yanaşmada biz səviyyələrarası vahidləri də nəzərə almalıyıq. Məsələn, əgər mübtəda feldən və obyektədən sonra gəlsə, deməli, bu dildə hal kateqoriyası var və əgər hecalara bölünmə morfemlə üst-üstə düşsə, deməli, bu dildə hal kateqoriyası yoxdur kimi universalizmalar da təsvirdə nəzərə alınmalıdır. Bu qanunu ilk dəfə Y.D.Polivanov (1891-1938) kəşf etmişdir.⁷

Ancaq elə semiotik sistemlər var ki, onlar səviyyələrin sayına görə dili arxada qoyurlar. Bu zaman dil o semiotik sistemlərin tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Buraya din, incəsənət, ədəbiyyat, kino, teatr daxildir. Onlar nəinki dildən də mürəkkəbdir, həm də məzmununa görə zəngin və rəngarəngdir. Daha sonra buraya musiqi aiddir. O da çoxşaxəlidir. Riyazi dildə də semiotik sistem mürəkkəbdir.

Çoxsəviyyəli semiotikalar hierarxik strukturda müxtəlif səviyyələrə aid olur. Məsələn, dildə əsas işarə vahidi sözdür, ancaq bitmiş şey söyləmdir. Bədii əsərdə bu bədii obrazdır (şəxsin, hadisənin, peyzajın, interyerin təsviri və s.), tamamlanmış isə konkret hekayə, povestdir. Nəqlçi söz təsvirilə bütün bunları şərh edir, dünya bədii təsvir olunur. Süjet, kompozisiya, janr və s. qaydalarla bədii təsvir açılır.

Musiqi, rəqs, teatr və kinematoqraf da çoxsəviyyəlidir. Onların əsas anlam vahidi motiv (melodiya), rəqs pası, mizansəhnə, montaj, tam bitmiş əsər isə sintaksis əsasında qurulmuş semiotik bütövdür.

Riyazi simvolika 3 cür məzmunu əhatə edir: 1) riyazi anlayışlar; 2) cümlələr; 3) məğz. Adi dildə bu sözə, cümləyə, mətnə uyğun gəir. Ancaq riyaziyyatda əvvəl vurma və bölmə, sonra toplama və çıxma yaranıb; b) sonra riyazi əməliyyatların ardıcılığını bildirən işarələr, onlar eyni dəyişən vahidlərdən ibarət olur.

$x = 5a(b+c)$ və ya $y = 5ab + c$

Filmdə lentin uzunluğu müxtəlif ola bilər. Lent isə ayrı-ayrı çəkilişlərin ardıcılığıdır.

Coğrafi xəritədə, bədii polotnolarda informasiyanı necə toplayırlar? İncəsənətdə mürəkkəb işarələr olurmu?

Coğrafiyada ayrı-ayrı xəritələr incəsənətdə bədii-kommunikativ əsərlər kimi (polotno, şəkil, skulptur) informasiya daşıyıcılarıdır.

Bu zaman semiotik vahid kimi tam təsvirlər çıxış edir. Həmin semiotiklərin vahidləri ayrı-ayrı incəsənət əsərlərilə sintaktik hierarxiyaya görə üst-üstə düşür. Onlar əsas vahidin və bütün əsərin hierarxik səviyyəsinə görə etnik dildən, musiqidən, rəqsdən, poeziyadan, teatrdan, kinematoqrafdan fərqlənir. Bu strukturlarda onların əsas vahidi və ayrılıqda bitmiş əsər müxtəlif səviyyələrə aiddir.

Xəritədə və bədii əsərlərdə birbaşa və güclü ikoniklik var. Kartoqrafiya və təsviri incəsənət xətti deyil. Onların qavranılması ani olur, yəni zaman müstəvisində açılır (danışiq, kinofilm, mahnı, povestdən fərqli olaraq).

Kartoqrafiya elmi-praktiki fəaliyyətdir, ancaq qrafika, təsviri incəsənət, skulptura bədii sahəyə aid olmaqla fərdi-subyektiv və dünyanın yaradıcı şəkildə mənimsənilməsidir. Təsviri incəsənətdə orijinal və surət, reproduksiya, kartoqrafiya isə xəritənin həqiqiliyi deyil, onun informativliyi və istehlakçının tələblərinə uyğun gəlməsi əsasdır. Xəritədə şərq/qərb, şimal/cənub var, polotnoda olduğu kimi əvvəl/axır yoxdur. Polotnoda aşağı/yuxarı, sol/sağ var, ancaq onun zaman baxımından açılışı yoxdur. Onlardakı oxşarlıq informasiya dərinliyi ilə müəyyənləşir.

Kontur xəritələrini normal xəritəyə çevirəndə bunu görmək olur. Xəritədə qurunun və suyun konturları əsasdır. Bu mərhələdə xəritəyə informativ məkan oriyentirləri yazırlar, əsas sərhəd və obyektlərin cizgisi, göl, çay, böyük şəhərlər, dəniz və dövlət sərhədləri, meridian və paralellər, fikirdəki xətlər və onların birləşməsi. Xəritələrin fiziki, iqlim, dialektoloji və başqa növündən asılı olaraq müəyyən fraqmentlər kağıza əlavə edilir. Sonra müəllifə lazım olan informasiya geniş və iri həcmdə verilir (rənglər müxtəlif olur: göl, dağ, xüsusi işarələr, faydalı qazıntılar, verbal qat əlavə edilməklə). Sonra coğrafi obyektlərin adları, sonda isə xəritələrin metasemiotik komponenti əlavə edilir: bütün şərti işarələr qoyulur və sözlə izah edilir (kartoqraflar bunu “ləqenda” adlandırırlar). Aydındır ki, müxtəlif xəritələrdə informasiya müxtəlif cür olur. Ancaq xəritənin

və bədii əsərin adı, müstəqil və ayrı əsər olması onları yaradanların imzası, tarixi və adı ilə müəyyənləşir. Təsviri incəsənətdə sintaksis yoxdur, yəni kombinatorika yoxdur. Ancaq mürəkkəbliyi (janr-tematika) vardır, müəllifin işi dəqiqləşdirici informasiya verməkdən ibarətdir. Təsviri incəsənətdə sintaksis əsərin içində yox, eyni məkanda bir neçə əsərin birləşməsində – diptix, triptix, sərgidə, şəkil qalereyasında, kitab sərgisində və s. ola bilər.

VIII.3. Mədəniyyətin işarə sistemləri

Mədəni semiozislər aşağıdakılardır: 1) ritual-dini semiotikalar və davranış; 2) bədii semiotikalar, incəsənət; 3) süni dillər.

Müxtəlif sensor modallıqların işlənməsi sıxlığına görə ilk 2-si (ritual, dini və bədii) birinci yeri tutur, yəni bütün sensor kanallar iştirak edir, bütün sadə (indekslər, işarə-kopiyalar və işarə-simvollar) və maksimum cürbəcür mürəkkəb işarələr iştirak edir. Ancaq incəsənətdə iy və dadbilmə orqanları iştirak etmir.

Ritual ən qədim semiotikadır. Burada fideistik (dini mənada ilahi qüvvələrə inam, şamanizm, cadugər, müqəddəs əşyalara, göz-dəyməyə inam) və teistik qüvvələri xüsusi qeyd etmək lazımdır (Allahla inam). Dinlə bağlı olmayan da var: son zəng, VVAQ-da və ya meriyada kəbin kəsmə, maralların ritual döyüşü, xoruz döyüşü və s.

Filogenezdə ritual hərəkət ilkin semiotik proses hesab edilə bilər: rəqslər, daşüstü yazılar, səsli dil və s. İlkin paleolit dövrünə gedib çıxır (150-40 min il əvvəl), yəni neandertal dövrü (homo sapiensin dolayı sələfləri). Onların hələ dili olmayıb. Hazırkı dil paleolitlə mezolit arasında, yəni 40 min il əvvəl yaranıb. Deməli, ritual ən qədim sosial semiotikadır, ondan sonrakı incəsənət, səsli dil və digər davranış semiotikaları yaranıb. Ritual işarələrin fiziki forması heyvanların biodünyası və davranışı ilə bağlıdır: öpüş, təzim, tabelilik işarələri və s.

İlkin ifadə elementləri bədənin və əzələlərin hərəkətlərindən ibarət olub. Jestlər və mimikalar insan semiotikasının təbiətinə ən yaxını sayıla bilər. Ritual, qəbilə və tayfaların birləşməsində əsas rol

oynayıb. O, həyatın nizamlayıcısı və sabitluyu kimi çıxış edir, ənənəni qoruyub saxlamaqda əvəzsizdir. Qədim Misirdə rituallar məhsul Allahına və yeraltı Allaha Osirisə həsr olunurdu. Qədim yunanlarda məhsul, üzümçülük və şərab Allahı Dionisiyə, ön Asiyada məhsul, mühafizə və göy Allahı Təmruza həsr olunardı. Rituallın sonunda qurban verilirdi. Mifoloji şüurda uyuşma eyniləşmə ilə birləşirdi, ev tikilməsi dünyanın yaranmasını, toy müqəddəs nikahı, xəstəlik şəri, dəfnətmə o dünyaya qovuşmanı və s. bildirirdi.

İlin fəsilələrinin qarşılınması və yola salınması: əkin, biçin, doğum, gənclik illərinə keçid, toy, yas və s. Allaha dua oxumaq, himn, mədhiyyə, arzu və istəyin ifadəsi, Novruz bayramlarında papaq atmaq, yumurta boyamaq və s. Təzə dövrlərdə uşaq doğumu, əsgərin yola salınması, xristianlarda xaç suyuna salma, müsəlmanlarda sünnət köhnənin qalıqlarıdır. Gəlin gələndə ayağının altında qab sındırılması, ölüdən sonra 3-nü, 7-ni və 40-nı keçirmək və s. rituallara aiddir.

Din semiotikasında bütün işarə növlərinə rast gəlmək olur: indekslər, ikonlar, simvollar, sadə və mürəkkəb işarələr, hər bir sensor kanalı (dad, iy), səviyyə baxımdan mürəkkəb, məzmun və funksiyaya görə rəngarəng olur.

Dini semiotik axın aşağıdakı növlərə bölünür: a) dünyanın mifoloji mənzərəsi (Allah, adam, cəmiyyət, dünya, mənəvi həyat, qurtuluş təbliğ edən dində insanın xilas olması yolları barədə biliklər); b) semiotik müxtəlifliklə həyata təsir; c) ünsiyyətin paralingvistik vasitələri; ç) davranışın sosial kodları (xramdan kənarda); e) bütün bədii dillər (kino, televiziya, rok-musiqi); i) teoloji bilik, yarıelmi, komentator və s.

Bunların içərisində təbii dil əsas yer tutur. Sözə, dilə həmişə böyük yer verilir. Din ən uca və daimi (absolut, Allah, allahlar) və insanlar arasında olur. Absolut adamlara bilgi verir, onunla insanlar arasında bir növ razılıq yaranır ki, insanlar necə yaşasınlar, bəzi dinlərdə o biri dünya ideyası daha güclü əlaqə kimi başa düşülür.

Əsasən informasiya verən sözlər açar əhəmiyyəti kəsb edir: /Allah qoysa/, /Allaha şükür/, /əzan/, /dua/ və s.

Dinin tarixi müəyyən informasiyanın genişlənməsindən, daralmasından, ötürülməsindən ibarətdir. Mahiyyət etibarı ilə bunlar fizioloji və semiotikdir. Dində ünsiyyətin iki istiqaməti var: 1) Allahdan peyğəmbər və rəhblər vasitəsilə insanlara ötürülən informasiya; 2) İnsanlardan peyğəmbər və rəhblər vasitəsilə Allaha ötürülən informasiya. Birinci istiqamətdə Allahın açıqlamaları peyğəmbər vasitəsilə eşidilir, sonra bəyan edilir və yazılır. İkinci istiqamətdə isə dualar, jestlər və digər etikətlər vasitəsilə formalaşır. Deməli, açıqlamalar, vəhyələr və ibadətlər əsas, digərləri isə yardımçı vasitələrdir.

Açıqlamalar çoxlarına yönəlmiş, toxum kimi münbit zəmin tələb edir. Kütlənin onları başa düşməsi vacibdir. Kütlələrin ilahiyyə müraciətinin isə imkanı yoxdur, yəni insanlar öz ibadətlərinin ilahi qüvvələrə çatıb-çatmadığını bilmirlər. Geriyə əlaqə dolayısı ilə olur. Məsələn, quraqlıqda insanlar yalvarırlar ki, Allah yağış yağdırsın. Yağırsa, deməli, eşidildi, yağmırsa, deməli, eşidilmədi. İnsanın Allaha münasibətini özü ilə söhbət kimi də dəyərləndirmək olar.

1. Açıqlamalar müqəddəsliyi ilə səciyyələndir (səkrallaşma). Allahın əmrləri, göstərişləri müqəddəs sayılır. Məsələn, İslamda Quran da müqəddəs sayılır. Onun 13-cü surəsində deyilir: “Quran kitabların anasıdır”. Onu insanlara çatdıran peyğəmbər də müqəddəs sayılır.

2. Avtoritetə söykənən informasiyanın nüfuzu. Xristianlıqda bu “ipse dixit” (“Allahın dediyi kimi”, “özü dedi” yunan dilindəki *aktaş epha* birləşməsinin tərcüməsidir), islamda isə isnaddır. Xristianlarda avtoritet daha yüksək, qədim və Allaha yaxın olan sayılır: apostol evəngəllər, apostol birinci, onlar evəngəlistdən İsus Xristə daha yaxın sayılırlar.

İslamda *isnad* hədisdə danışanlara şahidliyi bildirir. Məhəmməd Peyğəmbərə istinad: o, VII əsrdə mühüm rol oynamağa başladı. Onun ağzından eşidilənlər müqəddəs kitabın –Quranın mətnini təşkil edir. Hicrə gələn olan islam ümməti birinci növbədə ənənəni qəbul edib, özünü şagird saymalıdır. İslam əsərlərində

çoxsaylı istinadlar olur, deyilən hər bir fikir əvvəlkilə uyğunlaşmalıdır.

Davranış sosial-mədəni kodların gündəlik reallaşmasıdır.

Davranış çoxmənəlidir: həyat, hərəkət tərz, hərəkətlərin xarakteri, daxili qayda-qanunun gözlənilməsi. O, heyvanlara, həmçinin cansız şeylərə (alovun, elektronun hərəkəti və s.) aid edilə bilər. Semiotika və sosial psixologiyada davranış həyat tərz, üsulu mənasında işlənir. O, insanın bütün həyatını əhatə edir: salamlaşması, həyat yolu, peşə seçimi, karyerası, istirahəti, əyləncəsi və s.). Bu da adi həyatdan fərqlənir.

1) Davranışda hər şeyin mənası var; tək olanda adam yatır, üzür, bu adi həyatdır.

Tək olmayanda isə adam öz hərəkətlərini ətrafındakılara uyğunlaşdırır. Deməli, o, öz hərəkətilə informasiya göndərir və alır, ona görə insan davranışı semiotik əhəmiyyət kəsb edir.

2) Davranışda hərəkətlərin öz mənası var. Məs., hədiyyə semiotikadır, ancaq əlcəyi bağışlayırlar, xoşa gəlir və ölçüsünə uyğun olur. Bu zaman işlənmə xüsusiyyəti (isti, ucuz və s.) semiotikaya aid deyil.

3) Davranış kiməsə yönəlib. Kiminləsə yaxınlıq insanın özü-nün ifadəsidir, bir qrup daxilində başqa qrupa qarşı qoyulmasıdır. Məs., xippi, qulağına sırğa taxma, paltar, saç və s.

İnsanın gündəlik davranışı onun hərəkətlərinin ardıcılığıdır. Əl verirlər, bu qeyri-nişanlı və onu bilərəkdən görməməzliyə vurmaq nişanlı hesab edilir (yəni dalaşmaq, konflikt istəyir). Jest-hərəkət-davranış mətni. Məs., cavan oğlan qızı yeməyə dəvət edir, xidmətçi onlara yaxınlaşıb oturmağı təklif edir. Burada hierarxiya belədir:

1) 6 aylıq tanışlıq müddətində ilk dəfə kafeyə dəvət; 2) oğlanın dəvətini qız qəbul etdi, o saat görüşə razılaşıdılar (kafenin qarşısında, küçədə və s.); 3) onlar içəri daxil olurlar, salamlşırlar, üst paltarlarını soyunurlar, oğlan qıza kömək edir, qarderobdan nömrəni alırlar; 4) zala daxil olub salamlşıb metrodotelin köməyiylə oturlar və s.

Semiotik baxımdan bunu belə açmaq olar: etiketə uyğun salamlama, qızın qabaqca keçməsi, kafenin seçimi (cibə görə), 5) qızın dəvəti oğlanın ona yaxşı münasibətini göstərir; 6) oğlan qızın sevgisini qazanmaq istəyir və s.

Deməli, cavan insan davranış qaydalarını öyrənir, sosial-psixoloji anlamda rolunu dəyişir: bu zaman 3 cür rol olur: status, mövqe və məqam.

1) insanın hansı etnosa və dilə aid olmasını, konfessiya və ictimai vəziyyətini açıqlayır; 2) ata, kürəkən, təhsil, peşə, sahib, tabe olan və s. situasiya rolu qısamüddətli olur. Davranış kodları tarixən formalaşır və yazılı, qeyri-yazılı olur. Qeyri-yazılıya adət və ənənə aiddir: yaxşıdır, yaxşı deyil. Yazılı isə hüquq və qanunvericiliklə müəyyən edilir.

Davranışın 3 əsas vasitəsi var: 1) bioloji kommunikasiya; 2) rituallar və fideistik təsəvvürlər (xronoloji baxımdan 2-ci, vaciblik baxımdan 1-ci); 3) dünyəvi davranış modelləri (ideoloji, bədii-estetik meyllər).

VIII.4. İncəsənətin semiotikası

Artıq deyildiyi kimi, təsviri incəsənətin, rəqsin, teatrın, pantomimikanın, sirkın, fotoqrafiyanın və kinematoqrafiyanın əsasını semiotika təşkil edir. Müasir incəsənət çoxkanallı semiotikaya aiddir. Baletdə rəqsin dili musiqi və təsviri sənətlə çulğalaşır (geyim, dekorasiya, rəqqasın mimikası və s.), baletdə libretto və qəzet-jurnalda müzakirəsi. Kinoda aktyor oyunu və rejissorların real gerçəklikləri necə açmaları. Deyildiyi kimi, kino bir-birini əvəz edən təsvirdir.

Rəqs ən qədim incəsənət növüdür. Burada hər şey insanın gözləri qarşısında yaranır. Yaranan zaman tamaşaçıya çatır, qurtarmaqla sona çatır. Rəqs qeyri-peşəkar olduğundan təbiidir (disko-teka, toy, qonaqlıq, gecələr və s.). Özü də ən qədimdir.

Rəqsin qədimliyini heyvanlarda və digər canlılarda da müşahidə sübut edir. Ovda, döyüşdə qəbilələrin kişi qövmü buna tez-tez birlik əlaməti kimi baxırlar.

Heyvanlarda bu cinsi əlaqəyə girmək vaxtı tez-tez müşahidə olunur. Erkək və dişi quzular yetkinlik çağına çatanda atılıb-düşürlər. Balıqlar və delfinlər suyun üzərində saldo vururlar. Şimpanzelərdə pa+ (ayaq) rəqsi ilə digər cinsdən olanları cəlb etmək üçün rəqs edirlər. İstədiyinə nail olmaq üçün rəqslər edilir, ancaq heyvanlarda rəqslər insan cəmiyyətindən fərqli olaraq estetik, tanıma funksiyası daşımır.

Rəqs qəbiləni birləşdirməkdə ideologiya rolunu oynayır: evlənmək, nişanlanmaq, əkin, biçin, ov uğurlu olanda, odun, ağacın başında yallı getmək. Rəqs həm də fiziki sağlamlıq əlamətidir. B.V.Asafyev (1888-1949) jestləri bədənə lal intonasionaları, rəqsi isə bədənə dili adlandırır. İçəridən gələn hisslər bu zaman üzə çıxır.⁸

Rəqs gedişlə bağlı ayaqların hərəkətilə nizamlanır. Uşaqlar məktəbdən gələndə tullana-tullana, bədənələrini oynada-oynada gəlirlər. İnsan bədəninin adi forması və hərəkəti dəyişməklə rəqs yaranır. Gedişdə bioloji əlamətlər var (cins, yaş), fərdi, sabit, dəyişən (əminlik, arxayınlıq, incəlik və s.). Bütün bunlarda mədəni-etnik əlamətlər özünü göstərir.

Ancaq rəqsin əsas semantik vahidi pa-dır. Baletdə pişik addımı, balıq, qayçı, marş, tullanma, fue, batman və s. addım növləri fərqləndirilir. Tans formaları bunlardır: pa – otur, pa-de-do (fr. dilində iki nəfərli rəqs), pa-de-trua, adajd (yavaş), allegro (birgə iti rəqs), koda (birgə yekun rəqs)⁹ və s.

Rəqslə həyatın ifası işarə – kopyalarda həyata keçirilir. Rəqsin dili bir neçə sintaktik yarımsəviyyə ilə birgə çoxsəviyyəli hierarxiya təşkil edir.

Rəqsin not-xəttlərlə sistemini yazıya köçürürlər. Marinski teatrında V.J.Stepanov (1886-1896) 27 baleti yazıya köçürmüşdü¹⁰.

a) Teatr

Qədimdən rəqs nəğmə və deklamasiya ilə birgə yaranıb. Eləcə də ifaçılar tamaşaçılarla birgə olub. Şaman və Qədim yunan misteriyası sintetik hərəkətlərin ifadəsi idi. Artıq e.ə. IV əsrdə Yunanıstanda peşəkar teatr yaranmışdı. Aktyorlara və əsər müəlliflərinə yaxşı pul verirdilər. Olimpiya oyunları kimi teatr tamaşaları da Afinada dini bayramlara həsr olunurdu. Tamaşalar yarış formasında olurdu. Şairlər və dramaturqlar, sonra aktyorlar çıxış edirdilər. Jüri üçün sırasıyla vətəndaşlardan 5-10 hakim seçilirdi. Teatrın fakturası aktyorun bədənini və səsi, sonralar isə sifəti ilə müəyyənləşirdi. Nə qədər səs, rəqs mühüm olsaydısa da, qədim yunan teatrında jest ən yüksək incəsənət işi idi. Əllərin və çənənin yuxarı hissələrinin hərəkətilə əsərin qəhrəmanının ruhi sarsıntılarını ifadə etmək tələb olunurdu.

Xorun fərdiləşməsi nəticəsində personajların teatrı inkişaf edirdi. Əvvəlcə xoreya (yunanca choreia “rəqs” sözü ilə maskada oxuyan rəqqasların xorunu bildirirdi) rəqs və nəğmənin sintezi idi. Esxil və Sofokla qədər yalnız bir aktyor pyesin tablosunu açırdı. Esxil və sonra Sofokl ikinci və üçüncü aktyoru əlavə etdilər. Deməli, funksional, məzmun fərqləri xorda oxunan nəğmə və aktyor-deklamator arasında aydın hiss olunurdu. Əvvəl dialoq xorla korifey arasında olurdu, sonra korifeyə xor yox, 2-ci və 3-cü aktyor cavab verəndə xorun rolu azaldı. Ancaq qədim yunan teatrında personaj maskada olurdu. Bir hərəkət daxilində aktyor bir neçə maska dəyişirdi, o da qəhrəmanın əhvalını açıb göstərməyə imkan verirdi. Müasir eksperimental avanqardist teatrdan fərqli olaraq Afinada bunu xəlvəti edirdilər, tamaşaçılardan çevrilir, üzünü əli ilə və ya paltarı ilə örtürdülər.

Orta əsr teatrı maska və süjet çaxnaşmaları teatrı idi. Ancaq XIX əsrdə xarakterlər teatrı yarandı. İtalyan maska komediyaları və ingilis maskaları XVIII əsrin axırına qədər davam elədi.

Teatr indi mədəni hərəkətlər sinkretizmdir. Instrumental musiqi və vokal, kostyum və dekorasiyalar, rekvizit və dəyişən səhnə tamaşaçının gözü qarşısında olur, süni işıqlandırma, radio, kino, televiziya, video çəkilişi, səhnə ilə tamaşaçıları, sirk trükləri və fokusları, səhnədə fəhlə səhnələri funksiyası yerinə yetirən aktyorlar. Tarixən iki məsələ önəmlidir: aktyor və rejissor. Mizan-səhnə tamaşanı təşkil edir, faktura isə aktyorun oyunudur.

Aktyorun mimikası və jestləri şarj, karikaturalar üçün mühüm rol oynayır. Aktyorun sifəti, bədəni, verbal və qeyri-verbal ifadələri qarşılıqlı şəkildə səhnədə rol oynayır, jestlər, pozalar, baxışlar və hətta susmaq aktyorun tamaşaçıya təsir göstərmək vasitəsidir.

Teatr səhnəsində mizansəhnə (fr. *Mise en scene* – səhnədə yerləşmə) aktyorun oynadığı tamaşaya xüsusi şərait yaradır. Mizan-səhnə dramatik mətn və səhnə görüntülərini reallaşdırmaq üçündür. Semiotik baxımdan mizansəhnə ikonik işarə obrazıdır, tamaşanın qoyulma yerindən və vaxtından asılıdır. Teatr tarixində ifadəlilik/şərtlilik qarşılaşmasında vahid ənənəni izləmək olmur.

Bədii semiotikalar bəzi əlamətlərə görə müəyyən semiotik axın əmələ gətirir. Teatr və təsviri incəsənət qütblər təşkil edir.

Teatr zaman və məkan daxilində hadisə və xarakterləri ayrı-ayrı tamaşalarda tamaşaçı qarşısında kollektiv əsər olmaqla aktyorların oyunu ilə ədəbiyyat və incəsənətin sintetik əsəridir: o, aktyor, musiqi və sözlə həyata keçən bir tamaşadır.

Təsviri incəsənət isə məkan, adam və əşyaları zamandan asılı olmayaraq yaradıcı prosesin istehlakçı-şahid, nəticəsi dəyişməyən bir sənətkarın əsəri və ayrı-ayrı incəsənət növlərinin bir-birinə təsiri olmadan mövcud olur, öz forması, rəngi və xətti olan əsərdir.

Pantomim sözsüz hərəkətdir. Publika çoxdilli olarsa, səs çatmayanda, senzura yol verməyəndə yarmarka tamaşalarında çox geniş yayılıb. Balet pantomimiyanın ən yaxşı nümunəsidir.

Sirk daha çox idmana yaxındır – hava gimnastları, jonqlıqların çevikliyi, illüzionistin fokusları, heyvanlara ağılıq insanın qabiliyyətindən xəbər verir. İnsan öz məhdudiyyətlərini ram edir. “İnsan hər şeyi bacarır” sirkin hiperboludur.

b) Musiqi

Musiqi ən həssas incəsənət növüdür. İnsan hisslərini ifadə etməklə musiqi onun psixikasına güclü təsir göstərir. Hətta təbabətdə musiqidən istifadə olunur.

Musiqidə intellektual və irrasional incəsənət var, o, fəlsəfə və riyaziyyatın bədii ekvivalentidir, o, dünyanın sirrli mahiyyətini açır.

Musiqi ən mürəkkəb dilə malikdir.

Tam aydın deyil, musiqi nəyi ifadə edir. O, hissini dərinliyini bildirir. Onda emosional-hissi dərinlik mücərrəd düşüncə ilə çarpazlaşır. Musiqi qədim olsa da, onda ikili fiziki mahiyyət var: bir tərəfdən insan özü, o biri tərəfdən alət, insanın çaldığı alət birgə çıxış edir.

Biokommunikasiyada musiqidən danışmaq olar, ancaq onlar daha çox səs siqnallarıdır: quşlarda- bülbüllərdə. Quş nəğməsində musiqidən qabaq mərhələni qeyd etmək olmur. Ancaq etoloqlar heyvanlarda musiqiyə bənzər elementləri qeyd edirlər.

Musiqidə səsini yüksəkliyi uzanır, insan səslərində (məs., şairlərdə) səs tonu sürüşür. İnsan səsinə yüksəlmə və enmə intonasiyanı bildirir. Oxuma danışmaqdan fərqli olaraq oxuyanın emosional fiziki vəziyyətindən ayrılıqda mövcud olmur. Oxuma ya təbii, ya da bədii-məqsədyönlü (konsertdə) olur.

Instrumental oyun nəğmədən sonra gəlir, o, insan bədəninin musiqi imkanlarının inkişafıdır. Əl çalmaq və ayaqlarını tapanatmaq ilkin elementlərdir. Sağ və sol əl simmetrik açılır və bir-birinə yaxınlaşır. Onları sonralar nağaralar əvəz edir. Onlar səsini intensivliyini və gücünü dəyişməklə bir-birinə keçir və ahəng yaradır. Balaban insan xirtdəyinin analoqudur.

Musiqinin öz semantik vahidləri (lüğət), kombinasiya qanunları (sintaksis), ayrıca musiqiləri (mətn) və onların konkret reallaşma imkanları var. Deməli, musiqinin semiotikliyi onun məzmununu, vahidini (musiqi dilinin işarəsini), onun morfolojiyasını və sintaksisini necə açmaqdan ibarətdir.

Musiqidə asemantik nəzəriyyə forma və məzmunu ayırmır, musiqi forma kimi şərh olunur, musiqi əsərində elementlərin rəqəmsal ardıcılığı əsas götürülür. Bunu əsasən bəstəkarlar deyirlər.

Musiqiçilər isə məzmunu qəbul edirlər. O ki qaldı musiqi vahidlərinə, onlar mübahisəlidir. B.V.Asafyev belə vahid kimi intonasiyanı götürür. Ancaq çoxları bununla razılaşmır, çünki intonasiyanın hər komponenti səslənməyə təsir edir: temp, ton, zaman, tembr və s.

Musiqi dilinin strukturunu iki işarəyəqədərki elementlə səciyyələndirirlər: 1) musiqi səsinin səciyyəsi (yəni harmonik titrəmələr); 2) həmahənglik səciyyəsi.

Bunu təbii dildə fərqləndirici əlamət (məs., karlıq/cingiltilik və s.) və fonemlə müqayisə etmək olar.

Elementar musiqili səs musiqi vahidi kimi götürülmür, çünki onda musiqi səslərini ayırmaq olmur. Burada həmahənglik əsasdır, müxtəlif yüksəlişli iki və daha çox səsin ardıcıl (melodik), ya da ani (harmonik) birləşməsidir. Beləliklə, konsonans, assonans, akord yaranır. Musiqiçilər həmahəngliyi elementar vahid kimi götürürlər, ancaq əsas vahid kimi yox. Bu, canlı hüceyrələrdir ki, istənilən əsərin musiqi şəbəkəsini düzəldir. Həmahəngliyin öz sintaksisi var: 1) həmahəngliyi yaradan səslər arasında vaxt nisbəti və səslərin sayının nəzərə alınması vacibdir; 2) qəbul edilən səs yüksəkliyi sisteminin yüksəklik asılılığı, həmahənglik bir növ səs yüksəkliyinin nərdivanından yaranır. Həmahəngliyin mənasını təbii dil səslərinin fonosemantikliklə müqayisə etmək olar. Konsonans sevinc, dostluq və sakitlikdir, dissonans isə mübarizədir. İnsanlar konsonansdan daha çox ləzzət alırlar, nəinki assonansdan¹¹.

Musiqili səs musiqinin maddi-fiziki əsası, intonasiya isə musiqi məzmununun enerji daşıyıcısıdır. Musiqidə intonasiya əsas ifadə vahididir. Dildə isə o, intellektual və emosional-modal çalarlığın daşıyıcısıdır.

İndi musiqi dilində intonasiya əsas mənalı vahiddir. Ç.Pirsin triadasında (indeks-kopiya-simvol) “intonasiyaya hansı aiddir” sualı yaranır. O, incəsənəti gerçəkliyin yamsılanması (mimesia) kimi

başə düşərək hesab edirdi ki, müxtəlif incəsənət semiotikalarında işarələyən və işarələnən olmasına rəğmən işarə-kopiyalardan danışmaq olar. Y.M.Lotman isə yazırdı ki, musiqi təbii dildən vacib semantik əlaqənin olması ilə səciyyələninir və buna görə də musiqi mətnlərinin semiotik dərkinə açarı onların sintaqmatikasında axtarırdı¹².

Ancaq musiqiçilər musiqi dilində indeks, kopiya və simvolları aşağıdakı kimi götürürlər:

a) işarələr-indekslər (əşyavi işarələr) səslənmədə dünyanın görünən predmetliyini bildirir, onlar predmetlərin dolayısı ilə əks olunmasıdır. Məsələn, quşların göstərilməsi metonomik səs əlamətlərilə – cəvildəşmə və ya qanadlarının hərəkətlərilə, gedən arabanın ağır hərəkətini və fırlanan təkərlərinin səsini imitasiyası ilə bildirmək;

b) işarələr-kopiyalar (emosional işarələr) səslənmədə psixoloji vəziyyəti bildirir: həyəcanın, emosional tərəddüdün artması və ya azalması, gərginliyin artması, bir-birinə zidd hərəkətin kolliziyası, kulminasiya, azalma, sakitlik və s. buraya aiddir. Romantik musiqi (XIX əsrdə) P.İ.Çaykovskinin (1840-1893) opera və simfoniylərində lirik əhval-ruhiyyə, Bramsın kamera musiqisində, sonata və kvartetlərində emosional çılgınlıq və sakitlik, son dövrlərdə Vaqnerin lirik əsərlərində melodikliyə canatma aydın duyulurdu. Burada səs, intonasiya, ya da motor-ritmik vasitələrlə ifadə olunur;

c) işarələr-simvollar (xrestomatik sitat və parafrəzlar). Müəyyən janr əlaqələrinin proqramlaşdırılması Şopendə və Bramsda (XIX əsrdə), Stravinski, Bax və Vivaldidə aydın nəzərə çarpır. Şostakoviçdə, Bethovenin “Ay sonatası”, Şnitkenin 3-cü simfoniyasında alman musiqi tarixinin allüziyası qabarıq ifadə olunur. Həmçinin əsərlərin adı, musiqi əsərlərinə giriş, vokal əsərlərin poetik mətnləri, müəllif remarkları. İtalyan dilində forte (qısaldılmış f) “qüvvətli”, fortissimo (ff), “çox güclü” forte fortissimo (həddindən artıq qüvvətli) və s. bu qəbildəndir.

İntonasiya vahidlərinin 3 birinci səviyyəsi üçün 3 termin bunlardır: 1) motiv (sözün musiqidə analoqu); 2) kompleks motiv

(mürəkkəb sözün analoqu); 3) motiv cümlə (söz birləşməsinin analoqu).

İntonasiya semantikasında emosional-ekspressiv və predmet-təsvir mənaları fərqləndirilir (bunlar musiqi leksemlərinə uyğun gəlir). Musiqi-janr, musiqi kompozisiya, musiqi-üslub. Axırıncılar aşağıdakıları bildirir: musiqi-janr intonasiyaları – marşın əlamətləri, barkardlar, caz ansamblı, kütləvi mahnı, fortepiano klassik musiqi, operetta kankanı, kilsə xoru və s.

Musiqi-üslubi intonasiyalar Baxın, Vivaldinin, Bethovenin, Şopenin tipik xüsusiyyətləridir.

Musiqi – kompozisiyaları intonasiyaları: melodika, ritmika, harmoniya, faktura, orkeströvka vasitələrindən istifadə.

Musiqi dilində sintaksis semantikadan daha vacibdir. Musiqi dilini aşağıdan yuxarı belə göstərilər: 1) motiv; 2) sintaqm (iki motivin birləşməsi); 3) cümlə (ənənəvi musiqi termini periodla üst-üstə düşə bilər, yəni anlam baxımından bitmiş vahid); 4) frazafövqü bütöv (mövcudluğu baxımından sintaksisə, quruluşuna görə musiqi formasına uyğundur); 5) kompozisiya sintaksisinin səviyyəsi; 6) janr təşkili səviyyəsi.

Göründüyü kimi, bu səviyyələr hierarxiyası müəyyən mənada dilə uyğun gəlir.

Bütövlükdə musiqidə dillə bağlı belə bir fikir hökm sürür ki, musiqi səs və həmahəngliyin birliyindən, bir səsin digərini qanunla izləməsindən yaranır.

Musiqinin yaranması lat. *compono carmen* (mahnı qoşmaq), ing. to compose, alm. komponieren, rus (сочинять музыку, сложить песню), azərb. bəstələmək (qoşmaq) və s. adlanır. Musiqidə sintaqmatika hökm sürür.

R.Yakobson musiqi sənətində 3 mühüm sintaqmatik refleksiyanı qeyd edirdi: antisipasiya, retrospeksiya və integrasiya¹³.

Musiqidə faktura əsərin konkret səs qabığıdır (lat. *factura* “facio” sözündən “edirəm, düzəldirəm”), işlənmə deməkdir.

Musiqi rəngərəngliyi 4 əsas tipdə ümumiləşir:

1. Folklor musiqi tipi (arxaik folklor, kəndli nəğmə-instrumental ənənəsi, müasir şəhər folkloru, xalq nümunələri ladına köklənmiş adaptasiya);

2. Menestrel (kütləvi) musiqi tipi (şəhər əyləncəli musiqisi orta əsrlərdən müasir estradaya qədər);

3. Kanon improvizasiya sənəti (liturgiya, ənənəvi instrumental – vokal improvizasiya sikllər (məs. muğam);

4. Opus –musiqi •

Musiqidə janrlar bunlardır: mahnı, romans, kantata, opera, fuqa, fantaziya, simfoniya və s..

Kompozisiya formaları: rondo, variasiya, sikllər;

Kompozisiya elementləri: üvertürə, ariya, repriza, koda və s.

Deməli, musiqinin semiotik strukturu sonsuz müxtəlif ifadə imkanlarından yaranan sistemdir, strukturca rəngarəng, formaca müxtəlifdir.

Musiqi janrların, növlərin rəngarəngliyinə görə söz sənətindən daha zəngin semiotikadır.

Musiqini kağızda əks etdirmək üçün çox vaxt lazım gəldi, onun qrafik vasitələrlə verilməsi əslində inqilab idi.

Musiqinin ilk dəfə yazıya köçürülməsi şəkillərlə olub: piktoqrafiyaya və ideoqrafiyaya doğru inkişaf edib. İlk nümunələr Babilistanda və Qədim Misirdə olub. Sonralar Yunanıstana keçib. Müasir not yunan və latın qrafikasına söykənir.

İlk dəfə VI-VII əsrlərdə Avropada nevmen (cəm forması) notasiya yaranıb•. Təkdə “nevma” olub, həmin yazıda ayrıca işarəni bildirir.

XI əsrdə italyan Qvido Aretinski Aressoda monastrda nəğmə musiqisinin əsasını qoyub və hazırda məlum 6 səs pilləsini – *ut, re, mi, fa, sol, la* (sonralar *ut do* ilə əvəz olundu və *si* əlavə edildi) musiqiyə gətirib.

XIII-XV əsrlərdə menzural notasiya yaranıb•. Onda səsin yüksəkliyi, uzunluğu və fasilənin uzunluğu göstərilir. Not 5 xəttlidir, bunlarda müxtəlif yüksəlişli səsləri yazmaq olur. Çoxsəslilik inkişaf etdikcə müxtəlif xətlərdə bir-birinin üstündə

müxtəlif səsləri göstərmək olur. Bu, bütövlükdə musiqi əsərlərinin səs fakturalarını verməyə imkan yaradır.

XVI əsrdə Venesiyada çoxsəsli musiqi əsərlərinin not yazısını – partituranı.^{*} kəşf ediblər. Burada sinxron səslənməni və instrumental partiyalarını bir-birinin üzərində yazmaq olur. Partitura instrumental, vokal və tans hissələrini göstərir. Burada notu yazının yaranması ilə müqayisə etmək olar.

1. Musiqinin notda verilməsi onun avtonomluğunu artırır, yəni operanı ənənədən asılı olmayaraq partitura və libretto əsasında səhnəyə qoymaq olur. Onun zaman və məkan daxilində translyasiyasını həyata keçirmək olur.

2. Not musiqi yaradıcılığının inkişafını təmin edir, bəstəkarların yaddaşını yüklənməkdən xilas edir, yeni əsərlərin yaranmasına səbəb olur, arxivləşdirmək mümkündür, ifanı istənilən yerdə təşkil etmək olur.

Not musiqişünaslığın əsasını qoydu. Bu metamusiqişünaslığın yaranması demək idi. Musiqi haqqında əsərlər və traktatlar yarandı. Musiqidə interpretasiya daha vacibdir.

Musiqinin daha cəsarətli, dinamik olmasının əsas səbəbi semiotikadır.

1. Qeyd edək ki, musiqidə forma məzmunundan daha vacibdir. Musiqi işarələrinin denotatı qeyri-müəyyəndir (motivlər), onlar formaya nisbətən ikincidir, özlüyündə sərbəstdir və hisslərə təsir gücünə malikdir. Estetik zövq verir. Musiqini adətən kaleydoskopla müqayisə edirlər.

2. Musiqidə digər incəsənət növlərindən fərqli olaraq kütləvi və elitar cəhətlər çulğalaşır. Kütləvi mahnılar (aşiq musiqisi) və elitar sənət (opera) bir-birinə həm yaxındır, həm də ziddiyyətlidir. Opus – musiqi yeniliylə seçilir. Məs., avanqard musiqi dar çərçivə üçün nəzərdə tutulub.

3. İnkişaf semantik – ideoloji əsasları sarsıdır.

Musiqi ekstremal semiotikadır, çünki:

a) o, bütün digər semiotikaları ifadə etdiyi məzmunun zənginliyi və müxtəlifliyi baxımdan arxada qoyur. Onda intellektual və

hissi məzmun birləşir. İnsan hisslərini musiqi qədər heç bir incəsənət növü dərinliklə və dəqiqliklə əks etdirmir;

b) o, psixi gücünə görə üstündür. İnsan musiqini təkcə qulağı ilə yox, həm də bədəni, ruhu ilə dinləyir;

c) musiqi formal mürəkkəbliyi, həmahəngliyinin rəngarəngliyi, hierarxik əlaqələrinə (üslub, janr, istiqamət) görə üstündür;

ç) musiqi bəşəriyyətin estetik və mənəvi axtarışlarında avanqard rolunu oynayır. Musiqi dərkətməni sürətləndirir, köhnəyə qarşı mübarizəyə ruhlandırır (“Cəngi”, Ü.Hacıbəylinin “Koroğlu” uvertürası və s.). Yeni musiqi həyatı və dünyanı duymağa ruhlandırır.

Yuxarıda heyvanlar aləmində rəqs və musiqilə bağlı məsələlərə toxunmuşduq. İncəsənətin genezisini başa düşmək üçün quşların və heyvanların aləmində baş verən rəqslərə baxmaq lazımdır. Yəqin ki, rəqslər musiqidən əvvəldir. Təsviri incəsənətin heyvanlar aləmində analoqu yoxdur. Düzdür, bəzi hallarda quşlar nişanqabağı yuva tikib onu bəzəyirlər. Bülüllərin oxuması müqabilində bunu xüsusi təsviri sənət növü kimi göstərmək çətinidir.

c) Digər incəsənət semiotikaları

İlkin paleolit (150-40 min il əvvəl homo sapiensin və dilin yaranmasından əvvəl) dövründə təsviri incəsənətin qədim təzahürlərinə rast gəlmək olur. Neandertalların Avropada, Qafqazda mağaraları buna misal ola bilər. Orada müəyyən qaydada düzülmüş sümüklərə rast gəlmək olur. Ayı çənəsindən düzəlmiş kompozisiya üç simmetrik sümükdən ibarətdir, bunlar digər üç cavan ayıdan götürülüb. Arxeoloqlar bunu ən qədim muzey ekspozisiyası hesab edirlər. Ancaq bunları incəsənət nümunələri hesab etmək olarmı? Fransada 1923-cü ildə Montespanda tapılmış gil ayı fiquru 35 min il bundan əvvəl olan ən iri gil skulpturudur. Ancaq bu estetik zövq almaq üçün edilibmi? Əlbəttə, yox!

Ancaq əşya, tikili və təsvirlər incəsənət əsərləri ola bilər. Qədim incəsənət əsərlərində rəqs, magiya, adət, ovqabağı məşqlər və

dərketmə fəaliyyəti buna misal ola bilər. Gildən hazırlanmış ayı maketinə hücum, Afrikada yorub tayfalarında rənglənmiş taxta maskaları taxıb rəqs edirdilər, bu kultun atributu idi (ruha, totemə itaət).

Arxitektura, dekorativ – tətbiqində onları yaradanların gücü göstərilir. Qabların üzərində nəqşlər yaradıcılıq nümunələri kultu göstərirdi. Bunun əsasında bəzək-tətbiqi incəsənət yaranır. İşarənin estetik funksiyası magik, kult, dərketmə, tərbiyəvi tərəfləri əhatə edir. Əsl incəsənət əsərləri çox-çox sonralar yaranır (Qədim Yunanıstanda VIII əsrdə).

Təsviri incəsənət əsərinin semiotik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, dildən fərqli olaraq o, aşağı səviyyə elementlərindən ibarət deyil. Məsələn, mizansəhnə, incəsənət əsərində bütöv (tamamlanmış) təsvir var. Onun əsas vahidi və ayrılıqda əsər sintaktik hierarxiyada üst-üstə düşür. Məhz bununla təsviri incəsənət etnik dildən, musiqidən, rəqsdən, ədəbiyyatdan, teatr və kinematoqrafiyadan fərqlənir.

Təsviri incəsənətdə birbaşa və güclü ikoniklik var. Təsviri incəsənət əsəri zaman baxımdan açılır, onun qavranılması eyni vaxtda olur, halbuki danışiq, rəqs, nəğmə, povest, film ardıcıl şəkildə işləyə bilər, onlarda ayrı-ayrı epizodları nəzərdən keçirmək mümkündür, ancaq rəsmi axırını görmək olmur. Yəni incəsənət əsərində statika hökm sürür, hərəkət yoxdur. Ancaq XIX və XX əsrlərdə skulpturlar zamanı saxlamağa can atırdılar. Məsələn, Sankt-Peterburqda Anıqın körpüsündə 4 at qrupu (1830-cu illərdə P.K.Klodt tərəfindən quraşdırılıb). Təsviri incəsənət müəyyən məkan fiziki cəhətdən tutur. Ancaq arxitektura o birilərindən fərqlidir. Tamaşa və simfoniya ifa olunan zaman səhnəni tutur. Filmlər qutularda rəflərdə yer tutur, ancaq onlar ekranlarda göstərilir. Seansdan sonra film yer tutmur, qavranılmır, yalnız təəssürat qalır. Eynilə hekayə və şeir də belədir. Hakimiyyət monumental əsərlərlə kütlənin psixologiyasına təsir edib onu yönəldir (divar yazıları, panno, plafon, abidə və s.).

Qurğular və monumentlər qədimdir. İnsanlar onları dünyanın bir hissəsi kimi qəbul edir. Görürlər, görüş təyin edirlər, o əsərlərə

öz həyatlarının tərkib hissəsi kimi yanaşırlar. Kənd camaatında bu cür yaşayış yoxdur, ancaq komalar var. Ancaq qəsəbələrdə nəsə bir abidə olur. Məkanı tutan monumental abidələr insanlara təsir vəsi-təsidir: Qədim Misir piramidaları, nəhəng sfinkslər, fironlar sadə adamlara güclü təsir göstərir.

İkonluq və plastik incəsənətlərdə konvensiya oppozisiya yaradır. İkonluq təsvir və fiqurlarla, konvensionallıq şərtilik, mücər-rədlik və qeyri-təsvirliklə şərtlənib. Məhz bu xüsusiyyət incəsənəti təsviri (rəssamlıq, skulptur, qrafika) və qeyri-təsviri (dekorativ-tətbiqi incəsənət) növlərə bölür. Birinci dünyanı yamsılamaq və təkrar etmək üçündür, ikincisi isə nə yamsılama, nə də təkrardır. Ancaq onlar bir-birini tamamlayır. Onlarda bir əsas var: rəng, xətt və forma. Onlar təsviri semiotikanın böyük sinfini yaradır, sadəcə olaraq onlarda təsvirliyin ölçüsü müxtəlif olur.

Təsviri incəsənətdə ikonluq əsasdır (işarə-təsvir). Rəqsdən və musiqidən fərqli olaraq təcviri incəsənətin məzmun tərəfi sözlə, nağıl və səciyyələndirmə ilə ifadə oluna bilir. Ancaq hər bir incə-sənət əsəri həm də konvensionaldır, həyati təsvirin şərtləridir.

Konvensionallığın təbiəti müxtəlifdir. Rəsm və qrafik əsərlərdə müstəvi xarakteri, skulpturda həcm və relyef əsasdır. Qədim Misirdə baş və ayaqlar profildən, tors isə geniş anfasda olurdu. Vizual incəsənətin inkişafında təsvirdə balans gözlənilir.

1839-cu ildə fotoqrafiya kəşf olundu. Teleşəkillər, foto təsvirləri real görüntüləri verirlər. İkonluqla (həyata oxşarlıq, həyat gerçəyi) və konvensiya (subyektiv ekspressiya, sənətkar həqiqəti) arasındakı seçim bu gün də qalmaqdadır.

Məkan semiotikasında bağ və park xüsusi yer tutur. Paytaxtın mədəni mərkəzləri bir növ açıq havada muzeyi xatırladır. Burada memarlıq abidələri, monumentlər, memarlıq kompleksləri, zəfər tağları, xatirə lövhələri, at və insan statuyaları, skulptur qrupları kimi incəsənət abidələri olur. Millətin müqəddəs dəyərləri olan bədii incilər havada beynəlxalq turizm zonalarına çevrilir. İstirahət və əyləncə yerləri (arxitektura, dizayn), teatr və kinoteatrlar, konsert salonları, stadionlar, muzeylər, restoran və kafelər, diskoteka və

parklar, çimərlik, fontan və bağlar, hətta xəstəxana və qəbiristanlıqlar yüksək semiotiklikdən xəbər verir. Onlar insanlara, onların davranışına birbaşa təsir edir.

D.S.Liqaçov (1906-1995) orta əsrlər, intibah, barokko, romantizm və digər dövrlərin bağ-park arxitekturasını təsvir edərək göstərir ki, hər dövr öz incəsənətini, park-bağ üslubunu¹³ yaradır. I Pyotr (1672-1725) rus həyat tərzini dəyişmək üçün ilk islahatları bağ və parklardan başladı, adamları xaricə - holland bağçılıq sənətini öyrənməyə göndərdi. Peterburqda bağların mühüm obyektlərini yenidən qurdu. O, skulptur cəhətinə xüsusi fikir verirdi: yay bağına xüsusi ideoloji- milli və dünyəvi görünüş verirdi. 1705-ci ildə Amsterdamda I Pyotrın əmrilə “Simvollar və emblemlər” kitabı çap olundu (sonralar bu dəfələrlə yenidən çap olundu). Orada yeni işarələr sisteminin elementləri toplanmışdı (binaların skulptur bəzəyi, feyerverklər, zəfər tağları və s.). Avropaya qovuşmaq üçün bu, I Pyotrın ilk tədbirlərindən idi, o, rus xalqının mifoloji-emblematik sistemini yaratmaq üçün kütləvi incəsənət semiotikasıdan istifadə edirdi. Onun “Letniy” bağı bir növ rusların Avropaya oxşayan “akademiyası” idi. O cümlədən Peterburq bağı. Bağlar emblemətin əlifbasını öyrədirdi.¹⁴ Ancaq XIX əsrin ortalarında park incəsənətində emblematik məzmun öz yerini romantizmə verir, bağlar memarlıq təəssüratı yaratmaq üçün təşkil edilirdi.

Versal parkı məşhur “günəş kralı” XIV Lüdovikə həsr olunmuşdur. Xiyaban sarayın mərkəzindən yayılan günəş şüalarını əks etdirir, daha doğrusu, kralın yataq otağından, lojasından və ya Apollon statuyası olan meydandan kralı əks etdirir. Peterburqda ən böyük fontan incildəki şirin ağzını aralayan Samsonu əks etdirir. Burada simvolik və alleqorik anlam ifadə olunub: rəng, ağac, kol-kos, skulptur, fontanlar, yollar, gölməçələr və onların formaları.

Bəzən çox mədəni şeylər unudulur. Xalqın dinini əks etdirən şeylər yox edilir. Buna da səbəb ideoloji mübarizə olur. Sovet dönəmində parklardan tərbiyə vasitəsi kimi istifadə olunurdu. Ötən əsrin 30-cu illərində skulptur mədəniyyətin aparıcı kodlarından idi. Mədəniyyət və istirahət parkı 3 funksiya daşıyırdı.

1. Yeni simvolika sisteminin əyani nümunəsi, yeni gerçəklik haqqında mifin yaradılması. Park nəinki istirahət yeri, həm də məişətin mədəni təşkilinə xidmət edirdi. Kollektivlik və tam kommunallıq vardı. Fəhləyə şərait yaradılırdı ki, yaxşı istirahətdən sonra işə başlasın. Sosializmin şüarı belə idi.

2. Birləşmək, xalqla bir olmaq təəssüratı yaradırdı. Totalitar park tənhalığa yer qoymurdu.

3. Totalitar parkın funksiyası seks təbiiyyətə etmək üçün görüş yeri rolunu oynayır. Orada istirahət edən hər kəs yeni enerji ilə işə başlayırdı. Statuyalar, çıpaq şəkillər, avarçəkmə, qayıqsürmə və s. park anlamlarının mühərriki kimi çıxış edir.

İlk filmlər dəqiqə yarım və ya 2 dəqiqəyə çəkilirdi. Rentgenlə rəqabət idi (1895-ci ildə kəşf olunub). 1897-98-ci illərdə rentgen kinematoqrafdan daha cəlbədicə atraksion idi. Kinematoqraf dokumental fotoreportaj kimi həyatı təbii şəkildə göstərməklə inkişafa başlayıb. Təbiilik ondadır ki, kino hərəkəti olduğu kimi göstərir. O, fotoqrafiyanın təsviri (ikonik) dəqiqliyini arxada qoydu, statiklik aradan qalxdı. Tezliklə kinoya süjet gəldi – teatr səhnələri, obyektivlə çəkilən kadrlar: sürətli və ləngidici çəkilişlər.

1903-cü ildə filmlər yarandı. 1913-cü ildə müxtəlif ölkələrdə səsli filmlər oldu. 1929-cu ildə D.Vertovun (1896-1954) “Kino-aparatlı adam” filmi avanqardist incəsənət əsəri sayılırdı.

D. Qriffit (1878-1948) montajı kəşf etməklə kinonu sənətə çevirdi. Bu zaman seçim və göstərmə mühüm rol oynayır. D.Qriffit ilk aktyor dəvət edən rejissor olub, bir neçə gün çəkiliş olurdu. Bu da kino sintaksisinin yaranmasına səbəb oldu.

E.Sepir yazırdı: “Hər bir dil özlüyündə ifadənin hansısa bir kollektiv sənətidir (incəsənətidir). Onda spesifik estetik faktların fonetik-ritmik, simvolik, morfoloji amillərin toplusu gizlənilir, onlar başqa bir dildə üst-üstə düşür”¹⁵

Antropoloji tədqiqatlar göstərir ki, qədim semiotikaların heç biri estetik ehtiyacdən yaranmayıb, estetik funksiya birinci olmayıb. Sözlü sənətdə elementar, ancaq ilkin olmayan fenomen verbal kommunikasiya sahəsində yarandı. Bəs verbal diskursların hansı

funksiyaları olub? Müxtəlif semiotik diskursların ayrı-ayrı funksiyalarının dərk olunmasının nisbi xronologiyası belədir.

1. Magiya (dünyanı işarə ilə təsvir etməyə cəhd);
2. Kult (yüksək qüvvələrə sitayiş);
3. Sosium üçün dünya mənzərəsinin ümumi təsviri və sosiumun bu əsasda birliyi;
4. Estetik ləzzətin yaşanması, istirahət, əyləncə.

Müxtəlif təbiətli diskurs ümumi semiotik təkamülünün tarixən formalaşması belə olub: 1) ən qədim janr hiylə olub; 2) sonra ilahi qüvvələrə sitayiş üçün mətnlər yaranıb (məddahlıq himnləri, sədaqətə andıcmə, vədvermə, dualar); 3) mifologiya cadugərlikdən və qurban vermədən gənc deyil, ancaq məzmun zənginliyinə görə onları arxada qoyurdu, bu hər şeydən öncə dünya haqqında bilikdir. Mifologiyanın estetik modifikasiyası rəngarəngdir. Əvvəl mifologiya, sonra isə bütələrin vəsfinə yönələn folklor janrı öyrənilməlidir.

Deməli, folklor mifologiyadan yarandığı üçün onda mifoloji elementlər var. Arxaik sosiumlarda mifologiya kimi folklor da kollektiv xarakter daşıyır. Əsas fərq ondadır ki, mifologiya dünya haqqında müqəddəs bilikdir, inam predmetidir, folklor isə incəsənətdir. Rəsonalizmin və biliyin inkişafı mifoloji təsəvvürləri zəiflətdi. Əsatirlər tədricən xəlx qəhrəmanlıq eposlarına çevrilir. Hazırcavablıq, sözgüleşdirmə, uşaq oyunları, dualar, himnlər, ağılar tədricən mahnıya və lirik poeziyaya çevrilir.

İlk əsatirlər şüurun diləqədərki arxetipik fenomenləridir. İnsanlığın ilk obrazlarını K. Yunqdan (1871-1965) sonra arxetiplər adlandırmaq olar: kişi/qadın, müdrək qoca/ uşaqlıq və s. Sonra isə totemik, animistik, politeistik inanclarda yerli, tipoloji baxımdan oxşar və yaxın hadisələr müşahidə olunur.

İlk mifoloji təsəvvürlər dilin yaranmasına təkən verib, digərləri isə dillə bahəm formalaşib. Mifoloji düşüncə üçün xüsusi məntiq səciyyəvilik assosiativ obraza, sinkretik dərkətməyə, bütöv mənzərəyə can atmaqdan ibarətdir. İlk miflər bütöv və hissəni, ad və əşyanı, zamanı və məkanı, keçmiş və indini, əbədiliyi və müvəqqətiliyi və s. fərqləndirir.

Dünyaya mifoloji baxış hissi konkret və həm də daha çox ümumi assosiasiya dumanına bürünmüş olur. Bu gün mifoloji dünyadərkinə onun poetik görünüşü uyğun gəlir. Arxaik miflər incəsənət deyildir.

Mifoloji eposdan qəhrəmanlar haqqında xalq nağılları gəlir. Əsətlərin qəhrəmanları Allahlar və qəbilələrin ilk rəhbərləri, yarımallahlar və “mədəni qəhrəmanlardır”. Onlar yaradır, fantastik şəkildə qalib olurlar, odu əldə edirlər, ova çıxırlar, balıq tuturlar. Onlar yazını icad edir, əmək aləti düzəldir, cadugərlik edir, insanın başına gələnləri şərh edirlər.

Mifoloji qəhrəmanların söz klişeləri var.

Nağıllar miflərdən və qəhrəmanlıq eposundan onunla fərqlənir ki, onlara heç kəs inanmır. Ancaq nağıllar miflərdən yaranıb. İnsan qədim nağıllarda ölüb-dirilirdi. Deməli, qəhrəman bir sıra imtahanlardan çıxmalı idi. Adətən qəhrəman həmişə qalib çıxır. Qəhrəman əldə etdiyi qənimətləri öz yaxınları ilə bölüşür.

Rəqəmlər, sağlıqlar, tostlar folklor nümunələridir. “Эники, беники” şərq slavyanlarda latın dilindən götürülüb: unus, bini, tres – bir, iki, üç deməkdir.

Təbrik nitqləri, sağlıqlar, sağolun, şərafə, Allah saxlasın da belə yaranıb.

VIII.5. Verbal incəsənətin semiotik özəlliyi

Hamı bilir ki, bədii ədəbiyyat söz sənətidir, ancaq ədəbiyyat incəsənətə qarşı qoyulur. Söz sənəti digər incəsənətlərə qarşı qoyulur. Ədəbiyyatda nitq maddi daşıyıcıdır.

Bütün semiotik sistemlərdən insan dili ən kütləvi, adi və ən çox imkan yaradan sistemdir. Ona görə də ədəbiyyat incəsənət olmaqla ən çox öz maddi substratının maddi əsasını irs kimi qəbul edir. Buradan da ədəbiyyat gündəlik, kütləvi, bəzi cəhətlərinə görə ən yaxın və ucuz incəsənətdir. Rəsm əsərlərindən fərqli olaraq ədəbiyyat çapda öz dəqiqliyini itirmir, ifa sənətindən fərqli olaraq öz

yaradıcısına yadlaşır. Bədii mətnin tam dərki mətnin nə müəllif, nə də aktyor oxunuşundan asılı deyil, o, fakültativ də ola bilər. Yazıya qədər şifahi formada olan ədəbiyyat sonralar kitab çapı ilə bağlı yazılı mətn şəklini alıb.

İntellektual-bədii və sintaqmatik başadüşmədə dil ilkin köməkçi rol oynayır. Müəllif sözlərdən bir mətn yaradır. Lakin bu quraşdırılan mətni danışan və dinləyən başa düşürlər. Ancaq istənilən dillərdə metanomik, metaforik, funksiyalara görə keçid, daralma və genişlənmə mümkündür. Bu uzual bədiilik gündəlik həyatda mövcuddur, onlar insanların şüuruna təsir edir və həyatda yaranan yeni söz və ifadələrin əmələ gəlməsinə kömək edir.

Dilin sözdüzəltmə sistemi, onun semantik modelləri kimi fərdin neologizmlərini başa düşməyə imkan verir.

Nəqlin sintaqmatik əsasında dilin sintaktik modelləri durur. Danışan nəql edir və nəql ediləni başa düşür. Bədii hekayənin başa düşülməsi asan olur, danışanın/dinləyənin/dil daşıyıcısının səriştəsindən asılı olur.

Ədəbiyyat məişətdə “nəqlətmə” təcrübəsindən yaxındır. Ədəbiyyatdan fərqli olaraq heç bir incəsənətdə incəsənətlə onun həyatı arasında maddi yaxınlıq yoxdur. Məsələn, peşəkar rəqqasın, müğənninin, skulptorun, kinematoqrafın həyatına baxmaq kifayətdir. Digər tərəfdən, rəqs, mahnı oxumaq, naxış vurmaqla insan yaxın və qohumları ilə necə ünsiyyətə girə bilər.

Deməli, danışmaq verdiyi ədəbiyyatın adekvat qavranılmasını hazırlayır, onun mürəkkəb işarə və kombinasiyaları dildən düzəlir, onlar dil semantikasından kənara çıxır. İlkin verbal semiotika olmaqla dil, təbii, daha mürəkkəb semiotik incəsənətə malik olmaq üçün propedevtika rolunda çıxış edir.

Ona görə də ədəbiyyat ən təbii, ən yeni söz sənətidir.

Ədəbiyyat dəgər incəsənət növlərindən fərqli olaraq öz yaradıcılıq dövrünü daha yaxşı canlandırır. Ədəbi “portretlə” dövrün obyektiv və rəşional təsvir olunan dünya üzərində refleksiyası böyükdür. Ancaq hissi qavramada həyatı görmə baxımdan təsvir polotnosuna udur, dəqiqlik və hissi baxımdan musiqidən geri

qalır. Özü də epik nəsrdə lirik poeziyaya nisbətən informativlik və obyektivlik daha yüksəkdir. Ancaq bədii nəsrdən (memuar, tarixi, dokumentarlıq baxımdan) çox aşağıdır. Ədəbiyyatın mürəkkəb işarələri başqa incəsənətlərdə işarə – obrazlardan az ikonikdir. Bədii obrazlar (fərdi müəllif tropları, personajlar, peyzajlar, qəhrəmanların qarşısında təsvir səhnələri, düşüncələr, lirik ricətlər və s.) ikonikdir. Ancaq onlar sözlə, yəni işarə-simvolla yaradılır. Onlar o biri incəsənət əsərlərinə nisbətən daha çox intellektə yönəlib.

Ədəbiyyatda 3 əsas semiotik sistem var: lirika, epos və dram. Onlar öz semantik və struktur imkanları ilə səciyyələnir. Sözlü incəsənət üçün həm məna, həm də strukturca bədii danışığın 2 növ oppozisiyasını fərqləndirirlər: şeir və proza. Onlar da lirik, epik və dramatik olmaqla 3 yerə bölünür. Bu oppozisiyalar bədii söz semiotikasının iki əsas sinfini müəyyən edir. Lakin onların sərhədləri şəffaf və hərəkidir. Janrların içərisindəki növlər də müxtəlifdir. Deməli, bədii əsərin təşkil növləri çox rəngarəngdir. Janrdan, üslub və quruluşdan asılı olaraq əsərlərin bölgüsü əsasında bədii mətnin növlərinin siyahısını düzəltmək olar.

Bu təsnifdə əsas istiqamətlər bunlardır: 1) növləri (epos, lirika və dram), janrlar (dramda tragediya, komediya, vodevil, fars, bufonada və s.), bədii əsərlərin növləri (hekayənin növü, novella, kiçik hekayə (short story), yumoristik hekayə); 2) şeir və nəsr, keçid formaları ilə (şeyrdə ölçü, strofika, ritmin olması və olmaması, ritmin vasitələri); 3) həcmnin genişlənməsi vasitələri, bu da konflikt, intriqa, fabula, süjet, əlavə edilən novella, lirik və başqa ricətlər, kompozisiya növlərindəndir. Bunlar janrdan (məsələn, psixoloji və ya detektiv roman), həmçinin bədii məktəbdən və istiqamətdən asılıdır. Müəllif buna əsaslanaraq, kompozisiyanı qurur; 4) bədii istiqamət və narrasiya üslubu (klassizm, barokko, sentimentalizm, simvolizm və s.); 5) nəqlin tipi (lirik, proza, vasitəsiz nitq, obyektiv müşahidəçi baxımından, hekayə, 1-ci və ya 3-cü şəxs adından nəql. Semiotik baxımdan bunların hamısı əsərlərin təşkili ilə səciyyələnir).

Yazmağa başlayan müəllif növü seçir (roman və ya pyes), janr və növü (tarixi roman, macəra və ya ailə romanı, prozaik və ya şeirdə, məktub və ya gündəlik, səyahət romanı, hekayə, povest, novella, pritça və s.). Aktyor konfliktin mahiyyətini və formasını düşünür (atalar və oğullar konflikt, dövlət və insan, nəşə başqa şey), personaj, süjet xətti. Hər dəfə müəllif başqa klasa müraciət edəndə, deməli, o, semiotik səviyyəni dəyişir.

VIII.6. Fəslin ədəbiyyatı və qeydlər

1. Н.Б.Мечковская Göstərilən əsəri, s.265.
2. Ю.С.Маслов. Знаковая теория языка. «Вопросы общего языкознания», Л., 1967, s. 109-112.
3. Н.Б.Мечковская Göstərilən əsəri, s. 270.
4. Yenə orada.
5. Ю.С.Маслов. Yenə orada.
6. Н.Б.Мечковская Göstərilən əsəri, s. 261.
7. Е.Д.Поливанов. Введение в языкознание для востоковедных вузов. Т.1, Л., 1928.
8. Б.В.Асафьев (Игорь Глебов). Музыкальная форма как процесс. В 2 кн. 2-ое изд. Л., 1971, 354.
 - pa – fransızca rəqsin adıdır
9. Н.Б.Мечковская Göstərilən əsəri, s. 305
10. Yenə orada, s. 307
11. Т.В.Чередниченко. Тенденция современной западной музыкальной эстетики. К анализу методологических парадоксов науки о музыке. М., 1989, s. 19
12. Ю.М.Лотман. Структура художественного текста. М., 1979, s. 16.
13. Р.О.Якобсон. Язык и бессознательное. М., 1996, s. 159-160.
 - Opus – iş, əsər, məşğuliyyət, funksiya, vəzifə və s. deməkdir – notda yazılmış orijinal əsər.
 - Nevme (lat. neuma, yunanca pneuma “nəfəs” deməkdir).
 - Mmensura lat. “ölçü” deməkdir.

• Lat. parts, partis – “hissə”, son dövr lat. partes “səslər” ital. Partitura – “bölünmə, paylanma” deməkdir..

^{14.} Д.С.Лигачев. Поэзия садов. К семантике садово-парковых стилей. Л., 1982.

^{15.} Yənə orada, s. 121-123

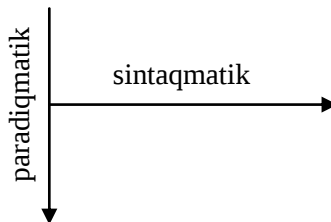
^{16.} Э.Сепир. Избранные труды по языкознанию и культурологии. М., 1993.

IX. Dil işarələrinin sintaksisi

IX.1. Ümumi qeydlər

Biz irəlidə dəfələrlə qeyd etmişik ki, dilin sistemliliyini təmin edən amillərdən biri də onun elementlər toplusu olması və bu elementlərin paradiqmatik və sintaqmatik əlaqəyə girə bilməsidir. Amerikan dilçiliyi bu əlaqəyə girməni ümumi distribusiya adı altında ümumiləşdirir. Onlar dil işarəsinin mümkün mövqələrdə işlənməsini onun distribusiyası adlandırırlar.¹ Məsələn, ingilis və alman dilində /ŋ/ fonemi söz başında gələ bilmir. Eyni şeyi Azərbaycan dilində /ı / və / ħ / fonemləri barəsində də demək olar. Onlar da sözbaşında gələ bilmir. Bunları məhdud distribusiyalı fonemlər adlandırırlar. Bundan fərqli olaraq /p/ və /t/ fonemlərinin distribusiyasında heç bir məhdudiyyət yoxdur. Bunlar fonoloji səviyyədə olan birləşmə qaydalarıdır. Eyni sözləri dilin başqa səviyyələrinin vahidləri barədə də demək olar.

Bu fəsildə biz müxtəlif səviyyədə dil işarələrinin sintaksisindən danışacağıq. Ancaq dil işarələrinin bu xüsusiyyətlərindən danışmadan öncə dilin iki mühüm əlaqələri haqqında söhbət açaq. Bunlardan biri dilin sistemini səciyyələndirir , ona görə də onu paradiqmatik əlaqələr oxu adlandırırlar. İkincisi isə dilin struktur əlaqələrini əhatə edir, ona görə də bu əlaqələri sintaqmatik ox kimi səciyyələndirirlər.

IX.2. Paradiqmatik və sintaqmatik əlaqələr

Paradiqmatik əlaqələr o zaman olur ki, dil işarələri bir-birinin yerində işləyə bilsin. Başqa sözlə, eyni klassdan olan sözlər asanlıqla bir-birinin yerində işləyə bilər. Bu zaman semantik səviyyədə kiçik dəyişiklik nəzərə çarpır. Ancaq bütövlükdə paradiqmatik aidilik qalır. Məsələn,

1./**Dünən** mən dostumla rastlaşdım//; /**Bu gün** mən dostumla rastlaşdım//

2./Dünən mən **rəfiqəmlə** rastlaşdım//; /Bu gün mən **qonşumuzla** rastlaşdım//

3./Dünən mən dostumla **görüşdüm**//; /Dünən mən dostumla **vidalaşdım**//

4./Dünən **mən** dostumla görüşdüm//; /Dünən **o**, dostu ilə görüşdü// və s.

Bu nümunələrdə hər sətirdə qara şrifflərlə verilmiş leksemləri bir-birilə əvəz etsək, paradiqmatik münasibətin nə olduğunu aydın görə bilərik. Paradiqmatik münasibət danışığ aktında bilavasitə işlənmiş dil vahidilə işlənməmiş, lakin hər an o yerdə gələ bilən vahidin qarşılıqlı əlaqəsidir. E.Koseriu (1921-2002) demişkən, paradiqmatik ox elə bir xəttidir ki, “sintaqmatik oxa şaquli olaraq onun boyunca sürüşür və hər bir “mövqedə” birinin seçimi olur... ya x, ya da y və ya x-dirsə, onda y olmaz və əksinə, çünki burada söhbət “hazırdakı” (“seçilmiş”) vahidlə dil vahidlərinin eyni siniflərinin başqa, “olmayan” (“seçilməyən”) və ya bir-birini istisna edən elementləri arasındakı münasibətlərdən gedir.”³ Hər səviyyədə siniflərə bölünmək paradiqmatik münasibətlər vasitəsilə mümkün olur. Deməli, paradiqmatik oxda ünsiyyət elementləri bir-birini əvəzetmə prinsipinə əsaslanır. Paradiqmatik oxun elementləri şaquli olmaqla sintaqmatik oxda əvəzetmə prinsipinə əsaslanır.

Başqa mədəni işarələrdə də paradiqmatik əlaqələrə rast gəlirik. Məsələn, azərbaycanlıların günorta yeməyinin paradiqmini belə göstərə bilərik:

Birinci yeməklərin sistemi

Quru yeməklər: salat
göyərtili
pendir
tutma
çörək

Duru yeməklər: şorba
(ət, toyuq, göyərtili, düyü, vermişel və s.)
borş
buğlama
ovduz
piti
bozbaş və s.

İkinci yeməklər sistemi:

şişlik
lülə-kabab
tava-kabab
basdırma
balıq-kabab

Çərək qidaları: su
şərab
şirə
meyvə
çay və ya qəhvə

Struktur baxımdan bu ardıcılıq çox vacibdir. Ola bilər ki, bu ardıcılığa tam əməl olunmasın. Ancaq cəmiyyətdə bu sistem bu və ya digər dərəcədə gözlənilir.

Dil sisteminin müxtəlif səviyyələrində paradigmatik münasibətlərini aşağıdakı kimi açıb göstərə bilərik:

IX.3. Müxtəlif səviyyələrdə paradiqmatik və sintaqmatik əlaqələr

Fonoloji səviyyədə paradiqmatik münasibətlərdən danışanda aydındır ki, söhbət, yuxarıda deyildiyi kimi, işarələrin işarəsi olan fonemlərdən getdiyi üçün onlar arasındakı qarşılaşmalara söykənən fonem sistemindən gedə bilər.

Azərbaycan dilində birhecalı sözlərdə samit(istənilən samit) +sait +samit (yalnız / j/), yəni KVK modeli üzrə 9 saitdən yalnız aşağıdakı qarşılaşmalar mümkündür:

K+a+K, K+e+K, K+i+K, K+ı+K, K+o+K, K+ö+K, K+ü+K, K+ə+K, K+u+K

/ba/ – /be/ – /pi/ ---- /bo/ – ---- /bu/

/ga/ ---- /gi/ – /go/ ---- /gu/

/da/ – /de/ – /di/ – /dı/ ---- /dö/ – /dü/ ---- /du/

/ja/ ----

/ta/ – /te/ – /ti/ ---- /tu/

/ma/ ---- /mi/ ----

/ka/ – /ke/ – /ki/ ----

/fa/ ---- /fi/ ----

/la/ – /le/ – /li/ – /lı/ ----

--- /le/ ---- /lo/ ----

--- /nə/ – /nu/

Beləliklə, birhecalı sözlərdə dilimizin saitlərinin bir-birini əvəz etməsi çox məhduddur. Nəzəri cəhətdən bir fonemin digərinin yerində gəlməsi təkcə fonoloji deyil, həm də morfoloji, leksik və sintaktik məhdudiyyətlərlə bağlıdır. Dilimizdə bütün fonemlərin ikili (binar) və üç və daha çox qarşılaşmalarda iştirakını dərinlən tədqiq etməklə paradiqmatik əlaqələrin əsl mənzərəsini açıb göstərə bilərik. Burada isə üçfonemli təkhecalı sözlərimizdə əvvəldə mümkün samitlərin, sonda isə yalnız /j/ samitinin işləndiyi cəmi 36 birləşmə mümkündür. Onlardan da üçdə biri ortada /a/ saitinin işləndiyi sözlərdir. Ən az reallaşma /j/ və /n/ samitlərilə başlayan

sözlərdə müşahidə olunur: müvafiq olaraq bir və iki sözdə işlənir. 3 sözdə işlənmə /m/, /f/ , /k/ və /l/ samitlərinin, 4 sözdə /j/ və /tj/, beş sözdə /b/ və /g/, 7 sözdə isə /d/ samitinin payına düşür.

Şübhə yoxdur ki, iki və daha artıq hecalı sözlər tətqiqata cəlb olunsay, fonemlər arasında paradiqmatik münasibətlərin daha zəngin şəbəkəsinə rast gələrik.

Dil işarələrinin üfqi oxda əlaqələri yanaşı gəlmə, yəni sintaqmatik prinsipə əsaslanır. Burada biz ilk növbədə işarələrin düzxəttliliyi prinsipini qeyd etməliyik. Bu prinsipə görə iki müxtəlif dil işarəsi eyni zamanda və eyni yerdə gələ bilməz. Burada qonşuluqda işlənmə qaydaları müəyyən edilir. Fonoloj səviyyədə burada da ciddi maneələr ortalığa çıxır. Hər bir fonemin yerdə qalan digər fonemlərin hamısı ilə birləşmə yaratması qeyri-mümkündür. Biz ixtiyari olaraq üç fonem götürüb onlardan heç birinin təkrar olunmaması şərtilə söz düzəltmək, onda onların nəzəri baxımdan sayı belə olacaq: $1.2.3=6$. Deməli, /d/, /e/ və /n/ fonemlərini götürsək, onda nəzəri cəhətdən 6 birhecalı söz düzəldə bilərik: /den/, /ned/, /end/, /nde/, /dne/, /edn/. Bunlardan yalnız 3 –ü dilimizin fonem düzümünə uyğun gəlir: /den/, /ned/, /end/. O biri üçü isə bizim dilimizə xas olmayan birləşmə olduğundan onlardan danışmağa dəyməz. Ancaq /den/, /ned/ və /end/ kimi birləşmələrə də dilimizdə rast gəlmirik. Düzdür, bizim dilimizdə /dendrari/ sözü vardır. O biri iki birləşməyə heç alınma sözlərdə də rast gəlmək olmur. Buradan belə nəticə çıxarda bilərik ki, bu cür birləşmələr Azərbaycan dilinin fonotaktik qaydalarına uyğun gəlmir.

Deməli, sintaqmatik oxda müəyyən məhdudiyyətlər daim özünü büruzə verir. Özü də birləşmələrin müəyyənləşməsi müxtəlif səviyyəli dil vahidlərində müxtəlif cür olacaqdır. Məsələn, morfem qovuşuğunda /+g/ mümkündür. Mük.ət: /da|+gın/, /dzo|+gun/ v s. Ancaq /g+|/ mümkün deyildir. /Agşin/ yazılsa da, bu sözdə /k+|/ tələffüz olunur.

Morfoloji səviyyədə paradiqmatik münasibətləri ayırd etmək üçün /mək/ morfemini götürək və ondan şəkilçilər vasitəsilə düzələn sözlərə nəzər salaq: /mək+dar/, /mək+daş/, /mək+li/. Bu leksemlərin hər birində kökə əlavə edilən şəkilçi bir-birini eyni mövqedə əvəz etməklə yeni leksemlər yaradır. /-dar/ və /-daş/ şəkilçiləri sözdüzəldici şəkilçilər olmaqla eyni söz kökünə əlavə

edilir və yeni sözlər yaradır. /Əməkli/ sözündə isə /-li/ şəkilçisi dördvariantlı şəkilçidən biri (/ -lı, -li, -lu, -lü/) olmaqla kök saitinin tələbilə burada incə saitli şəkilçinin seçimi olub. O biri şəkilçilər isə fonetik mövqeyin tələbilə burada istisna edilir. Biz /əməkçi/ sözünü də düzəldə bilərik. /Əməkli və /əməkçi/ sözləri bir-birinə yaxın mənaları ifadə edirlər. Lakin birinci əmək fəaliyyətinin nəticəsi olaraq təqaüdcünü, ikincisi isə hazırda əmək fəaliyyətində olan şəxsi bildirir. /Əmək/ sözünə sinonim olan /iş/ sözü üzərində bu əməliyyatı bir haldan başqa digər hallarda aparmaq olmaz, yəni biz /iş+çi/ deyə bildiyimiz halda, /iş+li/, /iş+dar/, /iş+daş/ işlədə bil-mərik. Hər halda çağdaş Azərbaycan dilində bu cür sözlərə rast gəl-mək olmur. Ancaq /iş/ və /əmək/ morfemləri sərbəst⁴ olmaqla eyni klassa aiddir və onlar /zəhmət/ də daxil olmaqla mikroklass yaradırlar. Ancaq /zəhmət+dar/, /zəhmət+daş/, /zəhmət+li/ demək olmur. Bu morfemlə biz yalnız /zəhmət+keş/ sözünü /-keş/ şəkilçisi ilə işlədə bilərik. Göründüyü kimi, sərbəst və şəkilçi morfemlər paradigmatik oxda qarşılaşma münasibətlərində olsalar da, onların sintaqmatik oxda bir-birini asanlıqla əvəz etməsi həmişə mümkün deyildir. Morfoloji səviyyədə sintaqmatik məhdudiyyətlər artıq dilin hazırkı səviyyəsilə deyil, sözün etimologiyası, yəni hansı dildən alınması və sinharmonik modelilə şərtlənir.

Beləliklə, dilin morfem sistemində ön kiçik ikitərəfli dil işarələri sərbəst və asılı və ya şəkilçi morfemlər klasslarda birləşərək eksponent və semantik baxımdan qarşılaşmalar yaradır. Bu işarələrin sintaqmatik oxda bir-birinin yerində gəlməsi müəyyən məhdudiyyətlərlə bağlıdır.

IX.4. Dil işarələrinin ikitərəfliliyi (bilaterallığı)

Biz yuxarıda işarələrin mühüm əlamətləri kimi, onların ikitərəfliliyini (bilaterallığını) da qeyd etmişdik. Dilin morfemləri və leksemləri ikitərəfli işarə olduqları üçün müvafiq olaraq hər iki tərəfdə forma və substansiyanı fərqləndirmək lazım gəlir. Aşağıdakı sxem bu ikitərəfliliyi aydın göstərir:

forma
 İşarələyən -----
 substansiya
 forma
 İşarələnən -----
 substansiya

Semiotik sistemdə işarələyənin substansiyası insanın tələffüz etdiyi səs ardıcılığıdır, işarələnənin substansiyası isə dərk etdiyimiz dünyanın bir parçasıdır. İşarələyən və işarələnənin formasına gəlincə isə deməliyə ki, birincidə bu, fonoloji, morfoloji və sintaktik münasibətlərdir, işarələnəndə isə bu, məzmunun formasıdır, yəni dünyanın leksik mənzərəsidir, o, dünya reallığının maddi təşkilindən ibarətdir.

Leksik səviyyədə söz sahələrinin klassları onların paradigmatik, semantik həmrəylik prinsipi əsasında bir-birinin yanında gələ bilməsi onların sintaqmatik əlaqələrini göstərir. Məsələn:

Zaman bildirən	Məkan bildirən	Tamamlıq	Xəbər
/dünən/	/Bakıda/	/səni/	/gördüm//
/bu gün/	/qatarda/	/kitab/	/oxuyurdum//
/sırağagün/	/küçədə/	/adam/	/gözləyirdim//
/səhər/	/universitetdə/	/məllimi/	/tapmadım//
/axşam/	/kinoda/	/xalamla/	/rastlaşdım//
və s.			

Burada leksemlər öz sahələri üzrə klasslara ayrılmaqla paradigmatik münasibətlərdə olduğu kimi, həmin klassların hər bir üzvü semantik həmrəylik prinsipinə görə bir-birinin daxilində düzülərək sintaqmatik əlaqələri bildirir. Sintaqmatik həmrəylik isə leksemlərin yanaşı işlənməsini şərtləndirən əlamətdir. Məsələn, /bu gün qatarda kosmosa uçurdum// strukturunda semantik həmrəylik pozulub, çünki kosmosa qatarla yox, kosmik gəmi ilə uçuş olar.

Sintaktik səviyyədə paradigmatik münasibətləri biz cümlə modellərində və tiplərində görürük. Məsələn:

/M+X/ (O, gəlir)

/M+T+X/ (O, kitab oxuyur)

/Z+M+T+X/ (Dünən mən sənı gördüm) və s.

Sintaqmatik əlaqə isə cümləyə girən leksemlərin semantik həmrəyliyi və formal əlaqələr(uzlaşma, idarə və yanaşma) əsasında birləşərək müəyyən linqvistik struktur əmələ gətirməsində özünü büruzə verir. Müq.ət: /Dünənki iclas heç xoşuma gəlmədi// (semantik həmrəylik, yanaşma və uzlaşma).

Yuxarıdakı işarələyən və işarələnən sxemi dildə ünsiyyətin həqiqi üzvlənməsini real əks etdirir. İfadə substansiyaları arasında deyilən səslər, yazıda qara və ağ şriftlə yazılanlar, polotnoda xətlər və cizgilər, kinofilmdə fotoqramların düzümü, telekanalda işıqlı xətlər buna misal ola bilər. Forma isə dildə sistemlərin təhlili, hekayələr sistemi, intibah dövründə ikonologiya, teatrda, filmdə və reklamda obrazların müxtəlif növləri ola bilər.

Süni işarələr sistemində, o cümlədən yol hərəkətini tənzimləyən işıqforda, səviyyələr arasında münasibət birin-birə şəklindədir. /yaşıl/ “get”, /qırmızı/ isə “dayan” deməkdir. Dildə isə bir siqnifikant həm siqnifikant, həm də siqnifikat və ya əksinə ola bilər. Məsələn, müdriklik yaşlı olmaqla, ağ saçla, səsin tembrilə və köhnə dəbdə geyinməklə ifadə oluna bilər. Bu da işarənin çoxmənalılığına əsaslanır. /Dağ/ nəinki yüksək təpəliyi, həm də məcazi mənada /Sinəmə dağ çəkdi/ frazemində⁵ və /yağı dağ etmək/ ifadəsində eyni siqnifikatla ifadə olunsada, siqnifikantları fərqlidir. Sülhün rəmzi olan göyərçin kağız üzərində çəkilmiş quş şəklilə və ya canlı göyərçinlə bildirilə bilər. Söhbətin davam etdirilməsini sözlə (/davam edin/) və ya mimika və jestlə bildirmək olar. Cümlənin sonunda səs tonunun düşməsi həm müəyyən məlumatı, həm də dinləyənin xətrinə dəymək kimi ifadə oluna bilər. Məktub həm sevgi, həm də nəzakət mənasını verə bilər.

Göründüyü kimi, ifadə planı ilə mənə planı arasında çox mürəkkəb əlaqələr mövcuddur.

Dil işarələrinin bu aspektindən danışanda bir məsələni də burada qeyd etmək yerinə düşərdi. Bu da dil işarələrinin ikitərəfliliylə bağlıdır. Bu məsələdə bir az qaranlıq məqamlar var. Məsələ burasındadır ki, dilin sözləri F.de Sössürdən bu yana ikitərəfli işarə kimi göstərilir. Əgər /at/ sözünün denotatı onun signifikatıdırsa, /a+t/ isə onun ya yazılı, ya da şifahi signifikantırsa, onda belə çıxır ki, işarənin özü fiksiyadır, bizim uydurmamızdır. Belədə işarənin özü yox, onun tərəfləri barədə danışmaq olar. Bu barədə baş sındırmağa dəyər. İstər yazıda, istərsə də tələffüzdə /a+t/ sözdürsə və söz də işarədirsə, onda bu işarənin ikitərəfliyi şübhə altında qalır. Hər halda elmin hazırkı səviyyəsində bu məsələni tam çözmək mümkün deyildir. Digər tərəfdən, F.de Sössür israr edir ki, işarənin maddi tərəfinin nədən ibarət olması onun mahiyyətinə xələl gətirmir.⁶ Bununla bağlı o, şahmat oyununu misal gətirərək yazır ki, oyunun hazırkı vəziyyətini başa düşmək üçün fiqurların nədən hazırlanmasının heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Bu müqayisə dil üçün qüsurludur. Dil işarələrinin substansiyası ancaq səslərdən (yazıda isə qrafemlərdən) ibarət ola bilər. Yazılı ünsiyyət ikinci olduğundan onu nəzərə almamaq olar. Canlı ünsiyyət isə tələffüz olunan və eşidilə bilən səslər vasitəsilə mümkündür. Məhz buna görə bu məsələdə F.de Sössürlə razılaşmaq olmur.

Morfoloji səviyyədə sintaqmatik münasibətlər morfemlərin bir-brinin yanında gələ bilməsinin müəyyənlişməsi deməkdir. Burada Azərbaycan dili baxımından nəzərə çarpan qanunauyğunluq ondan ibarətdir ki, şəkilçi morfem kök morfemdən qabaq gələ bilməz. Eyni zamanda şəkilçi morfem vurğunu öz üzərinə çəkir. Ancaq inkar şəkilçiləri vurğunu özündən əvvəlki hecanın üzərinə atır. Məs.: /şək`il /, ancaq /şəkil+`çi/; /gün/, /gün+`ey/, /güney+`li/ / (o) gəl`ir//; / (o) ``gəl+m+ir//; /mən alı`ram//, ancaq /mən ``almıram// və s.

İfadənin substansiyası eyni olsa da, onun forması başqa cür üzləndiyi üçün müxtəlif funksiya daşıya bilər. Azərbaycan dilində /turac/ və /tuxac/ leksemləri morfoloji cəhətdən müxtəlif cür təşkil olunub. Birinci halda biz birmorfemli leksemdən danışa bilərik.

Çünki quş adı olaraq bu leksemin daxilən morfemlərə üzvlənməsi qeyri-mümkündür. Ancaq ikinci halda biz bu leksemi iki morfemə bölə bilərik: /tɪxə +c/. Axıncıda /d=/ seqmenti həm fonem, həm morfemdir, özü də yeni söz yaradan şəkilçi morfemdir. Bu morfemin bir özəlliyi də ondadır ki, o yalnız bircə bu sözdə işlənir, ona görə də ona təkvalentli morfem deyilir.⁷

Sintaqmatik oxda öz birləşmə qabiliyyətinə görə iki və daha artıq valentli morfemlər də fərqləndirirlər. İkivalentli morfemlər elə morfemlərdir ki, onlar ən azı iki leksemdə iştirak edir. Məsələn, /-sal/ şəkilçisinə həm /qum+sal/, həm də son zamanlarda /rəqəm+sal/ sözlərində təsadüf olunur. Ancaq /-daş/ şəkilçisinə /vətən+daş/, /əmək+daş/, /silah+daş/, /sirr+daş/, /yol+daş/ və s. leksemlərinin düzəlməsində iştirak etdiyi üçün bu morfem çoxvalentlidir.

IX.5. Dil işarələrinin bölünməzliyi (diskretliyi) və ixtiyariliyi

Dil işarələrinin öz səviyyələrində bölünməzliyi və ya diskretliyi də sintaqmatik və paradiqmatik əlaqələrin birgə fəaliyyətinin nəticəsidir. Yuxarıda verdiyimiz /turac/ və /tɪxac/ leksemlərinin hər ikisi leksik səviyyə baxımından bölünməzdir. Ancaq morfem səviyyəsində onları təhlil etsək, görərik ki, quş mənasını bildirən /turac/ bölünməzdir, bütövdür, hərəcənd ki, onun substansiyası /tɪxac/-da olduğu kimi eyni səslə ifadə olunub: / d=/. Birinci misalda bu samit bütöv sözün ayrılmaz hissəsidir. Bu təhlil göstərir ki, dilin leksem və morfem, habelə yuxarı səviyyələrində də substansional tərəf eyni olsa da, onun struktur təşkili müxtəlifdir. Eyni sözləri dillərin müxtəlifliyini şərtləndirən amillərə də şamil edə bilərik. / d=/ bir yerdə müstəqil fonem kimi çıxış edir. Digər yerdə isə öz müstəqilliyini qorumaqla morfemin tərkib hissəsi olaraq söz və forma fərqləndirmə funksiyasını saxlayır. Bunda Şerba–Zinder məktəbinin fonem avtonomluğu nəzəriyyəsinin əsl mahiyyəti özünü göstərir.

Paradiqmatik və sintaqmatik əlaqələri nümayiş etdirən əla-

mətlərdən biri də dil işarələrinin ixtiyariliyidir (arbitrerliyidir). İxtiyarilik işarələyənlə işarələnin birbaşa əlaqədə olmaması deməkdir. Biz Azərbaycan dilində /öküz/ sözü ilə bildirdiyimiz heyvanı niyə belə adlandırdığımızı bu dilin bugünkü vəziyyətindən çıxış edərək izah edə bilmərik. Əslində ingilislərin /ŋks/ və almanların /oks/ adlandırdığı bu heyvanın adında bizim sözüməzə oxşar elementlər var: /o-ö-k-k`-s-ü-z/. Bu sözün eyni kökdən olduğunu biz güman edə bilərik. Lakin məsələnin həqiqətən belə olduğunu ciddi diaxronik tədqiqatlardan sonra söyləmək olar. Belə təsadüfi yaxınlıq bizə əsas vermir deyək ki, german dillərindən olan alman və ingilis dilləri türk dillərindən olan Azərbaycan dililə qohumdur. İşarələyənlə işarələnen arasında birbaşa əlaqə olsaydı, onda gərək bütün denotatlar dillərin hamısında eyni cür səslənəydi. Bunun heç də belə olmadığı hamıya bəllidir. İngilis /tree/, alman /Baum/, rus /дерево/ adlandırdıqlarını azərbaycanlılar /ağac/ adlandırırlar. Denotat eyni olsa da, hər dildə adlandırma müxtəlifdir.

İxtiyarilikdən kənara çıxan hallar isə bütün dillərdə mövcuddur. Buraya yamsılamalar və mürəkkəb sözlər aiddir. İngilis itin hürməsini /haw-haw/, alman /haw-haw/, rus / раб-раб/, biz isə /ham-ham/ kimi ifadə edirik. Göründüyü kimi, referens oxşar və ya eynidir. Bu cür mənzərəni biz mürəkkəb sözlərdə də görürük. Almanın /Staubsauger/ adlandırdığı söz onu əmələ gətirən tərkib hissələrin mənalарının cəmidir. Bu söz rus dilinə /пылесос/, bizim dilimizə isə /tozsoran/ kimi tərcümə olunub və hər üç dildə mürəkkəb sözün tərkib hissələrinin mənalарı saxlanılıb. Belə izomorfizm konstruksiyalara sintaktik səviyyədə də rast gəlmək olur. Aşağıdakı cümlələri müqayisə edək:

Ing.d. /The old man who lives there has gone to his son`s house//

Alm.d. /Der alte Mann, der dort wohnt, ist in sein Sohn`s Haus gegangen//

Rus d. /Старый мужчина, который живет там, пошел в дом своего сына//

Bu üç dildə verilmiş konstruksiyaların necə oxşar olduğunu

ilk baxışdan şahidi oluruq. Ancaq Azərbaycan dilində tamam fərqli strukturla qarşılaşırıq. Müq.ət:

/Orada yaşayan qoca kişi oğlunun evinə getdi//

Hər üç dildən fərqli olaraq Azərbaycan dilində məkan anlayışı feli sifətlə birləşmiş ismi qrupla ifadə olunub. Xəbər tərkibi isə üçüncü növ təyini söz birləşməsilə ifadə olunub.

Bu təhlil bir daha göstərir ki, müxtəlif dillərdə işarələyənle işarələnən arasında birbaşa bağlılıq yoxdur, yəni dil işarələri əksər hallarda ixtiyaridir.

IX.6. Dil işarələrinin hierarxikliyi və ikili üzvlənməsi

Dil işarələrinin daha bir əlaməti də nəzərdən keçirilməlidir. Bunu hierarxiklik kimi müəyyənləşdirə bilərik. Bunun mahiyyəti ondadır ki, aşağı səviyyənin vahidi mütləq yuxarı səviyyənin tərkibində çıxış etməlidir. Yuxarı səviyyənin vahidi isə aşağı səviyyənin ən azı bir elementindən ibarət olmalıdır. Məsələn, Azərbaycan dilində? Kim gəlir? sualına cavab olaraq biz /O/ deyə bilərik. Cavab həm fonem, həm morfem, həm leksem, həm də söyləmə olur. Bu, nadir hallarda baş verir. Normal olaraq morfem ən azı iki fonemdən (şəkilçi morfemlər və birhecalı /it/, /at/ və s .kimi sözlərimiz buna misal ola bilər), ən çoxu isə bir neçə fonemdən ibarətdir. Eləcə də leksemlərimiz və söyləmlərimiz ən azı bir morfem və bir neçə morfemdən ibarət olur. Elə bu keyfiyyətini nəzərə alaraq N.Xomski yazır ki, dil sonu məlum elementlərdən düzələn sonu belli olmayan cümlələrdən ibarətdir.⁸

Dil işarələrinin daha iki əlamətini burada göstərmək istərdik. Onlardan biri təkrarlana bilməkdir, ikincisi isə ikili üzvlənməyə məruz qala bilməkdir. Dil işarələri tez –tez müxtəlif dəyişikliyə məruz qalmaqla təkrar olunsada, öz identikliyinə itirmir. Məsələn, ingilis dilində /ŋks/ (ox), /ŋksɪn/(oxen), /ŋksɪz/ (oxe`s) və /ŋksɪnz/(oxen`s) sözlərində kök morfem dəyişikliyə uğramaqla dörd

alloleksemdə işlənir, ancaq öz eyniliyini qoruyub saxlayır. O ki qaldı ikili üzvlənməyə, bunu hələ vaxtilə A.Martine(1908-1999) irəli sürmüşdü.⁹ O, birinci üzvlənmənin vahidini monem (*morfem anlamına uyğun gətirir* - F.V.), ikincininkini isə fonem adlandırırdı. Məsələn, /atı/ lekseminə iki monem və üç fonem vardır. Digər işarələrin heç birində buna bənzər üzvlənmə yoxdur.

Beləliklə, bu kiçik şərhlər dil işarələrinin bəzi spesifik əlamətlərini açıb göstərməyə qismən də olsa imkan verdi. İndi vəzifə dilin işarəvililiyini şərh edəndə başqa əlamətləri də tapmaqdan ibarətdir. Ancaq bu tamamilə başqa bir layihənin mövzusu ola bilər. İrəlidə bizi dil işarələrinin semantik təsviri gözləyir.

IX.7. Fəslin ədəbiyyatı və qeydlər

¹ Г.Глисон. Введение в дескриптивную лингвистику. М., 2005.

² F.de Saussure. Grundleagen der allgemeinen Sprachwissenschaft. Berlin, 1967.

³ E.Koseriu. Einführung in die allgemeine Sprachwissenschaft. Tübingen, 1996. Biz bu kitabı almanca Azərbaycan dilinə tərcümə etmişik. Bax: E.Koseriu. Ümumi dilçiliyə giriş. Bakı, 2005, s.112.

⁴ Morfemlərin bölgüsü haqqında ətraflı məlumat almaq üçün bax: F.Veysəlli. Struktur dilçiliyin əsasları. Studia Philologica. (Morfemika , sintaqmatika) II. Bakı, 2008.

⁵ Frazem burada prof. M.T.Tağıyev anlamında işlənmişdir.

⁶ F.de Saussure. Göstərilən əsəri.

⁷ F.Veysəlli. Struktur dilçiliyin əsasları. Studia Philologica.(Morfemika , sintaqmatika) II. Bakı, 2008.

⁸ F.Veysəlli. Struktur dilçiliyin əsasları. Studia Philologica. II, Bakı, 2008, s.274-288.

⁹ A.Martinet.Elements of General Linguistics.London, 1964.

X. Dil işarələrinin semantik sahələr üzrə təhlili

X.1. Ümumi qeydlər

Biz yuxarıda qeyd etmişdik ki, dildəki sözlər mahiyyətcə iki-tərəfli işarələrdir. Onların formal, substansional tərəfi semantik tərəfilə şərti olaraq bağlanır. Biz dil işarələrinin fonem, morfem və leksem baxımından öyrənilməsinə xüsusi əsərlər həsr etmişik.¹ Bu fəsildə isə təbii dilin işarələrinin-sözlərin semantik təhlilini vermək istəyirik. Məlumdur ki, məna problemi semiotikanın mərkəzi problemdir. Ancaq məna ilə ifadənin qarşılıqlı əlaqəsinə keçməmişdən öncə bəzi termin məsələlərinə aydınlıq gətirilməlidir.

Sosializm dövründə materialist fəlsəfəsini idealist terminologiyadan təmizləmək vəzifəsi irəli sürülürdü. Fəlsəfə semiotikanı öz tərkib hissəsi elan elədiyi vaxt dilçilik işarə sisteminin ümumi problemlərini araşdırmağı qarşısına məqsəd qoymuşdu.

Sözlər dildə semantik baxımdan qarşılaşmalar yaradır:

/qoca/ # /cavan/; /almaq/ # /satmaq/; /bibi/ # /əmi/.

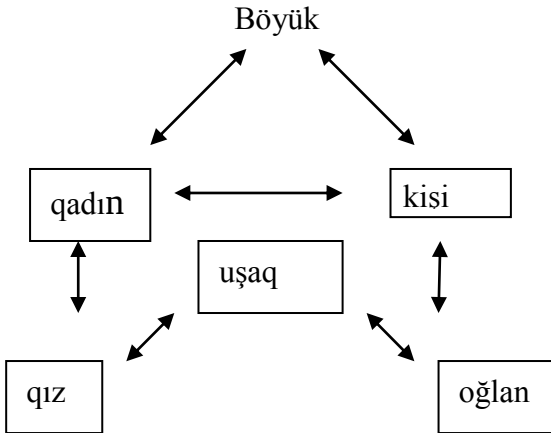
Azərbaycan dilində /əmi/-nin qarşılığı mütləq /bibi/ olmalıdır. Ancaq alman dilində /Onkel/ həm əmi, həm də dayı deməkdir. O, alman qohumluq terminləri arasında yalnız /Tante/ (xala, bibi) sözünə qarşı qoyula bilər. Bu dildə /Neffe/ (qardaşoğlu və ya bacıoğlu) yalnız cins qarşılaşması baxımından /Nichte/ (qardaşqızı, bacıqızı) sözünə qarşı qoyulur: /kişi/ # /qadın/. Ancaq /Tante/ # /Nichte/ və /Onkel/ # /Neffe/ cütlərində cins yox, qohumluq dərəcəsi qabardılır. Qarşılaşmalarda bir-birinin əksinə (antonim): /böyük # kiçik/, istiqamət bildirən /yuxarı # aşağı/ və tamamlayıcı qarşılaşmalar /subay # evli/, /mümkün # qeyri-mümkün/ və s. növlərini

fərqləndirirlər. Axırıncılarda ya-ya və ya binar prinsipi gözlənilir.

İnsan ya subay olur, ya da evli. Qarşılaşmadakı bir tərəf ikili imkandan birini ifadə edir. Dərəcə və ya müqayisə bu cür qarşılaşmalar yaratmır. Bəzən onları /daha çox/ ifadəsilə işlətmək olar. Məsələn, /Əhməd xanımından daha çox evlidir// (evcanlıdır mənasında).

Bu zaman /evli/ öz qarşılığı olan /subay/-dan fərqlənmək üçün yox, tamam yeni semantik çalarlığın ifadəsi üçün işlənir. Məna kontekstlə bağlı yeni çalar əldə edir. Kompləmentar sifət qarşılaşmalarında /x- qeyri-x/ formuluna uyğun cütlər müşahidə olunur. Bu zaman birinci tərəfin inkarı ifadə olunur: /mümkün/ # /qeyri-mümkün/ və ya /mümkünsüz/. Deməli, onlar tək-cə antonim deyil, həm də kompləmentar qarşılaşmalar yaradır. Antonimlər məntiqi cəhətdən kompləmentar ola bilirlər, çünki onlar binar (ikili) qütblər olmaqdən başqa cins əlaməti istisna olmaqla eyni məna bildirirlər. Müq. et: /rəfiq/ # /rəfiqə/; /katib/ # /katibə/; /kişi/ # /arvad/ və s.

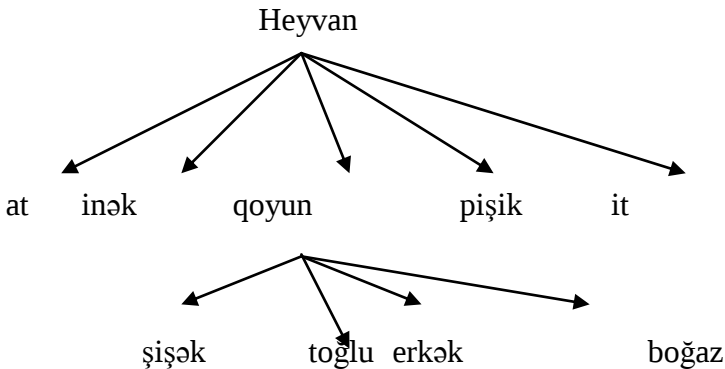
Beləliklə, biz leksemlər arasında qohumluq bildirən kiçik məna sahəsini fərqləndirə bilərik (bax: şəkil 13).

Şəkil 13. Leksemlər arasında qohumluq bildirən sözlərin ikili bölgüsü.

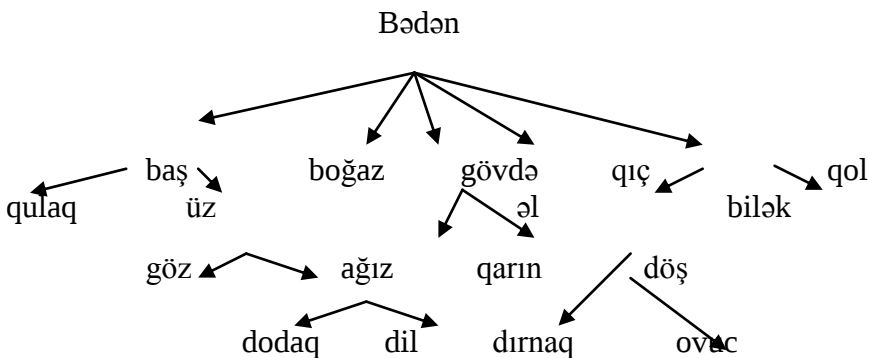
X.2. Dil işarələrinin semantik sahələr üzrə bölgüsü

Ancaq heyvan, bitki, qida, paltar və s. kimi heteronimlər daha böyük söz sahələri yaradır. Burada sahənin özülünü təşkil edən iki və ya daha artıq səviyyəli hierarxik strukturdur. Zirvəsində heteronim dayanır (məsələn, heyvan, bədən, nəqliyyat vasitəsi və s.), sonra aşağıdan digər səviyyələr ona qoşulur. Məfhumlar hierarxiyasının bu cür sistemini taksonomiya adlandırırlar. Taksonomiyada alt məfhum hiponim adlanır, ondan sonrakılar isə hiponimin alt qatını bildirməklə hiponimə aid olur. Burada da incə bir məsələni fərqləndirmək lazımdır. Məsələ burasındadır ki, bütün hiponimlər bu cür səciyyəlonə bilmir. Velosiped də, avtomobil də nəqliyyat vasitəsi hiponiminə daxildir, ancaq onlar /gənclər/, /uşaqlar/ hiponiminə daxil deyildir. Odur ki, onlar taksonomiya yaratmır. /Uşaq-qız-gənc (oğlan)/ kimi hiponimlər münasibətlərində referentlərə aid əlamət var (cins). Taksonomiyadakı hiponimlər isə bir sıra əlamətlərlə fərqlənilir. Aşağıda heyvan adlarını bildirən taksonomiyanın sxemi verilir (bax: şəkil 14).

Şəkil 14. Heyvan adlarının bölgüsü

İnsan bədənini də bir-birilə bağlı vahidlərin bütövüdür. Bədən üzvləri heç də ayrılıqda mövcud olan parçalar deyil, onlardan hər birinin də tərkib hissələrə bölünməsi aydındır. Məsələn, bədənə baş hissəsində göz, qulaq, burun və s. hissələr vardır. Aşağıdakı şəkildə bədənə sistem olduğu aydın nəzərə çarpır (bax: şəkil 15).

Şəkil 15. Bədən üzvlərinin ikili bölgüsü.

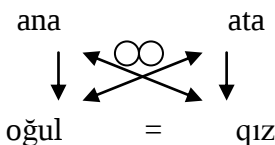
İnsan bədənindəki sözlər sisteminin konstituent tərkiblərini bildirən ifadələri göstərmək üçün meronimiya (yunanca meron-hissə) terminindən istifadə edirlər. Meronimiyaya əsaslanan sistemi merologiya adlandırırlar. Bu zaman deyirlər ki, A B-nin meronimidir, B isə A-nın holonimidir. Hissələr bütövün konstitutiv parçaları kimi çıxış edir. Məntiqi olaraq bunu belə ifadə etmək olar:

B-yə A aiddir, B-lərin A-sı var, A-lar B-yə aiddir, A-lar B-nin hissələridir. Məsələn, üzə iki göz, ağıza isə dodaqlar aiddir. “Aiddir” və ya “vardır” başqa çalarlıqlar da ifadə edir. Məsələn, demək olar ki, şəxsin adı, ölçüsü, ünvanı var. Meronim və holonim arasındakı mənə münasibətləri hissənin bütövə aidiyyətilə yanaşı, həm də hissə ilə tam arasında olan konsepsiyanın tərkib hissələridir.

Məsələn, /əl/ konsepsiyası o deməkdir ki, əldə barmaqlar var və barmaqlar isə əlin müəyyən hissəsidir.

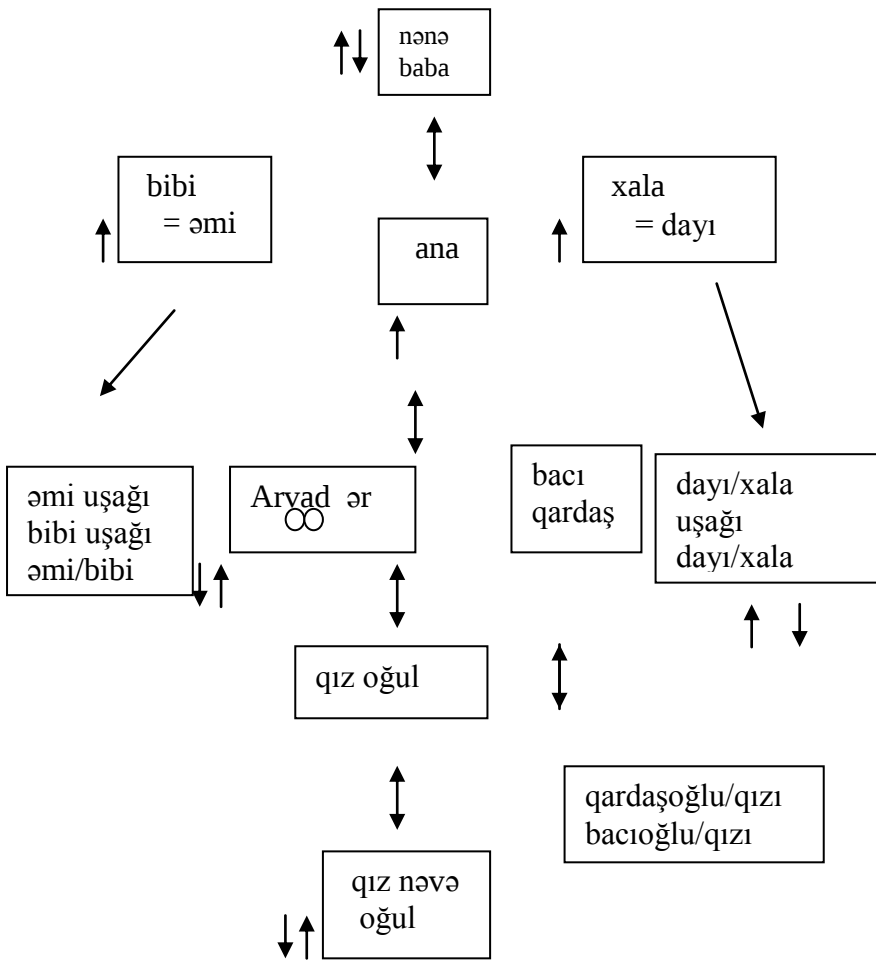
Taksonomiyada hiponimə aid alt məfhumlar tranzitivlik əlaqəsinə əsaslanır, B-nin alt məfhumunun alt məfhumu eyni zamanda B-nin alt məfhumudur. Məfhumun alt məfhumu eyni zamanda B-nin alt məfhumudur. Bu əlaqə metonimiyada məcburi deyil. Məsələn, /barmaq/ əlin konstitutiv hissəsidir, /əl/ isə qolun konstitutiv hissəsidir, ancaq bu o demək deyil ki, barmaq qolun konstitutiv hissəsidir.

Qohumluq əlaqələri bildirən sözlərin arasındakı mənə münasibətlərinin təhlili ciddi maraq doğurur. Bu zaman ata tərəfin (qan) və ana tərəfin (can) qohumlarını xüsusi fərqləndirmək lazımdır. Ailə münasibətlərini belə göstərmək olar (bax: şəkil 16).

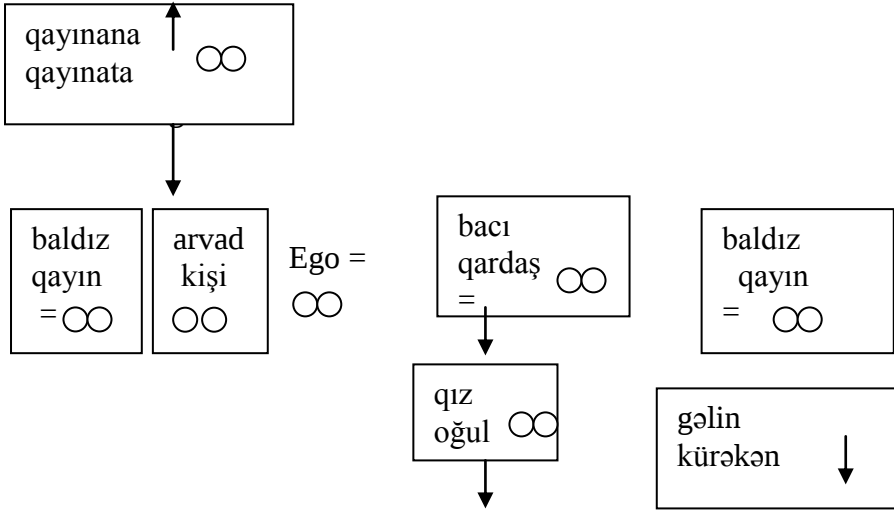
Şəkil 16. Ailədə münasibətlər:
○○ -nı nikahı, = bərabərliyi bildirir.

Validəyn-uşaq münasibətləri özək ailədə belə olur. Burada bacı, qardaş, ər-arvad (arvad,ər) münasibətləri öz əksini tapıb. Əlbət ki, bu sxem elementar ailə əlaqələrini əks etdirir. Biz şəxsin özündən çıxış edib şəcərəni açmalı olsaq (bu şəcərədə aid şəxsi (buna propositiv deyirlər) nəslin ortasında yerləşdirməklə belə bir dolğun şəkil ala bilərik (bax: şəkil 17).

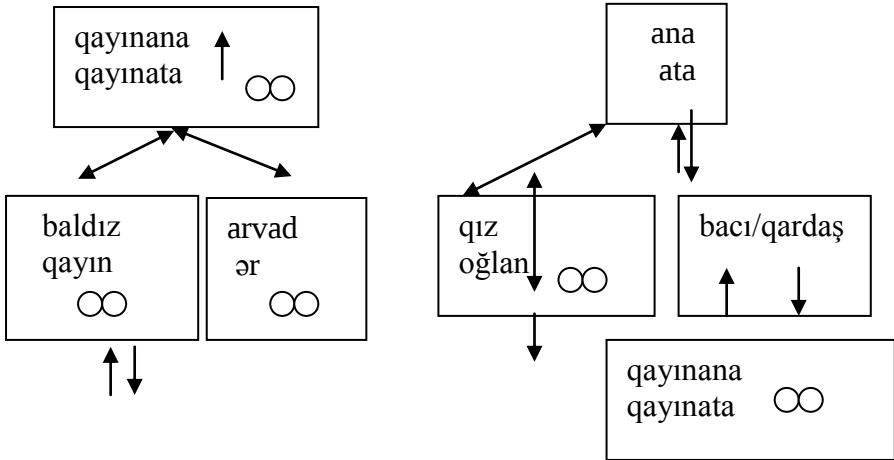
Şəkil 17. /Mən/ şəcərəsinin şəkli: a) $\updownarrow$ ikitərəfli valideyn-uşaq münasibətləri; = bacı/qardaş; – ər-arvadlıq münasibətləri; Bunu üç kodlu münasibət adlandırırlar.

Can qohumunun əlaqələrini də nəzərə alsaq biz belə bir şəkil əldə edərik (bax: şəkil 18).

Şəkil 18. Can qohumlarının qarşılıqlı münasibətləri.

İkitərəfli qohumluq münasibətləri isə qayınana/qayınata baxımından belə olacaq (bax: şəkil 19)

Şəkil 19. Ailədə qohumluq münasibətlərinin ikili bölgüsü.

Kənarda uşağı olan şəxsin qohumluq münasibəti çox sadədir. Şəxs yalnız valideyn kimi götürülür, yəni ↑/↓ deyil, çünki evlilik münasibəti yaradır.

Bütün şəcərəni əhatə etmək istəsək, cədvəl daha mürəkkəb və çoxşaxəli alınar. Lakin burada buna ehtiyac duymuruq.²

Bircə onu qeyd edək ki, orta əsrlərdə almanlarda ananın bacısına /Muhme/, qardaşına /Oheim/, atanın qardaşına /Vetter/, bacısına isə /Base/ deyirlərmiş.³

Qohumluq bildirən sözlərin arasında polisemiya /Schwager/, (qayın), /Schwägerin/ (baldız) və hiponimiya (uşaq = qız /Tochter/, (oğul) (/Sohn/) hadisələrinə rast gəlmək olur. Cinsi bildirən leksemələr də bütün şəcərəyə aiddir = qız nəvə/oğul nəvə, bacı/qardaş, baldız/qayın və s. Bu qohumluq əlaqələrində qarşılıqlı və konvers münasibətləri də görmək olur: eqo nəvənin babasıdır, həm qızının anasıdır, həm də anasının qızıdır və s.

1. Qohumluq münasibətləri iki xəttə əsaslanır: valideyn/uşaq və nikah münasibətləri. Onlardan hansını əsas götürsək, münasibətlər bir xəttə söykənəcək. Yapon dilində isə sosial amil də nəzərə alınır.

2. Cinsi əlaqələr ancaq yaşı əsas götürür. Bizim Azərbaycan dilində ana və ata tərəfin qohumları başqa cür adlandırılır. Alman, ingilis və rus dillərində isə bu yoxdur, hərçənd ki, tarixən olub.

3. Qarşılıqlı və konvers əlaqələr mövcuddur.

4. Burdakı təsvir metodu başqa dillərə də tətbiq edilə bilər.

Əsas anlayışlar

Terminlər	söz sahələri
Sinonimiya	taksonomiya
Hiponimiya	
Tərkiblər	meronimiya
Qarşılaşmalar	qohumluq münasibətləri
Antonimiya	propozitiiv
Birbaşa qarşılaşma	relasional resiprok

Semantik komplementar	relatsional konvers
Heteronim	məna komponentləri
Konvers, resiprok	məna komponentləri

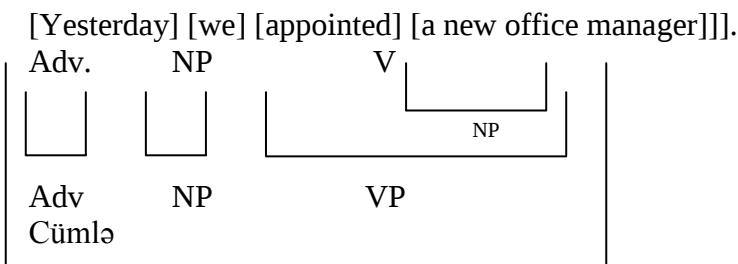
X.3. Dil işarələri cümlədə

Biz indiyə qədər dil işarələrinin ayrı-ayrı sözlərin mənası ilə və ya onların başqa sözlərə münasibətilə məşğul olmuşuq. Bundan sonra işarələrin, ayrı-ayrı sözlərin cümlənin yaranmasında nə kimi rol oynaması və birləşmələrlə yaxından məşğul olacağıq. Görəcəyik ki, cümlə təkcə sözlərin ardıcılığından ibarət deyildir. Cümlə elə bir təşkil olunmuş strukturdur ki, onda hər bir parçanın öz rolu və başqa parçalara bağlanması xüsusi üsulu vardır. İlk öncə bu onda öz təsdiqini tapır ki, sözlər (isim, fel, sifət) cümlənin bir və ya bir neçə referenti haqqında məlumat verir (xəbərçilik). Qrammatik məna burada nəzərə alınmır. Biz bu cümləyə nəzər salaıq.

/Yesterday we appointed a new office manager// (Dünən biz yeni ofis menecerini təyin etdik)

Burada */we/* əvəzinə xüsusi adlar da işlənə bilər: */Jim and John/*. Hər iki halda bunlar ismi söyləm (İS) yaradır: NP (noun phrase). Cümlənin feli söyləmini (FS) */appointed/* feli keçmiş zamanda təşkil edir. İngilis dilində mübtəda keçmiş zamanda xəbərlə heç bir formal bağlılığa malik deyildir. (Alman dilində isə mübtəda şəxsə və kəmiyyətə görə xəbərlə uzlaşıır. Məs., */Klaus aß den Salat mit der Gabel/* (Klaus salatı çəngəllə yeyirdi).

Bizim cümləmizdə mübtəda */we/* əvəzliyi ilə, xəbər isə */appoint/* felinin keçmiş zamanında ifadə olunub. */A new office manager/* vasitəsilə tamamlıq olmaqla cümləni başlayır. Deməli, biz yuxarıdakı cümlənin qarşılıqlı struktur əlaqəsini belə göstərə bilərik (bax: şəkil 20).

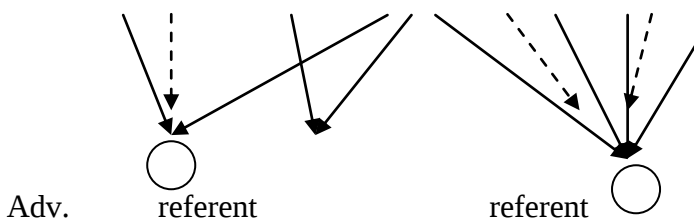
Şəkil 20. Cümlənin sintaktik strukturu.

Buradakı iki İS referentlərin şərhinə yönəlib. /we/ iş icraçısını, o da fel vasitəsilə ikinci İS-i müəyyənləşdirir: /A new office manager/.

Fel hərəkətin nəyin üzərinə yönəldiyini keçmiş zamanda bildirir [v + ed].

Cümlənin tam xəbərlilik strukturunu aşağıdakı şəkil aydın göstərir:

sözlər /[Yesterday] [we appointed] [a new office manager]//.

Göründüyü kimi, zərflik ayrıca yer tutur, fel iki referent arasında əlaqə yaradır, ona görə də fel cümlədə mərkəzi yer tutur, o referentlərlə əlaqə yaradaraq bütün cümləni idarə edir. Zərflik isə ayrılıqda cümlədə 1-ci yer tutmaqla formal funksiya yerinə yetirir.

/we/ və / a new office manager/ hərəsi bir vahiddir, bütövdür. /appointed/ isə iki vahid tələb edir. Feldən düzələn bütöv konsept-predikat, ona aid olanlar isə arqumentlər adlanır. Bir arqumentli

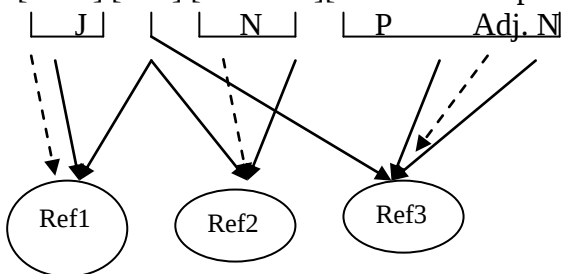
təkyerli predikat, iki yerli və s. adlanır. Predikatlar öz argumentləri haqqında müəyyən əlamət və ya onlar arasındakı əlaqələri xəbər verirlər. Ancaq onların özləri konkret vahid deyillər. Belə ki /appointed/ feli iki argument haqqında xəbər verir: birincisi /we/ təyin edir, ikincisi təyin edilir: /a new office manager/.

Biz belə bir cümlə deyə bilərik:

/Jack eats the salad with the red spoon// (Cək salatı qırmızı qaşıqla yeyir)

Buradakı struktur belə olacaq:

sözlər: / [Jack] [eats] [the salad] [with the red spoon]//.

Burada isə 3 argument var: yeyən, yeyilən və yemək aləti. Hər üçünü /eat/ feli idarə edir. İS-in mənalıları hər bir referent haqqında xəbərdir. Bu ismi söyləmlər potensial referentdir, ancaq onlar dəqiq göstərmir ki, nə barədə məlumat verilir. Ona görə bu xüsusiyyəti açmaq üçün belə bir misala müraciət edək:

/Somebody eats anything with the red spoon // (Kimsə nəyisə qırmızı çəngəllə yeyir.)

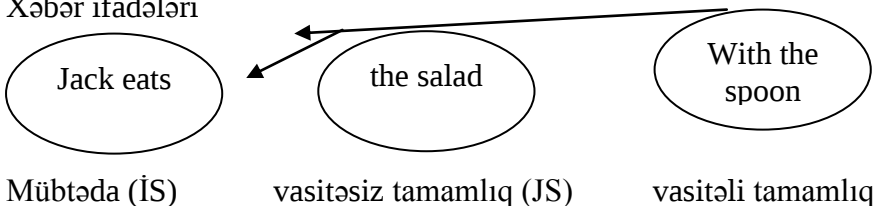
Bu cümlədə /somebody/ göstərir ki, yeyən şəxsdir, ancaq yeyilən şəxs deyil. Başqa sözlə, bütün argumentlər cümlədə yer alsalar da, cümlədə xəbərlərin nəyə aid olması prinsipial həll olunmur.

Deməli, xəbər, əlaqələr şəbəkəsini yaratmaqla, potensial referentlər haqqında məlumat verir (2, 3 və s.). Bu da söyləm mənası səviyyəsində, kontekstdə məlum olur. Dinləyici eşitdiyi cümlənin mənasını konkretləşdirməklə söyləmə şərh verəndə düzgün referent

situasiyasını və referentləri dəqiqləşdirir. Bununla da xəbərin hansı arqumentlərə aidliyi üzə çıxır. /Cək/ əmioğlu da ola bilər, yeyən də, cümlənin mübtədası da, hər üçü haqqında xəbər məlumat verir.

Semantikada xəbər və arqument ifadələri fərqləndirilməlidir. İndiyə qədər nəzərdən keçirilən “mənalı sözlər” (adlar, fellər, sifətlər, həmçinin bəzi zərflər (məs. /she eats quickly/) xəbər ifadələridir. Deməli, bəzən xüsusi adları da xəbər ifadəsi kimi götürmək olar: /He calls Jack/. Yuxarıda gördük ki, /eat/ üç arqument tələb edir: kim yeyir, nə yeyir və nə ilə yeyir və üç referent var. Aşağıdakı şəkildə hər bir referent bir xəbər ifadəsi olmaqla üç İS kimi dəyərləndirilə bilər (bax: şəkil 21).

Xəbər ifadələri

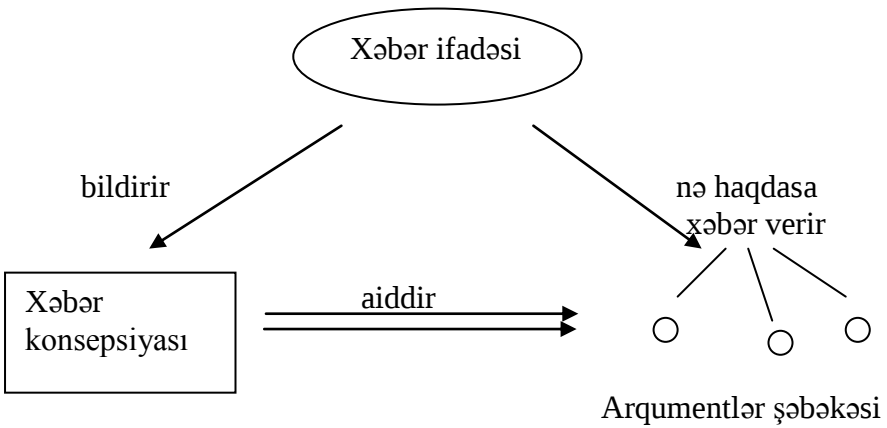
Şəkil 21. Üç arqument ifadələri

Cümlədə xəbərin hər arqumentinin öz ifadəsi olur. Onları arqument ifadələri, müəyyən xəbər ifadəsinə aid olan arqument ifadələrini komplement adlandırırlar.⁴ Bəzən zəruri və qeyri-zəruri arqument ifadələrini fərqləndirirlər. Birinciləri komplement, ikinciləri isə adjunkt (Adjunct) adlandırırlar. Deməli, /eat/ felinin üç əlavəsi var (mübtəda, tamamlıq və sözönülü İS). Burada /Jack/, /salad/ və /spoon/ İS-in referentləridir, ona görə onlara refensial arqumentlər deyilir. /red/ sözü isə refensial arqument ola bilməz, o addan asılıdır, ona görə də onu parazit arqument adlandırırlar.⁵

Bir halda ki, xəbər arqumentlərin sayına işarə edir, deməli, o, gerçəklik dəyəri əldə edir. Deyə bilərik ki, xəbər müəyyən arqument üçün həqiqidir ya səhv.

Biz yuxarıdakı cümləni işlətdiyimiz kontekstdə cümlə düzdürsə, deməli, bütün arqumentlər düzdür. Başqa bir məqamda, əgər /Jək/ qırmızı qaşıqla yemirsə, deməli, orada qırmızı xəbəri düzgün olmayacaq.

Xəbərliliyin gerçək olması üçün xəbər şərtləri müəyyən edirlər ki, həmin şərtləri onların arqumentləri yerinə yetirsin. Belədə söhbət xəbər ifadələrində gerçəklik şərtlərindən gedir. Xəbərin ifadəsi xəbər və arqumentlər arasındakı əlaqələri semiotik üçbucağa əsasən belə göstərmək olar (bax: şəkil 22).

Şəkil 22. Xəbərliliyin semiotik üçbucağı.

Xəbər ifadələrindən danışanda deyirik ki, onların arqumentləri vardır, /yemək/ felindəki kimi. Felin təsirlənən hissəsi xüsusi arqument ifadəsi kimi bütün arqumentlərlə birləşir. Referensial arqument bura aid deyil. Felin tələb etdiyi yerlərin müəyyənləşməsində biz standart konstruksiyada arqumentlərin sayından çıxış edirik. Yaxşı olar ki, bizim leksikonlarda hər bir felin tələb etdiyi arqumentlər göstərsin.

Fellər müxtəlif olur. Təsirsiz (intransitiv) fellər biryerli xəbər ifadələridir. Yeganə arqument bir İS-lə ifadə olunur ki, bu da adətən

mübtəda olur. Buraya /ərimək/, /ağırmaq/, /işləmək/ və s. felləri aiddir.

Alman dilində /sich öffnen/ də buraya aid edilir. Müq. et:

/Pişik yatır//; /qar əriyir//, /Əhməd işləyir//, /qapı açılır// və s.

İkiyerli felləri tranzitiv (təsirli) fellər adlandırılırlar. Onlarda iki komplement olur: mübtəda və vasitəsiz tamamlıq və s.

/Pişik qadının əlini yalayır//; /İt qapını açma bilmir//; /Test kağızını 60 sual doldurmuşdu//.

Üçyerli tranzitiv fellər mübtəda, vasitəsiz və vasitəli tamamlıq tələb edir:

/Əhməd bacısına bir kitab verdi//

Bir çox fellər də komplement kimi sözlü (qoşmalı) komplement tələb edirlər. /sevinmək/, /iztirab çəkmək/. Hərəkət felləri məkan sözləri ilə işlənir. /vermək, sevmək/ və s. /bilmək, inanmaq, təsdiq etmək/ felləri tamamlıq budaq cümləsini komplement kimi tələb edir. Elə ifadələr olur ki, orada subyekt işlənmir. Məs., /qoymaq/ feli əmr cümləsində: /Açarı palazın altına qoyarsan//, ancaq təsdiq cümləsində üçyerli olur: /Sən açarı palazın altına qoy//.

Azərbaycan dilində ispan və italyan dillərində olduğu kimi, şəxs sonluğu feldə ifadə olunur, ona görə də mübtəda atılır. Məs.,

<i>It.</i>	<i>isp.</i>	<i>azərb.</i>
→ /habl-o arabe/ ↔	/yo hablo arabe/	/ərabca danışır <u>am</u> /
→ /habl-as arabe/ ↔	/tú hablas arabe/	/ərabca danışır <u>san</u> / və s.

Bu gün çoxları iddia edir ki, fel də referentlik edə bilər. Felle bildirilən şəkildə /eat/ felinin referenti sadəcə olaraq yemək olan şeydir: yəni yeyərkən adam “yemək” hərəkətində bulunur. Burada hərəkət, proses və hadisələr üçün ümumi anlam kimi olay termini işlənir. Felin işarə etdiyi olay haqqında xəbər verilən olaydır, yəni arqumentlərlə və komplementlərlə və ya qrammatik vasitələrlə verilən olaydır. Felin arqumenti öncə zaman arqumentidir. Zamanı ayrılıqda xüsusi xəbər kimi götürmək olar. Məsələn, yuxarıdakı

cümlədə /eat/ hərəkətin keçmişdə, yəni danışığ anından əvvəl baş verdiyini bildirməklə arqument olar. İkincisi, referensial fel arqumentini müəyyən zərflərin arqumenti kimi götürmək olur, məs., /asta, şübhəli, ləng/ kimi tərz-i-hərəkət zərflərilə arqument olar. Üçüncüsü, feldən düzələn isimlər hərəkətin adını bildirməklə başqa cür olay kimi arqument olur. Məsələn,

/Sabah Əhməd ikinci əl mağazası açır//↔

/Əhmədin ikinci əl mağazasının açılışı sabah olacaq//

/Açmaq/ felinin referensial arqumenti olduğu kimi, /Əhmədin ikinci əl mağazasının açılışı/ da onunla eyni olaraq İS kimi referent olur. Feldən düzələn isim potensial arqument kimi çıxış edir. Ancaq bu cür referensial arqumentə köməkçi fellər (haben, sein, werden) və modal fellər (mögen, dürfen, können, müssen, wollen, sollen) malik deyildirlər.

Fellərin çoxu müxtəlif konstruksiyalarda müxtəlif komplementlərə malik olur. Buradakı variativliyi belə göstərmək olar. Götürək /fahren/ (sürmək) felini:

/Ähmäd fährt Auto// (Əhməd maşın sürür); /Das Auto fährt schnell// (Maşın sürətlə gedir)

Bunların birincisində fel tranzitiv, ikincisində isə intransitivdir. Bu fellər müxtəlif leksem kimi götürülməlidir. Aşağıdakı cümlələrdə də /yemək/ feli müxtəlif variantlarda işlənir;

/Əhməd almanı qaşıqla yeyir//

/Əhməd boşqabdan qaşıqla alma götürüb yeyir//

/Əhməd boşqabdan çörək yeyir//

/Əhməd boşqabdan yeyir//

/Əhməd yeyir//.

Birincidə fel mübtəda haqqında xəbər verir. Axırıncı cümlədən çıxış etsək deyərik ki, /yemək/ feli intransitivdir. Ancaq obyekt arqument başqa cürdür, /yemək/ feli nəyinsə yeyilməsini ehtiva edir. Ona görə də cümlədə obyekt işlənməsə də nəyin yeyilməsi aydın olur. /Əhməd yeyir/ /Əhməd nəse yeyir/ deməkdir. Axırıncı cümlədə /yemək/ felində nə və nə ilə yemək üçün lazımı komponentlərə ehtiyac qalmır, onları sonra əlavə etmək olar. Bu cür

opsional arqumentlər yerin müəyyən edilməsində nəzərə alınmır. /Yemək/ ikiyerlidir və hətta təsirlik halında obyekt işlənməsə də tranzitivdir. Ona görə də /qırmızı qaşıqla/ əlavəsi genişlənmiş üçüncü yerə aiddir. /hazırlamaq/ feli isə ikiyerlidir, həm də qrammatik cəhətdən zəruri olaraq iki komplement tələb edir.

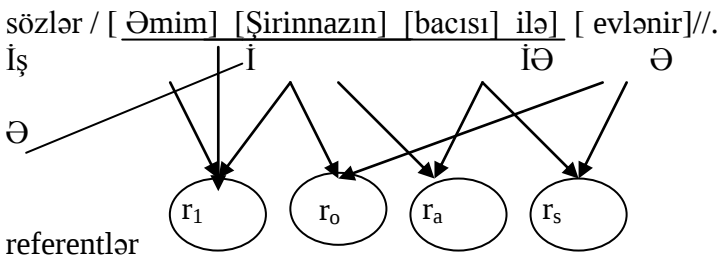
İsimlərin və sifətlərin də referentliyi, yəni arqumentliyi çox maraqlıdır. İsim İS-in özəyi kimi çıxış edir. Məsələn,

/İt qapını cırmaqlayır//

Bu isimlərdən hər biri bir referensial arqument bildirir. Qohumluq bildirən isimlər nisbi adlar olmaqla ikiyerli xəbər ifadələri kimi çıxış edir.

/Əmim Şirinnazın bacısı ilə evlənir//

Həm /əmimin/, həm də /Şirinnazın bacısı/-nın referenti vardır: /danışanın bacısı/ və /Şirinnazın bacısı/. Əlavə olaraq hər iki qohumluq termini “əmi” və “bacı” üçün relasional arqumentlərdir. Onları biz irəlidə propositus adlandırmışıq. Əminin propositusu danışandır, ona (m) şəkilçisi ilə mənsubiyyətlik verilib. “Bacı” üçün propositus “Şirinnaz”dır. Nə danışan, nə də Şirinnaz “əmi” və “bacı” üçün referensial arqumentlər deyil. Danışan mənsubiyyətlik halında referent ola bilər. Bunu əyani olaraq belə göstərmək olar (bax: şəkil 23).

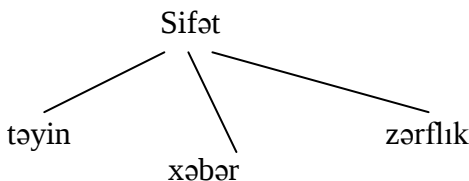

Şəkil 23. Sintaktik əlaqələrin (İƏ) şəbəkəsi

Propozisiya burada 3 ikiyerli predikasiyanı birləşdirir: kimsə danışanın əmisidir, bu, ikinci şəxsdir, o kəs ikinci şəxslə evlənmək

istəyir, bu da Şirinnazın bacısıdır. İS r_1 (danışan), r_o (onun əmisi), r_a (Şirinnaz) və r_s (onun bacısı) üçün isimləri ehtiva edir. İkinci arqument yiyəlik əvəzliyi üçündür. /Mənim əmim/ əvəzinə /əmim/ işlənilib, sonra da söz birləşməsi /Şirinnazın bacısı/ gəlib. Alman dilində burada genitiv birləşməsi də ola bilər. /Schirinnas' Schwester/ və ya /die Schwester von Schirinnas (des Nachbarn)/ və s. Yiyəlik arqumentləri ümumi sintaktik baxımdan məcburi deyil. Ancaq buna baxmayaraq onlar da həqiqi arqumentlər kimi götürülür, çünki relasional isimlərin mənası bu arqumentlərsiz açılmaz. Relasional isimlər həddindən artıq çoxdur: /Freundin (von)/ ((onun)rəfiqəsi)), /Chef/ (von) ((onun) rəisi)); abstrakt isimlər: /Höhe/ (von) ((onun) yüksəkliyi)), /Beruf/ (von) ((onun) peşəsi)), linqvistik terminlər: /Aussprache/ (von) ((onun) tələffüzü)), /Subjekt/ (von) ((onun) subyekti)) və s. Bəzən genitiv əvəzinə sözönülü sözləmlər də işlənir: /Fahrkarte/ (nach) ((Berlinə) bilet)), /Folgerung/ (aus) ((onun) nəticəsi)), /Unterschied/ (zwischen) (aralarndakı fərq) və s.

Eynilə sifətləri də biz xəbər rolunda çıxış etdiyinə görə adi dərəcədə işlənərkən müəyyən edə bilərik. Bu zaman onlar bir, müqayisə dərəcəsində isə ikiyerli olurlar. Sifətləri 3 funksiyada işlətmək olar:

Təyin funksiyasında sifətlər aid olduqları isimdən qabaq gəlir:

Azərb.d.	alm.d.	rus d.	ing.d.
/qırmızı qaşığı/	/eine rote Gabel/	/красная ложка/	/a red spoon/

İS-in referenti sifətin arqumenti olur. Sifət birbaşa referensial ola bilmədiyindən o, arqumenti nə referensial, nə də əlavə komplemntlə göstərə bilər.

Predikativ funksiyada sifət adətən köməkçi fellə birləşir (alm. /sein, werden, bleiben/) və onunla birgə FS yaradır. Belə hallarda sifətlə xəbərlilik subyektin referentinə aid olur, yəni subyekt bütöv predikat ifadəsinə köməkçi feldən və sifətdən ibarət olmaqla mürəkkəb predikat ifadəsinə komplement olur:

/Die Milch wird heiß// (Süd isti olur)

Bu rolda /rosa, okay, super, schuld, zu, an, weg/ çıxış edə bilməzlər, eynilə /sehr, ganz, total/ və s., çünki onlar dəyişməzlər. /Ober, unter, recht, link/ predikativ kimi işləmə bilmirlər. Deməli, /das obere Fach/ olar, ancaq /das Fach ist ober/ olmaz, ancaq /oben, unten/ kimi zərflər işləmə bilər.

/anders als, zufrieden mit, scharf auf, reich an/ kimi ifadələrin ikinci arqumenti olur ki, bu da PP-komplementlə ifadə olunur. Bəzi köhnə formalarda (mir genehm, voll des süßen Weins) sifət genitiv və dativ komplementi tələb edir. Bu zaman onların birinci arqumentinə rəğməən ikiyerli sifət biryerli kimi çıxış edir. Sifətin birinci arqumenti sonra gələn ismin referensial arqumentlə eynilik təşkil edir. Predikativ kimi sifət birinci arqument kimi köməkçi felin subyektilə ifadə olunur. Müq. et:

/Die auf Wurst scharfen Gäste// (atrubutiv- kolbasaya diqqət verən qonaqlar)

/Die Gäste waren auf Wurst scharf// (Qonaqlar kolbasaya sərt reaksiya verdilər)

İkiyerli sifətlər müqayisə konstruksiyalarında da olur. Sifət müqayisə dərəcəsində işlənir, bu konstruksiya digər arqument kimi als-PP-nu sözönülü söyləmə müqayisə üçün tələb edir. Deməli, /groß/ biryerlidir, ancaq /größer/ ikiyerli; hətta, bəzi sifətlərdə üçyerli ola bilər.

/Ein öderes Buch habe ich nie gelesen// (belə axmaq kitabı heç vaxt oxumamışam)

/Seine Haare waren fettiger als Ulrikes// (onun saçları Ulrikeninkindən yağlıdır)

Ancaq: /Sie ist mit seiner Arbeit noch unzufriedener als du// (Qız oğlanın işindən səndən daha çox narazıdır).

Bəzi sifətlər predikativ ola bilmir: modal sözlər: /angeblich, potentiell, wirklich, eigentlich/ və s. Onlar təyin kimi işlənə bilirlər: /ein potentieller Referent/. Ancaq onlar sonra gələn ismi ifadə edən xəbərini göstərə bilir, yəni referentə potensiyada işarə edir. Buraya zaman bildirən sifətlər də daxildir: /zeitlich, zukünftig, dortig/ və s.

İsmi keyfiyyətlərini yaxından təyin edən /väterlich/, /atomar/, /didaktisch/ kimi sifətlər həmin konstruksiyalarda keyfiyyəti açır. Deməli, sifətlər heç də hər zaman xəbərin ifadəsi ola bilmir, attributiv kombinasiyada ikili, ümumi predikasiyanı bildirmir.

Məlumdur ki, isimlər də predikativ kimi işlənir.

/Əhməd bir şahiddir (Schlagzeugen)//. Burada yalnız Əhməd referentdir, o /dir/ şəkilçisinə əlavədir. Semantik cəhətdən köməkçi feldən (dir, ist) argument İS şahiddir-ə keçir. Kopula özü xəbəri ifadə edə bilmir, o sadəcə olaraq predikativlə birgə xəbəri bildirən dil vasitəsidir.

Referensial işlənmədə ad və ya sifətin digər argumentləri eynilə öz ifadəsini tapır.

/Şirinnaz onun xalasıdır (relasional isim)//

/Şirinnaz ondan kiçikdir//.

Aşağıdakı cədvəldə xəbər ifadələrinin əsas tipləri əks olunub. İS-lər və biryerli sifətlər predikativ tətbiqdə nəzərə alınmayıb. Fel, isim və sifətlər birinci argumentlərilə seçilir, ancaq əlavə argumentlər üçün eyni şəkildə komplementlər əldə edirlər: İS-lər və PP-lər (sözönülü söyləmlər) . Relasional adlar üçün ikinci argument xüsusi passiv konstruksiyalarda ifadə olunur.

növləri	misal	1-ci argument	sonrakı argumentlər
F intransitiv	/Zəng çaldı//	Komplement	-----
F transitiv	/Qız qapını açdı//	Komplement	Komplement
İ biryerli	/Poçtalyon salam göndərdi//	Referensial	-----

İ relasional	Bu sizin adınızdır?	Referensial	Possesor
A biryerli	Sizə bağlama var yaşıl kağızda	Referensial	-----
A müqayisə	Axırıncıdan kiçik	Parazitar	Komplement
Ady. ikiyerli	Ağzına qədər limonla dolu	Parazitar	Komplement

Feli xəbərin müxtəlif arqumentləri onun rolları və ya (iştirakçıları) adlandırılır. Tranzitiv feldə iki rol olur. Məsələn, /yemək, açmaq, kömək etmək/ fellərindən yeyən və yeyilən, açan və açılan, kömək edən və edilən. Qrammatika müxtəlif yerli fellərdə bunları dəqiq fərqləndirir. Məsələn, /yemək/ məlum növdə yeyəni və yeyiləni fərqləndirir. Söhbət ondan gedir ki, görəsən çoxyerli fellərdə də bu cür etmək olarmı? Yəni yeyəndə, açanda elə bir ümumi cəhət varmı ki, bura özünü subyektə göstərir? Bütün təsirlik və yönlük hal obyektləri eyni arqumentlərə malikdirmi? Onlar bütün dillər üçün universal ola bilərmı? Bu suallara müsbət cavab verməyə çox cəhd göstəriblər. Ancaq məsələ o qədər də asan deyil. Ötəri təhlil göstərir ki, mübtədə eyni feldə həmişə eyni rolda olmur. Məsələn, /açmaq/ felini götürək:

- /Qapı açılır//
- /Bu açar qapını açır//
- /Uşaq qapını açır//
- /Uşaq qapını açarla açır//

Aşağıdakı cədvəllərdə rollar konkret misallarla açılır.

rol	təsvir	misal
Agens	hərəkəti tamamlayır	/Əhməd məktub yazır// /Əmim Şirinnazla evlənir//
Tema/pasiens	hərəkət onun üzərində baş verir və ya hadisə tamamlanır	/Əhməd məktub yazır// /Qapı açılır//

İnsan	qəbul edir, hiss edir	/Pişik yumurtanı yedi// /Mən onu öskürən hiss edirəm// /Bu onu məyus etdi//
Alət	hərəkətin aləti	/O, dolmanı çəngəllə yeyir//
Yer	olayın yeri	/Açar qıfılda ilişib qalır//
Məqsəd	hərəkətin məqsədi	/Kitabı stolun üstünə qoy//
Yol	hərəkətin yolu	/O, səhra ilə gedirdi//

Yuxarıdakı cümlədə /açmaq/ həmişə üç rol tələb edir: a) açan, b) açılan, c) instrument, rol baxımından a) subyekt, b)-c) obyekt, ancaq ç) –də zərflər də hiss olunur.

1960-cı illərdən bu yana bununla bağlı tematik rollardan danışılır (həmçinin 9-rollardan,

Theta-rollardan, yunan hərfi θ -theta-dan götürülüb) və ya semantik rollardan danışanda fikirlər müxtəlif olsa da, yuxarıdakı cədvəldə göstərilən rollar barədə həmrəylik hökm sürür.⁶

Fellərdə bu səciyyəvi xüsusiyyəti arqument strukturu adlandırırlar. Məsələn, /yemək/ felində yeyən agens arqument, yeyilən isə tema arqumentdir. Eyni arqument strukturu fellərdə qrammatik cəhətdən eyni olur. Onlar leksikonda subkateqoriya, yəni qrammatik kateqoriyanın alt kateqoriyasını düzəldir.

Dildə bir felin arqumentlərinin qrammatik reallaşması və fərqlənməsi prosesi idarə (linking) adlanır. Məsələn, agens məlum növdə subyekt arqumenti, felin agens arqumenti olmayanda isə tema subyektlə səciyyələnir. Məchulda agens arqumenti udulur, onda tema və digər rollar subyekt arqumentinə çevrilir. Ancaq agens arqumenti əlavə sözönlü komplementlə verilə bilər.

Məsələn, /İt (agens, subyekt, mütləq) qapını (tema, vasitəsiz obyekt, mütləq) açır//

/Qapı (tema, subyekt, mütləq) it tərəfindən (agens, PP, məcburi deyil) açılır//

Azərbaycan dilində məchul növ fel səviyyəsindədirsə, alman və ingilis dillərində cümlə səviyyəsindədir. /Das Buch wird gelesen// (Kitab oxunur)

Reallaşmada üç şey fərqləndirilməlidir:

1. Uzlaşma: fellə subyekt arasında uzlaşma şəxsə, kəmiyyətə görə olur (rus dilində keçmiş zamanda da).

/Er schreib//, /он пишет, она писала//

Yapon və çin dillərində uzlaşma yoxdur.⁷

2. Hal: felin komplementləri hallara görə dəyişir. Alman və Azərbaycan dillərində subyekt adlıq, vasitəsiz tamamlıq isə təsirlik halında olur.

/Er schreibt einen Aufsatz// (O, məktub yazır)

Əlavə arqumentlər sözönülərlə ifadə olunur, sözönüləri semantik rolları yaxşı göstərir: məs.: alət ilə. /ilə/ başqa mənalar da ifadə edir.

/O tortu çəngəllə yeyir//, /O tortu Şirinnazla yeyir//.

3. Söz sırası: alman və Azərbaycan dillərində normal olaraq subyekt obyektədən qabaq gəlir: /Er hat ihn angerufen// (O, oğlana zəng etdi).

Ancaq burada variantlar çox ola bilər. Kontekstlə bağlılıq və kontrast burada böyük rol oynayır.

/Əhməd Şirinnazı çağırırdı//

/Şirinnazı Əhməd çağırırdı// və s.

Çin dilində söz sırası felin müxtəlif komplementlərini bildirmək üçün yeganə vasitədir. Xəbər hər cür arqumenti qəbul etmir, eləcə də predikativ rolunda isim və sifət hər cür komplementlə əlaqəyə girə bilmir. Qrammatik əlamətlərlə yanaşı onlar semantik şərtlər də tələb edir. Elə bu səbəbdən müəyyən arqumenti göstərən komplement semantik cəhətdən məhdud olur. Məsələn,

*/Aşbaz küftəni öldürdü//

*/Küftə aşbazı bişirdi//

Bu cümlələrdə ifadə olunan mütləq deyil: /öldürmək/ tema kimi canlı varlığa, /bişirmək/ isə /adam/-i agents kimi tələb edə bilməz. Təsəvvür etmək olar ki, meymun nəyisə isti daşın üstünə qoyub bişirir, ancaq kartof özü bunu edə bilməz. İnsan bişirmə obyektinə ola bilər, ancaq bu qəddarlıq olardı.

Eyni zamanda sözü, rəqəmi, əlaməti və ya ünvanı bişirmək olmaz. Biz bunu seçim məhdudiyyəti adlandırmışıq.⁸

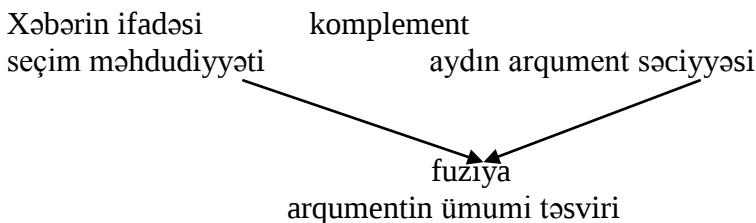
Törəmə qrammatikası bunları qeyri-qrammatik cümlələr adlandırır, halbuki onlar qrammatik baxımdan düppədüzdür, ancaq semantik cəhətdən qeyri-mümkündür. Aşağıdakı cümlələrə nəzər yetirək:

/Bu doktor pişiyə calağ iynəsi vurdu/, /O birisi isə o oğlanı calağ edəcək/. /Calağ etmək/ həm insana, həm heyvana, həm də bitkiyə aid edilə bilər. Axırncı cümlədə subyektin referenti deyksislə ifadə olunub. Feldə konkret temanın seçimi kontekstlə bağlıdır. Məsələn, /açmaq/ – qapını, məktubu, ağzını, otağı (bağlı yeri, bağlı torbanı, məktubu, bağlı otağı və s.); qollarını, qanadlarını və s., açmaqda isə tema başqa rolda çıxış edir, söhbət burada tam həcmdə açılmaqdan gəlir.

Fel hər dəfə işləndikdə konkret tema arqumentini seçir. Seçim təkcə gerçəkliyi bildirən hallarda deyil, həm də təkrar və sualda da gözlənilir. Məsələn,

/İt bunu cırmaqladı/ (?) və s.

Arqumentlər üçün yerinə yetirilməli olan məntiqi şərtlər cümlənin düzgün və yanlış olduğunu müəyyənləşdirir ki, buna da xəbərliliyin presuppozisiyası deyilir.⁹ Cümlənin düzəldilməsində bir tərəfdən komplementi də arqumentin aydın səciyyəsi, digər tərəfdən isə xəbərin ifadəsində seçim məhdudiyyəti gözlənilməlidir. R.Cəkəndof (1945-) bunu fuziyon adlandırır.¹⁰ Əyani olaraq bunu belə göstərmək olar:

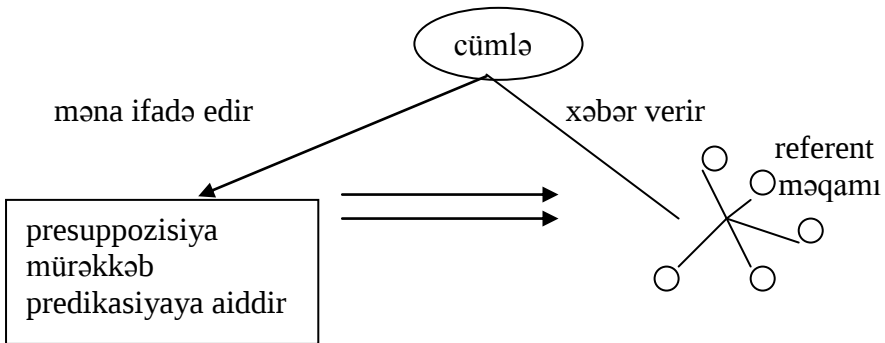
Yuxarıdakı cümlədə /it/ agensdir, tema isə cırmaqlanıdır. Referent (it) seçimdə nəyisə cırmaqlanan bir şeyi etməkdə seçim

arqumentin təsvirini əyaniləşdirir. /İt/ potensial cırmaqlayandır. İtin yerinə /at/ işlədə bilmərik. Deməli, seçim və arqument səciyyəsi bir-birini tamamlamalı, bir-birinə zidd olmamalıdır. /At/ işlənərsə, deməli, /cırmaqlamaq/ gələ bilməz. Metonimik əvəzləmə seçimi dəqiqləşdirə bilir: /Şəhərimiz terroristləri zərərsizləşdirdi/, /Moskva terroristləri zərərsizləşdirdi// və s.

Burada mənə başqa şeyin üzərinə keçir. Cansız isimlər canlı kimi işlənir.

Arqumentlik spesifikasiyası xəbər ifadəsində seçimə ziddirsə, bu konsepsiyayı mənə qeyri-mütəmadi adlandırırlar. Məsələn, /aşpaz küftəni öldürdü// yazmaqla, əlbəttə, cümləni anlaşıqlı etmək olar, yəni bişirdi. Bu zaman mənənin keçməsi, dəyişikliyin müəyyən qismi və ya qeyri-adi yozumla cümlənin anlaşıqlılaşmasını təmin etmək olar.

Bütün bunlardan sonra yuxarıda verdiyimiz semiotik sxemi belə təkmilləşdirə bilərik (bax: şəkil 24:

Şəkil 24. Cümlə predikasiya kimi semiotik üçbucaqda.

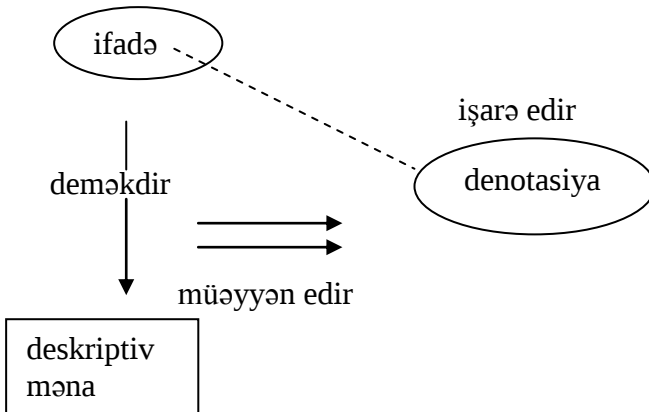
Predikasiya təhlili tamı hissələrə bölməkdir. Hissə predikasiyası bütövü əks etdirir. İkincisi, xəbər və arqument ifadələri fuziya prosesində birlikdə arqument təsvirini verir.

X.4. Söz mənasının müxtəlif üsullarla açılışı

Leksem mənə komponentlərinə bölünür ki, buna dekompozitiv bölgü, üzvlənmə deyilir. Bununla bağlı dilçilikdə 4 cərəyan var:

- 1) struktur əlamət semantikasi;
- 2) Dautinin formula təhlili;
- 3) Cəkəndof təhlili;
- 4) Yeybiskayanın (1938-) təhlili.

Struktur diliçiliyin baniləri İ.A.Boduen de Kurtene (1845-1929) və F.de Sössürdür. Struktur təsəvvürə görə işarənin forması (signifiant) və məzmunu (signifié) başqa forma və mənələrdə olan fərqlərin və münasibətlərin məcmusudur. Bütövlükdə semantik üçbucaq onlara görə belə açılır:

Strukturalizm dili sistem kimi götürür, hər bir vahidin dəyəri onun sistemdəki yerilə müəyyənləşir. Həm mənə, həm də səs tərəfinin vahidləri ən kiçik elementlərin (əlamətlərin) məcmusu kimi götürülür. Bu zaman bir-birinin dalınca düzülməni sintaqmatik ox və sintaqmatik oxda alternativ yer tutan vahidlərin məcmusunu isə paradiqmatik ox adlandırırlar. Sintaqmatik oxda hər bir dil vahidi (morfemdə fonemlər, leksemdə morfemlər, cümlədə leksemlər) konstituentlər kimi bir-birinin dalınca gəlir və öz aralarında sintaqmatik münasibətlərdə olurlar. Məsələn, /bir kitab oxuyuram/

söyləməndə /bir + kitab + oxu+y+ur+am/ morfemləri birləşib, üç leksemli /bir kitab oxuyuram/ söyləmini yaradır. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq rus və alman dillərində isim özündən əvvəl gələn determinativin (əvəzlilik, artikl, sifət və s.) cinsə, kəmiyyətə və hala görə dəyişməsinə tələb edir. Müq.ət:

<i>rus d.</i>	<i>alm.d.</i>	<i>Azərb. d.</i>
<i>təkdə:</i> одна высокая женщина	eine hohe Frau	hündür bir qadın
один смуглый мальчик	ein brünetter Junge	qarayanız bir oğlan
одно большое поле	ein grosses Feld	böyük bir sahə
<i>cəmdə:</i> высокие женщины	hohe Frauen	hündür, (qarayanız, böyük)
смуглые мальчики	brünette Jungen	arvadlar, oğlanlar,
большие поля	grosse Felder	sahələr

Sintaqmatik əlaqələr yanyana və ya bir-birinin ardınca alternativ münasibətlərdədirsə (ana torpaq, ana torpağa və s.), paradiqmatik əlaqələr kontrastiv və ya distinktiv əlamətlərə əsaslanır: /gaz/= /gar/, /jaz/= /jar/, /daz/= /dʒar/ (çəkmək) və s.

Əyani olaraq /baş/ sözündəki /b/, /a/ və /ʃ/ fonemlərinin sintaqmatik və paradiqmatik xüsusiyyətlərini belə göstərə bilərik:

Sintaqmatik: /baʃ/; /baʃa/; /baʃda/; /baʃdan/ və s.

əvvəldə

ortada

sonda

paradiqmatik

/g/	/a/, /ɟ/	qaş	/b/	/ʃ/	beʃ	/z/	baz	
/d/		daş			boʃ		/ə/	bağ
/b/		baş			baʃ		/ʃ/	baʃ
/j/		jaʃ			biʃ(mək)		/l/	bal
tʃ		tʃaʃ			buʃ		/n/	ban

Şəkil 24. /baş/ sözündə 3 mövqedə /b/, /a/ və /ʃ/ fonemlərinin paradiqmi.¹¹

İndi biz məna planında ən kiçik vahidləri tapmalı və onların əsasında strukturun təhlilini verməliyik. Sözlər, yəni leksemlər ən

kiçik mənə elementləri olmaya bilər, başqa leksemlərdə ortaq əlamətlərə malik ola bilərlər. Məsələn,

- a) /qumluq/, /qumsal/, /qəmli/, /qırmızı-təhər/
- b) /azadlıq/, /zəruriyyət/, /çatışmazlıq/, /çətinlik/
- c) /dözümsüzlük/, /qətiyyətsizlik/, /hörmətsizlik/

Göründüyü kimi, birinci sıradakı sözlər /-luq, -sal, -lı, -təhər/ şəkilçilərinin kökə bağlanması ilə düzəlib. Bu şəkilçilərin müəyyən semantik yükü və təsiri vardır. Onların semantik planda eyni yerdə gəlməsi heç də hamısı üçün mümkün deyildir. /Qumsal torpaq/ birləşməsində /sal/ əvəzinə /-lu/ şəkilçisini işlətmək olar. Ancaq o sifətlərin əvəzinə /qəzəbli/ sözünü işlətmək qeyri-mümkündür. /-lıq/⁴ şəkilçisi /-yət/ kimi isim düzəldəndir. Ancaq onların qarşılıqlı əvəzlənməsi mənə dəyişikliyi olmadan mümkün deyildir. Dilimizdə /-sızlıq/⁴ şəkilçisi abstrakt isimlərə qoşularaq əlamətin və ya keyfiyyətin yoxluğunu bildirir. Əslində nitq hissələri üzrə bölgü elə leksemlərin qrammatik və leksik paradigmadır.

Artıq ötən əsrin 20-30-cu illərindən başlayaraq fonologiyada binar (ikili) əlamətlərə görə təsnifdə olduğu kimi semantikada da əlamətlər üzrə təhlil geniş vüsət almaqda idi. Buna əlamətlər semantikasi (marker semantics) deyirlər. Məsələn, aşağıdakı a) cərgəsi [qadın], b) cərgəsi [kişi] əlamətlərilə səciyyələnirsə, c) cərgəsində bunların heç birisi yoxdur:

- a) /qız/; /arvad/; /xala/; /kraliça/-[qadın]
- b) /oğlan/; /kişi/; /əmi/; /kral/-[kişi]
- c) uşaq; şəxs

a) və b) – də əlamətlər komplementardır, onları ikili əlamətlə əvəz etmək olar:

[±qadın], [±kişi]. Bu, əlamətin ikili olmasını və ikisindən birinin seçilməsini təmin edir. Əlamətin olması +, yoxluğu isə – işarəsilə bildirilir. Biz fonologiyada bunları nişanlı və nişansız terminlərilə vermişik.¹² Deməli, + qadın cinsli isimlərin qabağında olanda qadın, kişi cinsli isimlərin qabağında olanda kişi cinsini bildirir.

Aşağıdakı misallara baxaq:

- a) /dayça/, /xoruz/, /öküz/ – [-insan], [-dişi]
 b) /qulun/, /fərə/, /qancıq/ – [-insan], [+dişi]
 c) at, toyuq, it [-insan], [heyvan]

Buraya biz [yaşlı] əlamətini də əlavə etməklə struktur-semantik əlamətlər üzrə təhlili belə ümumiləşdirə bilərik:

söz	əlamətlər və onların dəyəri	[insan]	[yaşlı]	[qadın]
Uşaq	[+ insan] [-yaşlı]	+	-	
Oğlan	[+ insan] [-yaşlı] [-qadın]	+	-	-
Qız	[+ insan] [-yaşlı] [+qadın]	+	-	+
Yaşlı	[+ insan] [+yaşlı]	+	+	
Kişi	[+ insan] [+yaşlı] [-qadın]	+	+	-
Qadın	[+ insan] [+yaşlı] [+qadın]	+	+	+

/+/-/ və /-/ binar əlaməti sözün məna komponentinin potensial referent haqqında biryerli predikata malikdir deməkdir. [a] üçün bir-birinə əks əlamətləri olan iki ifadə məntiqi cəhətdən olan mənaların qalan hissəsinin necə olmasından asılı olmayaraq inkompatibeldir. Məsələn, /qız/ və /xoruz/. Bu məna şərtlərinə heç bir vahid uyğun gəlmir, çünki hər iki mənanın qalan hissəsi əlaqəli deyil. Hər iki ifadə [a] dəyərində fərqlənsələr, məs., /qız/ və /oğlan/ [±qadın], onda onlar həm məntiqi, həm də semantik komplementardır, çünki üst-üstə düşən mənaların qalan hissəsi o sahəni təyin edir ki, bir söz heç vaxt digərinin inkarı olmur. O homonimiyaların bəzi halları müəyyən əlamət şərtlərinə bağlıdır. A və B A üçün spesifik olan B üçün açıq qalan əlamətə qədər eyni məna daşıyırlarsa (qız və uşaq), onda A B-nin hiponimidir, çünki A B-nin alt anlayışdır və B-nin mənası A-dakında vardır.

İndiyə qədər binar təsvirdən danışdıq. Bəzən trivial təsvirdən də istifadə olunur. Onda hər leksem əlamətlərin məcmusu kimi başqa leksemlərdən fərqlənir

	ayı	donuz	dovşan	pələng	eşşək
[±ayı]	+	–	–	–	–
[±donuz]	–	+	–	–	–
[±dovşan]	–	–	+	–	–
[±pələng]	–	–	–	+	–
[±eşşək]	–	–	–	–	+
[±.....]	–	–	–	–	–

Burada kohonimlər (hiperonimin hiponimləri) böyük bölgü qruplarında, məsələn, heyvan və bitki adlarında binar əlamətlər üzrə göstərilir.

Belə təsvir qənaətcil deyil, yalnız bir əlamət spesifikdir, qalanı isə iştirak etmir. Əlamətlər özündən sonra hissələrə bölünməməli və ümumi olmalıdır. Məsələn, yuxarıda [±ev heyvanları] və [±vəhşi heyvanlar] kimi ola bilərdi.

Əlamətlər dil baxımından motivli olmalıdır. Məsələn, fellərin seçim məhdudiyyəti əsas götürülə bilər. Heyvanlar çıxartdıqları sə-sə, hərəkətə və s. görə bölünə bilər: mələmək, böyürmək, vaqqılda-maq, cingildəmək və ya sürünmək, uçmaq, dördayaq qaçmaq və s.

Gizli arqumentləri olan fellər: məsələn, /çapmaq/ implisit olaraq /atı/ ehtiva edir.

Cinsi əlamətlərə görə bölgü: /at, aygır, dayça və ya dana, cöngə, quzu/ və s. /Ağ at/, /boz at/, /qırat/. Bunlar yüksək qat anlayışında birləşir. Bəzən xüsusi kateqorial bölgü bildirən sözlər olur: /kəl-öküz/, /inək-camış/ və s.

Bədən üzvlərinin bölgüsü: /quyruq/, /ağız/, /dimdik/. Belə bölgülərdə bəzən bioloji, kimyəvi, coğrafi və s. amillər olsa da, biz yalnız linqvistik bilgiyə əsaslanmalıyıq. /quş/ bütün qanadlılar üçün hiponimdir. Başqa məsələ ki, qazın yumurtası ağ olur.

/Madyan dişi atdır//

/Quşların qanadı olur//

/Atların nalı olur//

Bu cümlələrin hamısında lingvistik motivləşmə aydın görünür. Bəzən deyirlər ki, elementar (bölünməz), ümumi (general) və lingvistik motivləşmə kimi üç əlamətə görə təhlil mümkün deyildir. Bunu ideal əlmətlər, markerlər və klassemələr adlandırırlar. Onlar kombinator, ümumikontrastiv əlamətləri açmağa imkan verirlər. Markerlər qrammatikada da köməyə çatır. Məsələn, [$\pm$ qadın] alm. d. /wer/ və /was/ sual əvəzliliklərini, ing.d. /she/ və /he/ şəxs əvəzliliklərini müəyyənləşdirir. Əlamətlər universal olmalıdır. Bəzən leksemlərdə markerlərlə tam semantik təhlil aparmaq olur. Onların əhatə etmədiyi mənanın bir qismi qalır. Bu hallar üçün sem və distinguşer (fərqləndirici) terminlərindən istifadə edirlər. Məsələn, /almaq/, /icarəyə götürmək/, /borc götürmək/, götürmək spesifik sem kimi [$\pm$ permanent] və ya [$\pm$ pulla] əlamətləri xüsusi olaraq fərqləndirir. Semlər elementardır, dildə motivlidir, ancaq genel deyillər, əksərən də universal deyillər. Distinguşer isə daha dərinə təhlil üçün tətbiq olunur. Məsələn, madyan [+dişi] və [+at] əlamətlərinə bölünür, birinci markerdir, ikincisi isə distinguşer, çünki [+at] yenə də bölünməlidir. Distinguşer nə elementar, nə də geneldir, onlar universal əlmətlər üçün pis namizədlərdir. Eyni zamanda onlar dil baxımından motivli ola bilərlər.

Binar əlamət semantikasi [BƏS] çox məhduddur. Bu da biryerli predikatın leksemin potensial referenti haqqında bu əlamətlə ifadəsidir.

X oğlandır=

İnsan (x)[^] – qadın (x)[^] – yaşlı (x), deməli x insandır, qadın və yaşlı mənanı ifadə edir. BƏS-də yalnız bir cür komponent var və o yalnız bir üsulla mənanı ifadə edir. Bu, BƏS-də çoxyerli xəbərlər ifadəsini tapmır. Beləliklə, çoxlu fel, isim və sifət BƏS-dən kənarda qalır. 3 yerli fel, məsələn, /almaq/, /icarəyə vermək/ (sahibi, alan və əmlak) hissələrə bölünmür, deməli, BƏS-nin tətbiqi çox məhduddur.

BƏS-nin çatışmazlığını qohumluq mənalı bildirən leksemlərin təhlilində daha aydın görmək olar. Məsələn, M.Birviş (1930-) yazır ki, /qardaşoğlu/ nə birbaşa qohumluğa, nə nəslə, nə

yaşa görə fərqlənmir, yeganə əlamət [kişi] əlamətidir. Eyni zamanda /böyük/ və /kiçik/ sözlərinin mənasını bu yolla necə açasan: [+böyük], [+yüksək] və [-alçaq] əlamətləri ilə tam təsvir oluna bilmir. /Böyük/ həm də /iri/ deməkdir.

Deməli, BƏS-i əksər hallarda məna əlaqələrini açmır. Sayları da binar təhlil etmək olduqca çətinidir. Məs., 3, 4, 5, 20, 326 və s. deməli, fonologiyadakı təhlil texnikası çoxlu miqdarda sözü olan leksikonu şərh etməyə yetərli deyil.

İrəlidə daha üç mükəmməl təhlil metodları ilə məşğul olacağıq:

1. Semantik formullar təhlili ondan çıxış edir ki, dildə sözlər sahələrə bölünür. Aşağıdakı felləri və sözləri müqayisə edək:

Stativ	inxoativ (başlanğıc)	kauzativ
faş etmək	açılmaq	açmaq
ölü	ölmək	öldürmək
Malik olmaq	olmaq	vermək

Birinci sütunda vəziyyət bildirən, ikincidə başlanğıc, üçüncüdə isə agensin fəal hərəkəti ifadə olunur ki, bu zaman tema arqumenti açılır, yəni hərəkəti obyektin üzərinə keçirir.

İmplikasiya ilə 3 elementin əlaqəsini belə göstərmək olar:

- a) $y \text{ açır } x \Rightarrow x \text{ açılı} \Rightarrow x \text{ açıq olacaq}$
- b) $z \text{ verir } y\text{-ə } x\text{-i} \Rightarrow y \text{ alır } x\text{-i} \Rightarrow y \text{ malik olur } x\text{-ə}$

Bu implikasiyalar BƏS ilə düzələ bilməz. Onlar dəqiq əlamətləri göstərmir, kauzativ felin əlavə agens arqumenti tələb etməsini bu əlamət açmır. Həm də məlum olmur ki, ifadə üçün istifadə edilən zaman əlaqəsi üç predikasiya arasında mövcuddur: kauzativ və inxoativ fel implikasiya etmir ki, bu nəticə alınsın.

Douti /açmaq, aşkarlamaq/ felinin mənasını stativ predikat göstərir və tərkib hissələrinə bölünə bilmir (bu təhlil “open” (açmaq) feli əsasında aparılıb). O həmin felin mənasını sadə xəbər məntiqi formulla açır, həmin formulda /open/ biryerli predikat konstant kimi x ilə arqument termini kimi tətbiq edilir:

- a) x : açıqdır: olur (açıq) (x))
- məchul növ: /açılmaq/ operatorunun tətbiqilə açılır:

Operator olmaq ifadənin səhv olduğu situasiyadan düzgün olduğu situasiyaya doğru dəyişməsinə bildirir. Ol (açıq (x)) z vaxtında gerçəkdirsə, z-dən əvvəl açıq (x) səhv, z-dən sonra isə gerçəkdir. Məna təsvirindən məlum olur ki, inxoativ x açılır, x açıq olacaq stativ söyləmini ehtiva edir. Y x-i açır, x açılır inxoativi ehtiva edir.

Bu yanaşmada “səbəb”, “ol” və “açıq” məna komponentləri açmaq mənasında sadəcə yanaşı durur və – birləşməsilə oğlan [±insan], [-qadın], [-yaşlı] kimi üç əlamətlə müəyyən edilir. Bu üç komponent xüsusi qaydada bir-birilə əlaqələnilir. Səbəb komponenti ikiyeqli predikadır; onun birinci arqumenti kauzativ felin agensi, ikinci arqumenti ol (açıq(x)) komponenti ilə xüsusi arqumentdir. Bu da stativ situasiya arqumenti ilə xəbər kimi təsvir olunur. Bu arqument “açıq” biryerli xəbərlə açılmaq və açıq tema arqumentinə tətbiqlə müəyyənləşir.

Analoji təhlilləri /malik olmaq /almaq/vermək/ qrupu üçün də etmək olar, bunlarda xəbər ikiyeqlidir:

- a) x malikdir y-ə: malik (x, y)
- b) x y-i alır: al (mal (x,y))
- c) z z-ə y verir: səbəb (z ol(mal (x,y)))

Doutinin təhlili daha kiçik hissələrə bölünməni təmin etmir. 3-cü təhlil növü R.Cəkəndofun konseptual semantikasındır. Burada əsas fellər götürülür. Ancaq Douthi-dən fərqli olaraq R.Cəkəndof mənalari konsepsiya kimi götürür ki, o da bizim koqnitiv sistemdə (başımızda) təmsil olunur. Deməli, məna komponentləri konsept kərpicləri kimi şərh olunur, onlardan istifadə etməklə bütün mümkün konseptləri yaradırıq. Ancaq R.Cəkəndofun təhlil metodu eynilə Douthininki kimidir. Dərinliyə varmadan bir neçə misalla onun yanaşmasının mahiyyətini açmağa çalışacağıq.

- a) /Klaus ging nach Hause// (Klaus evə gedir)
[Event go ([thing Klaus], [Path to ([place ZU HAUSE]])]*
- Əvvəl böyük mötərizələri ataq. Onda belə bir struktur alınır:
- b) Klaus ging nach Hause: Go (KLAUS, TO (ZU HAUSE))

“GO” R.Cəkəndofda obyektin yolda hərəkəti üçün elementar konseptdir (deməli, elementar kimi komponentdir). Buna rəğmən “GO”-nun bir obyekt, bir də yol argumenti var. Klaus obyekt argumenti təmsil edir, yol argumenti isə, TO (ZU HAUSE)-dir, yolu öz məqsədi üçün keçən göstəricidir. Burada biryerli operator TO digər elementar konsept deməkdir. Məkanı argument kimi götürür, burada ZU HAUSE-dir və bu məkan məqsəd kimi yol üçün konseptdir. Yuxarıdakı birinci cümlədə böyük mötərizələrin hər cütü konsept ifadəsini ehtiva edir (özü də konsept ifadələri çarpazlaşır) və mötərizələrin göstərilməsi konsepti müəyyən, çox ümumi kateqoriyalara şamil edir: Event (olay, prose), şey (obyektlər, şəxR.slər daxil olmaqla), yer, məkan (yer), Path (yol), bununla yanaşı Cəkəndofda Action (hərəkət), State (vəziyyət), Time (vaxt), Amount (hesab) və Property (əlamət) də var. İkinci misaldan /gehen/-nin ümumi mənə təsvirini /Agens/ tema və məqsəd argumentilə çıxartmaqla hər iki argument xüsusiyyəti variabellərlə əvəz olunur:

x geht nach g: [Event GO ([thing X], [Path TO ([Place y)])]

İrad tutmaq olar ki, burada /gehen/-in mənası əsasən GO elementar konseptilə təmsil olunur. R.Cəkəndof hesab edir ki, GO konsepti özündən sonra bölünməyən əsas konseptdir. Bu səbəbdən də /gehen/ bölünməzdir, elementardır. Deməli, “GO” elementar konsepti keçid fellərin mənası üçün ümumi bazis komponentidir. O, məkanın təmsilçisidir, onda məkan və hərəkət konsepti öz əksini tapır və qeyri-məkan konseptinə nümunə olur. R.Cəkəndof GO-nu mülki dəyişmək mənasında /geben/ felinə komponent kimi göstərir. Sadə şəkildə yazılarda /Klaus gab Hans 3 Euro// aşağıdakı kimi açılır:

a) /Klaus gab Hans 3 Avro verdi//: səbəb (Klaus, GO (3€, TO (Hans)))

b) x verir y-i z-ə: səbəb (x, GO (z, TO (y)))

GO bu misalda ikiyerli /cause/ predikatına daxil edilib (Doutudə də belədir). O, məkanda hərəkət yox, kiminsə mülkünə keçid ifadə edir. Bu özü ümumiləşdirmələrə imkan verir. Minlərlə

felin mənasını bu yolla açmaq olur. Burada komponentlər qarışıq götürülür. Aşağıda daha iki nümunəni nəzərdən keçirək. /İçmək/ feli maye tema arqumentini tələb edir:

x içir y-i: səbəb (məqsəd) (x_i, GO (maye y_j, TO (İNMUND-von x_i)))

Buradan göründüyü kimi, /içmək/ felinin məna strukturu /vermək/-inkinə oxşayır. Tema arqumenti, hərəkətin obyektı “içmək” konseptində sadəcə açıq deyil, o “maye” ilə qabaqcadan spesifikasiləşmiş seçim məhdudiyyətindən başqa bir şey deyildir, o felin tema komplementlə birləşmədə “qovuşur”.² və “j” arqument mövqelərini xüsusi hal göstərir. Onlar mayenin ağıza götürülməsini, ağız agentsini göstərir.

Beləliklə, onlar çoxyerli xəbər ifadələrini göstərməyə imkan verir. Binar əlamətlər potensial referentlər haqqında şərtləri söyləməyə imkan verir.

Axırıncı bölgü ilə bağlı yanaşma A.Vejbiskayanın təbii semantik metadil (NSM) nəzəriyyəsi adlanır. O, belə bir sistem inkişaf etdirir ki, onunla bütün dillərdə mənalı “semantik primitiv”lərin məhdud inventarı ilə, yəni onun daha da bölünməyən əsas anlayışlar inventarı ilə təsvir etmək olur. Həmin qadın bunu **semantik primes** adlandırır. Deməli, təbii dilin leksikonunda semantik primitivlərin qısa çoxluğunun sintaksisi yaranır ki, bununla da cümlələr düzəldilir. İngilis sözü envy (qısqanclıq) belə təhlil olunur:

/X feels envy/: bəzən şəxs buna bənzər bir şey düşünür, nəyisə hiss edir: kim üçünsə nəsə yaxşıdır, başqa şəxsə eyni şeyi arzulamır, istəyirəm ki, mən də elə olum, belədə o şəxs özünü pis hiss edir.

/X feels something like this/

Müəyyən edilən hissə /some, person (=someone), think (some) thing, like, this, good, happen, person, not, i, because, feel, bad/ kimi semantik primitivlərə malikdir. Bunlardan sadə bir cümlə düzəlir. Burada əsas məsələ semantik primitivlərin empirik yolla düzəldilməsidir. Onlar iki şərtə cavab verir:

- onlar elementar anlayışlarla ifadə oluna bilməzlər;

- onlar universal olmalı, bütün dillərdə leksikallaşmalıdır.

Hər ikisi praktikada təxmini yerinə yetirilə bilən şərtlərdir. /göz/ və /görmək/ qarşılıqlı şəkildə təyin olunan namizədlərdəndir. Universallığı unutmamalıyıq.

A.Vejbiskaya yalnız bir nitq hissəsilə məhdudlaşmır. Lakin bu yanaşmanın çatışmazlıqları da var. Semantik primitivlər çox ümumdür. Məsələn, /qısqanclıq/ geri qayıtma hissə ilə bağlıdır. İkinci zəif cəhəti sistemin immanentli olmasıdır, müəyyən primitivlər arasında əlaqə yaratmaq olmur.

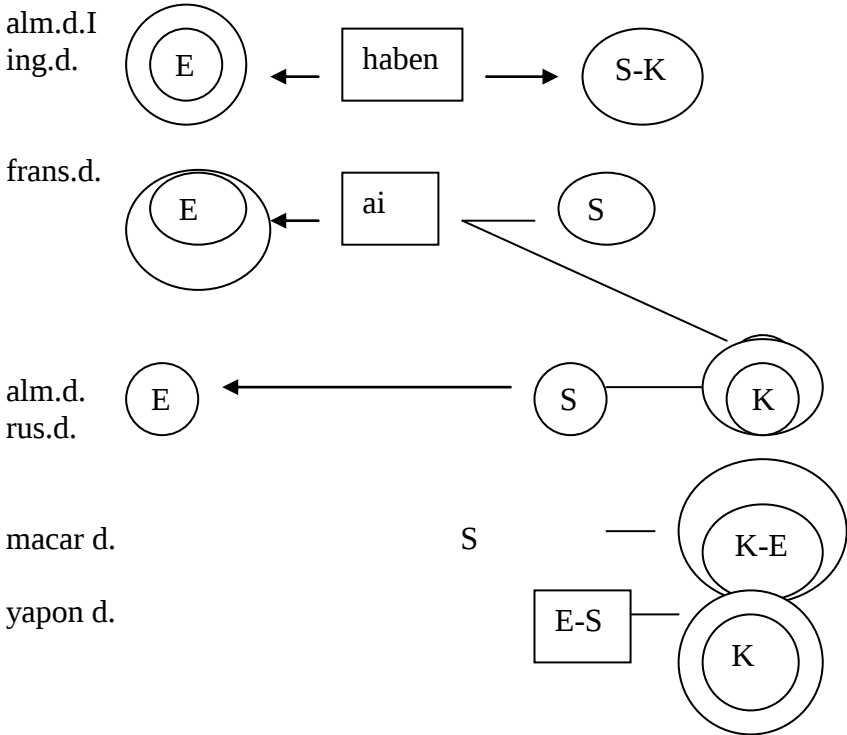
Beləliklə, bütün bu yanaşmaları ümumi şəkildə belə göstərmək olar:

	BƏS	Douti	Cəkəndof	Vejbiskaya
Məna modeli	+	+	+	+
Reduksiya	(+)	(+)	(+)	+
Presiziya	(-)	+	+	(-)
Relasiyalar	(-)	+	+	(+)
Kompozisiya	(-)	+	+	(-)
Dil müqayisəsi	(-)	(+)	(+)	+

Semantikada maraq doğuran məsələlərdən biri də dillər arasındakı oxşarlıqları və fərqləri müəyyən etməkdir. Görəsən semantik sistemlər potensial tam fərqlidir, yoxsa onlarda eyni semantik prinsiplər müşahidə olunur?

Tərcümədə bu problemlərin nəzərə alınması çox vacibdir. Məsələn, ingilis dilində /you/ deyər müraciət eləyən şəxs sərhəd göstərmir. Ancaq alman dilində müəyyən vaxta qədər /Sie/, müəyyən intim münasibətdə olanda isə /sie/ işlənməlidir. Azərbaycan dilində /taxta/ almanca həm /Holz/, həm də /Boden/ kimi tərcümə edilə bilər, ingilis dilindəki /wood/ həm /Holz/ (taxta), həm də /Wald/ (meşə) kimi verilə bilər. İngilis deyir /I am cold/, bunu biz /soyuğumdur/ kimi tərcümə edə bilmərik. Eləcə də /I have a headache/ (hədə9k), hərfi tərcüməsi mən /baş ağrısına malikəm/-dir. Alman dilində isə /es tut mir weh/. Yapon dilində (atama (baş) qa

(adlıq hal şəkilçisi), (ita-i) indi zaman /ağrıyır/. Hərfi tərcüməsi /baş ağrıyır//. /Başım ağrıyır// konstruksiyasını müxtəlif dillərin materialı əsasında belə verə bilərik:

Şəkil 25. Müxtəlif dillərdə /başım ağrıyır/ konstruksiyası. (E-ağrısı olan; S-ağrı; K-bədən hissəsi)

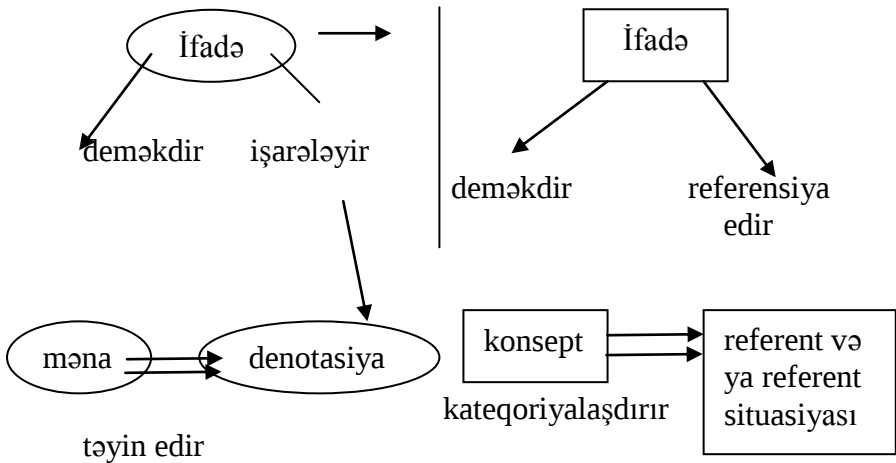
Dildə relativizm bir tərəfdən, universalizm isə başqa tərəfdən iki qütbü bildirir. Universalizm bütün dillərdə eyni prinsiplərlə düzəlir. Relativizm isə bunun əksinədir, yəni dillər fərqlidir. Hər dilin özünə məxsus sistemi var. Dünya haqqında hər xalq öz dililə danışır. Bu da E.Sepir və B.Uorf nəzəriyyəsinin sayəsində mümkün

olmuşdur. Qohumluq bildirən sözlər Azərbaycan və alman dillərində buna misal ola bilər.

X.5. Məna və koqnisiya

Son 40 ildə elmin yeni sahəsi-koqnitiv psixologiya və ya daha ümumi şəkildə desək, koqnisiya elmi inkişaf etməyə başladı ki, bu da linqvistikaya və xüsusilə semantikaya xüsusi təkan verdi. Koqnisiya elmi insan əqlinin necə fəaliyyət göstərməsi, əqli orqanlarla məlumatın xaricdən qəbulu, onları tanımaq, əvvəlki məlumatlarla müqayisə etmək, təsnifləmək və yaddaşda saxlamaq prinsiplərini öyrənir. O külli miqdarda informasiyanın beynimizdə, koqnitiv sistemimizdə necə strukturlaşmasını, düşünərkən ondan necə istifadə etdiyimizi öyrənir. Bu zaman dil mühüm rol oynayır. Dildə nəyinsə yaranması və dərkə və mental leksikonun strukturu psixolinqvistikanın mərkəzi obyektidir. Digər tərəfdən, başımızda, fikrimizdə olanın dillə ifadəsi çox vacib rol oynayır.

Koqnitiv psixologiya semantika üçün əhəmiyyəti ondadır ki, o, konsept və kateqoriyaların tədqiqini və nəzəri modellərini hazırlamaqda mühüm köməklil göstərir. Struktur semantika mühüm məna əlaqələrinin öyrənilməsində mənanı struktur elementlərə bölür, ancaq məna birbaşa tədqiq olunmur. Məntiqi aspektlə gerçəklik şərtləri və implikasiyalar formal semantikada əsas götürülür. Ancaq belə də mənanın konseptual tərəfi tamamilə kənarda qalır. Sözlərin necə və hansı yolla predmetləri işarələməsini koqnitiv yanaşma öyrənir. Semiotik üçbucaq mənanı konsept kimi aydın göstərir (bax: şəkil 26):

Şəkil 26. Koqnitiv semantikanın əsas dayacağı.

Ənənəvi dilçilikdə kateqorizasiya mühüm və kifayətedici şərtlərdən ibarət məsələ kimi götürülürdü. Məsələn, bir sıra şərtlərə cavab verən quşları pinqvin kateqoriyasına aid edirlər. Prototip nəzəriyyəsi tərəfdarları bunu şübhə altına alırdılar və kateqoriyaları prototiplərlə, yəni ilk ağılımıza gələn və tipik hallara uyğun olan misallarla müəyyən edirdilər. Belədə kateqoriyalar aydın sərhədlərə malik olmur və dərəcəlikdə nisbilik müəyyən edilir. Digər məsələ isə bizim kateqoriya üslubumuzla hierarxik qaydaların tətbiq olunmasıdır. Bunun nəticəsində orta ümumiliyə malik bazis səviyyəsi alınır ki, ona biz düşüncədə və ünsiyyətdə üstünlük veririk. Biz bu barədə irəlidə danışacağıq. İlk öncə görək kateqoriya və konsept nədir? Kateqoriyaləşdirmə (dərk və ya təsvir etmək, yada salmaq) nəyisə müəyyən qrupdan ayırmaq deməkdir. Şəkildə baxırıq, heyvanı, bitkini, insanı, insanların arasında hansısa bir şəxsi tanıyıraq və tanıdığımız şey kimi onlarla olan münasibətləri yada salırıq. Deməli, şüurumuza daxil olan hər şeyi bu və ya digər kateqoriyaya aid edirik. Məsələn, /it/, /at/, /ot/ və s. /it/ deyəndə keçmişdə, indi və hətta roman və hekayələri oxuduğumuz zaman

rastlaşdığımız fiktiv it obrazı canlanır. Tanıdığımız kişi, şəxs, ev yiyəsi, maşın sahibi, partiya sədri daha nələr təsəvvürümüzdə canlanır. Böyük və ümumi kateqoriyalar subkateqoriyalara aid ola bilər: qadın, kişi, biznesmen şəxs kateqoriyasının subkateqoriyalarıdır. Deməli, çoxluq nəzəriyyəsilə müqayisə etsək, kateqoriyalar çoxluq, subkateqoriyalar yarımçoxluq və üzvlər, elementlər kimi müəyyən edilə bilər. Məsələn, /ördək/ deyəndə /qaz/, /toyuq/ kateqoriyalarından fərqlənən /ördək/ kateqoriyası başa düşülür. Kateqoriyalaşma kateqoriyaların mental təmsilçiliyidir. Bu təmsilçiliklə bağlı çoxsaylı nəzəriyyələr var. Ən sadəsi odur ki, kateqoriya bizim koqnitiv sistemdə öz üzvləri olan konseptdir, bu üzvün mental təsviridir. Məsələn, /ördək/ kateqoriyası beynimizdə /it/ konseptlə təmsil olunmur. Biz bu obyektə rast gəlməklə hissiyyat üzvümüz beynimizdə anlama və kontekstə uyğun təsəvvürün mental təsviri yaranır: forması, həcmi, iy, rəngi, rolu və funksiyası. Bu eyniləşmə yaradırsa, o təsəvvür /it/ konseptinə uyğundursa, deməli, obyekt /it/ kimi kateqoriyalaşır. Ancaq burada iki şeyi fərqləndirmək lazımdır: əvvəla, hər konsept dilimizdə söz mənası yaratmır, bunun əksinə olaraq heç də hər kateqoriya onu göstərən sözə malik olmamalıdır. Ancaq konseptlər də var ki, onların söz və ya ifadəsi olmur, ya da kifayətləndirici deyil. Məsələn, bədənin hiss elədiyi duyğu və əhval-ruhiyyə, üz ifadələri, fizionomiya, iy və dadlar, melodiya və harmoniyaların birbaşa adları yoxdur. Söz qızıl gülün tam qoxusunu verməkdə acizdir. Biz konseptlərimizin yalnız bir qismini sözdə ifadə edirik.

İkincisi, sözlə bildirdiyimiz təsəvvürlər (konseptlər) söz mənalı həmin kateqoriyalar üçün təsəvvürlərlə üst-üstə düşmür. Məsələn, velosiped mücərrəd təfəkkürün heç də velosipedlərə xas olan fərdi və ümumi cəhətlərini tam şəkildə əks etdirmir. Deməli, sözün mənası beynimizdəki təsəvvür sisteminin bir hissəsidir. Təsəvvürlərin kateqoriyada ümumiləşməsi və dildə ifadəsi həmişə təxmini olur.

Prototip nəzəriyyəsi, Aristoteldən bu yana zəruri və kifayətedici şərtlər modelini irəli sürür. Qadın kateqoriyası üçün insan,

qadın və böyük (yaşlı) zəruridir. Bu şərtlərə əməl etməyən qadın ola bilməz. Onlar həm də kifayətedici şərtlərdir. Bu, qadın kateqoriyası üçün yetərli şərtlərdir. Əlavə şərtlər də ola bilər.

Aristotelin modeli aşağıdakı əlamətləri vacib hesab edir:

- kateqoriyalaşma sabit şərtlər çoxluğuna əsaslanır;
- bu şərtlərin hər biri zəruridir;
- şərtlər binardır (ya-ya);
- bir kateqoriyaya aidlik binar məsələdir;
- kateqoriyaların şəffaf sərhədi var;
- kateqoriyanın bütün üzvləri eyni statusludur.

Şərtlərə əməl olunarsa, eyni kateqoriya üzvlüyündən danışmaq olar. Əks təqdirdə bu mümkün deyildir. Onlar həmin şərtlərə əməl olunduqda eyni statusludur. Görünür ki, bu model binar əlamət semantikasi kimidir. Bu əlamətlər zəruri şərtlərə uyğun gəlir. Buradan da prototip nəzəriyyəsi inkişaf elədi.

Prototip nədir?

Bu elə haldır ki, ağılımıza birinci gəlir, daha az tipik olan və uyğun ən “yaxşı” misallardır. Belə mərkəzi misalları prototip adlandırırlar. Məsələn, Əhməd deyir: /bax, orada bir quş var//. Bu zaman söhbət ümumi quşdan deyil, konkret bir quşdan gedir. Ancaq biz deyəndə ki, /Pinqvin Antarktidada yaşayan yeganə quşdur//; /üç yumurta qoyur//. Ancaq burada /quş/ prototipi konkretləşdi, daxilən kateqoriyalaşdı. Kateqoriyaların sərhədi məlum deyil. Amerikan alimi V.Labrov (1927-) 10 dənə fincan, qədəh və stəkan (qulplu, qulpsuz) tələbələrə təqdim edir və onların adını soruşur. Çox dolaşlıq cavablar alır: var qulplu, qulpsuz fincan və s.¹², kofe, çay və ya su üçün və s.

Ancaq onların hamısını bildirən bir cəhət var ki, o da L.Vitqenşteynin (1889-1951) təbirincə, klass oxşarlığıdır (Familienähnlichkeit). O, oyunlarla bağlı bu termini işlətməmişdi: stolüstü, sahə oyunları. Tək oynamaq olur, cüt, bir neçə nəfərlə, bütün klass üzvləri nədəsə bir-birlərinə oxşayırlar. Deməli, fincan kateqoriyasında qulplu və qəhvə və ya çay içmək əlamət kimi ümumi ola bilər. Oxşarlıq bir-biri arasında olmasa da dəyərləri vasitəsilə göstərilə bilər (bax: şəkil 27).

Şəkil 27. Müxtəlif fincanlar

Tədrici, nisbi və ya dərəcəli aidilik. O fincanları düz xətt üzrə düzsək, fincana məxsusluğun dərəcəsini müəyyən etmək olar. O zaman biz aidliyi “f”-lə ifadə edə bilərik: 100%, 80%, 20%. Əgər fincana aidiyyəti yoxdursa, onda 0%-lə ifadə olunur.

Prototip nəzəriyyəsinə kateqoriyalaşma modeli aşağıdakı əlamətlərlə müəyyənləşir:

- kateqoriyanın mərhələli strukturu: üzvlər eyni statuslu deyil.
- prototiplər ən yaxşı nümunələr kimi: elə prototiplər var ki, ən yaxşı nümunədirlər;
- zəruri əlamətlərin sabit çoxluğu yoxdur: aidilik müəyyən sabit çoxluğun olması ilə deyil, kateqoriya prototipi həmin kateqoriyanın heç də bütün üzvlərinə aid olmayan əlamətlərlə müəyyənləşə bilər;
- ailə, sinif oxşarlığı: kateqoriyanın üzvlərində ailə, sinif oxşarlığı olur;
- prototiplər kateqoriyalaşmanın referens halları kimi: kateqoriyaya məxsusluq prototipə oxşarlıqda təyin olunur;
- tədrici məxsusluq, yəni dərəcəlidir, nisbidir;
- qeyri-dəqiq sərhədlər;

Prototiplərin iki mühüm əlaməti var: əvvəla, onlar kateqoriya üçün yaxşı nümunədir, bu da bölünən kateqoriya strukturunun nəticəsidir, başqa sözlə, bölünən struktur müxtəlif misalların olmasıdır; ikincisi, prototiplər referens hallar kimi kateqoriyaləşməyə xidmət edir, halbuki kateqoriyaya məxsusluq üçün əsas kriteriya prototiplə yetərli oxşarlığın olması şərtidir. Qeyri-dəqiq sərhəd növbə ilə sıralanan strukturu ehtiva edir.

Prototiplərin eyniliyi nədədir? Prototip hansı halların xüsusi növüdür (subkateqoriya), ya kateqoriyaya aid konkret bir haldır. /Quş/ prototipin bütün abstrakt əlamətlərini təcəssüm etdirirsə, deməli, prototipdir. Məsələn, heyvan prototipi üçün dördayaqlı və ya qanadlı olması azdır: /pişiklər, quşlar, balıqlar, həşəratlar, amöblər/ da heyvandırılar axı. Amöbi itlə müqayisə edəndə heyvan prototipindən çox kateqoriyaləşmə üçün fərdi hal daha düzgün nəticə olardı.

Quşlarda lələk relevant sayıla bilər, çünki bununla onlar qeyri-quş heyvanlardan fərqlənir. Lələk ən yüksək tanınma əlamətidir, çünki qanad uçuşağı bacarmaqdır, yumurtlamaq başqa heyvanlarda da var. Quş kateqoriyasının prototip konsepti üçün əlamətlərin kombinasiyası vacibdir: qanadı, lələyi olmaq və uçuşmaq.

Prototipə oxşarlıq kateqoriyaya məxsusluğu müəyyən edən məsələdir. /Canavar/, /çaqqal/ və /it/ sırasında, /çaqqal/ /canavara/ çox oxşayır, ancaq o /it/ kateqoriyasına aiddir. Burada təkcə zahiri yox, həm də başqa əlamətlər də nəzərə alınmalıdır. İki kişidən biri mənəvi cəhətdən zəngin və safqəlblidir, o /kişi/ kateqoriyasına uyğun gəlir. Ancaq o birisi fırıldaqdır, əliəyridir, ancaq güclüdür və idmançıdır, o, başqa anlamda /kişi/ kateqoriyasına uyğun gəlir. Ancaq ikisi də /kişi/ prototipinin təmsilçisidir. Buradan da oxşarlığın nisbəti ortalığa çıxır. Oxşarlıq şkalası təyin edir: 0%-100%. Məsələn, /canavar/ /itə/ /inəkdən/ daha çox oxşayır. Deməli, prototipin oxşarlığını müəyyən etmək o qədər də asan deyil.

Bazis səviyyəsi öz əlamətləri ilə seçilir: musiqi instrumenti, gitarə (simli alət), saksafon (nəfəsli alət) və pianoya bölünür. Bunlar

bazis səviyyəsi sayılır. Onların da digər bölgüsü olur: /skripka/, /kontrabas/, /elektron gitara/ və s.

Bazis anlayışların əlamətləri bazis kateqoriyasının ifadələridir. Bir qayda olaraq buraya sadə, qısa, dilin öz sözləri aiddir. Başqa dillərdən alınmış uzun sözlər dildə qısalır. Məsələn, /Omnibus→Obus/, /Avtomobil→Auto/, /Untergrundbahn→U-Bahn/, /personal computer/-/PC/, /Büstenhalter/-BH/ və s. Aşağı səviyyələrdə isə düzəltmə və mürəkkəb söz daha geniş yayılır. Məsələn, /Notebook/, /Keyboard/ və s.

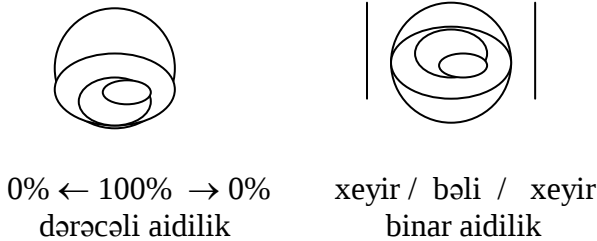
Bazis sözlər daha çox və tez işlənir. Psixoloji cəhətdən bu sərfəlidir, çünki bazis səviyyəsinin konseptlərinə daha tez reaksiya verilir, bu da mətnin anlaşılmasını asanlaşdırır və tezləşdirir. Bazis kateqoriyaları həm fərqlənməni, həm də tanınmanı yüksək dərəcədə təmin edir.

Prototip nəzəriyyəsinin əsas cəhətləri ondadır ki, empirik göstərilə bilən kateqoriyaların silsilə daxili strukturu qraduel məxsusluq və qeyri-aydın sərhədlərlə eyniləşdirilə bilər, ona görə ki, bu nəzəriyyədə kateqoriyalaşma prototiplə müqayisədə olur. Bəzən elə olur ki, kateqoriyalar da tam dəqiq sərhədlər silsiləli struktura malik olur. Məsələn, tək (1, 3, 5, 7, 9) rəqəmlər də ən yaxşı nümunələr kimi prototip halları təmsil edirlər. Ancaq bunlar üçün sərhəd yoxdur, ona görə də 18764098 və 376542141 heç də 3-dən az tək rəqəmlər deyillər. Tək rəqəmlər 0-dan böyük olur və 2-yə bölünə bilmirlər. Tək rəqəmlərin çoxüzvlü birləşməsində sonda 1, 3, 5, 7, və 9 gəlməsini əsas götürürük. Deməli, tək rəqəm kateqoriyasının silsiləli strukturu və aydın sərhəddi olur.

Deməli, prototip nəzəriyyəsində aşağıdakı amillər nəzərə alınmalıdır:

- kateqoriyanın prototipik halları olur, ancaq onlar kateqoriyalaşmada referens hallar rolunu oynamır;
- kateqoriyaya aidilik zəruri deyil ki, prototiplə oxşar olsun;
- zəruri və yetərli şərtlər-modelindəki kimi, kateqoriyaya aidilik zəruri şərtlərin nəticəsidir;

- silsiləli daxili strukturun dərəcəliliyə görə aidliliyi zəruri deyil (bax: şəkil 28).

Şəkil 28. Silsiləli strukturda dərəcəli və ikili aidilik.

Kateqoriyaların aydın sərhədə malik olmasının iki əsas səbəbi var: bir tərəfdən bilirik ki, kateqoriya sərhədləri əksərən qeyri-dəqiq, variabel və axıcı olur. Bunun da müxtəlif səbəbləri var.

-söz mənasının variabelliği; məsələn, /gözəl/, /darıxdırıcı/, /ləzzətli/; bunlar subyektivdir.

- söz mənasının dəqiq mənasının bilinməməsi, çoxumuz sözü başa düşmədən işlədirik;

- pragmatizm, sözlərin işlənməsinin qeyri-dəqiqliyi; dünyagörüşü, sosial sifariş və s.

- söz mənasının dəyişkənliyi; sözlərin mənası tez-tez dəyişir. Məsələn, /yaman/.

Digər tərəfdən aparılan təcrübələr birmənalı nəticə vermir. Onlar testin formasından asılı olur. Bəzən də tamam başqa faktlarla izah oluna bilirlər. Semantika və prototip nəzəriyyəsindən danışanda öncə koqnitiv semantikadan başlamalıyıq. İfadə mənə daşıyan sözdən ibarətdirsə, onda onun mənası potensial referent üçün bir təsəvvürdür (konseptdir), cümlədirsə, onda mənə onun potensial referens situasiyası üçün konseptdir. Məsələn, /Şirinnaz Əhməd deyir/: /Çay çox istidir//

Burada Şirinnaz /çay çox istidir/ referens situasiyasını kateqoriyalaşdırır, referens etdiyi çaydır, özü də çox istidir. Cümlədəki xəbərlilik onun arqumentlərinin kateqoriyalaşmasına uyğun gəlir, cüm-

lənin kompleks xəbəri isə referensiya situasiyasının kateqorizasiyasıdır.

Geniş mənada koqnitiv semantika mənə və referensi yuxarıda izah edildiyi kimi götürür. Koqnitiv semantikanın obyekt koqnisiya elmindəkindən xeyli dardır. Bir tərəfdən koqnitiv semantika kateqoriyalasma və konseptuallasma problemini, digər tərəfdən isə kateqoriyalasma dillə ifadə olunduğuna görə bizim koqnitiv sistemin bir hissəsini təşkil edir. Ona görə də semantik konseptləri (dil mənalarını və semantik kateqoriyaları (denotasiyaları) ayrılıqda nəzərdən keçirsək, yaxşı olar.

Cümlələr təsdiq və inkar cütlər təşkil edir. Sözlərdə də bu var: /həmişə/; /heç vaxt/; hər cümlə həm təsdiqdə, həm də inkarda olur. Deməli, alternativ var: /Mən yedim//, /Mən yemədim// və s., eləcə də ümumi sual cümləsinə binar cavab verilə bilər: /Məktəbə gedirsən? /Hə/, /yox!/ Buna qütbləşmə deyilir: /düz ≠ yalan/, /hə ≠ yox/, /gəlir ≠ gəlmir/ və s. cümlələrin əksəriyyəti semantik presuppozisiyaya malikdir. Bu, məntiqi cəhətdən qabaqcadan bəlli şərtlərlə bağlıdır. İstənilən halda düz və ya səhv olduğunu müəyyənləşdirmək mümkündür: seçim məhdudiyyəti. Məsələn, deyəndə ki, /Bu yaşıldır//, deməli, yaşıl rəngin argumentidir, yəni rəng görünür. Görünməsə, onda artıq söyləmə konteksti köməyə gəlir.

Deməli, qütbləşmə bütün cümlə növlərinə aiddir. Məsələn,

¿Niyə su soyuducuda deyil?

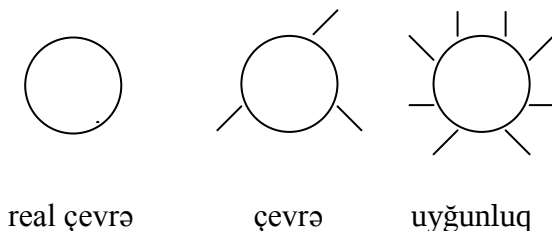
¿Soyuducuda niyə su yoxdur?

Qütbləşmə təkcə cümlə üçün deyil, cümlənin hər bir üzvü üçün mümkündür.

/Siçan böyük bir dənə yeyir//

Burada hər bir üzv predikasiya olunur. Hər bir üzvü inkar etmək olar. Hər bir nəqli cümləni sual cümləsinə çevirmək olar: /Əhməd qazdır//, ¿Əhməd qazdır? Bu suala cavabda orta vəziyyət yoxdur, çünki ya həqiqi, ya da səhv olur. Təsəvvür edək ki, /Siçan böyük bir dənə yedi// cümləsində hər bir sözə nisbi mənada yanaşsaydıq, onda qütbləşmədən söhbət getməzdi: 05, 10, 20 və s.

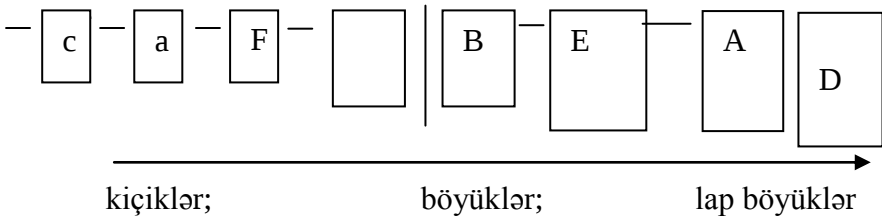
Burada ikili yox, dərəcəli ifadədən danışmaq düzgün olardı. Yəni gerçəklik dəyəri tam olmayaydı. Praqmatizmi əsas götürsək onda çevrə üzrə o münasibəti belə verə bilərik (bax: şəkil 29).

Şəkil 29. Semantik təsəvvür və gerçəklik

Şəkildən aydın olur ki, real çevrə ilə onun təsəvvürümüzdəki əksi real referentə uyğun gəldiyindən biz çevrə kateqoriyalaşması üçün qütbləşməni çevrə kimi qəbul edirik. Semantik kateqoriyalar binardır, ikitərəflidir və ya həm də diskretdir. Belədə ortalığa sual çıxır: necə olur ki, çox kateqoriyaların sərhədləri dəyişən olsa da, aidilik binar prinsipə əsaslanır? Necə olur ki, dünya polar qarşılaşmaya – qara və ağa bölünür, təbiətdən hissələrə bölünməyən fenomenlər qarşımızda canlanır. Birinci suala cavab dəyişkənlik təsəvvürü şəklində olur. İkinci suala cavab isə ondan ibarətdir ki, təbii dilləri fərqləndirmək üçün böyük miqdarda imkanların olmasıdır.

Semantik kateqoriyanın dəyişkənliyi onun birbaşa söz mənasına, semantik təsəvvürə daxil olmamasıdır. Məsələn, /böyük/ sözü kontekstdən asılı olaraq çox müxtəlif məna verə bilər. Siçanın taxılın böyüyünü yeməsi necə izah oluna bilər: doğrudanmı dən böyük imiş. Böyük olduğu üçün siçan onu necə yeyib və, nəhayət, həqiqətən böyük olubmu. Bütün hallarda /böyük/ bu söz üçün mövcud norma səviyyəsindən artıq olub. Digər tərəfdən bu sözə norma baxımından yanaşdıqda şkalada kiçiklər, sonra böyükələr, sonra daha böyükələr yerləşməlidir (bax: şəkil 30).

Şəkil 30. Böyük olmaq şkalası

Bu da sözün kontekstdə işlənməsindən asılıdır. Rənglərdə də bu belədir. Dodaqlarını qızardıb, nə dərəcədə qırmızı olduğu konkret situasiyada dəqiqləşir. Denotasiyanın sərhədi kontekstdə açılır. /Cavan/ sözü /insan/, /kişi/ komponentləri sabit, yalnız üçüncüsü-/yaşlı/ dəyişkəndir, yəni konkret neçə yaşında olması yalnız kontekstdə məlum olur. Eynilə /fincan/ da belə, həcmi, forması, materialı, ölçüsünə görə və s. hər zaman situasiyada dəqiqləşir.

Lakin bir şey də var ki, dünya qarşımızda heç də ikiyə bölünmüş şəkildə canlanmır. Dilin dünya ənginliklərini hər cür ifadə etməyə daha üç vasitəsi var:

1. Kateqoriyanın genişlənməsi və ya daralması. Məsələn, /Bu örtük çarpayı kimi bir şeydir//. Çarpayı deyil, sadəcə dəyişən təsəvvürdür. Ancaq /Əhməd çox yaxşı bağbandır// cümləsində bağban Əhmədin fəaliyyətini çox daraldır.

2. Leksik vasitələrə ünsiyyətdə ehtiyac olduqda çoxşaxəli əlavələrlə mənalara dəyişdirmək mümkündür.

/Alagöy/, /göytəhər/, /göyümtül/, /göyəçalan/, /açıq göy/, /tünd göy/ və s. və ya yeni sözlər. /Səma kimi mavi/, /oliv/, /umbra/ və s.

3. Differensiyanın bir növü də kəmiyyət parametrinə söykənir: /hər şey/≠/heç nə/, /hər kəs/≠/heç kim/, və s.

/Yumurtalar çiydir//≠/Yumurtalar çiy deyil//

/Yumurtaların bəzisi çiydir//≠ /Yumurtaların çoxu çiydir//

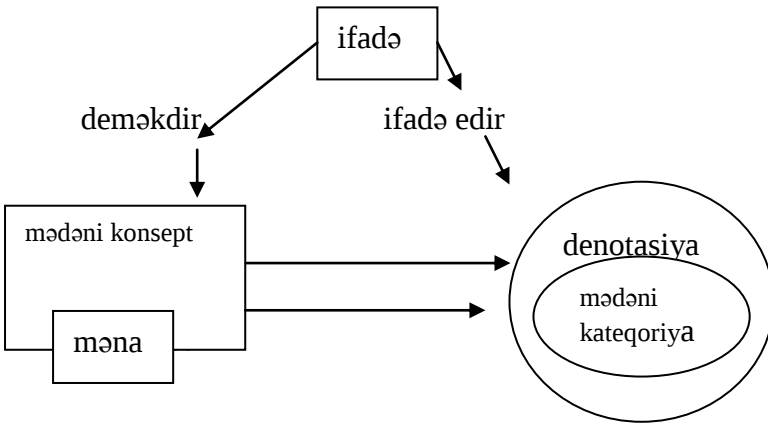
Buna kvantor deyilir: hamısı, bəzisi və s. cəmiyyətin ifadəsinə xidmət edir. dil işarələri, bütöv qruplar, sərhədlənmiş klasslar kimi təcrübələrlə əlaqəli olmalıdır ki, ünsiyyət yarana bilsin. Bunu hələ vaxtilə E.Sepir yazırdı.¹³ Koqnisiyada klass və qruplara kateqoriya uyğun gəlir.¹⁴ Burada şəxs fərdi biliklə ümumi bilik arasında fərq qoyulmalıdır. Məsələn, alma haqqında bilik və bizim biliyimiz. Amma biliyimizin bir qismi aid olduğumuz cəmiyyətin ümumi malıdır. Məsələn, alma meyvədir, görünüşü, ümumi dadı, vitamin tərkibi, yetişdiyi məkan, alındığı və satıldığı yer və s., bütün bunları fərdi biliklərdən fərqli olaraq mədəni biliklər adlandırmaq olar. Mədəni bilikləri mədəni kateqoriyalar kimi tərifləndirirlər ki, bu da cəmiyyətin qeyd-şərtsiz qəbul etdikləridir. Bunu K işarəsilə göstərmək olar: A_k (alma kateqoriyası). Almanın kimyəvi tərkibi, becərmənin aqrotexniki şərtləri A_k -ya daxil deyildir. Fərdi bilik mədəni biliyin böyük hissəsini əhatə edir. Ancaq bütün cəmiyyətə xas olan mədəni bilikləri o, əhatə edə bilməz. Əlbət ki, biz buraya dünya haqqında biliyi və ya ensiklopedik biliyi aid etmirik. Almanın mənası yalnız A_k ilə üst-üstə düşürmü? Əlbət ki, yox. Elə ona görə də sözün mənası yalnız mədəni təsəvvürün bir qismini təşkil edir. Konkret işləyəndə mədəni biliklərin böyük hissəsi kənarda qalır. Semantik bilik (məna haqqında bilik) və dünya biliyi (mədəni bilik), onların fərqləndirilməsi ənənəvi semantikanın doğmasına çevrilmişdir.

Strukturalistlər semantik fikirləri dil sisteminin təhlilindən əldə edirdilər. Əslində düzgün olan odur ki, hər hansı bir məfhum (alma, siçan) haqqında məlumat almaq üçün tam mədəni bilik əldə etmək gerek deyil, yəni “alma, siçan nə deməkdir?” sualına cavab vermək üçün bütün mədəni biliklərə yiyələnmək vacib deyil.

Koqnitiv istiqamət tələb edir ki, heç belə fərq qoyulmasın. Bizim dil bilgimiz sıx şəkildə ümumi koqnitiv sistemlə bağlıdır, ona görə onların ayrılmasına ehtiyac yoxdur. Sözün mənası da o zaman tam açıqlar ki, konsept bizim koqnitiv sistemdə dolğun strukturlara ayrılсын. Bu yanaşmanın özü strukturalizmlə paralel aparmaq deməkdir. Ancaq bu yanaşma izah edir ki, bizim kateqoriya sistem-

lərimiz, o cümlədən semantik kateqoriyalar dünyanın bizim koq-nitiv modelimizə necə bağlanmasını, necə onu qəbul edib şərh etməyimizi açıqlayır. Amma buna baxmayaraq mədəni bilik və semantik bilik bir-birindən ayrı nəzərdən keçirilməlidir.

Ənənəvi dilçilik /alma şirəsi/ndə əsas komponent kimi ikinci hissəni götürürdü. Ancaq son illərin təcrübəsi göstərdi ki, mənə baxımından bu belə deyil. Ancaq bu yeni təsəvvürdür, ona görə alma şirəsi haqqında dünya biliyi bu tərkibə daxil olan komponentlərin heç birinin haqqındakı dünya biliyinə uyğun gəlməməlidir. Axı referentlər tamam başqadır. Alma şirəsi tamam yeni referentdir. Alma şirəsinin mənası yalnız /Alma şirəsi/ semantik konseptin bir hissəsidir. Bunu əyani olaraq semiotik üçbucaqda belə göstərmək olar (bax: şəkil 31).

Şəkil 31. Mənə semantik konseptin tərkib hissəsi kimi.

“Mədəni” semantika aşağıdakıları izah edir:

- mədəni söz mənalarının relativ sabitliyini;
- mədəni söz mənalarının relativ abstraktlığını;
- mədəni söz mənalarının kommunikativ qənaətini;
- mənə əlaqələrinin sadəliyini.

Mədəni biliklər daim dəyişiklikdədir. Məsələn, telefon və kompyuter son 10 ildə necə dəyişildi. Ancaq bugünkü telefon və kompyuter T_s və C_s semantik kateqoriyaların elementləri olaraq

qalmaqdadır. Düzdür, indi mobil telefonlar və PC-lər yaranıb. Lakin sözlərin mənası bu gün də həminədir. Deməli, daim dəyişiklik olsa da, məna möhkəmlənərək sabit qalır. Leksikonda bu dəyişikliyi əks etdirən hallar da vardır. Öz təcrübəmizdən bilirik ki, neologizmlər və sözün məna ilə birlikdə keçmələri leksikonda həmişə özünə yer tapır.

Semantik konsept (təsəvvür) aktual mədəni konseptin konseptual təzyiqindən azad olduğu üçün onlar abstraktdır. Bizim adi təcrübə üfümüzədən kənara çıxdıqlarından başqa mədəni kontekstlərdə onların tətbiqini görmək olar. Məsələn, elə alma şirəsi bunu sübut edir.

Ünsiyyətdə əlavə mədəni bilik mühüm rol oynayır. Biz bilirik ki, semantik konsept relevant mədəni biliyi aktivləşdirir. Bu ondan bəlli olur ki, dil daşıyıcısı deyiləni kontekstdə yoxlayır və bununla da təcrübə əlaqələrini canlandırır. O da deyiləni minimum informasiya ilə məhdudlaşdırmağa imkan verir (eyni zamanda arxa plandakı bilikdən maksimum yararlanırıq).

Əgər /Alma şirəsi balkondadır// cümləsində dəqiqləşdirmə lazım gəlsə, onda əlavə məlumat verilir: /Alma şirəsi kağız qablarda balkondadır//. Məlumdur ki, /kağız qablarda/ alma şirəsi birləşməsinin mənasına daxil deyildir. Bəzən qənaət xətrinə belə əlavələr edilmir: söz mənası kontekstdən asılı olur və ümumi mədəni biliklərin bir hissəsini təşkil edir.

Yekunlaşdıraq: konsept və denotasiyanı kateqoriya kimi koqnisiya elminə gətirdik. Burada əsas məsələ kateqoriyalaşmanın müəyyən edilməsidir. Ənənəvi semantikada bir kateqoriyaya aidilik zəruri şərtlərin sabit çoxluğunun olmasıdır. Bu zaman /hə/ və ya /yox/ üsulu aidiliyi müəyyən edir, yəni istənilən bir əşya verilmiş kateqoriyaya ya aid olur, ya da yox. Burada bütün üzvlərin statusu eyni olur və dəqiq sərhəd üzvləri qeyri-üzvlərdən ayrılır. Bu yanaşmanı prototip nəzəriyyəsi radikal şəkildə şübhə altına aldı. Prototip nəzəriyyəsinə görə sərhədlər aydın deyil. Kateqoriyanın üzvləri, xüsusilə ən yaxşı nümunələr eyni hüquqlu deyil. Deməli, başqa üzvlər də var. Əşyanın kateqoriyaya aidiliyi dərəcəli olur. Deməli, aidilik şərtlər siyahısı ilə deyil, prototiplə müqayisədə mümkündür.

Ancaq faktlar və təcrübələr məsələnin heç də təsvir olunduğu kimi olmadığını göstərir. Dərəcəli yanaşmadan çoxlu problem çıxır.

O, qütbləşmə ilə düz gəlmir, bu zaman universal dil əlamətləri daha mənalı görünür. Qütbləşmə hər bir predikasiyanın kökündə durur, deməli, bütün sözlərin mənasına aid olur. Cümlə də qütbləşmədən kənar deyildir, çünki hər cümlənin bir xəbəri olur və fellər predikat ifadələridir. Dildə hər bir kateqoriyaləşmə binardır.

Prototip nəzəriyyəsi semantika üçün çox şey etdi. Əksər kateqoriyalarda prototiplərlə hərəkət edirik. O, bazis səviyyəsinin kəşfinə və təsvirinə kömək etdi. O, dəyişkən mənalı çevik kateqoriyaləşdirməyə təkan verdi. Bununla bərabər leksik dəqiqləşmələr, kvantifikasiya və s. qütbləşmənin kobudluğunun qarşısını aldı. Prototip nəzəriyyəsi koqnitiv səviyyəyə meydan açdı. Məlumdur ki, həm struktur, həm də formal semantika birbaşa mənadan qaçırlar. Struktur yanaşma mənanı dil sistemində ifadənin semantik əlaqələrinin məcmusunu başqa ifadələrə münasibətdə müəyyənləşdirir. Formal semantika isə mənanı dolayısı ilə referensiya və gerçəklik şərtlərinin məntiqi təhlili kimi götürür.

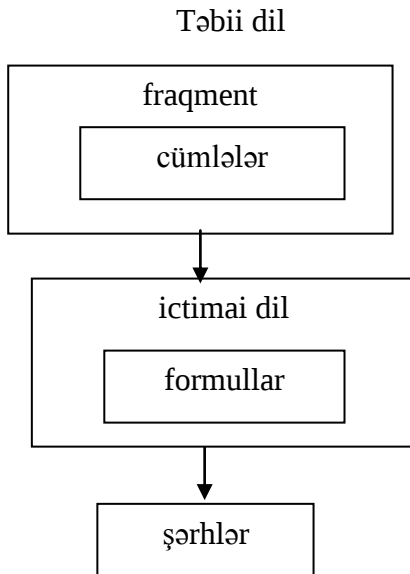
Konseptual səviyyə daha bir ciddi problemi: ümumi koqnitiv sistemdə dil mənalarının rolunu qaldırır. O, fərdi biliklə ümumi mədəni biliyi eyni götürmür, çünki ümumi qəbul olunan bilik bazasında hər bir sözlü ünsiyyət mümkündür. /Alma şirəsi/ ilə bağlı eksperiment göstərdi ki, mədəni və semantik bilgiler fərqləndirilməlidir. Semantik təsəvvürlər mədənidən mahiyyətə stabildir. Məhz bu səbəbdəndir ki, sözlərin mənaları kultural dəyişmələrdə stabil qalır, dəqiq və sadə yolla sözlər arasındakı məna əlaqələrini açmağa nisbətən imkan tapır.

Polisemiya və məna dəyişməsi də koqnitiv semantikaya aiddir. Demək olar ki, metonimiya və metafora ümumi koqnitiv mexanizmlərlə idarə olunur. Son zamanlar koqnitiv semantika çox inkişaf edib. Ancaq onun tam formalaşmış elm sahəsi olduğunu demək tezdir: məna əlaqələri; söz birləşmələrinin ümumi məsələləri. Bunlar da güman ki, yaxın gələcəkdə öz təhlilini tapacaq və koqnitiv semantika əhatəli bir elm sahəsi kimi formalaşacaq.

X.6. Cümlə semantikasi

Cümlənin semantik təhlili diqqəti çox cəlb edir. O birbaşa formal semantika ilə bağlıdır (buna model nəzəriyyəsi, gerçəklik şərtlərini açan, referensial, məntiqi və ya mümkün hallar semantikasi da deyirlər). Bu nəzəri yanaşma referensiyaya və gerçəklik şərtlərinə, yəni məntiqi yanaşmaya əsaslanır. Bu daha geniş, texniki və ən çətin semantik nəzəriyyədir.

Cümlə tərkibinə görə iki mərhələdə təhlil olunur: birinci mərhələdə təbii dil ifadələri xüsusi formal dilə tərcümə olunur, əsasən predikat məntiqinin bir variantı kimi, bu da bölgüyə əsaslanır. Mürəkkəb ifadənin tərcüməsi addımbaaddım cümlənin komponentlərinin tərcüməsindən ibarət olur. İkinci mərhələdə isə tərcümələr, yəni ekvivalent götürülən məntiqi formullar model nəzəriyyəsi semantikasi formasında kompozisional şərh əldə edir (bax: şəkil 32).

model-nəzəri semantika

Şəkil 32. İkimərhələli şərh semantikasi.

İlk baxışdan bu gərəksiz görünə bilər. Ancaq onun üstünlüyü göz qabağındır.

Birinci mərhələ daha vacibdir., burada məna təhlil olunur. O, təbii dil cümlələrinin semantik strukturunu açıb göstərir.

İkinci mərhələdə götürülən formal dillər matematik dəqiqliklə kompozisional təhlil olunur. Ona görə də ikinci mərhələni adətən atırlar. Hər iki mərhələni birləşdirirlər. Formal semantika da belə edir. Təbii dil ifadələrinə formullar üzrə şərhlər verilir. Sadəcə olaraq burada məna təsviri çox dolğun olur, bu, çox vəsait və vaxt tələb edir.

Semantika hələ dilin böyük hissəsinin təhlilini verməkdə acizdir. Ona görə də formal semantikada fraqment ilə məhdudlaşırlar, kompozisional qaydalar məhdud miqdarda leksem və sintaksis qaydalarına əsaslanır.

Fraqment qrammatikası

İfadə bazası kimi fraqmentin leksikonu kiçikdir, ancaq o mühüm söz siniflərini və minimum variasiyaları əhatə edir. Qrammatik məna səviyyəsini istisna etmək məqsədilə fəllər indiki zaman məlum növdə, isimlər təkdə, sifətlər adi dərəcədə götürülür. Əsas formalar kateqoriyalara bölünür.

AB əsas ifadələr	Kateqoriyalar
Əhməd, Şirinnaz	İS-isimli söyləm
Pişik, şəxs	İ-isim
Nazik, ağıllı, cazibəli	S-sifət
Bir	D-determinativ
Çəkir, tikir	FS-fəli söyləm
Tanıyır/nifrət edir	TF-təsirli fəl
- Dir	KF-köməkçi fəl/xəbər şəkilçisi

Sintaktik qayda formal sistemdə 3 kateqoriyanı səciyyələndirir: 1) daxil olma kateqoriyası, yəni ifadələr komponent qayda-

larına görə düzəltmə ifadələrə daxil olurlar; 2) düzəltmə ifadənin forması; 3) hansı kateqoriyaya aidiliyi. Fraqmentin birinci sintaktik qaydası İS və FS birləşməsinə imkan verir. Qaydanın çıxışı (output) qaydası cümlədir (C), bu elə kateqoriyadır ki, ona bazis ifadələri aiddir. Bu yeganə qaydadır ki, onunla cümlə fraqmenti düzəltmək olur. Deməli, bütün cümlələr İS və FS-ə malikdir. Semantik cəhətdən bu qayda FS-i ehtiva edir, bu da biryerli xəbər ifadəsi kimi özünün tək arqumentilə səciyyələnir, bu da FS-in İS-lə birləşməsi deməkdir.

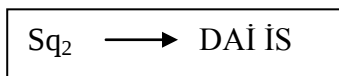

Oxun solunda input kateqoriyalar verilib. O göstərir ki, ifadə İS və FS-dən düzəlir. Bu cür düzüm bir-birilə əlaqəni (konkatenasion) göstərməklə C kateqoriyasını düzəldir.

Deməli, İS götürürük, ona FS-i əlavə edirik və nəticədə cümlə düzəldirik. Təkcə bu qaydaya görə 4 cümlə düzəldə bilərik.

İS	FS	Nəticədə cümlə yaranır
Əhməd	siqaret çəkir.	Əhməd çəkir.
Şirinnaz	tikir	Şirinnaz tikir.
Eldar	çəkir	Eldar çəkir.
Gülşən	tikir	Gülşən tikir.

Növbəti qaydada İS determinativ və addan ibarətdir.

Bu qaydaya görə, iki İS bir şəxs və heyvan bildirilir. Deməli, daxilolma determinativ hesabına genişlənir və indi daha dörd cümlə düzəltmək olar:

/Bir kişi siqaret çəkir// və s.

3-cü qaydaya görə ismin qarşısında sifət işlədilir. Alman və

rus dilində sifət tabe edən sözün tələbilə şəkilçi qəbul edir, ancaq Azərbaycan və ingilis dillərində buna ehtiyac yoxdur.

$Sq_3 \quad SI \dot{I} \longrightarrow$

İndi biz /nazik, cazibəli şəxs/ deyə bilərik. Özü də bu sifətlərin yerini dəyişmək olar: /cazibəli, nazik şəxs/ və s. İndi biz sonsuz miqdarda cümlələr düzəldə bilərik. Digər tərəfdən, biz hələ köməkçi fellərdən danışmamışıq, tranzitiv və intransitiv fellərə toxunmamışıq. İndi biz belə qaydalar verə bilərik.

$Sq_4 \quad TF\dot{I}S \longrightarrow FS$
$Sq_5 \quad KF \dot{I}S \longrightarrow FS$
$Sq_6 \quad KF \text{ sifət} \longrightarrow FS$

Bu qaydalarla biz cümlələr düzəldə bilərik. Məsələn,

Sq daxilolma₁ daxilolma₂ Nəticə (output)

/Əhməd cazibədar+d+ır//

/Nazik bir pişikdir//

/Pişik Əhmədi tanıyır// və s.

Fraqmentin formal dilə tərcüməsi indi xüsusi bir xəbərlilikli dilin (XN-Fraqment) olmasını tələb edir. Bunun üçün xüsusi qeyd etmə standartları olmalıdır ki, onlar eyni sintaktik qaydalarla və bazis ifadələrilə təchiz edilsin. Pişik və Əhməd üçün, biryerli xəbər konstantları olan adlar, sifətlər, keçməz fellər, ikiyerli keçər fellər, bundan əlavə iki fərdi variabellərdən də istifadə edilməlidir.

Fərdi variabellər və konstantlar xüsusi terminlərdir (T), ondan başqa fərdi variabellər F kateqoriyasını yaradır, çünki onlar sintaktik planda özlərini konstantlardan fərqli aparırlar. Sonluqlar atılır, XM-in bazis ifadələri yağlı şriftlərlə yazılır.

A B	<u>bazis ifadələri</u>	<u>kateqoriya</u>
	f u	T fərdi konstantlar
	x y	F T fərdi variabellər
	<u>pişik, şəxs</u>	X ₁ 1-yerli xəbər konstantları
	<u>nazik, ağıllı,</u>	
	<u>cazibədar çək, tik</u>	
	<u>tanı, nifrət et</u>	X ₂ 2-yerli xəbər konstantları

Bu sintaktik qaydalar yalnız bir qisim üçündür, çünki burada zəruri məhdudiyyətlər var.

Sq₁ və Sq₂ ilkin formulları düzəltməyə imkan verir, bu zaman xəbər ifadəsi öz arqumentləri üçün terminlərlə təchiz edilir.

Sq ₁	x ₁ (T)	→	C (cümlə)
Sq ₂	x ₁ (T,T)	→	C (cümlə)

Bu qaydalarla bütövlükdə 60 ifadə düzəltmək olur. Məsələn,

Sq ₃	T=T C	→
-----------------	-------	---

yəni x=y

Bu bərabərlik söyləmləridir. Semantik baxımdan bərabərlik işarəsi ikiyerli xəbər ifadəsidir, çünki iki termindən arqument ifadələri kimi cümlə düzəlir. Burada *tanı* və *nifrət et* kimi də göstərilə bilər.

İki ifadə bağlayıcı ilə birləşə bilər. Bu zaman “üçün və ya → üçün, əgər..... onda” birləşmələri, habelə inkar da ola bilər. Məsələn,

Sq ₄	C ^ C C	→
-----------------	---------	---

Bu qaydanın təkrarı ilə mürəkkəb ifadələr düzəltmək olar.

- a) nazik (u) $\wedge$ cazibədar (u)
- b) pişik (x) $\wedge$ pişik (y)
- c) pişik (x) $\wedge$ nazik (x) $\wedge$ nifrət et (x, y) $\wedge$ y=f

Yuxarıdakı sxemin açması budur ki, məstan arıq və cazibədardır, x və y ifadələrdir. Axırncı c) misalında ifadə olunan odur ki, x arıq pişikdir, o y-ə nifrət edir və y də pişikdir.

Axırncı sintaktik qayda mövcudluq kvantoru $\exists$ əlavə edir. Bu operator variabellə birləşir və ifadədən qabaq gəlir ki, yeni bir ifadə düzəlsin. Kvantorun aid edildiyi ifadə skopus adlanır və mötərizədə göstərilir:

$$\boxed{Sq_5 \exists (S) \longrightarrow C}$$

Bu qayda ifadələrin düzəldilməsinə imkan verir:

- a) $\exists x$ (arıq x)
Bir x var, o arıqdır.
- b) $\exists x$ (arıq (x) şəxs (x))
Bir x var, o arıqdır, həm də şəxsdir.
- c) $\exists y$ (tanı (x, y) x=u)

Bir y var: onun üçün: x y-i tanıyır və x məstandır = Bir y var, onu məstan tanıyır.

Sq₄ və Sq₅ yeni ifadələr düzəldir və qarışıq tətbiq oluna bilərlər. Misala fikir verək:

$$\exists_x (x=u \wedge \exists_y (nifrət et (x,y) \wedge pişik (y)))$$

Belə oxunur: bir x var, onun üçün x u-olur, bir y var, onun üçün: x y-ə nifrət edir və y pişikdir. Mərhələlər üzrə bunu primitiv formadan başlayaraq (1-dən 3-ə qədər) belə açmaq olar:

1-ci mərhələ Sq₃ x=y

2-ci mərhələ Sq₂ nifrət et (x,y)

3-cü mərhələ Sq₁ pişik (y)

4-cü mərhələ Sq₄ nifrət et (x,y) $\wedge$ pişik (y)

5-ci mərhələ Sq₅ $\exists y$ nifrət et (x,y) $\wedge$ pişik (y)

6-cı mərhələ Sq₆ x=u $\wedge$ $\exists y$ (nifrət et x,y) $\wedge$ pişik (y)

7-ci mərhələ $Sq_7 \exists x (x=u \wedge \exists y \text{ nifrət et } (x,y) \wedge \text{pişik } (y)))$

Kvantor tətbiq edilənə qədər variabellər sərbəstdir, sonra isə bağlıdır, çünki kvantor qoşulur.

Bağlı variabellər xüsusi çevrilmələri istisna edirlər (məs, bir şey var, o x-ə nifrət edir və o, pişikdir), ancaq sərbəst variabellər buna imkan verir.

Referensial və predikativ İS-lər Sq_1 və Sq_4 -də mübtəda və tamamlığın yerini doldurur, onlar felin komplementləridir, ona görə də referensiəldirlər. Sq_5 -dən sonra gələn İS-lər ismi xəbəyə aid olub predikativdirlər. Bunların hər ikisi nəzərə alınmalıdır.

Xüsusi adlar və indefinit İS-lər müxtəlif rollar oynayır.

Pişik (x) $\wedge$ nifrət et (x,u) u vasitəsilə xüsusi ad

Məstan /nifrət et/-in 2-ci arqument yerini doldurur. Amma /pişikdir/ də xüsusi predikativ nifrət et-in 1-ci arqumentini idarə edir. Onları birləşdirmək olar.

Hansı xəbərlərin hansı arqumentləri tələb etməsini müəyyənləşdirmək vacibdir. Adətən mübtəda felin 1-ci arqumentidir.

Bütün bazis ifadələr (artıqlı və kopuladan başqa) beşyerli xəbər ifadələri kimi tərcümə edilir, həmçinin xüsusi adlar.

Tərcümə: İS Məstan: = həmçinin yumşaq (pişik adı kimi)

İ pişik: pişik (-) – şəxs

S arıq arıq (-) – ağıllı, cazibədar

FS çəkir çək (-) – tükür

TF tanıyır tanı (-,-) nifrət edir

Soruşula bilər, niyə xüsusi adlar biryerli xəbər konstantları kimi tərcümə olunmur. Məsələn burasındadır ki, xüsusi adlar bir fərdə aid olub, bir adın daşıyıcısıdır (mətndə xüsusi ad hər bir adın daşıyıcısıdır, amma faktiki olaraq eyni adda çox adam ola bilər). Xüsusi adın xəbər ifadəsi kimi verilməsi = u-da bir arqument ifadəsilə doldurulmalıdır. Digər tərəfdən, bir fərd üçün doğrudan xəbərlilik, yəni u üçündür, çünki x Məstandır. $X=u$ -ya ekvivalentdir. Başqa predikat ifadələri üçün (isim, fel, sifət) bu, mümkün deyildir. Beləliklə, xüsusi adların o biri sözlərlərdən fərqi aydın olur.

Alman və ingilis dillərində köməkçi fellə artiklin tərcüməsi sadəcə olaraq sıfır tərcümə adlanır.

Tərcümə qaydası₁ (Tq₁)- eine N=N (isim)

(Tq₅) ist NP=NP (İS)

(Tq₆) ist A=A

/Katze/ (pişik) biryerli xəbər ifadəsi bütün pişikləri ehtiva edir, yəni İS /eine Katze/ eynilə bir xəbəri ifadə edir. Bunu /ist/ köməkçi felilə birləşdirdikdə yenə biryerli xəbər ifadəsi alırıq. /eine Katze/ İS-i /ist eine Katze/ FS-dən onunla fərqlənir ki, birincidə predikasiya subyektə, ikincidə isə subyektin referentinə aid olur. Qaydaları və tərcümələri ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlmək olar:

a) ist eine Person= eine Person=Person=Person (-)

b) ist Frans=Hans= -=h

c) ist klug = klug =klug (-)

Sifət üçün qayda belə olacaq

$$\text{Tq}_3 \text{ AcN} = \underline{\text{A}}^{\underline{\text{A}}}$$

Ist eine reizbare Person (cazibəli şəxsdir)

= eine reizbare Person Tq₅

= reizbare Person Tq₂

= reizbar ^ Person Tq₃

= reizbar (-)^ Person (-)

Hər iki qayda felin İS-lərlə birləşməsi üçün mövcudluq kvantoru əlavə edir.

$$\text{Tq}_1 \text{ İS FS} = \exists_x (/İS \wedge \text{FS}/ -x)$$

/.../ x qeydləri boş yerlərin variabellərlə doldurulması üçündür.

/Ute schielt an/ (Ute gözünü qıyır) cümləsi belə yazılacaq:

$\exists_x (/ \text{Ute} \wedge \text{schielt}/ -x)$ Tq₁

$\exists_x (/ - = u \wedge \text{schiel} (-)/ -x)$ Tərcümə

$\exists_x (x = u \wedge \text{schiel } x/)$ x əvəzetməsi

Aşağıdakı misal bir az mürəkkəbdir.

/Hans ist eine kluge Person//

$=\exists_x (/Hans^{\wedge} ist\ eine\ kluge\ Person\ /\neg x)$ Tq₁

$=\exists_x (/Hans^{\wedge} eine\ kluge\ Person\ /\neg x)$ Tq₅

$=\exists_x (/Hans^{\wedge} kluge\ Person\ /\neg x)$ Tq₂

$=\exists_x (/Hans^{\wedge} kluge^{\wedge} Person\ /\neg x)$ Tq₃

$=\exists_x (/=h^{\wedge} kluge\ (-)^{\wedge} Person\ (-)\ /\neg x)$ Tərcümə

$=\exists_x (/x=h^{\wedge} klug\ (x)\ n\ Person\ (x))$ -x əvəzetməsi

Tranzitiv fel Tq_{1-ə} analoji olacaq, yəni eyni prosesdir.

$Tq_4\ TVNP = \exists_y (/TV^{\wedge} NP/\neg y)$

Bu təsvirə iradlar bundan ibarətdir: 1) həddən artıq mürəkkəb qeyd işarələri var, digər tərəfdən formal göstərilən yalnız qadın cinsi üçün nəzərdə tutulur. Müəyyən artıqlar və digər determinativlər (dieses, jener, alle, manche, kein) nəzərə alınmır.

/Eine Katze hasst Haus//

$=\exists_x (/eine\ Katze\ hasst\ Haus\ (+))$ Tq₁

$=\exists_x (/Katze^{\wedge} hasst\ Haus\ /+)$ Tq₂

$=\exists_x (/Katze^{\wedge} \exists y (/hasst\ Haus/\neg y)\ (-x))$ Tq₄

$=\exists_x (/Katze\ (-)^{\wedge} \exists y (/hasst\ (-, -)^{\wedge} =u\ (-y)\ /\neg x)$ Tərcümə

İndi bütün tərcümə mərhələləri arxada qaldı. Yalnız variabelləri vermək lazımdır. Məsələn,

$=\exists_x (/Katze\ (-)^{\wedge} \exists y (/hasst\ Haus\ (-y)\ ^{\wedge} y =u)$

Aşağıda variabellər əlavə edilir.

Deməli, tərcümə bazası fraqmentlərin bazis ifadələri üçün düzgün yol göstərir, yəni biryerli xəbər ifadələri isim, sifət və keçməz fellər üçün təklif olunur. Tərcümə qaydalarının isə 4 problemi öz həllini tapır:

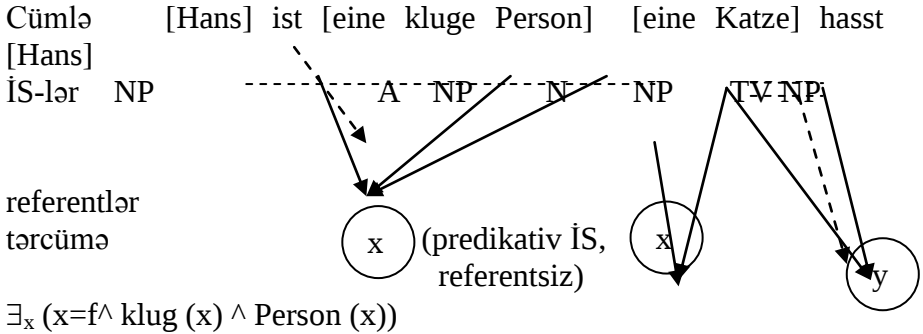
1) Referensial və predikativ İS-lər. Tq₁ və Tq₄ referensial ismi söyləmlər üçün aid olmaqla, hər biri subyekt və obyekt argumentləri üçün mövcudluq kvantoru daxil edir. Predikativ ismi söyləmlərin Tq ilə tərcüməsində bu belə olmur. Beləliklə, referensial və

predikativ İS arasındakı fərqlər nəzərə alınır, çünki yalnız İS-in referensial işlənməsi referentin olmasını ehtiva edir.

2) Atributiv və predikativ sifətlərin işlənməsi də eyni cürdür. Sifət hər dəfədə xüsusi xəbərlilik tələb edir, ya sonra gələn isimlə ifadə olunan arqument vasitəsilə (Tq₅), ya da kopula konstruksiyasının subyektinin referenti vasitəsilə.

3) Xüsusi adlar və indefinit İS-lərdə Tq-ı eyni olur, çünki onların hər ikisi biryerli predikat ifadələri kimi götürülür.

4) Ümumi arqumentlər sistemi dəqiq nəticələr əldə etməyə imkan verir. Arqument yaradan xəbərliliyi və ifadələri (A və İ, TF və İS, FS) əvvəlcə xəbərlilik kimi bağlayıcılarla birlikdə boş yer kimi götürülür, sonra boş yerlərə subyekt və obyekt referentləri üçün variabellər daxil edilir (cümlədə keçər fel varsa). Bu zaman Tq₁ və Tq₄ boş yerlərə münasib variabellər daxil edilir, arqument bildirən hallarda həmin variabellər üzə çıxır (bax: şəkil 33).

Şəkil 33. Predikasiyalar və arqumentlər

X.7. Model nəzəriyyəsi semantikasi

Xəbərlilik-məntiqi fraqmentin (XM-F) məntiqi dil üçün semantikasi bircə məqsədə xidmət edir: o, dil ifadəsinin gerçəklik ehtimalını müəyyənləşdirir, özü də hər bir ifadə üçün bu, ayrıca

olmalıdır. O, ifadələrin gerçəklik şərtlərinin ümumi tərifini verir. Məntiqi dilin şərhı yenə də kompozisional semantikanın nümunəsinə əsaslanır. Bu zaman şərh bazası model təşkil edir ki, bu da XM-fraqmentdə bütün bazis ifadələrinin gerçəklik dəyərinin müəyyənləşməsindən ibarətdir. Özü də hər bir dil üçün modellər istənilən qədər ola bilər. Konkret dillərdə müəyyən tətbiq üsullarından istifadə oluna bilər, ancaq bu, modeldə öz ifadəsini aydın tapmalıdır. İndi aşağıda bir XM-F üçün modeldən danışaq.

Xəbər-məntiqi dil üçün model iki komponentdən - universium deyilən göstəricidən və dilin universumundan ibarətdir. Kvantator və bütün bazis ifadələr şərhlərin müəyyənləşməsində xəbər konstantlarının şərhı üçündür. Hər bir kvantifikasiya ondan çıxış edir ki, mümkün fərdi halların ümumi sahəsi var, bu hallar üçün kvantorlar toplusunda (S kopus) ya doğru, ya da yalan ola bilər. Bu sahəni kvantifikasiya sahəsi adlandırırlar. Bu sahəni dolduran hallar əlaqəli variabellərlə təmsil olunur, əslində onlar fərdlərdən ibarətdir. Bu fərdlər üçün variabellər olur, yəni onların mümkün dəyərləri üçün əvvəlcədən müəyyən olunmalıdır ki, variabellərin mümkün dəyəri nədir. Bunu modeldə unversum verməklə, ayrı-ayrı halların çoxluğunu həyata keçirmək olar. Bunsuz mövcudluq kvantifikasiyasının səhv olmasını müəyyən etmək olmaz. Bu, o zaman yalan olur ki, skopusdakı ifadə kvantifikasiya edilən variabellərin heç bir mümkün dəyəri üçün həqiqi olmasın.

$\exists_x (\text{arıq}(x) \wedge \text{it}(x))$ o deməkdir ki, ən azı bir fərdi it var, hər ikisi üçün /arıq/ və /it/ xəbəri düzgündür. Deməli, bu əlamətlərin ikisinə də malik olmayan fərd düz deyil. Bunun üçün mümkün fərdləri yoxlamaq olar. Deməli, bizim misalda verilən əlamətlərdən başqa əlamətləri də olan fərdlər tapmaq olar.

Universium aşağıdakı fərdlərdən ibarətdir:		
İBp	- Alabaş	hiyləgər itdir
	-Məstan	arıq və cazibəli pişikdir
	-Əhməd	arıq, ağıllı, cazibədar adamdır
	-İlkin	axmaq adamdır

Deməli, 4 fərdin hamısında eyni əlamət müşahidə olunmur.

İndi biz bazis ifadələrinin şərhini verə bilərik. Hər bir fərdin öz şərhini tələb edən əlamətləri var. Bunu əyani olaraq belə göstərə bilərik.

IB_{2p} [f]= Məstan [u]- İlkin [x]-Alabaş [y]- Əhməd

Model həm də variabellər üçün şərh verməlidir, çünki pişik (x) və ya “x=u” kimi söyləmlər gələ bilər. Belə söyləmlərin gerçəklik dəyərini müəyyən etmək üçün onlar azad tətbiq olunanda variabellər konkret fərdə aid olur. Xəbər konstantlarının şərhini onlar argument kimi xidmət edən model universiumunun fərdlərinə gerçəklik dəyəri verən sistem olmalıdır. Şərlər hər bir fərdə gerçəklik dəyəri verən qaydalardan ibarət olmalıdır, yəni o bildirməlidir ki, bu modeldə həmin predikasiya bu fərdə aiddir, ya yox. Bunu göstərmək üçün bundan sonra iri işarələr tətbiq ediləcək: PİŞİK [pişik], TANI [tanı] üçün və s. Universiumun fərdlərə aid yuxarıdakı göstəricilərə görə PİŞİK Məstana aid olub 1 həqiqi dəyər qazanır, başqası üçün isə 0 olur (Biz ondan çıxış edirik ki, siqaret çəkən adamlardır, ona görə də Əhməd pişik ola bilməz). Öncə biryerli predikat konstantlarına şərlər veririk. Bunun üçün cədvəldən istifadə edirik, bu cədvəldə hər bir fərdin öz gerçəklik qiyməti verilir.

IB 3p	Alabaş	Məstan	Əhməd	Hans
[şəxs]=ŞƏXS	0	0	1	1
[pişik]= PİŞİK	0	1	0	0
[arıq]=ARIQ	0	1	1	0
[ağıllı]=AĞILLI	0	0	1	1
[cazibədar]=CAZİBƏDAR	0	1	1	1
[çəp bax]=SCHIEL	1	1	0	0
[Çək] ÇƏK	0	0	1	1

İki fərd, Əhməd və Hans şəxslərdir, 2-si arıqdır və cazibədar, Məstan və Əhməd, ikisindən biri pişik, biri Əhməddir, o ya

tikir, ya da çəkir. Burada iki əlamətin ikisinə də aid olan var (arıq və cazibədar).

Riyazi mənada burada eyni cür düzülmüşləri funksiyalar adlandırmaq olar. Funksiyalar eynilik, həmçinin arqument adlandırıla bilən dəyərlərə malikdir. Şəxs, Pişik və Ağıllı modelin fərdlərinin hər birinə gerçəklik dəyəri verir, onlar funksiyaların xüsusi tipidir ki, bunları riyaziyyatda “Predikatlar” adlandırırlar, yəni öz arqumentlərinə gerçəklik dəyərini qazandıran funksiyalar. Riyazi mənada m-predikat terminlərindən istifadə edilir, lakin predikatlar konseptlər kimi göstəriləndə onlar k-predikatlar adlandırılırlar. Deməli, birinci tərif belə olacaq:

m-predikat A çoxluğu üzərində bir funksiya, bu A-nın hər bir elementinə gerçəklik dəyəri verir.

Bu yanaşmada XM-F üçün şərh bazası hər bir yerli predikat konstantlarına universum üzərində bir m-predikat üçün şərh verir. M-predikatla k-predikat o mənada oxşadırlar ki, hər ikisi öz arqumentləri üçün sözləm konteksti və ya konkret model verilərsə, gerçəklik dəyəri yaradır.

Ancaq k-predikatlar bizim koqnitiv sistemdə konseptlərdir. M-predikatlar isə abstrakt, çoxluq nəzəriyyəsi baxımdan konstruktlardır, yəni arqument və dəyər cütləridir.

ARIQ dörd cütdən, Məstan 0, PİŞİK-1, Əhməd-1 və Hans-0-dan ibarət matematik çoxluqdur. Bunu hər bir arqument kimi aydın dəyəri göstərən cədvəllə verə bilərik. Əgər iki m-predikat (və ya ümumi: funksiyalar) bütün arqumentlər üçün uyğun dəyərlər verərsə, onda onlar identikdir. Bizim modelimizdə ŞƏXS=AĞILLI və ARIQ=CAZİBƏDAR uyğun gəlir (təsadüfən). Buraya aid olan k-predikatlar > şəxs, > ağıllı, > arıq və > cazibədar əlbəttə müxtəlifdirlər: 4 konseptinin bir arqumentə aidliyi hər birinin müxtəlif kriteriyalarından asılıdır. K-predikatlar 4 fərddə təsadüfən Modeldə qismən üst-üstə düşən gerçəklik verir, bu da o deməkdir ki, m-predikatların bəzisi modeldə üst-üstə düşür. M-predikatlar müvafiq k-predikatlarının arqument sahəsinin az hissəsini əhatə edir, yəni

modelin 4 fərdi üçün gerçəklik dəyərlərini göstərir. Cədvəl modelin m-predikatlarının argument-dəyər-cütlər olmasını göstərir:

ŞƏXS AĞILLI	PİŞİK	ARIQ CAZİBƏLİ	ÇƏK	ÇƏP
$Al \rightarrow 0$ $Pi \rightarrow 0$ $\Theta h \rightarrow 1$ $Ha \rightarrow \cdot$	$Al \rightarrow 0$ $Mə \rightarrow 1$ $\Theta h \rightarrow 0$ $\cdot \rightarrow \cdot$	$Al \rightarrow 0$ $Pi \rightarrow 1$ $\Theta h \rightarrow 1$ $Ha \rightarrow \cdot$	$Al \rightarrow 0$ $Pi \rightarrow 0$ $\Theta h \rightarrow 1$ $Ha \rightarrow \cdot$	$Al \rightarrow 1$ $Pi \rightarrow 0$ $\Theta h \rightarrow 0$ $Ha \rightarrow \cdot$

İkiyerli TANI və NİFRƏT ET m-predikatlarını eynilə dəyər cədvəllilə təyin edə bilərik, bu zaman şaquli birinci, üfüqi isə ikinci argumenti göstərəcək. Bundan sonra universum nifrət münasibətilə dəqiqləşəcək. /Əhməd hamıya nifrət edir/, /Məstan/ və /Hans/ əksini təmin edəcək. /Alabaşa hamı nifrət edir/, /Məstan və Hans isə bir-birinə nifrət edir/, bəlkə ona görə ki, bir-birini tanımırırlar, yoxsa universumda hər kəs o birisini tanıyır. Həç kəs özünə nifrət etməz, özünü yaxşı tanıyır (bax: cədvəl)

$\dot{I}B_{4p}$	[nifrət et] NİFRƏT	Alabaş	Məstan	Əhməd	Hans		[tanı] TANI	Alabaş	Məstan	Əhməd	Hans
	Alabaş	0	1	0	1		Alabaş	1	1	1	1
	Məstan	1	0	1	0		Məstan	1	1	1	0
	Əhməd	1	1	0	1		Əhməd	1	1	1	1
	Hans	1	0	1	0		Hans	1	0	1	1

XM-F üçün kompozisiya qaydaları vahid formada belə ifadə oluna bilər:

[S] =1 gdw (şərtlər)

S elə bir ifadədir ki, o müvafiq Sq ilə düzəlidir. Verilən şərhlər isə o şərhlərdir ki, onlar həmin formanın həqiqilik şərtləridir. İlkin formanın 3 tipini aşağıdakı kimi göstərmək olar, özü də T və T' variabellər kimi arqument terminlərini bildirir.

$$Kq_{1p} [P, (T)] = 1 \text{ dgw } [P_1] ([T]) = 1$$

$$Kq_{2p} [P_2 (T, T')] = 1 \text{ dgw } [P_2] ([T], [T']) = 1$$

$$Kq_{3p} [T=T'] = 1 \text{ dgw } [T_1] ([T])$$

Şərh yerinə yetirilsə, söyləmə gerçəkdir, əks təqdirdə söyləmə səhvdir. Formal sistem imkan verir ki, fraqment cümlələrin gerçəklik şərtlərini sistemli şəkildə müəyyən edək. Kompozisiya qaydalarını düzgün tətbiq etmək üçün leksik ifadələrə hansı şərhlər verilməlidir? Bazis ifadələr cümlələrin gerçəklik şərtlərinə necə kömək edir, onlar cümlənin digər hissələrilə necə şərh olunur? Eyni kateqoriyadan olan müxtəlif ifadələr, məsələn, xüsusi adlar, şəxslər, fel söyləmləri vahid şəkildə şərh oluna bilərmə? Bunlar bir neçə düşündürücü suallardır. Onlara cavab verən qaydalar hələ tapılmayıb.

Model nəzəriyyəsi semantikasi XM-F üçün şərh sistemi və dolayısı ilə fraqment üçün işlənib. Bu riyaziyyatın bir hissəsidir, o, formal məntiqi dilin söyləmləri üçün gerçəklik şərtlərini predikat məntiqi kimi götürür. O, mümkün modellər və kompozisiya qaydalarının strukturu haqqında fikir söyləyir. O, qaydalar və təriflər sistemidir, onunla „dilin“ ifadələrinə xarici eyniləşdirməni müəyyən edirik: fərdləri, m-predikatlari və gerçəklik dəyərləri. Əgər biz ikimərhələli formal semantikada təbii dilin fraqmentinin cümlələrini model nəzəriyyəsi baxımından şərh etsək, onların mənasını tuta bilərik. Bu da funksiyanın onlara verdiyi şərtlərdir. İndi görək cümlənin belədə semantikasi necə olur?

Əvvəlcə onu qeyd edək ki, fraqmentin ifadələri yalnız bir modelə şərh verir. Bu nə modeldir belə? Bu fərdin ifadəsinə referens edir və model daxilində hansı arqumentlər üçün hansı gerçəklik dəyərləri xəbər ifadələri yaradır: Bununla da o, müəyyən edir ki, hansı cümlə düzdür, hansı səhv? Deməli, model referensi və

bütün cümlələrin gerçəklik şərtləri üçün relevant faktlar tapır. Təbii dildə bu model mümkün ifadə konteksti deməkdir. Nə qədər referent göstəriciləri və söyləm kontekstlərində fakt şərtləri varsa, o qədər mümkün model var. Beləliklə, xüsusi adın model nəzəriyyəsi şərh (mənası) onun modellə verilmiş söyləm kontekstindəki referentidir, cümlənin şərh isə onun gerçəklik dəyəridir.

Əlbəttə, cümlənin xüsusi kontekstdəki gerçəklik dəyəri onun mənası deyil. Belə olsaydı, təsadüfən modellə birgə gerçək olan bütün cümlələrin eyni mənası olardı, səhv cümlələrin də mənası. Deməli, hər hansı bir söyləmin mənasını onun təsadüfi referenti ilə eyniləşdirmək olmaz. Model nəzəriyyəsi semantikasında adlara, fellərə və sifətlərə kimi m-predikat şərti verilməsi eynilə onun öz mənasından uzaqda olmaq deməkdir. Deməli, təbii dil amillərinə verilən şərhlər xüsusi mənada mənalar kimi başa düşülməlidir.

Bunun üçün bütün söyləm kontekstlərində dilin söyləmlərinin semantik potensialı təsvir olunmalıdır. Yalnız belədə predikatlaşan ifadə və cümlələrin ümumi gerçəklik şərtlərini təsvir etmək olar. Bu genişlənmiş təhlil irəlidə aparılacaq ki, buna da mümkün hallar semantikasi deyilir.

Təsəvvür edək ki, biz artıq dilin az fraqmentlərini deyil, bütün dili əhatə etmək istəyirik. Əslində elə formal semantika da buna can atır. Təsəvvür edək ki, bizim kompleks tərcümə sistemimiz var və o, dilin bütün cümlələrini xüsusi məntiqi dilə -L-A-ya çevirə bilir. Belədə, L-A dilin hər bir leksemi üçün həqiqi məntiqi tipin konstantına, xüsusilə dilimizin isimləri, felləri və sifətləri üçün xəbər konstantlarına malikdir. Bunun üçün L-A-da necə model olmalıdır? Bu modelə şərh olunan dilin hər bir cümləsi üçün gerçəklik dəyəri müəyyən edilməlidir. Bu model Azərbaycan dilinin bütün cümlələrinin tərcüməsi formulları olarsa, onda bu modeldə hər bir Azərbaycan cümləsinin düzgün və yalan olmasını müəyyənləşdirən informasiya olmalıdır. Ancaq cümlələr istisna olmaqla onların düzgünlüyü və səhviyi söyləm kontekstindən asılıdır. Məsələn, aşağıdakı cümlələr müəyyən dövrdə səhv, müəyyən dövrdə isə ikisi də düz və ya səhvdir.

a) /Əhməd yorğundur//

b) /Əhməd yorğun idi//

Əhməd deyəndə kim başa düşülür, sonra o niyə yorğundur, doyunca yatmayıbmı, ümumi səhhəti necədir? Beləliklə, referensin müəyyənləşməsi və onun relevant faktları söyləm kontekstinin komponentidir. Biz bunları yuxarıda araşdırmışıq: şəxsdir, pişikdir, arıqdır, ağıllıdır, cazibədardır, kim kimə nifrət edir və s. Cümlənin gerçəkliyi üçün bütün mümkün məlumatlar üzdə olmalıdır. Formal məntiqdə bunu haqlı olaraq mümkün hallar adlandırırlar.¹⁵

Mümkün hallar ən azı bir cümlənin gerçəklik dəyərinin asılı olduğu bütün əlamət və şərtlərin məcmusudur. O, cümlənin aid olduğu vaxtı və yeri, danışanı və dinləyəni təyin edir (bununla şəxs əvəzliliklərinin referensi işlənir). Onda bütün referensial İS və digər ifadələr üçün referentlər dəqiq göstərilir, həm də bu zaman hansı faktların olması müəyyən edilir. Bəzi mümkün hallar o mənada reallığa uyğun gəlir ki, onlardakı faktlar reallıqla üst-üstə düşür. Başqa hallarda faktlar başqa cür olur. Onlar reallığa alternativlərdir. Mümkün hal birdən çoxdur, çünki faktları reallığa uyğun gələn halda alternativ söyləm kontekstləri olur. Məsələn, Əhməd gerçəkdən yorğun ola bilər (d_1), ancaq alternativ dünyada (yuxudan tez durğuzulduğuna görə) yorğun ola bilər: d_2 .

Bunu aşağıdakı cümlə aydın göstərir:

/Əgər Əhməd günorta yuxusunu doyunca yatsaydı, o yorğun olmazdı//

Şərt budaq cümləsi aidiyyəti fərqli aləmə çəkir, bu, faktiki olaraq xüsusi aləmdən (w_1) felin arzu forması seçilir. Alternativ söz zamanı elə götürülür ki, o verilmiş situasiyadakı şərtlərdən fərqlənsin, o yerə qədər ki, deyilmiş faktları situasiyaya bağlamaq olsun.

Əlbəttə, praktiki olaraq mümkün aləmi tam şəkildə vermək olmaz. Formal semantikada MHS (mümkün hallar semantikasi) mümkün aləmi elə təsəvvür edir ki, bu fərziyyə zəminində gerçəklik şərtlərini müəyyən etmək olsun.

Lazım gələrsə mümkün halın bütün tərkib hissələrini (danışqı vaxtını, yerini, danışanı, dinləyəni və s.) nəzərə almalı oluruq. Deməli, bu bütün faktların məcmusu üçün irəli sürülən nəzəri konstrukturdur ki, cümlənin gerçəklik dəyəri ondan asılı olur. Bununla biz referensi və gerçəklik dəyərini müəyyənləşdirə bilərik. O zaman ki, söyləmə situasiyası haqqında lazımi informasiyalar ixtiyarımızda olsun.

İndi biz dil ifadəsinin şərhı üçün modeldən kənara çıxan məsələlərə toxuna bilərik. Bu, sadəcə olaraq ifadəyə referent, m-predikat, gerçəklik dəyəri verən funksiyalardan ibarət şərtlərdir. /Əhməd yorgundur// cümləsini götürək. Bu cümlə ya düzdür, ya da yanlış. Bunun üçün Əhməd deyilən referent var, bu artıq presuppozisiyadır, çünki ad burada referensial münasibəti göstərir. Dildə cümlələr belə qəbul edilir. Təsəvvür edək ki, W bütün mümkün şərtlərin cəmidir, onda cümlənin gerçəklik dəyərini W-də hər bir mümkün şərait üçün müəyyən etmək olar. MHS-də (mümkün hallar semantikasında) bu funksionı cüt mötərizə ilə [...] qeyd edə bilərik. Deməli, biz [[Əhməd yorgundur]] yazsaq, onda hər bir mümkün şəraitə uyğun gerçəklik dəyəri funksionasını müəyyənləşdirmiş oluruq. Onda yazarıq [[Əhməd yorgundur]]^w.

Buradan belə tərif alınır:

İstənilən C-lər üçün [[C]] elə funksiyadır ki, o istənilən w şəraitində W-də bu aləmdə C-in gerçəklik dəyərini verir, yəni [[C]]^w. [[C]]-in funksionası MGS-də cümlənin mənası kimi götürülür və ona görə də propozisiya adlanır. Qeyd etməliyik ki, propozisiya formal semantikada göstərilən mənada çox az propozisiyadır, necə ki m-propozisiya və k-propozisiyadan danışa bilərik. K-propozisiyalar konseptlərdir (yəni potensial referensiya situasiyalarının mental təsviridir), m-propozisiyalar isə çoxluq bildirən nəzəri konstrukturlar, yəni mümkün hallara aid olan gerçəklik dəyərlərini ehtiva edir, çünki bu konseptlər hər mümkün hal üçün bu dünyada konseptin uyğun gəldiyi situasiyadan asılı olaraq gerçəklik dəyəri verir.

K-propozisiyalar k-predikatları potensial referensiya məqamları kimi dəyərləndirə bilər. M-propozisiya bu xəbəyə m-predikattır: nəticədə aid edilən çoxluq nəzəriyyəsi rekonstruksiyalardır. Ancaq bu çoxluq nəzəri konstrukt hansısa konseptual bir şeyə bağlanmır və ya hansısa bir konseptual şey üçün mövcud deyil. M-propozisiyasını hər bir hala aid edilən gerçəklik dəyəri daxil edilən sonsuz cədvəllər kimi göstərmək olar. Bu zaman görürük ki, aidliyin əsasında hansı konsept durması heç bir rol oynamır.

C-nin propozisiyası $[[C]]$

Hal	W_1 W_2 W_3 W_4 W_5 W_6
C-nin gerçəklik dəyəri	0 0 1 0 1 1

İndi hər bir ifadədə MHS-nin şərhinə baxaq. Məsələn, /Hans/ xüsusi adını və /mən/ əvəzliyini götürək. Hər cür MHS-da şərtlərin funksiyalarının öz referentləri var. Universum H^w ayrıca söyləmədə hər bir aləm üçün fərdi ifadə yaranır.

Buradan belə tərif alınır:

İstənilən T fərdi söyləmlər üçün $[[T]]$ elə funksiyadır ki, o hər bir mümkün hala w -də $[[T]]^w$ aid edir. H^w -də fərd T-yə w referenti aid edilir.

/Mən/ əvəzliyi üçün $[[mən]]^w$ onun işləndiyi cümlədə şəxsdir, onda w dünyası əks olunub. /Hans/ adı hər dünya üçün fərddir, bu fərdə ad referens edir. Əgər başqa situasiyalarda bir neçə Hans olsa, onda biz onları işarələyirik və $Hans_1$, $Hans_2$, $Hans_3$ qismən omonimlər kimi fərqləndirilir. Bu fərdi söyləmlərin şərtləri MHS-də fərdi anlayışlar və ya fərdi konseptlər adlandırılırlar, baxmayaraq ki, burada söhbət konseptual şeydən yox, riyazi mənada funksiyalardan gedir.

ifadə	intensiya	w -də təzahürü
E	$[[E]]$	$[[E]]^w$
cümlə	propozisiya	gerçəklik dəyəri
fərdi söyləmə	fərdi konsept	H^w -də fərd
xəbər ifadəsi	əlamət	w -də m-xəbər

Propozisiya və fərdi konseptlərin [...] tipinin funksiyası MHS-də həmin ifadələrin intensiyaları kimi göstərilir. A- ifadəsinin intensiyası söyləm üçün hər bir mümkün məqamda öz ekstensiyasını verir= $[[A]]^w$. Cümlənin intensiyası onun propozisiyasıdır və onun gerçəklik dəyəri cümlənin mümkün məqamda gerçəklik meyarıdır. Fərdi söyləmin intensiyası onun konsepti, ekstensiyası isə məqamda ona referent edilən fərddir.

Beləliklə, 4-cü tərif belə olur:

İstənilən A söyləmi üçün A-nın intensiyası $[[A]]$ elə bir funksiyadır ki, o istənilən məqamda w dünyada xüsusi tipli w eyniliyi verir. $[[A]]^w$ w dünyasında A-nın ekstensiyasıdır.

Xəbər ifadələri üçün onların ekstensiyaları müəyyən məqamda m-predikatlardır. Deməli, onların intensiyaları hər məqamda unversumun üzərində əldə edilən m-predikattır.

Beləliklə, tərif belə olacaq:

İstənilən P xəbər söyləmləri üçün $[[P]]$ elə funksiyadır ki, o mümkün şəraitdə W -də H^w üzərində m-predikatı onun ekstensiyası kimi $[[P]]^w$ aid edilir.

Biryerli xəbər ifadələrinin intensiyaları MHS-də əlamətlər, çoxyerlilərininki isə relasiyalar adlanır.

$[A]$ ifadəsinin şərhı modeldə A-nın bütün mümkün situasiyalarda $[[A]]^w$ ekstensiyasına uyğun gəlir. Ona görə də bunu ekstensial model kimi göstərmək olar. Formal dilin intensional modelində bazis ifadənin intensiyası şərh kimi yozulur. Bu da [...] işarəsilə göstərilir. Fərdi konstantlar və variabellər individual konsepti şərh kimi, biryerli predikat konstantlarını “əlamət” və s. kimi hesab edir. İndi bizə intensional düzəltmə qaydaları çatışmır. Bunları ekstensial qaydalardan düzəltmək olar.

(Kompozisional qayda)

$$Kq_{1(pe)} [[P_1 (T)]=1 \text{ gdw } [P_1] ([T])=1$$

Bu qaydanın işlənməsi üçün intensional qaydanı belə verməliyik:

Kq₁ hər bir w şəraitində W üçün etibarlıdır.
 $[[P_1(T)]]^w = 1 \text{ gdw } [[P_1]]^w ([[T]]^w) = 1$

Göründüyü kimi, $[[A]]^w$ w dünyasında olan modeldə [A]-nın eynidir, deməli, indiyəqədərki ekstensial qayda hər bir məqama tətbiq edilə bilər. Deməli, şərtlər yalnız bir söyləm kontekstlə məhdudlaşmır. İkincisi, həmin səbəbdən məna müxtəlif ifadələrin şərtləri kütləvi şəkildə təsadüfən götürülən söyləm kontekstlə üst-üstə düşmür (məs., arıq və cazibədar), onlar eyni predikatları bildir-mədikləri üçün ən azı elə bir məqam var ki, orada /arıq/ işlənə bilər, /cazibədar/ yox. Ona görə də onlar müxtəlif m-predikatlara ola bilər, çünki iki funksiya hər bir argument üçün eyni dəyər olmur, deməli, onlar müxtəlifdirlər. Eynilə iki intensiya eyni məqama müxtəlif ekstensiyalar verirlərsə, deməli, müxtəlifdirlər. Amma intensionallaşdırma ifadələrin MHS-də müxtəlif mənalı ifadələrin eyni cür şərhinə zəmanət vermir.

İntensial model formal tərcümə dili üçün təhlil olunan təbii dilə intensial şərh verir. Bu sistemdə bütün cümlələr üçün gerçəklik şərtləri verilir. Məsələn, /Pişik Hansa nifrət edir// cümləsinə aşağıdakı şərh verə bilərik.

İstənilən w şərait üçün W-də /Pişik Hansa nifrət edir// o zaman düzdür ki, H^w -də ən azı fərd var, o da düzdür:

$$[[\text{pişik}]]^w(u) = 1 \text{ və } [[\text{nifrət edir}]]^w(u, \text{Hans}) = 1$$

Beləliklə, aşağıdakı təriflər alınır:

a) cümlə məntiqi cəhətdən düzdür, gdw C bütün məqamlarda düzdür.

b) C_1 cümləsi məntiqi cəhətdən C_2 -ni ehtiva edir, gdw hər bir şəraitdə C_1 düz, C_2 isə səhvdir.

c) A_1 və A_2 ifadələri məntiqi cəhətdən ekvivalentdir, gdw onlar identik intensiyalara, yəni istənilən halda identik ekstensiyalara malikdir.

/Cazibədar/ şəxs həm şəxsi, həm də /cazibədar/ sözləri intuitiv o deməkdir ki, həm şəxsi, həm də cazibədarı ehtiva edir. Bunları

belə açə bilərik:

a) $x \text{ cazibədar şəxsdir} = \text{cazibədar}(x) \wedge \text{şəxs}(x)$

b) $x \text{ cazibədar+dır} = \text{cazibədar}(x)$

c) $x \text{ bir şəxsdir} = \text{şəxs}(x)$

Burada məntiqi təhlilə görə heç vaxt eyni halda ola bilməz ki, a) və b) düz olsun, c) isə səhv olsun.

Ancaq sistem hələ leksemlərin məna əlaqələrindən çıxan implikasiyanı nəzərdə tutmur, yəni /Pişik/ heyvanı ehtiva etsin. Bura çatmaq üçün iki yol var:

1. Postulatlar müəyyənləşməlidir, yəni Pişiklər heyvanlardır, eyni valideynləri olanlar bacı-qardaşdır və s. Bunlar formal sistemdə aksiomlardır, yəni bütün hallarda gerçəkdirlər. Bununla da intensiya funksiyasını [[...]] müəyyənləşdirən imkan xeyli məhdudlaşır. Bura qədər mümkün intensiyalar ümumi şəkildə formal müəyyən edilmişdir. Prinsipcə biz [[...]] belə tərifləndirə bilərik ki, w_1 halında /pişik/ sözünə bir m-predikat aid olur ki, bu da bütün pişiklərə şamil edilir, w_2 -də başqa heyvana, w_3 -də m-predikata ki, o da w_3 -də sıfır mənası kəsb edir və ya deyə bilərik ki, pişik və şəxs sözləri bütün hallarda ekstension eyniliyini bildirdiyindən məntiqi cəhətdən ekvivalentdirlər. /Pişiklər insan deyillər/ də belə şərhlər istisna edilir. Düzgün olmayanı eksplisit şəkildə istisna edirlər.

2-ci yolda MHS-nin (mümkün hallar semantikas) başladığı anı leksik dekompozisiya ilə bağlayırlar. Yəni leksemlər birin-birə nisbətində açılır, əksinə dekompozisiya formulları ilə açılır. Məsələn, /arvad/ və /kişi/ sözlərini fragmentə daxil edib belə tərcümə edərik:

$\text{Qadın} = \text{şəxs}(-) \wedge \text{qadın}(-)$

$\text{Kişi} = \text{şəxs}(-) \wedge \text{qadın}(-)$

Buradan belə çıxır ki, hər iki isim məntiqi cəhətdən komplementardır. Bu şərh olunan predikat konstantların sayını zəiflədir.

Mümkün hallar semantikasının uğurları və məhdudiyyətləri hansılardır? Birincisi uğurlar barədə danışaq. MHS-da leksik və mürəkkəb ifadənin mənası intensional modeldə onun intensiyasıdır.

Cümlələr üçün intensiyalar elə funksiyalardır, o hər bir mümkün halda bir gerçəklik dəyəri yaradır, özü də mümkün hal anlayışı söyləm konteksti üçün teoretik konstruktudur. Cümlənin semantik mənası MHS-da onun gerçəklik şərtlərinin tərifindən ibarətdir. Məna anlayışı ilə yanaşı MHS ifadələrin bütün növləri üçün referens kimi götürülür. MHS elə bir çərçivə təklif edir ki, onda mərkəzi semantik anlayışlar müəyyən edilir:

- 1) söyləmin mənası: onun intensiyası;
- 2) söyləm konteksti: müəyyən hal;
- 3) söyləmin (potensial) referenti: onun ekstensiyası;
- 4) cümlənin gerçəklik dəyəri: onun intensiyasının təsviri.

Deməli, MHS-ı məna kompozisiyasının təsvirinə yönəlib. Göründüyü kimi, leksik ifadələr təhlilsiz tərcümə dilinə gətirilir, təbii dilin hər bir predikat ifadəsi üçün formal tərcümə dilində bir predikat konstant götürür (məsələn, tanı, tanımaq feli üçün).

Semantik təhlil düzgün məntiqi tipin müəyyənləşməsilə məhdudlaşır. Bu proses cümlə semantikasının məqsədinə uyğundur. Məsələn, biz /cazibədar/ sifətinin və şəxs isminin mənalarını bilirik, bəs /cazibədar şəxs/ birləşməsində S-İ kombinasiyasının mənası nədir? İndiyə qədər nə struktur, nə də koqnitiv semantika semantik kompozisiya nəzəriyyəsini işləyib hazırlaya bilməmişdir. MHS-nin əsas xidməti bundadır: o, təbii dilin ifadələrinin formal məntiqi dilə çevirmək kompozisiyasının mexanizmlərini öyrənir, özü də məna representasiyalarını semantik cəhətdən aşkar və eksplisit məntiqi formullar şəklində izah edir. Bu yolla biz təbii dilin cümlələrini müqayisə edib onlar arasındakı münasibətləri öyrənə bilirik:

- 1) formal məntiqi dildə mənanın representasiyası;
- 2) ümumilikdə cümlələr və mürəkkəb kompozisiya qaydalarının təsviri;

- 3) məntiqi əlamət və əlaqələrin təsviri;

Bundan əlavə, MHS-i leksik tərkiblərə bölmə üçün xüsusi bir çərçivə təklif edir ki, bununla leksikonda ən azı müəyyən həcmdə məna əlaqələrini təsvir etmək olur.

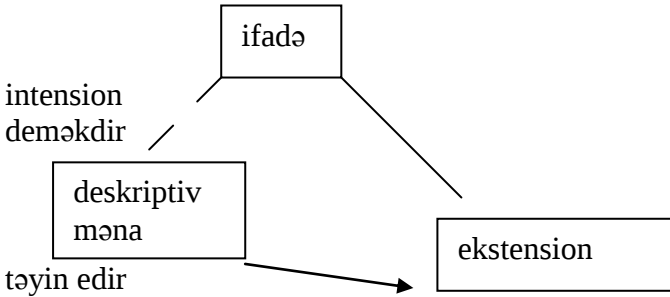
Bəs çatışmazlıqlar hansılardır? MHS-inin söykəndiyi mərkəzi

anlayış intensiya yuxarıdakı təsvir imkanlarını versə də, özündə bu nəzəriyyədən kənara çıxan hədudlar gizlədir. Ən böyük çatışmazlığı odur ki, bu nəzəriyyədə məna məfhumu gerçəklik şərtlərinə və referensə əsaslanır. Onun nəticəsində burada məntiqi məna təhlilinə söykənən hədudlar var.

1. MHS-I qeyri-deskriptiv məna hissələrini, məsələn, sosial və ekspressiv mənanı əhatə etmir.

2. Deskriptiv mənanı yalnız dolayısı ilə əhatə edir.

Semiotik üçbucağa tətbiq etdikdə MHS yalnız ifadə ilə onun ekstensiyası arasındakı əlaqəni, yəni üçbucağın sağ tərəfini əhatə edir:

Başqa sözlə desək, o, intensiyanı əhatə edir. Üçbucağın sol tərəfi MHS-i üçün heç nədir, daha çox üçbucaqdan kənarda qalandır. Söyləmin konseptual məna üzərindən keçib denotasiyaya ikiqat birləşməsi (yəni verilmiş şəraitdə ekstensiyaya) birbaşa intensiyaya bağlamaqla əvəz olunur. MHS-i üçün intensiya ifadənin mənası olduğundan konseptual mənanın komponentinə uyğun gələn heç nə yoxdur. Bu MHS-də çox zəifdir. Cümlənin gerçəklik şərtlərinin onun mənasından hasil olması MHS üçün əhəmiyyətsizdir. Burada yalnız obyektiv gerçəklik şərtləri mühümdür. Həqiqi, konseptual mənadən faktiki olaraq imtina etmək olarmı? Semantik əlamətləri ifadə – intension – ekstension ardıcılıqdan əldə etmək olarmı? Cavab qisməndir, ancaq tam deyil.

Eyni intensiyalı ifadələr MHS-də eyni mənalı kimi (sinonim kimi) götürülür ki, bu da məntiqi ekvivalentlik deməkdir. Sino-

nimiya ekvivalentliklə üst-üstə düşür. Ancaq məntiqi ekvivalentlik hələ deskriptiv məna hissələrinin üst-üstə düşməsi demək deyildir, hələ biz tam sinonimliyi demirik ki, orada sosial ekspressiv mənalar da nəzərə alınmalıdır. Xüsusilə identik gerçəklik şərtlərinə əməl edən cümlələr həmişə eyni mənalı ola bilməzlər. Nəticə budur ki, məntiqi cəhətdən düz cümlələr MHS-də eyni məna daşmalıdır: hər mümkün şəraitə 1 gerçəklik funksiyası uyğun gəlir. Semantik intensiyanın əksinə olaraq aşağıdakı cümlələr MHS-də eyni mənalı götürülür:

- a) /Əhməd ördəkdir, ya da Əhməd ördək deyil//
- b) /Bütün itlər itdirlər//
- c) /İki üstəgəl iki bərabərdir dörd//

Məna postulatını genişləndirsək siyahını artırmaq olar. MHS-nin aksiomları leksik ifadələr arasındakı düzgün məntiqi əlaqələri əhatə etsə, onda onların hamısı eynimənalı olardı, baxmayaraq ki, onlar intuitiv cəhətdən hər dəfə başqa şeylərdir.

Özü də MHS-də bizim intuisiyamıza uyğun gəlməyən tək-cə məntiqi cəhətdən düzgün cümlələrin mənaları deyildir. Müxtəlif mənalı kontingent cümlələr də identik gerçəklik şərtlərinə uyğun ola bilər və bununla da MHS-də semantik cəhətdən fərqləndirilməyən cümlələr alına bilər. Məsələn,

- a) /Bu gün şənbədir//
- b) /Sabah bazardır//

Bu cür çatışmazlıqlar konseptual səviyyənin nəzərə alınmaması və cümlə mənasının gerçəklik şərtlərilə eyniləşdirilməsinə görədir. MHS-da mənalar eyniliklərdir, mümkün hallar və ya sözləm kontekstini onlarda ekstensiya müəyyən edir. Əslində bu, gerçəklikdən və referensdən kontekst asılılığı üçün bir modeldir. O, konseptual səviyyədə necə olması barədə heç nə demir. Aydındır ki, MHS-nin intensional modellərini insanın koqnitiv sisteminə daxil etmək olmaz. Yəni başımızda intensional koqnitiv strukturlar yoxdur ki, onlar hər bir mümkün sözləm kontekstinə, hər bir leksik ifadəyə hazır bir ekstensiya olsun. İntensiyalar sonsuzdur, çünki çoxlu məqamların hər birinə bir ekstensiya tapır. MHS-ı koqnitiv səviyyə

üçün model hazırlamaqdan uzaqdır. Ancaq güman ki, belə bir səviyyə mövcuddur, onun necə fəaliyyətdə olmasına isə semantik təhlil kömək edə bilər.

Biz mənaya konsept kimi yanaşırıq. Burada gerçəklik şərtləri mənə üçün səmərəlidir, mənə özü deyil. Yuxarıdakı cümlələrin (/Bu gün şənbədir//, / Bu gün bazarıdır//)iki situasiya konsepti var, ona görə onların gerçəklik şərtləri eynidir. Ancaq bu şərtlər müxtəlif səbəblərə söykənir: onlar konseptlər kimi fərqləndirilir. Semantikanın vəzifəsi ifadələrin mənasını təşkil edən konseptlərin təsvirindən ibarətdir. Vəzifə bu konseptləri şərtləndirən gerçəklik dəyərlərini üzə çıxartmaqdan ibarətdir.

Bunu kompüter proqramı ilə müqayisə etmək olar. Daxil olan məlumata (input) müəyyən cavab (output) tapılmalıdır. Hər bir inputa müvafiq output olmalıdır. Elə bir semantik model olmalıdır ki, əvvəlcədən demək olsun ki, hansı inputa hansı output çıxsın. Proqramın işindən çox şey asılıdır. Input kimi biz söyləm konteksti haqqında relevant əlamətləri bilməliyik. MHS deməlidir ki, hansı gerçəklik dəyəri qarşıya çıxacaq. Mentalist semantika deməlidir ki, niyə bu gerçəklik dəyəri üzə çıxdı. Cümlənin gerçəklik şərtlərini bilməklə biz cümlə mənası haqqında əsas şeyləri bilməyəcəyik. MHS-ni, intensiya və ekstensiya anlayışlarını ötən əsrin 40-cı illərində Q.Freqenin şagirdi, filosof R.Karnap (1891-1970) inkişaf etdirmişdir. Formal aparatı isə riyaziyyatçı və məntiqçi R.Montagü (1930-1971) işləyib hazırlamışdır. O ilk dəfə olaraq ingilis dilinin fraqmentləri üçün formal kompozisional təsvir vermişdir. Bu təsvirdə cümlələrin düzəlməsində sintaktik və kompozisiya qaydaları paralel tətbiq olunmuşdur. Formal təsvir sistemi onun adı ilə Montagü – qrammatikası adlanır. 1970-ci ildə “English as formal language” əsərində fraqmenti R.Montagü birbaşa intensional modellə təhciz etmişdir. “Universal Grammar” əsərində isə (1970) o, formal məntiqi dilə tərcümədə ikimərhələli metodu tətbiq edir. Onun üçüncü işi “The proper treatment of quantification in ordinary English” (1973) semantika üçün məhək daşı sayılır, burada formal semantika öz yüksək həllini tapır. Bu gün bu, aparıcı semantik

istiqlamətdir. Son 30 ildə Montagünün nəzəriyyəsi müxtəlif istiqamətlərdə inkişaf edib. Ancaq situasiya semantikasını və dinamika semantikasını kimi alternativ istiqamətlər də inkişaf etməlidir. Onların hamısında Montagünün formal məntiqi dillərin məna təmsilçilərinin və mənanın məntiqi yanaşmasının nəzəriyyəsini bölüşdürür. Ancaq onların heç biri mentalist deyildir.

X.8. Fəslin ədəbiyyatı və qeydlər

¹. F.Veysəlli. Struktur dilçiliyin əsasları. Studia Philologica. I, Bakı, 2005; II, Bakı, 2007; III, Bakı, 2009.

². Maraqlananlar oxuya bilər: S.Löbner. Semantik. Eine Einführung (ing. variantı: Understanding Semantics. Hodder Headline Group, London, 2002), Berlin, 2003, s.136-153.

³. Yenə orda, s.146.

⁴. S.Löbner. Göstərilən əsər, s.159.

⁵. Yenə orada.

⁶. S.Löbner. Göstərilən əsər, s.175.

⁷. S.Löbner. Yenə orada. s.176.

⁸. F.Y.Veysəlli. Struktur dilçiliyin əsasları. Studia Philologica. II, Bakı, 2008.

⁹. F.Veysəlli. Dil. Bakı, 2007.

¹⁰. R.Jackendoff. Semantic Structures. Cambridge, Mass: MIT Press, 1990.

¹¹. F.Y.Veysəlli. Struktur dilçiliyin əsasları. Studia Philologica. I, Bakı, 2005. Qeyd edək ki, morfologiyada paradigmanın bir sözün müxtəlif formalarının məcmusudur.

¹². N.S.Trubetskoy. Fonologiyanın əsasları. 1939-cu il nəşrindən tərcüməsi, "Son söz" və qeydlər Prof. F.Yadigarındır (Veysəlli). Bakı, 2001.

¹³. S.Löbner. Yenə orada, s. 262.

¹⁴. E.Sepir. Language, 1921, s.12.

¹⁵. S.Löbner. Göstərilən əsər, s.300.

¹⁶. S.Löbner. Göstərilən əsər, s. 353.

XI. Dil işarələrinin praqmatik və siqmatik xüsusiyyətləri

XI.1. Ümumi qeydlər

C. Sviftin «Qulliverin səyahətləri» romanında (III hissə, VIII fəsil) qəhrəmanlar dilsiz keçinməyi qərara alırlar. Bunun üçün onlar bellərinə içərisi əşyalarla dolu kisə yükləyib bir-birilə rastlaşanda nə demək istəyirdilərsə, sözün denotatını – əşyanı çıxardıb göstərirdilər. Lakin bu cür ünsiyyət normal cəmiyyəti təmin edə bilməz, çünki bu yolla abstrakt məfhumları (sevgi, məhəbbət, düşmənçilik hissləri və s.) göstərmək qeyri-mümkündür. Ondan başqa, belədə informasiya mübadiləsi olmur. Canlı dildə ünsiyyət zamanı əşya və ya varlığın özü deyil, onları əvəz edən sözlər və onlar arasındakı əlaqələr mühüm rol oynayır.

XI.2. İşarələrin aspektləri haqqında

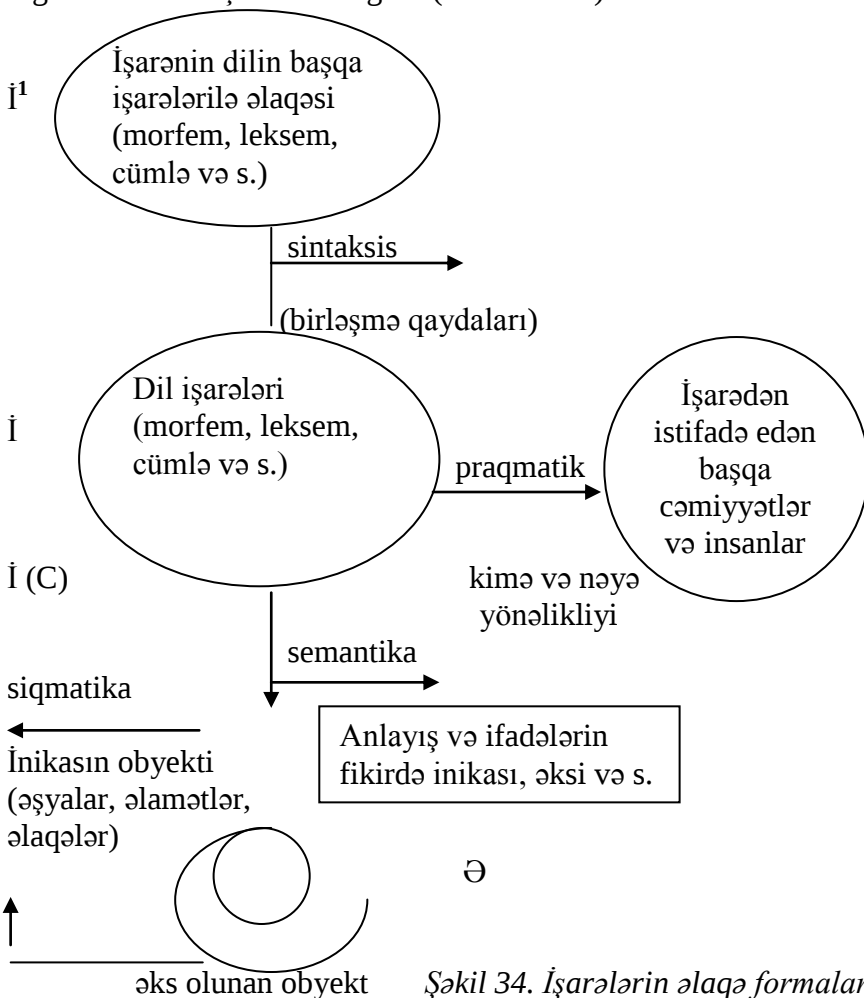
Semiotika ilə inikas nəzəriyyəsi arasındakı əlaqələri filosoflar daha çox xüsusi və süni dillərin timsalında çözməyə çalışırlar, çünki belədə təbii dillərin mürəkkəbliyi minimuma enmiş olur. Məs., işarə ilə onun maddi varlığı arasındakı əlaqə təbii dillərdə çox mürəkkəbdir. Eyni işarələrin müxtəlif variantlarda çıxış etməsini dilçiliyin bir neçə sahəsi – fonologiya, morfolojiya, semantika və s. öyrənir. Təbii dillərin sintaksisində də mürəkkəbliklər çoxdur.

Məşhur alman alimi G.Klaus semiotikanı ilk növbədə dil işarələri haqqında ümumi nəzəriyyə kimi tərifləndirir. Onun fikrincə, semiotik baxımdan dilin tədqiqi zamanı aşağıdakı faktorlar nəzərə alınmalıdır:

1. Şüurda əks olunan obyekt (O)

2. Dil işarələri (İ)
3. Fikirdə əks olunanlar (Θ)
4. İşarələrdən istifadə edən və başa düşən adamlar, işarələrin cəmiyyətlərlə əlaqəsi (A) (bax: şəkil 34)¹.

Beləliklə, işarə nəzəriyyəsində 4 cür əlaqədən söhbət gedir. Birinci halda onu **sintaksis** adlandırırlar, söhbət bir işarə ilə digərlərinin birləşməsindən gedir(bax IX fəsil).

Şəkil 34. İşarələrin əlaqə formaları

İşarələrin 2-ci aspekti məfhum və söyləmlərin fikri ifadəsidir. IX fəsildə verdiyimiz /tozsoran/ sözü motivləşib, o mürəkkəb işarə kimi /toz/ və /sormaq/ işarələrinin məcmusundan irəli gələn məna ifadə edir. /tozsoran/, /qabyuyan deyil/, /maşın sürən/ deyil, məhz evin, həyətin, hər hansı bir əşyanın tozunu təmizləmək üçün istifadə olunan texniki avadanlıqdır. İşarənin bu aspektinə **semantika** deyilir.

Üçüncü əlaqə işarənin onu işlədən adam, cəmiyyət, kollektiv və s.-ə olan münasibətdir, yəni söz, cümlə, ifadə kimə və nəyə yönəlib. Məs., pambıqçı qarşısında çıxış edən nətiq nəzərə almalıdır ki, o elektron hesablayıcılar istehsal edənlər qarşısında çıxış etmir, o deyərsə ki, «pambıq kolunun hər biri 2 bit informasiya daşıyır», əlbəttə, pambıqçılar onu başa düşməyəcəklər. Bu aspekti **praqmatika** adlandırırlar(daha ətraflı irəlidə).

Nəhayət, dördüncü aspekt işarənin inikası olan obyekt avadanlığın, aparatın özüdür, böyükdür ya kiçikdir, hansı rəngdədir, gücü nə qədərdir, yaxın və uzaq məsafəyə daşıma bilirmi, haradadır, necədir və s. Bu aspekti isə **siqmatika** adlandırırlar².

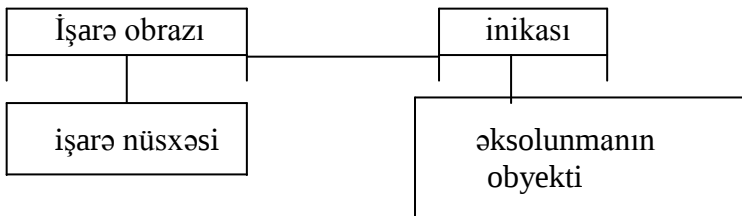
Semiotika ayrı-ayrı konkret işarələrin materiyası və ya yazıda necə verilməsilə məşğul olmur, o, işarələrin obrazlarını öyrənir. Hər bir maddi işarə xüsusi individdir, fərddir, o iki dəfə eyni cür gələ bilməz və onun bir sıra əlamətləri var ki, onlar semiotik yanaşmada rol oynamır. Məs., bizim mətndə işlətdiyimiz işarə sözünün hər dəfə işləndəndə elə əlamətləri olur ki, başqa hallarda bu əlamətlər olmur. Səhv yazanda və ya düzgün deməyəndə eyni işarə obrazını, onun haqqında yaranan fikirləri asanlıqla duymaq olur. Əsas odur ki, bir sözün reallaşmaları oxşar olsun və eyni obrazı əks etdirləsinlər. Burada abstraktlaşma olmalıdır. Biz deyə bilərik ki, x və y arasındakı əlaqə ekvivalentdir. İşarələrin təmsilçiləri mücərrəd siniflərdir. İşarənin nüsxələri abstraksiyanın elementləridir, yəni eyni işarə obrazının reallıqlarıdır. Bu reallıqlar eyni işarə obrazına ekvivalentlik əlaqəsilə bağlanır. Bir işarə obrazı ekvivalent işarə nüsxələrinin strukturunu təşkil edir, yəni elə sxem və ya modeldir ki, ondan ünsiyyətdə istənilən qədər işlətmək olar. Onlar düzəldikdən

sonra qalmır, yox olur, dildə və ya lal-karların ünsiyyətində və jestlərdə olduğu kimi ünsiyyət məqamı keçəridir, işarə də qalır keçmişdə.

İşarə nüsxələri **işarələrin daşıyıcıları** və ya **işarə hadisələri** adlandırıla bilər. Onlar hər hansı bir işarə obrazına, gestaltına aid edilməlidir, yəni onun təmsilçisi olmalıdır ki, tanınsın, hər hansı bir məlumatın daşıyıcısı məna tutumlu işarənin nüsxəsi olsun. İşarələrin nüsxələri işarətanıma nəzəriyyəsinin obyektidir. Onların düzəldilməsi və tanınması mürəkkəb neyroloji prosesdir. Ancaq elektron avtomatlarla görülən işlər hələ də arzu olunan səviyyədə deyildir.

İşarə nüsxəsinin işarə obrazına münasibəti əks olunan ilə inikası, şəkli arasındakı münasibətə paralellik təşkil edir. Məfhumun inikası şüurda əks olunan obyektlərin abstraktlaşması sayəsində mümkün olur.

İşarə nüsxəsi konkret təbiətə malikdir, hissi qavranılan şəkildir. Məcburi deyil ki, o, əksolunmanın obyektı olsun. Eynilə fikri proseslər də əks oluna bilər. Bu da semantik aspektin sahəsidir. İşarə gestaltı əsasında nəinki işarə nüsxələri eyniləşdirilir, həm də düzəldilə bilər. Bu qarşılıqlı əlaqəni alman alimi G. Klaus belə əyaniləşdirir.

Deməli, dilin işarələri arasındakı əlaqələri sintaksis öyrənir. Təbii və süni dilin sintaksisi təsvir olunan obyekt dili üçün qaydalar sistemi müəyyənləşdirir ki, buna da metadil deyilir. Məs., biz süni dili Azərbaycan dilindən istifadə etməklə öyrəniriksə, burada süni

***XI. DİL İŞARƏLƏRİNİN PRAQMATİK VƏ SİQMATİK
XÜSUSİYYƏTLƏRİ***

dil obyekt dili, Azərbaycan dili isə metadil kimi çıxış edir. Eynilə semantika dildə ifadə olunan məfhum və anlayışların əlaqəsini təsvir edir. İşarə ilə əks olunan obyektlər və şeylər arasındakı əlaqələri siqmatika, nəhayət, işarə ilə ondan istifadə edənlər arasındakı əlaqəni praqmatika öyrənir. Aşağıdakı sxem bu əlaqələri daha əyani göstərir:

/su içməlidir//, /duzludur//	/su/ (arxdakı)
/su aydınlıqdır//; /təmizdir /	su istəyirəm/ (göldəki)
/susuz çətindir//; /şirindir//	/su istəmirəm/ (dənizdəki)
/su həyatdır// ; /lillidir// və s.	/susuzlamışam/ (arxdakı)
sintaqmatika semantika	praqmatika siqmatika

Sintaksis təbii dildəki birləşmə qaydalarını araşdırır. Məs., /dilxor/, /rüşvətxor/, /nəşəxor/ işlənir; ancaq */çayxor/, */şorbaxor/ deyilmir.

Süni dillərdə isə dildəki birləşmə əlaqələri formullar əsasında müəyyən edilir. Deməli, quraşdırılan dildə hansı əlaqələrin olub-olmaması müəyyən edilir.

Semantika da işarənin hansı mənalara malik olmasını öyrənir, konkret bir məqamda işarənin hansı mənada işlənilməsini araşdırır. Məs., /baş/ (ağacın, dağın, insanın) və s. anlamlarında işlənə bilər. Deməli, təsviri sintaksis və semantika dilçiliyə, formal sintaksis və formal semantika məntiqə aiddir.

Formal və təsviri sintaksisin oxşar cəhətləri onların hər ikisindəki birləşmə əlaqələrini öyrənməsindədir. Ancaq onların fərqi də var. Belə ki, formal sintaksis təsadüfləri nəzərə almır; işarələrin düzümü dəqiq və yoxlanılan olmalıdır. Təsviri sintaksis isə tarixi əlaqələri də nəzərə alır. Bu deyilənlər eynilə semantikaya da aiddir. Bundan başqa süni dillərin sintaktik özəlliklərini də sintaksis öyrənir. Süni dillər öz sintaktik strukturu baxımından formal məntiqin xüsusi hallarıdır. Odur ki, bu sintaksisi saf sintaktik nəzəriyyə və ya məntiqi sintaksis kimi göstərilər. Eyni sözləri semantika haqqında da demək olar. Saf semantik nəzəriyyə başqa sözlə

məntiqi semantika adlandırılır. Məntiqi sintaksis və semantika qaydadan kənara çıxmanı, təsadüfi və tarixi məqamları nəzərə almadan dili öyrənir. Elə buna görə də onlar bütün dillərdə “təmizlənmiş” xüsusi halları tədqiq edir. Təsviri sintaksis və semantika isə bütün halları nəzərdən keçirir, qaydadan kənar və tarixi məqamları da öyrənir. Süni dillərdə müəyyən məhdudiyyət və bununla bağlı sintaktik və semantik strukturların istifadəsində bir dəqiqlik vardır.

Sintaktik və semantik əlaqələrin növləri haqqında dildə söylənilən ifadələr metadilə aiddir.

Beləliklə, biz 4 cür əlaqənin hər tipi barədə müəyyən nəzəriyyələr yaratmış oluruq. İşarələr üçün əlaqələr sinifləri müəyyən edirlər. Ayrı-ayrı sintaktik sistemlər ümumi sintaksis nəzəriyyəsinin xüsusi hallarıdır: Belə demək olar: x y dilinin sintaktik sistemidir. Bütün bu dörd əlaqəni öyrənən nəzəriyyələrin məcmusu semiotika adlanır.

Sintaksis I və I^1 arasındakı əlaqəni öyrənir. Bu zaman sosial amillər və işarə ilə onu işlədən arasındakı əlaqələr nəzərə alınmır, yəni sözlər və söz birləşmələri, fonemlər, morfemlər və s. arasındakı qaydalar öyrənilir (funktör, arqumentlər, kvantifikatorlar və s.). Bu birləşmələrin düzgünlüyü müəyyən edilir, bir forma başqasına keçir. Formanın məzmunca uyğunluğu **a priori** nəzərdə tutulur.

İşarələrin düzümündə sintaktik (formal və ya təsviri) birmənalılıq mühüm rol oynayır. Ancaq bəzən cümlə ikimənalı da ola bilər. Müq.ət: /o qoca/ atlıya yaxınlaşdı// və ya /o/, qoca atlıya yaxınlaşdı/. Burada fasilə və tonun hərəkəti başadüşməni asanlaşdırır və yersiz izafilikdən (redundantlıqdan) qaçmağa imkan verir. N.Xomskinin təbirincə desək, alt qat üst qatdakı düzümdən asılı olaraq müxtəlif cür açıla bilər.

Özü də bu ikimənalılıq cümlədəki sözlərin çoxmənalılığından deyil, cümlənin sintaktik strukturundakı ambiqivitetlikdən irəli gəlir. Təbii dillərdə belə şeylər tez-tez olur. Amerikan alimi H.Karri (Carry) çoxmənalı işarə düzümünü «politektonik» adlandırır. Sin-

taktik nəzəriyyə müəyyən etməlidir: düzüm politonikdir, ya yox. Məlumdur ki, formal sintaksisdə belə şey ola bilməz. Belədə maşın çıxılmaz vəziyyətdə qalar, ya da səhv həll ortalığa qoyar. Deməli, süni dildə aydın çatışmazlıq təbii dil üçün üstünlük ola bilər. İkimənəli cümlələrin olması artıq redundantlıqdan qaçmaq üçün əsas yaradır. Məs., /Professorun dəvəti hamının ürəyindən oldu// cümləsi iki cür başa düşülə bilər. /Professoru dəvət edirlər/ və /Professor özü kimisə dəvət edir//. Real danışığda presuppozisiya və danışiq məqamı belə çoxmənəlilik aradan qaldırmağa xidmət edir. Bu zaman semantik və praqmatik faktorlar həlledici rol oynayır. Burada transformasiya mühümdür. Məs., /o siqaret çəkir//→/siqareti o çəkir//→/siqaret onun tərəfindən çəkilir//→/o çəkir//→/siqaret çəkilir//, ancaq */siqaret onu çəkir// və */o çəkilir// mümkün deyildir. Qısaldılmış elliptik cümlələrdə redundantlıq yoxdur, ancaq anlaşılmazlıq hər zaman meydana çıxır.

Sintaksis dildə mümkün olan və ya hələ də işlənməmiş, ancaq qrammatik cəhətdən düzgün cümlələrin siyahısını sintaktik əməliyyatlar vasitəsilə müəyyənləşdirməyə imkan verir. İkinci məsələ isə cümlənin konkret dilə məxsus olduğunu müəyyən etməyə xidmət edir. Cümlə düzdürsə, deməli, sayıla bilər, ancaq bütün sadalanan cümlələr heç də həmişə düzgün olmur.

Bəzən cümlə düzgün qurula bilər, ancaq dil sisteminə uyğun gəlməz, mənası olmaz. Məs., L.V.Şerbanın «Qlokaya kuzdra şteko budlanula bokra i kudryaçit bokryonka» misalı bunun bariz nümunəsidir¹⁹.

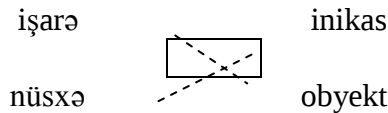
Qeyd edək ki, neopozitivizmin görkəmli nümayəndəsi olan Vyana məktəbi sintaktik tədqiqatlara xüsusi önəm verirdi. Bu zaman düzlük anlayışı sübut olunmaq və düzəldilmək kriteriyaları ilə məhdudlaşırdı, başqa sözlə, hər hansı cümlə cümlə strukturuna malik olmasının sübutu və düzəlmə qaydalarının dildəki kimi olması əsas götürülürdü. Lakin qondarma cümlələrin də dildə mümkünlüyü vyanalıları semantik tədqiqatlara üz tutmağa vadar etdi. İşarənin şüurda inikasla, məfhum və söyləmlə əlaqəsi semantikanın, obyektlə, onun əlamət və nədənə ilə əlaqəsi isə siqmatikanın sahə-

sidir. Onların tədqiqində insan və cəmiyyət nəzərə alınmır. Bəziləri bu iki aspekti birləşdirirlər. Bəzən bunu məzmun və məna (stoiklər və sxolastiklər), bəzən də məna və ifadə (Karnap) kimi fərqləndirirlər. Sözü – adın məzmunu məfhumdur, onun mənası isə obyektədir. Cümlənin məzmunu ifadədir, onun mənası isə gerçəkliyin dəyəridir.

Karnap işarə və cümlələrin intension və ekstension aspektlərini fərqləndirir. Belədə nəqli cümlənin inikası varlıq, ekstensiya isə həqiqətin dəyəridir. Amerika alimi V.Kvin semantikanı məna və referensiya nəzəriyyəsi olmaqla iki yerə bölür.

Əlbət ki, işarə ilə onun referenti və ya denotatı arasında münasibətlər çox mürəkkəbdir.

Ancaq işarələyən işarələnin yerində gəlsə, bəs onda onun semantikasi nədir. Bu xüsusilə cümlələrdə və frazeoloji birləşmələrdə özünü daha aydın büruzə verir. İşarənin obyektə münasibəti mental və psixi xarakter daşıyır.

Dildə mənanın obyektə əks etdirməsi konkret kriteriyalarla verilir. Obyektin kənd, şəhər, qəsəbə və ya hansı rəngdə olmasını biz asanlıqla cümlədən aydınlaşdırırıq. Məsələn daha dəqiq həll etmək üçün elmi terminlər işlədilir. Bunu riyaziyyat daha dəqiq ifadə edir. Əksolunmanın obyektə onun şüurdakı inikasından fərqləndirilməlidir.

Deməli, semantika işarə ilə şüurda inikas arasındakı əlaqələri öyrənir. O işarədən istifadə edəndən və onun ifadə etdiyi obyektədən və varlıqdan abstraktlaşıb ayırır.

Siqmatika işarənin obyektə əlaqəsini öyrənir. Bu da məna vasitəsilə aşkar edilir. Odur ki, siqmatika sintaksisin və semantikanın olmasını tələb edir. O da istifadəçidən abstraktlaşır. Metadildə bəzən semantika ilə siqmatika fərqləndirilmir, hər ikisi xüsusilə də

süni dillərin təhlilində semantikanın tərkib hissələri kimi götürülür.

İşarənin mənası olan şəkillər və inikas olunanların xarakterindən belə aydın olur ki, onlar bilavasitə tədqiq oluna bilməzlər, onlara yol, işarələrdən və adı çəkilən obyektlərdən keçir. Bu zaman polisemiya, omonimiya və ya sinonimiya yaranır. Məs., ing. d. /hand/-(əl) /he has a book in his hand/ (o kitabı əlində saxlayır), /I know his hand//, (Mən onun xəttini tanıyıram), /a factory hand/ (işçi, icraçı). Omonimiyaya misal: /spring/ (yaz), /spring/ (yay), /spring/ (mənbə, mədən) və s. Sinonimiyaya isə aşağıdakı misal ola bilər: /nəm/-/yaş/-/höyüş/ və s. İşarə o zaman polisemdir ki, ona iki və ya daha çox məna şamil edilir. Təbii dillərdə bu adi haldır. O, tarixi prosesdə meydana gəlir. Yeni hadisə və ya məfhum yarananda, əvvəl mövcud olan söz işlədirlər. Bu zaman məna ya genişlənir, ya da bölünür. Məs., /peyk/ (yerin peyki), (süni peyk) və s..

İkinci məsələ sinonimlə bağlıdır. Alm.d. /Schimmel/ (ağ at) və /weißes Pferd/ sinonimirlər. Azərb.d. /su/ və /H₂O/ da sinonimlərdir. Ancaq onların işlənmə məqamları müxtəlifdir. Bəzən elə olur ki, eyni obyektləri bildirən sözlər (məs. alm. d. /Morgenstern/ və /Abendstern/ (hər ikisi dan ulduzu deməkdir) və ya /hindu/ və /qədim amerikalı sakin/ və s. sinonim deyillər. Biz deyə bilərik ki, H₂O valentliyə görə düzələn birləşmədir, ancaq burada /su/ sözünü işlətmək olmaz. Deməli, iki intensional dəyər eyni olsa da, ekstensional baxımdan onlar eyni deyillər və əksinə.

Semantika işarələr arasındakı əlaqələri öyrəndiyindən sinonimlik onun bir hissəsi kimi götürülə bilər. Burada sintaktik əlaqəyə girən elementlərin də məna strukturunun öyrənilməsi vacibdir. Eyni zamanda bir cümlənin o biri cümləyə mənaca bağlılığı da mühüm rol oynayır.

Dil işarələri ifadə etdikləri məna ilə ən azı dolayısı ilə obyektiv gerçəkliklə bağlı olur. Səs təqlidində isə birbaşa bağlılıq göz qabağındadır. Deyirlər ki, gerçəkliklə işarə arasında bir izomorfluq var, yəni sözlərlə şeylərin bağlılığı ən azı strukturlarda üzə çıxır. Yəni işarələrin struktur birləşmələri gerçəkliyin abstrakt əlaqələrini əks etdirirlər.

Cümlə ya səhv, ya da düz olur. Cümlə o zaman düzdür ki, ifadə olunan həqiqətən də realdır. Real olmayan isə səhvdir. Məs. /Bakı Azərbaycanın paytaxtıdır// düzdür. /Sumqayıt da Azərbaycanın paytaxtıdır// isə səhvdir.

Birinci faktiki gerçəklikdir. Ancaq məntiqi həqiqət də var ki, bu cümlənin strukturundan hasil olur. Məs., əgər a b-yə bərabədirsə və b də t-yə bərabədirsə, deməli, a da t-yə bərabərdir. Buradakı gerçəklik qanunauyğunluğu dildə öz əksini tapır.

XI.3. Dil işarələrinin pragmatik və siqmatik təhlili

Artıq yuxarıda qeyd edildiyi kimi, işarə ilə insan arasındakı münasibətləri öyrənən elm **pragmatika** adlanır.

İşarə ↔ insan, cəmiyyət, qrup və s. münasibətləri pragmatikanın maraq dairəsinə aid olan məsələlərdir. Əlbəttə, bura mütləq sintaksis, semantika və siqmatika da daxildir, çünki hər bir işarə qayda üzrə düzülməli, nəşə ifadə etməli və obyektə əks etdirməlidir.

Buraya yuxarıda adları çəkilən funksiyalar - simptom və siqnal funksiyası, yəni müşahidə reaksiya oyatmaq funksiyası da daxil edilməlidir: deməli, ifadə funksiyası, təsvir funksiyası və müraciət funksiyasından başqa yuxarıdakı funksiyalar da nəzərə alınmalıdır.

Qeyd edək ki, pragmatika az öyrənilən sahələrdəndir. Ancaq unutmmaq olmaz ki, dünyanın idarə olunması bilavasitə işarələrin bu aspektindən asılıdır: müharibə, konflikt, dostluq, sevgi və s.

Deməli, pragmatika lingvistik formalarla onlardan istifadə edənlər arasındakı münasibətləri öyrənir. Pragmatika danışanların ifadə etdiyi mənalara tədqiq edir. O həm də kontekstual mənanın öyrənilməsidir. Pragmatika deyilən ifadədən daha çox məna çıxartmaq yollarını öyrənir. Pragmatika nisbi məsafəni öyrənir.

Bunları “İkinci dilin mənimsənilməsi seriyasından” 2008-ci ildə Oksford universitetində C.Yul çap etdirdiyi kitabında yazır.³

XI. DİL İŞARƏLƏRİNİN PRAQMATİK VƏ SİQMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Deməli, praqmatika söz və söyləmin hansı mənada işləndiyini (semantika ilə bağlı), insanların harada və hansı şərtlər daxilində necə ünsiyyətə girdiklərini (kontekst və situasiya ilə bağlı), dinləyənin deyildəndən nəyi və necə seçib götürməsi şərtlərini (inferenslə bağlı) və deyilənlə deyilməyənlər arasındakı fərqləri ayırd etmək, dinləyənin danışan üçün nə qədər açıq və qapalı qalmasından asılı olaraq danışanın nə deməsi nisbiliyini öyrənir. Göründüyü kimi, praqmatikanın maraq dairəsi kifayət qədər genişdir.

Deyilən aspektləri ümumiləşdirsək belə qənaətə gələ bilərik: sintaksis dil işarələri arasındakı əlaqələri, işarələrin düzüm və seçim xüsusiyyətlərini və ardıcılığın düz və səhv olmasını öyrənir ki, bu da dünyaya referens etmədən mümkündür. Semantika isə işarələrlə dünya reallıqları arasındakı əlaqələri öyrənir, yəni söz və ifadələr predmet, əşya və hadisə ilə necə əlaqələnir, bu da deyilən fikrin gerçəkliyə uyğunluğunu və gerçəklik dəyərini müəyyən edir.

Bu üç aspektin hamısı danışmaq aktına bir hərəkət kimi yanaşır və bu axında hər biri öz məqsədinə uyğun olaraq axtarışlarda olur. Bunların hər üçündə söhbət lingvistik formadan və ya işarədən gedir. Lakin bu işarəyə yanaşma bucağı fərqlidir. Praqmatik aspekti çözmək üçün belə bir misala müraciət edək: fərz edək ki, həftə sonu bağda istirahət edib gələn tanışınızın üzündəki qızartını görüb ondan soruşursunuz: ?Nə olub?

/Heç, bağda nəsə dişləyib/

Bu kiçik mükəllimədə məlum olanla (üzdəki şiş) məlum olmayan (nə dişləyib-cücü, milçək, bəlkə arı sancıb və s.) arasındakı əlaqənin aşkarlanması söhbətin konkretləşməsinə köməklik göstərir. Yəni hadisə necə baş verib, adamın yatdığı vəziyyətdəmi olub, dişləyənin özü nə idi və s.? Propozisiya aydın olsa da presuppozisiya qaranlıq qalır, ona görə də deyilən tam açılmamış qalır. Burada propozisiya həşəratın dişləməsidir. Müasir dilçilik terminləri lüğətləri propozisiyanı faktın göstərilməsi, cümlə məzmunu kimi açırlar, onu dildən asılı olmayan, cümlənin mənasının illokutiv tip baxımından neytral, ümumi məxrəci bildirən, hər hansı bir varlığı məzmun kimi götürür. Məsələn, biz deyəndə ki, */O siqaret çəkir/* və *almanca /Er raucht/* və ya */O siqaret çəkməyə adətkardır/* və */Er*

raucht gewohnheitsmäßig// cümlələrinin referensi (/o-er/ və predikasiyası (/siqaret çəkir-raucht gewohnheitsmäßig/) eynidir. Özü də sual, təsdiq və ya inkar formalarında olsa da həmən eynilik qalır. Deməli, propozisiya cümlənin mənasının həqiqət dəyərini təyin edən nüvədir, özü də söyləm formasının spesifik sintaktik forması və leksik tutumu nəzərə alınmır.⁴

Burada presuppozisiya, yəni nəyin dişləməsi məlum deyildir. Biz presuppozisiyanı belə tərifləndirmişik: “Ünsiyyətdə bilavasitə adı çəkilməyən, ancaq deyilənin tərkib hissəsi kimi başa düşülən informasiya presuppozisiya kimi dəyərləndirilə bilər.”⁵

Danışan deyirsə ki, /Qonşumuz Əhməd hələ boşanmayıb//, onda bu cümlənin presuppozisiyası aşağıdakılardan ibarətdir: Danışanın bir qonşusu var, adı Əhməddir. O da evlidir, boşanmaq istəyirmiş, ancaq hələ boşanmayıb. Deməli, onun evli olması və boşanmaq istəməsi həmin cümlədə adı çəkilməyən, lakin güman edilən nəsnələrdir.

Praqmatik aspektdə deyktik işarələr (o, bu) və ünsiyyət məqamında referentə dair məsafə (burada, orada, yuxarıdsə, aşağıda və s.), zaman bildirən deyiksizlər (indi, sonra, felin zamanları) mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda referens (danışan dinləyənə nəse deyərkən öz söyləmlərilə ona işarə elədiyi əşya və predmetləri eyniləşdirməyə imkan yaradır. Məs., Nizami, yaxşı şair və s. olmaqla ünsiyyətdən kənardakı reallıqlar bildirir və hər iki ünsiyyət iştirakçısına məlum reallıqlardır və inferens (ünsiyyət məqamında adını çəkdiyimiz və işarələdiyimiz obyektə və əşyanı öz fon biliklərimiz və kontekst daxilində götürdüyümüz) də praqmatik aspektin elementləridir.⁶

Semantik baxımdan /Azərbaycan Rusiyadan asılı deyildir// cümləsi düz deyildir, çünki burada əsas obyekt göstərilməyib. Ancaq /Azərbaycan dövləti hüquqi baxımdan Rusiyadan asılı deyildir// cümləsi düzdür, çünki burada konkret olaraq obyekt göstərilib.

Siqmatika soruşur ki, doğrudanmı bu üç varlıq arasındakı əlaqələr belədir? Əslində, bu, semantikanın davamıdır.

Praqmatika isə soruşur: müstəqilliyi kimlər qəbul edir, necə, hansı şəraitdə, bu söz hansı hissə və həyəcanı doğurur və s.

Beləliklə, bütün bu deyilənlərdən sonra belə nəticəyə gəlmək olar ki, semiotika dil işarələri, onlar arasındakı münasibətlər haqqında ümumi nəzəriyyədir, onlar təfəkkürə, obyektiv gerçəkliyə və insana olan münasibətləri ifadə edirlər.

Deməli, bizə, ilk öncə verilən işarənin maddi varlığıdırsa, onda bunun arxasında söz-məfhum qarşılaşmasına uyğun gələn şeylər, əlamətlər və əlaqələr durur. Cümlə qarşılaşmasına isə mahiyyət uyğun gəlir. Söz cümlənin, məfhum isə ifadənin (fikrin) tərkib hissəsidir. Cümlə sözdən, ifadə məfhumdan qabaqdır. Dərketmənin məqsədi gerçəklik və varlıq haqqında bilik əldə etməkdir. İnsan gerçəkliyi araşdıranda ona rast gələn şeylər, əlamətlər və əlaqələr deyil, varlıqlardır, maddi aləmdir. Şeyləri, əlamətləri və əlaqələri insan maddi aləmi öz şüurunda inikas edən cümlələri təhlil etməklə üzə çıxardır. Cümlə və fikir ruhi fəaliyyətin işidir. Dərketmənin nəticəsi isə hökmdür. Hökm elə bir psixi aktdır ki, ondan cümlələrə mücərrədləşmə vasitəsilə keçirik. Hökm psixologiya və dərketmənin obyektidir, bu zaman psixi proseslər tədqiq olunmur.

Söz məfhumun lingvistik forması olduğu kimi, cümlə də ifadənin lingvistik formasıdır. Söz və cümlə konkret dildən asılıdır, məfhum və ifadə isə dildən asılı deyildir.

Nəhayət, yuxarıda qeyd etdiyimiz siqmatik aspekt haqqında bir qədər ətraflı danışmaq istərdik. Siqmatika işarə ilə obyekt arasındakı münasibətləri araşdırır. Xüsusi metadil kimi öz ideal obyektindən danışarkən siqmatika ilə semantika arasındakı fərqə fikir verməmək olar. O, süni dillərə tətbiq olunanda semantika və pragmatikadan fərqi daha aydın görmək olur. Məsələn, ilk dəfə elmi dövriyyəyə gətirənin Q.Klaus olduğunu qeyd edən H.Busman yazır ki, siqmatika semantikanın bir hissəsi kim götürülə bilər, çünki işarələr bilavasitə obyektiv gerçəkliyə aid deyillər, onlar əlaqələri məfhumlar vasitəsilə ifadə edirlər. “Bu mənada,-deyə H.Busman yazır,- siqmatikanın semantikadan fərqləndirilməsi ekstensiya və intensiya cütləri arasındakı münasibətlərə, müvafiq olaraq, Q.Freqenin mənə və anlam qarşılaşmasına uyğun gəlir.”⁷ Biz mənə ilə anlamın fərqi birinci fəsilə geniş şərh etmişik. Burada isə bir qədər ekstensiya və intensiya barədə danışmaq istərdik. Ekstensiya

işarənin göstərdiyi elementlər sinfinin dildəki ifadəsidir. Bunu denotasiya, desiqnasiya və referensiya kimi də işlədirlər. Ekstensional tərifdə intensiyadan (anlamdan) fərqli olaraq ifadənin aid olduğu bütün obyektlərin sadalanmasına əsaslanır. İntensiya isə məfhumu müəyyən edən əlamətlərlə təyin edilir. Məsələn, alman dilində /Abendstern/(axşam ulduzu) və /Morgenstern/ (dan ulduzu) ekstensional baxımdan eynidirlər, çünki hər ikisi Venera planetini bildirir. İntensional baxımdan isə fərqlidirlər. Cümlənin ekstensiyası onun gerçəklik dəyəridir. İntensiya, deyildiyi kimi, eyni anlayışı bildirən əlamətlərin sadalanması ilə müəyyən edilir. Məsələn, /violence/ (skripka). Beləliklə, Q.Frege yanaşması ilə izah etsək, siqmatika anlama, semantika isə mənaya uyğun gəlir. İşarələrin siqmatik aspekti sinonimliyi və çoxmənalılığı açmaqda ciddi köməklik göstərə bilər.

XI.4. Fəslin ədəbiyyatı və qeydlər

¹ Bu və bundan sonrakı bölmənin əsas ideyaları müəllifin çap olunmuş aşağıdakı əsərlərindən götürülüb. Bax: F.Veysəlli. Bir daha dilin işarəviliyi haqqında. "Azərbaycanda Xarici Dillər" jurnalı. Bakı, 2007, s.19-33. Yenə həmin müəllif: Struktur dilçiliyin əsasları. Studia Philologica.III, Bakı, 2009.

² G.Klaus.Göstərilən əsəri, s.57.

³ G.Yule.Pragmatics. Oxford University.2008, s.3..

⁴ H.Bußmann. Lexikon der Sprachwissenschaft. Stuttgart, 1990, S.617; P. H.Matthews. Oxford Concise Dictionary of Linguistics.Oxford University Press, 1997, p.300.

⁵ F.Veysəlli. Struktur dilçiliyin əsasları. Studia Philologica.III, Bakı, 2009,s.206.

⁶ Yenə orada, s.203.

⁷ H.Bußmann. Lexikon der Sprachwissenschaft.Stuttgart, 1990, S.684.

Ad göstəriciləri

A

Auqustin – 59
Aristotel (Ərəstun) – 8, 45, 273, 274
Areopaqitr D. – 60
Arutyunova N. – 162
Asafyev B. – 202, 206, 220
Averinsev S. – 162

B

Balli Ş. – 67
Bart R. – 83, 84, 89
Bəhmənyar – 60
Benvenist E. – 43, 91, 105 106, 187
Birviş M. – 265
Blumfeld L. – 181
Bolzano B. – 63, 64, 8
Boduen de Kurtene İ.A. – 257
Busman H. – 325, 326
Büler K. – 30, 43, 75, 89, 112, 120

C

Cəkəndof R. – 257, 259, 266, 267, 269, 312

Ç

Çaykovski P. – 207
Çeredniçenko T. – 220

D

Darvin Ç. – 136
Dekart R. – 69, 99, 106
Dinoşoyev M. – 87
Douti D. – 257, 264, 265, 267

E

Eko U. – 6, 29, 37, 42, 43, 49, 56, 58, 84, 90, 188

F

Farens – 10, 103
Frege Q – 10, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 24, 26, 31, 34, 42, 43, 123, 164, 181, 310, 325, 326
Frisch K.fon – 94, 95, 97, 98, 106

G

Giro P. – 120, 126, 162

H

Hacıbəyli Ü. – 28, 68, 211
Haydeqqer M. – 10
Heqel Q. – 10
Herakl – 59
Herder Y. – 9, 57, 80
Hermogen – 59
Hoof Y.van – 132
Humboldt V.fon – 9, 45, 46, 57, 58
Hüseynli N. – 61, 62, 86, 87
Husserl E. – 10, 64, 67, 73

X

Xomski N. – 57, 106, 137, 233, 318

İ

İbn Sina – 60 , 61, 62

J

Jinkin N. – 83, 90, 133, 162
Juravlyov A. – 145, 162

K

Kant E. – 10,
Karnap R. – 10, 181, 320
Karri H. – 317
Kassirer E. – 68, 88
Kinq P. – 42, 56,
Kirill – 137
Klaus Q. – 45, 56, 70, 161, 313, 316,
325, 326
Koseriu E. – 223, 234
Kratil – 59
Kvin (Quin) V. – 329
Kvintilian – 152

Q

Qazov-Qinzburq A. – 142, 162
Qlison Q. – 234
Qraymas A. – 6, 44

L

Labrov V. – 274
Löbner S. – 312, 311, 311
Lambert Y. – 62, 63, 64
Laybnis Q. – 8, 52, 54, 56, 142
Lessinq Y – 80
Liqaçov D. – 214, 221
Lok C. – 10, 62, 63, 64, 88
Lotman Y. – 85, 90, 207, 219

M

Martine A – 6, 104 , 111, 234
Maslov Y. – 6, 12, 3, 43, 85, 90, 129,
164, 188, 191, 197, 220
Mətyuz H. – 326
Meçkovskaya N. – 6, 56, 85, 90, 157,
162, 188, 194, 220
Mendeleyev D. – 155
Mill S. – 181
Montegü (Montaque) R. – 310
Morris Ç. – 3, 9, 44, 46, 58, 61, 69,
70, 71, 88, 126, 127, 164, 181
Musaoğlu M. – 43

N

Nering A. – 187
Nöt V. – 162

O

Oqden G. – 12, 180

P

Pavlov İ. – 76, 99, 100, 102
Petrilli S. – 58, 106, 188
Piaje J. – 83, 90, 145
Pirs Ç. – 3, 9, 31, 43, 44, 49, 58, 61,
63, 64, 65, 66, 67, 71, 72, 82, 88, 138,
139, 152, 164, 206
Pisaniya F. – 60
Platon (Əflatun) – 8, 45, 51, 57, 59,
60, 86, 143
Polivanov Y. – 195, 226
Ponsio A. – 58, 106, 188
Porsiq V. – 168, 188

R

Rassel B. (Russel) – 54, 128, 181
Rembo A. – 144
Riçards J. – 12, 180
Rzayev A. – 62, 86, 87

S

Sebeok T. – 6, 49, 106, 133, 162, 164,
188
Sepir E. – 41, 77, 215, 221, 271, 279,
312
Seşeye A. – 67
Stanislavski K. – 134
Stepanov Y. – 6, 71, 85, 88, 90
Stepanov V. – 202
Stüart M. – 181
Sokrat – 59
Sössür F.de(Saussure) – 11, 12, 32,
42, 44, 46, 66, 67, 68, 73, 74, 77, 82,
88, 164, 165, 168, 170, 178, 188, 230,
234, 257

Suprun A. – 163

Swift C. – 312

Ş

Şaff A. – 164, 167, 169, 170, 172, 188

Şenon K. – 116

Şerba L. – 158, 162, 231, 318

Şiffer – 82

T

Tağıyev M. – 232

Torpe – 97, 98

Trubeskoy N. – 77, 89, 312

Tusi N. – 10, 60, 62, 86, 87

U

Ulmann S. – 180

Uorf B. – 41, 271

V

Vaynrayx U. – 183, 188

Veysəlli F.(Yadigar) – 7, 42, 43, 86, 89, 106, 120, 162, 232, 312, 311, 326

Veysəlova V. – 108, 109, 120,

Vensli – 116

Verlinski A. – 86,

Vetrov A. – 106, 120, 129

Vitgnştayn L. – 274

Vejbiskaya A. – 259, 266, 267

Volli U. – 42, 8, 90

Vronski H.J. – 63, 88

Vıqotski L. – 145

Y

Yakobson R. – 3, 6, 31, 43, 56, 67, 71, 72, 73, 74, 75, 77, 78, 81, 82, 83, 88, 89, 137, 141, 147, 162, 164, 181, 184, 188, 192, 208, 220

Yelmslev L. – 44, 46, 58

Yermakova O. – 163

Yespersen O. – 139

Yuliy R. – 60

Yul C. – 322, 326

Yum D. – 10

Yunq K. – 216

Z

Zavadovski L. – 129

Zemskaya Y. - 163

Zinder L. – 141, 162, 231

Zveqinsev V. – 168, 172, 188

Özək sözlər

A

Abstrakt – 85

~ semotika – 85

ambiqivitlik – 318

anlam – 9, 10, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 31, 37, 122, 123, 180, 324

antonim – 233, 234, 325

adresat(dinləyən) – 13, 25, 26, 27, 28, 29, 31, 37, 81, 140

adresant(danışan) – 13, 25, 27, 31, 81

adverbial – 249

aloleksem – 232

alternativ – 258, 277

antispasiya – 207

arı dili – 94

arqument – 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 254, 256, 262, 291, 294, 298, 299, 305, 318

attributiv – 249

B

Biokommunikasiya – 139, 156

binar prinsip – 233, 259, 260, 263

biosemiotika – 85

bit(binary digitl) – 27, 176

C

Cümlə – 241, 247, 277, 284, 299, 301, 305, 314, 318, 320, 324

~ semantikasi – 280, 306

~ mənası – 301, 319

~ məzmunu – 319

Ç

Çoxmənalılıq – 227, 318, 319, 325

D

Dekodlaşma – 25, 26, 48

delfin – 104

~ lərin dili – 104

dekompozisiya – 256, 305, 306

denotasiya – 41, 257, 270, 278, 281, 282

denotat – 41, 45, 162, 230, 319

denotativ – 41

determinativ – 258

deyktik – 37, 82, 255, 324

diaxron(ik) – 68, 230

dil(langue) – 11, 68, 158

~fəlsəfəsi – 45, 84

~ işarəsi – 12, 44, 164, 166, 170, 220, 233, 241

~ norması – 73

~ sistemi – 31, 22, 257, 280

diskretlilik(bölünməzlik) – 11, 68, 165, 229, 278

distinktiv – 77, 258

distinguişer – 264

distribusiya – 220

düz xətlilik – 11, 165

E

eksponent – 12, 13

ekstensiya – 305, 308, 309, 312, 321, 322, 325

ekstensial – 303, 321

~ qayda – 304

~ model – 303
energeia – 80
Erqon – 158
entropiya – 176, 178
etnosemiotika – 85
estetik – 182
~ funksiya – 182

Ə

Əlamət – 259
~ semantikasi – 25
“Ələk” prinsipi – 77

F

Fatik – 28
~ funksiya – 28, 182
filogenez – 82, 83, 145, 183, 197
fonem – 47, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 222, 224, 232, 257, 318
fonologiya – 259, 263, 313
fonoloji – 223, 226
~ səviyyədə – 226
fonotaktik – 226
forma – 26, 257
fragment – 284, 294, 297, 298, 06
~ qrammatikasi – 285
frazem – 227
füsey – 59
fuziya – 257, 258

G

Gerçəklik – 5
~ dəyəri – 15, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 246, 275, 298, 299, 300, 303, 304, 305, 308, 309, 310
genezis – 135

H

Həmrəylik – 226
heyvan – 91
~ dili – 91
heteronim – 237, 240
hierarxiklik 11, 231, 235, 270

hipoikon – 37
hiponim – 237, 262
hiponimiya – 242, 262
hiperonim – 261
holonim – 238, 260

İ

ifadə – 30, 270, 324
ideofon – 142
illokutiv – 323
ikiterəflilik (bilaterallıq) – 11, 68, 165, 225, 226, 228
ikon – 72
ikonik – 30, 36, 39, 41, 66, 141, 143
intonem – 141
ikonologiya – 227
incəsənət – 200
~ – semiotikasi – 200
inxoativ – 263, 264
ixtiyarilik(arbitrerlik) – 11, 38, 39, 40, 68, 165, 168, 229, 230,
indeks – 66, 72, 139
informasiya – 9, 10, 25, 26, 27, 48, 119, 156, 157, 159, 176, 177
~ nəzəriyyəsi – 160, 174
inikas – 12, 36, 63, 313, 315, 320
inkompatibel – 262
integrasiya – 207, 325
intensional – 294, 306, 308, 309, 321
~ dil – 92
~ işarə – 99, 107
intensiya – 305, 307, 308, 320, 321, 326
interpret – 34, 35, 36
interpretant – 34, 35
intonasya – 141, 142, 151, 193, 205, 206, 207, 306
işarə – 9, 10, 11, 12, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 31, 32, 34, 35, 44, 47, 48, 166, 225, 313, 319, 321
----- anlamı – 10
----- nəzəriyyəsi – 9, 46, 63, 165
----- mənası – 10

----- simvolu – 145, 14
----- situasiyası – 121, 122, 125,
126, 129
– nin dəyəri(valeur) – 11, 165
– nin semantikasi – 12
– nin sintaksisi – 162
– nin pragmatikasi – 162, 321
– nin siqmatikasi – 162, 321
işarələnen(signifie, siqnifikat) – 11,
14, 15, 32, 168, 33, 34, 35, 36, 37, 39,
45, 179, 226, 230, 231
işarələyən(signifiant, siqnifikant) –
11, 14, 32, 33, 168, 34, 35, 36, 37, 39,
45, 179, 226, 230, 231
izafilik – 159, 160, 317
izomorfizm – 82, 232
izomorfluq – 52, 321

J

jest – 49, 107, 142, 157, 227, 315
~ – simptom – 141
~ – kinem – 141

K

Kanal – 31, 159, 172
kauzativ – 263
kinem – 140
kinetika – 50
kod – 25, 30, 33, 38, 39, 40, 46, 47,
81, 82, 159, 174, 177, 178, 180
kodlaşma – 25, 48, 159
koqnisiya – 271, 279, 284
koqnitiv – 269, 270, 280, 296
~ psixologiya – 271
~ semantika – 269, 279, 308
kohonim – 263, 283
kombinasiya – 82
kommunikasiya – 28, 56
kommunikativ – 32, 40, 46
~ funksionallıq – 34, 182
kompetensiya (səriştə) – 46, 138, 158
komplement – 244, 245, 246, 247,
249, 250, 251, 253, 255

komplementar – 234, 262, 307
konnotasiya – 41
konnotativ – 41
konsept – 269, 270, 271, 280, 282,
296
konstant – 290, 295
kontakt – 81
kontekst – 31, 254
kontrast – 254
kontrastiv – 258
konvensiya – 33, 51, 212
konvers – 240
küy – 27, 28, 39, 159
kvanifikasiya – 296
kvantor – 281, 291, 292, 293, 294

Q

Qarşılaşma – 233
qrafem – 75, 174
qeyri – intensional – 92
~ dil – 92

M

Marker – 262, 264
məlumat – 30, 31, 81, 159, 172
mədəni – 196
~ – semiozis – 196
məhdudiyyət – 223
məna – 10, 13, 14, 5, 16, 17, 18, 19,
20, 21, 22, 23, 24, 25, 27, 31, 169,
170, 172, 180, 269, 281, 324, 325
~ komponenti – 256
melodem – 141
mental – 273, 311, 312, 320
meymun – 101
~ ların ünsiyyəti – 101
məzmun – 18, 29, 30, 34, 75, 257
meronimiya – 238, 242
metadil – 182, 183, 316, 317, 320,
325
~ funksiya – 182
metaişarə – 42
metanomik – 255, 283

mimika – 49, 136, 227
model – 293, 294, 296, 297, 298
~ nəzəriyyəsi – 295, 300
~ ~ semantikasi – 293, 298, 299, 300, 301
monem – 112, 232
morfem – 75, 224, 225, 228, 229, 257, 314, 318
morfoloji – 142, 223, 226, 228, 312
~ səviyyədə – 226, 227
motiv – 207, 208
mümkün – 299
~ hallar semantikasi – 301, 302
müraciət – 30

N

neopozitivizm – 319

L

Leksem – 224, 225, 228, 234, 256, 257, 260, 314
leksik – 224
~ səviyyə – 226, 28
linqvo-semiotika – 85

O

Okkozional – 190
omonimiya – 260, 321
onomatopeya – 37
ontogenez – 135, 145, 182, 183, 184
ostensiv – 37

P

Paradiqmatik – 29, 158, 220, 221, 222, 223, 224, 226, 227, 229, 230, 257, 258
paralingvistik – 49, 132, 141, 191, 192
parazit(ar) – 246, 253
~ argument – 246
performans – 46, 158
perseptiv – 30
persuasiv – 41
polisemiya – 242, 284, 321

politektonik – 318
praqmatik – 314, 315, 322, 323
praqmatika – 70, 162, 313, 314, 317, 322
praqmatizm – 276, 280
predmet – 14, 15, 17, 19, 31, 35, 41, 121, 122
~ mənası – 14, 122, 125
predikasiya – 256, 277, 291
predikativ – 240, 250, 251
presuppozisiya – 27, 255, 256, 270, 279, 303, 319, 323, 324
proksemika – 50, 132
prototip – 272, 273, 274, 275, 276, 278
~ nəzəriyyəsi – 272, 277, 278, 284
propozitus – 240, 250
propozisiya – 27, 248, 303, 304, 305, 323, 324

R

Referent – 12, 13, 32, 35, 45, 180, 241, 242, 243, 246, 248, 254, 256, 280, 291, 293, 300, 323
~ siya – 81, 180, 230, 290, 322
~ sial argument – 244, 245, 246, 247, 249, 250
redundantlıq – 27, 39, 54, 174, 318, 319
relativizm – 268, 269
relevant – 33, 177, 179, 274, 282, 300
relevantlıq – 29
reprezantem – 35
respiyent – 27, 29
resiprok – 240 – 207
retrospeksiya – 207
ritm – 151
 ritorika – 55

S

Seleksiya – 82
sem – 264

semantika – 12, 45, 70, 162, 259, 278,
313-15, 317-20, 322-26
semantik metadil nəzəriyyəsi (NSM) –
266
~ primitivlər (primes) – 266, 267
~ üçbucaq – 12, 45, 180, 257
~ – səviyyə – 220
~ həmrəylik prinsipi – 226
semiologiya – 11, 44, 84
semiosfera – 85
semiotika – 8, 9, 33, 41, 44, 45, 46,
47, 59, 64, 69, 71, 83, 84, 111, 144,
145, 313, 318, 324
semiotik – 29, 64, 78, 83, 123, 124,
164, 226
~ model – 45
~ eynilik – 34
~ üçbucaq – 245, 270, 280, 307
seçim məhdudiyyəti – 254, 255
siqmatika – 162, 312-20, 322-26
siqnans(işarələyən) – 11, 12, 68, 76
siqnatum(işarələən) – 12, 68, 76
siqnifikant – 38, 39, 40, 41, 42, 167,
257
siqnifikat – 31, 38, 39, 40, 41, 42,
167, 257
siqnum(bildirm.) – 12
simptom – 50, 140, 322
simvol – 66, 72, 153
simvolik – 36, 37, 83, 193, 194
~ işarə – 37
sinharmonik – 225
sinonimiya – 242, 310, 321, 325
sinqmatik – 29, 220, 221, 222, 224,
225, 227, 229, 230, 257, 258, 316
sintaktika – 70, 162, 316
sintaktik – 142, 223, 226, 227, 230,
313, 314, 315, 316, 317
sintaksis – 220, 313, 314, 317, 322-26
sinxron – 68, 80
situasiya – 180

skopus – 291, 296
söyləm – 257, 306, 323
söz – 256, 324
~ semantikasi – 256, 276
stativ – 263
strukturalizm – 257
substansiya – 226
süni – 9, 137
~ dil – 54, 312, 315-20

Ş

Şifter – 82, 139, 141

T

Taksonomik – 138
taksonomiya – 237, 238, 240
tesey – 59
tibbi – 49
~ smiotika – 50
transformasiya – 319
translingvistika – 44
trivial – 260
~ təsvir – 260
tonem – 141

U

Uşaq dili – 109
universalizm – 268, 269

Ü

Ümumi – 85
~ semiotika – 85
ünsiyyət – 25, 26, 27, 28, 29, 31, 36,
39, 107, 281, 315
~ modeli – 30

V

Verbal – 216
vizual – 55
~ ünsiyyət – 55

Z

zoosemiotika – 49

Fəxrəddin Yadiqar oğlu Veysəlli

**SEMIOTİKA
Studia Philologica. IV**

Bakı – «Mütərcim» – 2010

Fəxrəddin Ədiqər oğlu Veysəlli

**SEMIOTİKA
Studia Philologica. IV**

Bakı – «Mutərdjim» – 2010

Fəhrəddin Y. Veysəlli

**SEMIOTICS
Studia Philologica. IV**

Bakı – «Mutərjim» – 2010

Nəşriyyatın direktoru – prof. Telman CƏFƏROV
Nəşriyyat redaktoru – Əliş AĞAMİRZƏYEV
Kompüter tərtibatı – Mətanət QARAXANLI

Çapa imzalanıb: 16.09.2010.
Format: 60x84 1/16. Qarnitur: Times.
Həcmi: 21 ç.v. Tiraj: 500. Sifariş № 83.
Qiyməti müqavilə ilə.

—
TƏRCÜMƏ
VƏ NƏŞRİYYAT-POLİQRAFİYA
MƏRKƏZİ

Az 1014, Bakı, Rəsul Rza küç., 125
596 21 44; 497 06 25; (055) 715 63 99
e-mail: mutarjim@mail.ru

